

8/2135

N. 2.

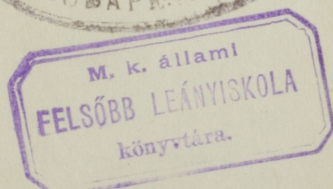
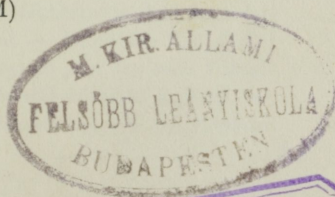
BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. ÁLLAMI
SZERKESZTI
A BUDAPESTI
TANÁRI KÖNYVTÁRA
GYULAI PÁL.
M. KIR. ÁLLAMI
FELSŐBB LEÁNYISKOLA
BUDAPESTEN

KILENCZVENNYOLCZADIK KÖTET.

(268. 269. 270. SZÁM)

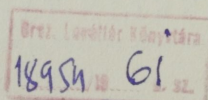
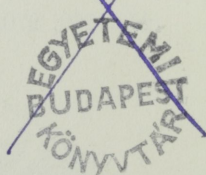
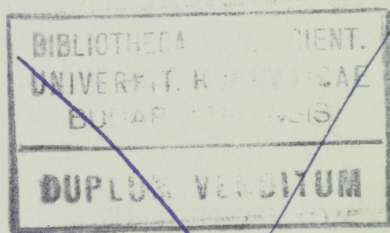

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1899.

P 11901/959

TARTALOM.

CCLXVIII. SZÁM.

	Lap
KOVALEVSZKY SZÓNYA. — Heller Ágosttól	1
AZ 1811—12-IKI MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉS. (II.) — Wertheimer	
Edétől	33
A SZEM SZERKEZETE ÉS MŰKÖDÉSE. — Grósz Emiltől	55
A KI KIRÁLY AKAR LENNI. — Elbeszélés. — Rudyard Kipling után,	
angolból. — B. P.-től	76
KÖLTEMÉNYEK: <i>Emlékül</i> I—III. — Lévy Józseftől. — <i>Zászlónkért.</i> —	
Coppée F. után, francziából	110
GRÓF RECHBERG DEÁKNAK 1861. FELIRATÁRÓL. — K. M.-től	115
PEROSI ÉS AZ EGYHÁZI ZENE. — Molnár Gézától	126
ÉRTESITŐ: Radó Antal: <i>Dalok és történetek.</i> — ó — . — Navratil Ákos:	
<i>Smith Ádám rendszere s ennek bölceleti alapja.</i> — I. — Köhler R.:	
<i>Kleinere Schriften</i> — Bognár Teofiltól. — Gubernatis Angelo: <i>La</i>	
<i>Roumanie et les Roumains.</i> — Kropf Lajostól. — Friedrich T.: <i>A sör</i>	
<i>megadóztatása.</i> — Hegedüs Loránttól. — <i>Magyar jogi lexicon.</i> Válasz	
<i>B. S. bírálata.</i> — Márkus Dezsőtől. — <i>A bíráló válasza.</i> B. S.-től. —	
<i>Felhívás a M. T. Akadémia könyvkiadó vállalatára.</i> — <i>Új magyar</i>	
<i>könyvek</i>	132

CCLXIX. SZÁM.

PILLANTÁSOK A JÖVŐ SZÁZADBA. (I.) — Joób Lajostól	161
AZ 1811—12-IKI MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉS. (III.) — Wertheimer	
Edétől	179
NASZREDDIN HODSA TRÉFÁI. — Kunos Ignácztól	220
EGY FLANDRIAI KUTYA. — Elbeszélés. — Ouida után, angolból. —	
Orlai Antaltól	248
SZABADSÁGHARCZUNK NÉMET DALNOKA: I. <i>Kelet népe.</i> II. <i>Deb-</i>	
<i>reczen.</i> III. <i>Verbunk.</i> IV. <i>Görgey.</i> V. <i>A bécsi diákok.</i> VI. <i>A százötven</i>	
<i>huszár.</i> — Hartmann után, németből. — Kozma Andortól	286

NAGY KÉPES VILÁGTÖRTÉNET. — Mahler Edétől ... 298

ÉRTESITŐ: Lévy József: *Újabb költeményei.* — p. g. — *Elizabeth, Empress of Austria.* — Kropf Lajostól. — Kupelwieser L.: *Die Kämpfe Oesterreichs mit den Osmanen.* — Acsády Ignácztól. — *Új magyar könyvek* ... 311

CCLXX. SZÁM.

ARISTOPHANES. — Péterfy Jenőtől ... 321

PILLANTÁSOK A JÖVŐ SZÁZADBA. (II.) — Joób Lajostól ... 346

AZ 1811—12-IKI MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉS. (IV.) — Wertheimer Edétől ... 371

ROSKADOZÓ KASTÉLYOK. — Beszély. (I.) — Leskovár Jánkó után, horvátból — Margalits Edétől ... 397

KÖLTEMÉNYEK: *Fiam fája.* — Gyulai Páltól. — *A fekete párducz.* — Leconte de Lisle után, francziából — Vargha Gyulától ... 426

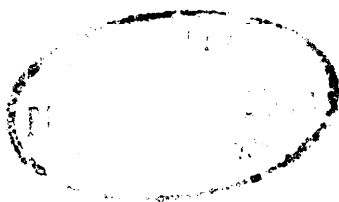
QUOTA-TANULMÁNYOK. (I.) — Földes Bélától ... 429

HÁROM UJ DALMŰ. Molnár Gézától ... 442

A TAVASZI TÁRLAT. — Meller Simontól ... 454

ÉRTESITŐ: Szaboleska Mihály: *Hangulatok.* — z.-tól. — Bálint Imre: *Gazdasági politikánk múltja és jövője.* — Mandelló Gyulától. — Bernstein Béla: *Az 1848—49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók.* — a. i.-tól. — *Újabb Molière-fordítások.* — Haraszti Gyulától. — *Új magyar könyvek* ... 463

KOVALEVSZKY SZÓNYA.

Régóta hozzá szoktunk, hogy a nő irodalmi tevékenységével inkább a szépirodalom és a többi művészet terén találkozunk. Különösen a lyrai költészetben és a regényírásban szereztek a nők maradandó érdemeket. Csak e században is nem egy női nevet említhetnénk, kiknek művei a világirodalomban kiváló helyet foglalnak el.

Sokkal ritkábban találkozunk nőekkel a tudomány terén. E jelenség okát — úgy hiszem — nem ott kell keresnünk, a hol a társadalmi és egyéb forrásból származó balvéleményektől korlátozva, talán bizonyos nemi gög hatása alatt számosan keresik, tudniillik a nőnek a férfitől különböző szervezetében és szellemében, hanem egyszerűen a nő családi és állami állásában és az abból folyó női nevelésben.

Mindenesetre érdekes, de egyszersmind fontos föladat is volna, ha némikép fogalmat lehetne szerezni arról, hogyan oszlik el az emberiség egyes nemzeteinek tömegében a szellemi képesség, vagy, hogy a természettudományokból átvett jobb kifejezést használjunk: a szellemi energia. Érdekes volna tudni, hogy ez egész szellemi energiából mennyi jut tényleg oly helyzetbe, hogy az emberiségnek hasznára válik és érvényesül. A művészek, de különösen a tudósok életrajza számtalanszor bizonyítja, mennyi akadály leküzdése után birt csak magának helyet szorítani sok kiváló eszű és tehetségű ember, kit a környezet, melyben született és élt, körülfogott, mint az ingoványos láp ezer hínárja. Mily nagy azok száma, kiknek bölcsőjét szegény parasztkunyhóban, vagy a nagy város egy félreeső zugában ringatták, s a kik később az emberiség valóságos aristocratiájába küzdötték föl magokat. És e

mellett mennyi nemes törekvés, észbeli képesség vesz el, az élet viszontagságai ellen folytatott küzdelemben, melynek érvényesülése az emberi nem gondolatvilágát tágitotta s életföltételeinek javítására közreműködött volna.

És hogy e szellemi képesség a férfi agyvelő kiváltsága legyen, azt elfogultság nélkül nehezen lehet állítani. Azt, hogy az egyik emberi faj szellemi képessége messze túlszárnyalja a másikat, abban kétség nem lehet, de hogy az ugyanazon fajú, egy anyától származó lények agyveleje és szellemi képessége, az egész szervezet terén leglényegesebb része között akár minőségben, akár mennyiségben lényeges különbség volna, hogy ez a kettő a szervezet nemi különbségeinek mintegy függvénye volna, azt bebizonyítani mindeddig nem sikerült. Hogy pedig a tudomány kincse csakis az emberiség egyik felének legyen kizárólagos kiváltsága, e jogtalanságot föntartani nem fog sikerülni, akárhány parókás tanár kardoskodjék is a nők szabad tanulása ellen. A fölmutatott eredményeket nem is szabad egy néhány évi tapasztalat alapján bírálgatni, hosszú idő kell ahhoz, hogy nagy számokból lehessen a törvényszerűséget kiolvasni.

A tudományos tevékenységet tanusító nők közül napjainkban különösen egy orosz nő vonta magára a figyelmet, mert nő létére oly állásba jutott, mely a nők előtt eddigelé el volt zárva, tudniillik egyetemi tanszékre, még pedig oly tudományból, melylyel nők legritkábban foglalkoznak, minthogy az általános emberi érdekekkel kevésbé függ össze: a matematikából.

Kovalevszky Szónya, kiről e sorokban írunk: még sem az első nő, ki a matematika terén sikeres tevékenységet fejtett ki. Theon leánya, Hypatia és Sophie Germain szintén e téren működtek. Kovalevszky Zsófia azonban nemcsak matematikai tehetségével vált ki, hanem írói képességével is. Mindenesetre érdekes alak a tudomány történetében. Megvallom, hogy az én érdeklődésemet iránta még az a körülmény is fokozza, hogy az akkor tizenhét éves fiatal tudós nő collegám volt a heidelbergi egyetemen, hogy ugyanazon mesterek előtt, ugyanazon iskolapadon ültünk.

Kovalevszky Szónya a matematika történetében általánosan tisztelt névre tett szert. Róla mondja a híres berlini matematikus, Kronecker, rövid, de szép nekrológiában, melyet

a *Crelle*-féle matematikai folyóiratban közzétett, hogy a matematika története róla említést fog tenni, mint az általában ritka női kutatók legnevezetesebb jelenségeinek egyikéről.

Corvin-Krukovszkoy Szónya, később Kovalevszkyné, előkelő lengyel származású család sarjadéka volt. Született 1850 február 15-ikén Moszkvában. Atyja Vaszili Vaszilievics Krukovszkoy orosz tűzér-tábornok, anyja Schubert Liza, Schubert orosz tábornok leánya volt. Szónya e szerint atyja részéről lengyel-orosz, anyja részéről német származású volt. Krukovszkoy tábornok szolgálatánál fogva gyakran változtatta lakhelyét. Így Szónya életének első éveiben városról városra vándorolt. Midőn a tábornok 1855-ben nyugalomba vonult, a vitebszki kerületben lévő Palibinó nevű jóságára ment lakni.

Szónya fiatal korának éveit maga írja le *Vaszpominanija gyetszva*, azaz *Fiatalkori emlékek* cím alatt, mely első ízben a *Vjesznik Jevropy* (Európai Híradó) című legelőkelőbb orosz szemlében, 1890-ik évi július és augusztus havi füzetekben jelent meg, azután: *Sonja Kowalewska Jugenderinnerungen* cím alatt *Louise Flachs-Fokschaneanu* német fordításában (Berlin, Fischer 1897). Gyönyörű kis könyv ez, mely írásmódorában élénken emlékeztet Turgenieffre.

«Nagyon szeretném tudni, vajon meg bírja-e állapítani valaki életének azt a pillanatát, midőn benne első ízben határozott fogalom képződött saját énjéről, midőn először csillámlott fel benne a tudatos élet.» Ezekkel a szavakkal kezdi meg életrajzát. «Midőn első emlékeimet rendezni kezdem, mindannyiszor ugyanaz ismétlődik, előlem mintegy visszahúzódva hátrálnak. Már-már azt hiszem, hogy megtaláltam az első benyomást, mely határozott nyomot hagyott emlékezetemben, de a mint gondolataimat egy ideig reá irányítom, már egy másik, korábbi bontakozik ki körvonalaiban. A legrosszabb az egészben, hogy nem bírom megállapítani, melyet tapasztaltam magam e benyomások közül és melyik az, melyről csak később beszéltek nekem, holott most azt képzelem, hogy magam is átéltem.»

«De akárhogy legyen, ha életem első éveire gondolok, a következő kép áll előttem: harangok zúgása, tömjénszag, a templomból özönlő embertömeg; a «nyanya» (dada), ki kezen fog és a tömegben a tolongás ellen véd.»

«A nyanyának egy hosszúkabátú ismerőse, lehet diako-

nus, vagy sekrestyés, közeledik feléje és áldoztatja. «Jól essék, kegyes asszonyom», mondja».

«No mondja most kedves gyermekem, hogy hívják», így szól hozzám fordulva. Én hallgatok és rá meresztem szememet. «Szégyen, kisasszony, saját nevét nem tudni», ingerkedik a diakonus.

«Mondjad anyácska: Engemet hívnak Szónyicskának és apácskám a Krukovszkoy tábornok», ekként tanított a nyanya.»

«Házunkhoz érve a diakonus mutatja nekem a kaput, azt mondván: Nézze kis kisasszonyom, a kapu felett van egy horog, hogy el ne felejtse, miként hívják papácskáját, emlékezzék arra, hogy a Krukovszkoy kapuja felett van egy horog (krjuk) és azonnal eszébe fog jutni a neve.»

Ez a szójáték Szónya emlékezetébe vésődött s egyszersmind öntudatos életének kezdete. Akkoriban két-három éves lehetett; a történetnek színhelye Moszkva városa volt.

Ezután ismét nagy űr következik Szónya emlékezetében, melynek ködös háttéréből csak itt-ott bontakozik ki egy-egy úti élmény, midőn a kis leány, elhagyván az utazóhintót, kis kövecskékkel játszik az országúton; azután az éjjeli szállások a postaállomásokon; stb.

Inkább kapcsolatosabbakká válnak a benyomások, midőn Szónya öt éves volt és a család Kalugában élt. Ekkor a Krukovszkoy párnak három gyermeke volt: Anyuta, hat évvel öregebb, mint Szónya, azután ez és végül Fedja, Szónyának három évvel fiatalabb öccse. Anyutának franczia nevelőnője van, de azért mégis a nyanya vezeti a nevelést. Az anya maga csak ritkán jelenik meg a gyermekszobában, rendszerint csak elbúcsúzni jön a gyermekekhez vidám arccal és fényes öltözékben. Ekkor Anyuta anyja felé szalad és enyeleg vele, Szónya is olykor megpróbálja, de ő ügyetlenke, valamit letép anyja ruhájáról és akkor szégyenkezve elszalad. Ekként elidegenedik anyjától, visszahuzódik és a dadájától is minduntalan hallja, hogy anyja jobban szereti testvérét, mert ő mint leány kelletlenül jött akkor, midőn szülei fiút reméltek.

Szónya azután elbeszéli, mint nevelkedett a füledt levegőjű gyermekszobában, hol társasága testvérein kívül csak a dada volt és hogy ekkor legjobb úton volt, hogy ideges, beteges teremtménynyé legyen. Azonban nem sokára más környezetbe jutott és evvel minden megváltozott.

Szónya mintegy hat éves volt, midőn atyja nyugdíjba ment és lakását családi birtokára tette át Palibinóba, a vitebszki kormányzóságban. Ez időben kerültek nyilvánosságra a jobbgyság megszüntetésének első hírei és Krukovszkoy tábornok a helyzet helyes fölfogása következtében czélszerűnek látta jószágának kezelését személyesen átvenni.

Ez időtől kezdve a Krukovszkoy család egész életmódja más, még pedig komolyabb szint öltött. A palibinói kastély vagy «palota», a mint a szomszédság nevezte, nagy kiterjedésű egyemeletes épület, melynek tervét részben Krukovszoykné atyja: Schubert tábornok rajzolta. Az épület magaslaton fekszik, előtte terjedelmes tó, egyik oldalán árnyékos fasor vonul el, másik oldalán rétek és mezők terjednek. A ház erkélyeiről gyönyörű kilátás nyílik a festői szép halmokra, a síkságban hullámozó rozsmezők a háttért elfoglaló erdőkig húzódnak.

Az alsó emeleten a nagyobbik leány és a franczia nevelőnő szobái voltak, a tábornok dolgozószobája és a cseléd-szobák. Ezekhez csatlakozott az épület egy szárnya a vendégszobákkal, a fiú és nevelőjének szobái és a házi úr titkárának lakása. A másik szárnyban a konyha volt és a háztartáshoz tartozó néhány helyiség. A családnak tulajdonképeni lakosztálya a magasabb emeleten volt: a hálószobák, a könyvtár és a fogadószoba. Az ebédlő földszinten, mellette egy nyitott, nagy folyosó virágzó növényekkel.

A háztól némi távolságban, a kerten túl vannak a gazdasági épületek, kis házakból álló csoport, hol az ispán, a házfölgyelő, a kertész és más személyzet lakott és hol az istállók és kocsiszínek voltak.

Ez a leírás Szónya egyik nagynénjétől származik, ki Palibinóban mint vendég időzött, még pedig egy 1862 junius 26-ikáról keltezett leveléből.

A mint a család Palibinóban letelepedett, a viszony, mely a családtagok között eddigelé fennállott, megváltozott. Azelőtt a tábornok hivatalának és társadalmi kötelességeinek élt; gyermekeivel minél kevesebbet foglalkozott. Nézete szerint a gyermeknevelés az asszonyok, nem pedig a férfiak dolga. Csakis a már fölnőtt Anyutával foglalkozott többet. Szerette őt magával vinni és vendégei előtt mutogatni. «A fiatalabb gyermekek iránt kevesebbet érdeklődött és megelégedett azzal, hogy néha megkérdezte a nyanyától, hogy egészségesek

vagyunk-e és hogy megfogott és magasra emelt. Ha pedig valami ünnepélyes fogadtatásra nagy egyenruhát vett föl rendjelekkel és csillagokkal, akkor bennünket is odahívtak a szalonba, mi körülugráltuk őt és nagyon örültünk a csillogó epauletteknek és rendjeleknek.»

A midőn a falusi magányban a tábornok rendes teendői alól fölmentve, egész idejét gazdaságának és családjának szentelhette, egyszerre úgy találta, hogy gyermekei nevelése nagyon gyarló és tökéletlen. Erre a meggyőződésre akkor jött, midőn két leánya egy ízben magánosan elment a háztól és egy teljes napig bolyongott a környéken, míg hazatalált. Ez az esemény mindenképen csak a hiányzó fölügyelet következménye volt, de a mint az öreg Krukovszkoy jobban ügyelt gyermekeire, azt vette észre, hogy Anyuta, bár már tizenkét éves, még nagyon keveset tud, és hogy még oroszul sem tud helyesen írni. Ehhez járult, hogy a francia nevelőnőt sem találták elég alkalmasnak, s így az atya a nevelési rendszer alapos megváltoztatására határozta el magát. A francia nőnek el kellett mennie és egy lengyel nevelő jött a házba a fiúhoz és egy angol nevelőnő a leányok mellé. A nyanyát a fehér ruha fölügyelőjévé tették és ezzel megszűnt nevelői tiszte.

Szónya emlékeiben nevelőjéről néhány szóval gyönyörű és találó képet fest. Az Oroszországban nevelt angol «miss» fájának minden tulajdonságát szorosan megtartotta: az angol pedanteriát, kitartást és azt a képességet, hogy minden megkezdett dolgot véghez vigyen. Minden törekvése oda irányult, hogy a gondjára bízott leányokat mintaszerű angol kisasszonyokká nevelje.

«Isten tudja» — így ír Szónya — «mily nehéz volt angol «misses» számára való melegházat átültetni orosz föld-birtokos házába, hol évszázadok és számos nemzedék óta despotismus, rendetlenség és gondatlanság fészkelődött be.»

Az öregebb leány: Anyuta, az új nevelőnőnek elejétől fogva ellene szegült. Másfél évig tartott a viszálykodás, míg tizenötödik évét elérve Anyuta, teljesen fölmondta az engedelmességet. Az anya ezt az elhatározást azzal szentesítette, hogy leánya ágyát a gyermekszobából saját hálószobája melletti szobába vitette. Ez időtől fogva Anyuta mint fölnőtt kisasszony szerepelt. A nevelőnő mindenképen iparkodott kifejezést adni Anyuta magaviseletével való elégedetlenségének, egész gond-

viselését Szónyára összpontosította, kit nővérétől, mint valami ragálytól, elszigetelni iparkodott. Minthogy a kastély elég terjedelmes volt, mindenki úgy éllhetett, hogy a család többi tagjaival csak a közös étkezéskor találkozhatott, a nevelőnő szándéka tényleg sikerült. Szónya majdnem teljesen az ő társaságára szorítkozott és így sikerült a fiatal, ideges leányt saját elve szerint nevelni.

Pont hét órakor reggel föl kell kelnie, különben hallja a nevelőnő fenyegető és dorgáló mondását: «Don't dowlle, Sonja! If you are not ready in a quarter of an hour, you will bear the ticket «lazy» on your back during Luncheon.» (Ne piszmogj Szónya! ha egy negyed óra alatt el nem készülsz, hátadon fogsz viselni egy czédulát «lusta» felírással».)

Keserves panaszra fakad Szónya, midőn ezekről az évekről beszél, midőn kénytelen volt e rideg kedélyű, májbetegsége miatt örökké rossz kedvű nő társaságában élni át fiatalsága éveit, elszigetelve a környezettől és barátnőitől. Kétséget sem szenved, hogy ez a ferde nevelési mód lelki fejlődésére és egész későbbi életére igen károsan hatott.

Szülői házában meglehetősen nagy könyvtár volt, mely azonban nagyobb részt külföldi könyvekből állott. Nem voltak ott találhatók Puskin, Lermontoff vagy Nekraszoff művei. Midőn Szónya egy ízben öcsese tanítójának kívánságára a Filinov-féle chrestomathiát kapta ajándéku, mint egy felsőbb világból származó kinyilatkoztatás hatottak reá az abban levő költemények. Olvasás közben könyv nélkül megtanulta és szavalta magának a verseket, míg az angol nevelőnő észrevén, a könyv elkobzásával fenyegette.

Épen ily keményen üldözte az angol miss Szónya költői kísérleteit is. Ha valahol verseivel teleírt papírdarabot talált, azt Szónya vállára tűzte és a családtagok jelenlétében elferdített és csonkitott alakban szavalta el. Szónya mindamellett mint «poetessa» látta magát ifjúkori álmaiban.

A mi a fiatal leány egész ifjúkorát elkeserítette, az az a meggyőződése volt, hogy szülei őt nem szeretik annyira, mint testvéreit. A Krukovszkoy és a Schubert-család számos tagból állott. Nagybátyák és nagynénék egész serege, néhány unokatestvérrel egyetemben alkották a tágabb értelemben vett családot. Különösen két nagybátyáról tesz Szónya említést: az egyik Péter Vasziljevics Korvin-Krukovszkoy, atyja

bátyja, a másik Fedor Fedorovics Schubert, anyja öcséje. Élénk színnel írja le Szónya két nagybátyja látogatásait Palibinóban. Különös benyomást tett reá atyjának bátyja, érdekes magas, szálas öreg úr, fehér fürtös nagy fejjel, szabályos éles arczéllal, magas homlokkal. Vagyonát már rég át adta fiának, maga számára csak kis nyugdíjat tartván fenn. Palibinóban gyakran hét számra időzött. Szenvedélye és kedvencz foglalkozása volt az olvasás. Napokat birt tölteni a *Revue des deux mondes* olvasásába merülve. Nagy érdekléssel követte a világ folyását, a politikai nagy eseményeket és Napoleoska és Bismarck viselt dolgai sok fejtörést okoztak neki. Meg volt győződve, hogy előbb-utóbb az egyik föl fogja falni a másikat. 1870 előtt meghalván, az őt annyira foglalkoztató problema megfejtését nem érte meg.

Az öreg úr azonkívül minden új fölfedezés és találmány iránt élénken érdeklődött. Lelkesedését unokahugára, Szónyára is át tudta lehelni, midőn lelkének egész hevével a korán érett leánynak mindenféle oly dolgot magyarázott, melyek Szónya elméjén még nagyon is túljártak. De az öreg Vasziljevics Péter még sokkal nagyobb befolyást gyakorolt Szónyára a matematika iránti, a rajongásig menő tiszteletével. Különféle könyvekből szedegette matematikai ismereteit és szívesen beszélt rólok. Így hallott Szónya a kör quadraturájáról és más matematikai problémákról, melyek értelmét ugyan fölfogni nem bírta, de minthogy azokat a titokszerűség varázsa vette körül, vágyat érzett magában, hogy ilyféle föladatokkal foglalkozzék.

Szónya azonban más oknak is tulajdonította a matematika iránt érzett, mindinkább növekedő érdeklődését. Midőn a Krukovszkoy-család birtokára készült menni, az egész tágas kastélyt előbb jó, lakható karba kellett hozni. Ekkor mindegyik lakosztály falait tapétákkal húzták be. Minthogy a ház igen nagy volt és a rendelt tapétakészlet kifogyott, mielőtt az utolsót, a gyermekszobát is behúzták volna, azért, hogy e mellékhelyiség számára a messze levő Petersburgból ne kelljen tapétákat hozatni, a tábornok birtokában levő Osztrogradszki-féle lithographált előadási füzetek papírját használták föl, mely füzetek a differentialis és integrális számításról szóltak és ezekkel ragasztották be a falakat. Ezek az ívek, melyeket érthetetlen tarka képletek borítottak, már korán

magokra vonták Szónya figyelmét. Órákig birt báméskodni a lapokra, s egyes képletek mélyen emlékezetébe vésődtek. Midőn később Petersburgban Strannoljubszki tanártól első leczkét vette a differentiál- és integrál-számításból, a tanár csodálkozott Szónya könnyű fölfogásán. Az akkor tizenöt éves leány bámulatos könnyűséggel fogta föl az assymptoták vagy végérintők és a határérték fogalmát.

De Szónya elődeiben anyja részéről tényleg megvolt a matematika iránti tehetség. Anyja Schubert Liza, mint említettük, egy orosz tábornok: Schubert Tivadar Frigyes leánya volt. Szónya dédöse Schubert Frigyes Tivadar szintén hírneves matematikus, ki számos matematikai és csillagászati értekezést és könyvet írt. Ez a Schubert (született 1758 okt. 30-án Helmstädtben) protestáns pap fia volt, ki élete utolsó szakában Greifswaldban superintendens és az egyetemen a theologia tanára lett. Schubert Frigyes Tivadar atyja halála után, mint tizenegy testvér közül a legfiatalabb, atyja pályáját választotta és Göttingában theológiát tanult. Mint vagyontalan fiatal ember számos másnak példáját utánózva egyelőre, míg valami plebániát kaphatna, nevelőnek állott Cronhelm porosz őrnagy fiához. Az őrnagy azt kívánta, hogy fia különösen a matematikában nyerjen kiképeztetést. A fiatal Schubert ebből a tudományból ugyan mennél kevesebbet tudott, de bizott jó eszében és szorgalmában és bátran elvállalta az állást.

A matematikával való foglalkozást annyira megszerette volt, hogy a theológiát teljesen elhagyván, kizárólag matematikai tanulmányokra adta magát, melyekben rövid idő alatt tetemesen előhaladt. Tanítványa szintén szorgalmasan tanult, de volt tanítványának egy nővére és a tartós együttélés a falusi magányban arra a nem épen szokatlan következményre vezetett, hogy a nevelő és a kisasszony egymásba szerettek. Most a dolgok rendes fejleménye szerint azt kellett volna várni, hogy az atya a fiatal párnak nehézségeket okoz. De ez nem történt. Ő beleegyezett a kötendő frigybe, csak követelte, hogy a vőlegény biztos állásra tegyen szert. Schubert kérte legöregebb bátyját, ki Esthországban plébános volt, szerezzen neki a balti tartományokban valami állást. Ez csakugyan rövid idő alatt sikerült is és Schubert mérnöki alkalmazást kapott Revalban. Szabad óráit most is a mathemati-

kának szentelte és néhány értekezést írt, melyeket a pétervári akadémiának, küldött be. Már egy év múlva Pétervárra hívták, az akadémiába, a matematika adjunctusának. Másfél év múlva az akadémia tagjává választotta, mire Cronhelm kisasszonynyal Stralsundban egybekelt. A fiatal asszony, férjét követve, elhagyta hazáját, hogy az ismeretlen Oroszországban új hazát találjon. Schubert társai a pétervári akadémiában az akkor élő leghíresebb matematikusok voltak, mint Euler és a két Bernoulli.

Schubert 1800-ban az akadémia könyvtárnokává és éremgyűjteményének őrévé lett, mely hivatalt 1819-ig viselte. 1816-ban államtanácsossá és nemesi rangra emeltetett. Meghalt 1825 okt. 21-én Pétervárott. Művei közül említendő a három kötetes *Theoretische Astronomie*, mely francia nyelven is megjelent, továbbá a csillagászat története, egy népszerű csillagászat és száz számra menő matematikai és csillagászati értekezés, azonkívül szerkesztette a pétervári naptárt, rajzolta Oroszország térképét stb.

Fia, Szónya nagyatyja, született 1789-ben Pétervárott. Katonai pályára lépett, de azért, mint atyja, mindig nagy tisztelője volt a matematikának, melynek tanulmányozásában atyja volt tanítója. Már tizennégyéves korában a katonasághoz ment, hol matematikai ismeretei nagy hasznára voltak. Több ízben bízták meg geographiai helymeghatározásokkal és mindenféle kartographiai munkákkal. Miután több háborúban vett részt, Napoleon, a törökök és a svédek ellen, gyors lépésekben tábornoki rangig emelkedett, ismételve végzett nagyobb geographiai méréseket.

Sokoldalú képzettségű és ügyes férfiú volt, különös hajlandósággal birt az építészet iránt. Utolsó éveiben életének emlékeit kezdte összeírni, de csak 1815-ig jutott. Stuttgartban halt meg 1865-ben.

A legnagyobb befolyással volt Szónyára gyermeksege korában nővére Anyuta. Érzelmei ez idősebb nővére iránt igen ellentétesek voltak. Szenvedélyesen szerette, de azért mégis irigy szemmel nézte azokat a kiváltságokat, melyeket Anyuta, mint öregebb testvér élvezett.

De azért Anyuta sem érezte magát boldognak. Midőn éppen a gyermekkor határán állott, a család elhagyta a nagy várost és falura vonult. Rövid időre ezután kiűtött a lengyel

forradalom, melynek hullámai Palibinóig is elhatottak, mint-hogy ez a hely nem fekszik messze a litvániai és az orosz határtól. Számos előkelő úr volt compromittálva, némelyiktől elkobozták jószágát, egy részök bujdosott, vagy külföldre menekült. A fiatal emberek mind eltűntek a vidékről. Ilyen válságos viszonyok között az épen a felnőtt leány korába lépő Anyutára nézve épenséggel nem volt kellemes a falusi tartózkodás. A pedans angol kisasszonynyal sétálni, vagy egy unalmas lovászegénnyel kilovagolni nem elégítette ki és a természet szépségei iránt sem volt fogékony. Ilyformán keresett kárpótlást abban a képzelődési világban, melyet magának a válogatás és mérték nélkül való regényolvasás alapján szerkesztett. Ez olvasási szenvedély táplálékot talált a családi könyvtárban meglevő nagy számú, különösen franczia regényben. A kastélyhoz épített torony felső emeleti szobáját maga számára rendeztette be és ott a magányban olvasott és írt, vagy hímizte Mátyás király, a képzelt családi ősnek hollós czimerét. Ezt a romantikus stadiumot követte a vallásos és ezt azon új mozgalom iránti érdeklődés váltotta föl, mely mint egy hatalmas fölindulás a hatvanas évek elejétől végeig a kedélyeket Oroszországban mélyen megindította. A szülők és a gyermekek között, tehát az egymást követő két nemzedék között általános meghasonlás állott be, még pedig tisztán elméleti, elvont természetű kérdések miatt. Mint valami epidemia, úgy fogta el akkoriban a fiatalságot, különösen a leányokat a vágy, hogy elhagyják a szülői házat és vagy Pétervárra menjenek, hogy a nihilistákhoz csatlakozzanak, vagy külföldi egyetemekre vonuljanak. Anyuta nem szökött meg hazulról, német egyetemre sem kíváncszott, hanem titokban írt egy beszélyt és ezt elküldte Dosztojevszki-nek, ki azt az *Epoka* nevű szemlében kiadta. Szerzősége szülei előtt egy ideig titokban maradt, de midőn egy második művéért Dosztojevszkitől tiszteletdíjat kapott, a levél atyja kezébe került, ki abban, hogy az ő leánya pénzért ír, családjának mély megaláztatását látta. Ősdi fölfogása szerint legfőljebb excentrikus, bolondos asszonytól várhatja az ember, hogy írónak csapjon föl, de jó családból való, tisztességes nőnek nem való ez a foglalkozás. De lassanként hozzászokott a régi szabású katona ez új gondolathoz is és büszkének érezte magát, hogy leánya olyasmit tud írni, mit a nagy közönség tetszéssel fogad. Végül

ő maga kívánta leányának dolgozatait meghallgatni és e kivétel nélkül szomorú végű történetek mélyen meghatották. Abba is belenyugodott, hogy leánya egy idegen férfival, Oroszországnak egyik nagy írójával levelezésben álljon, sőt beleegyezett, hogy Anyuta, mire Pétervárra jön, Dosztojevszki-vel találkozassék.

Erre már a legközelebbi télen alkalom nyílt, midőn az anya két leányával pétervári rokonait meglátogatta. Szónya — mi természetesebb? — beleszeretett Dosztojevszkibe és féltékeny volt Anyutára, kiről azt hitte, hogy Dosztojevszki felesége leend.

Itt vége szakad Szónya fiatalkori följegyzéseinek. Életrajzának következő idejére rendelkezésünkre áll Leffler Anna Sarolta, a későbbi Cajanello hercegnő könyve, ki mint a svéd matematikusnak: Lefflernek nővére, Szónyával életének utolsó szakában barátságos viszonyban állott. Megvannak ezenkívül még Szónya unokatestvérének: Adelung Zsófiának följegyzései és a tőle közölt családi levelek, melyek 1896-ban a *Deutsche Rundschau* nyolczvankilenczedik kötetében megjelentek.

Leffler Sarolta könyvének címe: *Szónya Kovalevski, a mit vele átéltem és a mit ő magáról beszélt nekem.* Ez a leírás azonban csak nagy óvatossággal használható. Az írónő élénk képzelete gyakran túlzásba ragadja, úgy hogy az elbeszélte dolgok hitele nagyon kétes. Meglátszik, hogy barátnőjét minden áron bizonyos típusává akarja tenni a szellemes, de legnagyobb mértékben excentrikus orosz nőnek. Hiszen jutott mind a két Krukovszkoy-leánynak elég abból a különczködő sajátosságból, melyet az orosz társaságnak magasabb köreiből ez időben általánosan észlelni lehetett, de azért Leffler Sarolta könyvének sok helyén látjuk, hogy költői képzeletének nagy befolyást enged. Az írónő maga bevallja, hogy midőn egy évvel Szónya halála után Christiániában Ibsen Henrikkel találkozott és arról beszélt, hogy barátnőjének életrajzát készül megírni, Ibsen azt kérdezte tőle, biographiát akar-e írni, vagy inkább költeményt, igennel felelt, az ő saját költeménye magáról, a mint ez az írónő fölfogása szerint hangzik. És Ibsen — a ki alkalmasint tekintetbe vette Leffler Sarolta írói egyéniségét — azt felelte neki, hogy így helyesen van, neki e dolgot költőileg kell tár-

gyalnia. Ez a vallomás már magában véve elegendő volna, hogy történeti igazságot ne keressünk e könyvben.

Leffler Sarolta Szónya élettörténetét körülbelül ott veszi föl, hol ő maga abba hagyta emlékeit. Szónya mintegy tizenhétéves volt, midőn a család egy telet Pétervárotra töltött. Ez időben legerősebben nyilvánult az a mozgalom a fiatal-ságban, melyről fönt szó esett. Nem volt az magában nihilista irány, még politikainak is alig lehetett nevezni, csak a leküzdhetetlen hajlandóság művelődni, hogy a haza a «szent Oroszország» szabadságát és műveltségét előre lehessen mozdítani. Különösen a női nemet ragadta meg e rajongás. Nagy számú fiatal nő hagyta el szülői házát, hogy külföldi egyetemre mehessen. És mivel a szülők a legtöbb esetben ellenezték e lépést, a fiatal leányok oly taktikát gondoltak ki, melynek segítségével a szülői hatalom alól kibujni iparkodtak. Házasságot kötöttek oly fiatal férfakkal, sokszor tanulókkal, kik külföldi egyetemekre készültek és hasonló rajongó nézeteket vallottak, mint azok, kik sorsukat kezökre bízták.

Krukovszkoy Anyuta és egyik barátnője szintén ily látszatos házasságra gondoltak, hogy egyikök férje társaságában külföldre utazhassék és barátnőjét magával vihesse. A két fölnőtt leány Szónyát, mint sokkal fiatalabbat épen csak megtűrte társaságában. A leányok választása egy fiatal tudósra esett. A három leány együtt elment hozzá, kit csak úgy társaságból ismertek és Anyuta, a legbátrabb, előadta a tervöket. A tanár nyugodtan végighallgatta és épen oly nyugodtan kinyilatkoztatta, hogy ily vállalatához semmi kedve. A leányok mindamellett nem csüggedtek el, hanem ismételték kísérletöket, még pedig a fiatal Kovalevszky Valdemárral, a ki ugyan még tanuló volt, de jó családból származott és tehetségeinél fogva biztos jövőnek nézhetett elébe. Anyuta fölhasználta az alkalmat, midőn Kovalevszkyvel közös barátjoknál találkoztak, hogy azokat a terveket közölhessék vele, melyben neki oly fontos szerepet szántak. Kovalevszky nem ellenezte a tervet, csak szabad választást kötött ki és ez a választás a legfiatalabbra esett, Szónyára, kit élete párjául választott.

Kovalevszkynek e választása az ügyet nagy mértékben megnehezítette. Nem volt remény, hogy Krukovszkoy tábornok az alig a gyermekévekből kinőtt Szónyát férjhez fogja adni,

a mit a huszonhárom éves Anyutáról könnyebben lehetett volna elképzelni. Tényleg ellene szegült az atya e tervnek és hogy leányait más gondolkozásra bírja, egész családjával haza Palibinóba készült menni.

E körülmények között gyors elhatározásra kellett jutni. Mialatt a Krukovszkoy-család több vendéggel asztalhoz akart ülni, Szónya elment Kovalevszkyhez, otthon egy levelet hagyva, melyet atyjának csak abban a pillanatban kézbesítettek, midőn a vendégek már mind együtt voltak. A levél csak néhány szóból állott: «Édes atyám. Én Valdemárnál vagyok. Kérlek, ne ellenezd frigyünket». A tábornok fölkelt, pár szóval kimentette magát és távozott. A társaság még az asztalnál ült, midőn leányával és egy fiatal emberrel visszatért, kit a következő szavakkal mutatott be a jelenlevőknek: «Engedjétek, hogy Szónya lányom vőlegényét bemutassam.»

E leírásra nézve Szónya unokanővére Adelung Zsófia ismét idézett cikkében megjegyzi, hogy oly alakban, mint Leffler Sarolta leírta, lehetetlen volt. Szónya férjhez menetele a bizonyítékul hozott családi levelek alapján sokkal kevésbbé romantikus úton ment végbe, mint ezt a svéd író előadja. Szónya anyjának egyik nagynénje, ki az utóbbit nevelte, néhány levelében elmondja a Kovalevszkyhez való szerelmi viszony fejlődését. A Krukovszkoy-család 1868 június 14-ikén látogatta meg: Krukovszkoyne Anyutával és Fedjával nagynénjét Pavlovszkban, hogy elutazásuk előtt tőle búcsúzzanak. A mint a levélíró nagynéni írja, Szónya nem volt velők, alkalmasint mert attól, kit szeret, nem akart elválni. Azt mondják, hogy jószága van nem messze innen (Pavlovszktól) s így ugyis mutatkozni fog. Június 30-ikáról keltezett levélke szerint tudatja a levelező hölgy, hogy a Krukovszkoy-család szerencsésen hazatért Palibinóba, hogy azonban Szónyáról nem írhat semmit, minthogy azt sem tudja, hogy vajon beleegyezett-e már az atya a házasságba. «Nem ismerem ugyan Kovalevszkyt» — így folytatja — «de Liza sokat tart róla, igen művelt és megbízható embernek tartja, ki szerinte igen jellemes. Fényes partinak semmi esetre sem nevezhető, mivel tulajdonképen még nincs állása. Csak elég pénze legyen, hogy megélhessen belőle. Szónya — ki nagyon szereti — ugyan azt véli, hogy nem kell sok az élethez, de akkor nem szabad annyira elkényesztetettnek

lenni, mint ezek a leányok. Liza úgy látszik, könnyen veszi a dolgot, reméljük a legjobbat.» Fél hónappal később, július 15-ikén egy másik levelében ismét szól a fiatal párról. Nem tud örülni e házasságnak — úgy mondja — mert először Szónya igen fiatal és tapasztalatlan és másodszor nem ismeri Kovalevszkyt, hanem csak a menyasszony és anyjának dicsérő ítéletét hallotta felőle. Szónya nagyon szerelmes és vőlegényét igen csinosnak találja, holott mások épen az ellenkezőt állítják. Julius 2-ikán adta Szónya atyja beleegyezését, mit Szónya maga boldogan jelentett nagynénjének.

Ismét két héttel később, július 30-ikán ugyanazon hölgy ír levelet németországi rokonainak, melyben számot ad arról a benyomásról, melyet a vőlegény tett reá. Sokat nem írhat róla, mert pár órai látás alapján nem mondhat véleményt egy emberről. Szépnek nem mondhatja, de nagyon csúnyának sem. Inkább alacsony mint magas termetű, síma, a nyakra lefüggő haja van, világos színű bajusza. Nem érti, hogy miként tehetett mindjárt első ízben oly nagy hatást Szónyára. Társalgásából látja, hogy művelt és tanult emberrel van dolga.

Következnek más levelek, melyeket egy másik nagynéne, mint a menyegző előtti és a menyegzői idő szemtanuja ír Palibinóból. Szeptember 18-ikáról keltezett levelében írja, hogy a fiatal pár, a hol csak lehet, csak magának kíván élni, a társaságtól visszahúzódik, s e miatt a családban és azok barátjainál apróbb félreértések és megbántások fordulnak elő. Szónya saját dolgainak összekészítését illetőleg nem gondolt semmivel, úgy hogy anyja inkább Kovalevszkyhez fordult, ki ilyen ügyekben igen ügyesnek és előrelátónak bizonyult. Az atya csak nehezen nyugodott bele, hogy kis leánya elhagyja szülői házát, noha Kovalevszkyt nagyon megszerette, kihez az egész család vonzódott kedélyes modora miatt.

Szeptember 28-ikáról van egy levél, melyben Szónya nagynénje a következőket írja: «Ime egybekeltek és elutaztak. A tegnapi nap elmúlt, mint egy zavaros, nyugtalan álom. Most már féluton vannak Pétervár, jövődöbeli hazájok felé, hol, mint remélem, boldogok lesznek. Mennél jobban megismertem Kovalevszkyt, annál több biztosítékot nyújt Szónya boldogságára. Úgy látszik, igen jó szíve van, jó elvei és mély érzése, a családi boldogság iránt és mindenekelőtt

Szónyát nagyon-nagyon szereti.» Ezután következik a nász-ünnepély részletes leírása, a mint tizenegy órakor délelőtt a falusi templomba indulnak, a hol úgy Szónyának, mint völegényének kívánsága szerint igen egyszerűen ment végbe az esketési szertartás. Még énekeseket sem hozattak; a pap és a diakonusok végezték az egész szertartást, mely alig tartott húsz perczig. Az új házaspár az ünnepélyes ebéd után azonnal útnak indult Pétervár felé.

Ugyanez a levélíró nagynéne, kinek leveleiből az előbbenieket meritettük, néhány héttel később, 1868 október 18-ikáról kelt levelében leírja, miként találta a fiatal házaspárt pétervári otthonában. «Szeretném — úgy írja — ha veled együtt lévén, nyíltan és minden tartózkodás nélkül beszélhetnék azon aggodalomról, mely engemet eltölt: értem Szófa (Szónya) férjhezmenetelét illetőleg, mely visszatérésem óta Palibinóból gyanus színben látszik, noha Kovalevszkyről kedvezőtlen nem hallottam és azt sem tapasztalom, hogy Szónya tizennégy napos házassága óta kevésbé boldognak látszanék, mint násznapján. De minden, a mit a fiatal ember családjáról, társadalmi állásáról és viszonyairól hallottam, oly bizonytalan és oly kevés biztosítékot nyújt, hogy komolyan aggódok kis Szófám jövőjéért és félni kezdek, hogy a dolog elhamarkodva történt... Tegnap láttam Szófát saját otthonában midőn a mi ajándékainkat elvittem, melyet nagy köszönettel fogadott, de azzal a bizonyos ijedtséggel, melyet tanusít, valahányszor értékes ajándékokat elfogad. Egyelőre az óra és a gyertyatartók az ő szép, nagy íróasztalán állanak, mely az ablakok közötti helyet foglalja el. Ez a szoba egyszersmind az egyedüli fogadószoba, egy nagy szoba: két oldala kényelmesen és divatosan van bútorozva, a többi része Szófa tanulmányainak van szentelve, ott van íróasztala, a könyvpolecz és még egy csontváz is, melyet anatomiai és physiologiai tanulmányaihoz használ. Az egész komoly benyomást tesz.»

«Noha alig volt három óra, midőn Kovalevszkyékhez mentem, mégis már asztal mellett találtam őket, minthogy Szófa sógora, ki Kasanban tanár, hat órakor elutazott. Hozzájuk ültem az asztalhoz. Az ebédet pontosan, habár egyszerűen tálalták.»

Ezekből a családi levelekből világosan látható, hogy

melyik oldalon keresendő a valóság. Az a romantikus történet, mely szerint Szónya egybekelése Kovalevszkyvel végbe ment volna, Leffler Sarolta költeménye. Lehetséges, hogy Szónya maga egyes odavetett megjegyzésekkel okot adott a svéd barátnő kalandos elbeszéléséhez, de ez ellen a Szónya unokahugától: Adelung Zsófiától közölt családi levelek megdönthetetlen súlylyal bírnak. Az ezekből nyert kép lényegesen különbözik azon költői képtől, de sokkal jobban is illeszthető abba a képbe, melyet magunknak Szónya saját följegyzéseiből és egyéb adatokból alkothatunk. Szónya férjhez menetele oly módon történt, mint közönséges halandóknál szokott. Egy nagyon fiatal leány, félig még gyermek, beleszeret egy fiatal emberbe. Háttérben van az a gondolat, hogy mindketten kivonulnak a tudománynak valamely központjába, hol a tanulásnak és a tudományban való haladásnak egészen átadhatják magokat.

Pétervárott Kovalevszky nejét azokba a körökbe vezette, melyek után Szónya nővérével együtt évek óta vágyódott, azokba a körökbe, melyekben a fiatal Oroszországot lehetett találni. De már 1869 tavasszal elhagyták Pétervárat s Heidelbergbe mentek, hogy ott az egyetemen folytathassák tanulmányaikat. Kirchhoff Gusztáv, a híres physikus közbenjárására megengedték Szónyának, hogy a rendes előadásokat hallgathassa. Szónya matematikát Königsbergernél, matematikai physikát Kirchhoffnál hallgatott.

A nyári szünidőben férjével Angliába utazott, hol számos hírneves személylyel találkozott, így példának okáért Darwinnal, Huxleyvel, Spencerrel, George Eliottal és másokkal. George Eliot naplójában, melyet halála után férje Cross tett közzé: 1869 október 5-ikéről a következő följegyzést találjuk: «Mult vasárnap érdekes fiatal orosz házaspár látogatott meg. Kovalevszky úr és neje. Az utóbbi igen kedves egy teremtés, megnyerő, szerény hangjában és beszédében. Heidelbergben (Kirchhofftól kieszközölt különös engedély alapján) matematikát tanul: a férje nagyon szeretetreméltó, magas műveltségű férfi, ki az exact tudományokkal foglalkozik, nevezetesen geológiával. Ez utóbbi Bécsb készül menni, mialatt felesége Heidelbergben marad.

Szónya heidelbergi tartózkodásáról olvassuk egyik barát-nőjének följegyzéseiben, hogy komoly tanulása nem gátolta

abban, hogy séták alkalmával vidám, sőt olykor pajkos ne legyen, a mi fiatal korához még igen jól illett.

Königsberger és Kirchhoff tanárok nemsokára észrevették, hogy a fiatal orosz nőben nem közönséges tehetség rejlik. E tapasztalásuknak kifejezést is adtak, úgy hogy az egész egyetemi város róla beszélt. Maga Szónya egy ízben hallotta, midőn egy egyszerű asszony, ki gyermekét kezénél vezette és vele az utcán találkozott, megállott és a következő szavakkal figyelmeztette gyermekét Szónyára: «Látod, ez az a leány, ki oly szorgalmasan jár iskolába».

A tél elejére Anyuta barátnőjével Heidelbergbe jött. A nyugtalan, ideges két leány a fiatal házaspárt tanulmányai-ban nagyon zavarta.

Anyuta nem maradt sokáig Heidelbergben. A nélkül hogy szüleit tudósította volna, barátnőjével Párisba utazott, honnan a háború miatt csak nehezen bírt ismét visszatérni. Adelung kisasszony Szónyának egy levelét közli, melyben látogatását jelzi az Ober-Esslingenben lakó Adelung-családnál. Csak egy napra jött Szónya férjével, hogy az egyetemen semmit ne mulasztanak. Ő maga élénk és beszédes volt, öltözetében elegáns, de elhanyagolt, külsejére egyáltalában nem sokat ad. Férje csendes és nyugodt embernek látszott. Szónya ez időben boldog és megelégedett volt.

Az első félév befejezte után Kovalevszky Jenába ment, azután Münchenbe, hol tanulmányait folytatta. Szónya, a ki egyelőre még Heidelbergben maradt, többször meglátogatta. A két házastárs egymáshoz való viszonya ez időben némileg megzavarodott. Kovalevszky teljesen elmerült tanulmányaiba és fiatal nejével keveset törődött. Mint Szónya egyik levelében neheztelőleg mondja: neki nem kell semmi egyéb, mint egy könyv és egy csésze thea. Szónya férjéhez való e viszonyában nem érezte magát boldognak és panaszkodott, hogy férje elhanyagolja, nála nélkül teljesen jól érzi magát és távollétét nem fájlalja.

Összesen két fél évet töltött Szónya Heidelbergben és 1870 őszre elment Berlinbe, hogy Weierstrassnál, az akkori leghíresebb német matematikusknál folytassa tanulmányait. Férje azalatt Jenában tette le a doctori vizsgálatokat. Szónya Berlinben Weierstrasshoz ment, hogy fölkérje — mint hogy a berlini egyetemre női hallgatókat nem bocsátottak —

adjon neki magánórákban tanítást. Midőn Weierstrasshoz jött, rendes szokás szerint öltözete el volt hanyagolva, fiatal csinos arczát egy nagy karimájú idomtalan kalap árnyékolta be, úgy hogy megjelenése a tudós tanárra épenséggel nem tett kedvező benyomást. Nehány föladat megoldásától tette függővé, vajon elfogadja-e tanítványaként, vagy nem. Az adott föladatok a szeminarium számára, még pedig haladottabbak számára voltak fölállítva és Weierstrass meg volt győződve, hogy a fiatal nő nem lesz képes ezeket megoldani. Egy héttel később jelent meg ismét Szónya a tanár előtt és a föladatok föloldását adta át neki. Nagy meglepetésére azok helyes és igen elmés megfejtések voltak. Ez időtől fogva Weierstrass Szónyának nemcsak buzgó tanítója volt, hanem igazi atyai gondviseléssel vette körül, bevezette családjába, hol leányai-ban testvéri barátnőket talált.

Négy évig volt Szónya Weierstrass tanítványa; dolgozattai mesterének irányát követték. Hetenként egyszer jött Weierstrass Szónyához, ki vasárnaponként rendes vendég volt a tanár házában. Kovalevszky kezdetben többször meglátogatta nejét Berlinben, azonban az együttélésben egyikök sem talált kedvet. A férj rideg és kevésbé közlékeny volt, Szónya — ámbár folyton panaszkodik férje közönyösségéről — senki előtt sem beszélt férjéről, sőt egy ízben «egyik rokonom» czím alatt mutatta be. A szülők, kik leányukat többször fölkeresték Berlinben, belátták, mily ferde helyzetbe kerültek a házastársak, Szónyát több ízben magokkal vitték Oroszországba és iparkodtak mindenképen hatni reá, hogy változtassa meg magaviseletét Kovalevszkyvel szemben, de nem bírtak kedvező eredményt elérni.

1871 januáriusban Szónya kénytelen volt tanulmányait megszakítani és Párisba utazni, mely úton férje is követte. Mint már előbb említettük, Szónya nővére: Anyúta, nővérének látogatására Heidelbergbe jött. Megunván a tartózkodást a múzsák városában, egyszerre elhatározta, hogy a nélkül, hogy szüleit tudósította volna szándékáról, Párisba tesz rövid kirándulást. Azt hitte, hogy utólagosan könnyen fog felelhetni ez utazásról, melyre szülei tudta és beleegyezése nélkül indult. Párisban azonban nem sokára oly viszonyokba keveredett, melyeket szülői előtt föltárni nem mert. Egy fiatal francia közeledett Anyutához, későbbi férje, ki a «commune» ideje.

alatt egyike volt a mozgalom vezéreinek. Szónya, ki a felelőség egész terhét érezte, minthogy nővérének utazását szülei előtt eltitkolni segített, midőn nővérének helyzetéről hallott, azonnal elhatározta, hogy a német hadseregen keresztül az ostromlott városba hatol és megpróbálja Anyutát veszedelmes helyzetéből kiszabadítani. Férjével Páris felé indult és kalandos módon életveszély között jutott be a körülzárt városba. Ekkor csak rövid ideig maradtak Párisban, mert Anyutát nem lehetett reábirni, hogy nővérét és sógorát kövesse. Ekként Kovalevszkyék elutaztak és Szónya visszatért Berlinbe tanulmányainak folytatására.

De még egyszer kellett Szónyának Párisba mennie nővére érdekében. Ez utóbbi a «commune» fejlődése közben kétségbe ejtő helyzetbe jutott. Azt a fiatal embert, kihez csatlakozott, kivel később házasságot kötött, elfogták és halálra ítélték. Anyuta a forrongó városban tehetetlen állapotban maradt. Elhagyatottságában Szónyához fordult levélben, hogy atyjoknál közbenjárjon és tudassa vele, milyen borzasztó helyzetben van. Krukovszkoy tábornok, kit Szónya emlékirataiban oly szigorú szülőnek ír le, az utolsó években sokat változott. Részben a minden lépten-nyomon nyilvánuló mozgalomnak saját hazájában, saját családtagjain tett tapasztalásai sokkal enyhébb lelkűvé tették. Nejével azonnal Páris felé vette útját, hozzájuk csatlakozott Szónya a férjével, s mind a négyen oda utaztak. A mint Párisba jött, leánya kérésére lépéseket tett, hogy Anyuta leendő férjét a halál torkából kiragadjja. Thiershez fordult, ki azonban azt mondta, hogy ő ez ügyben nem tehet semmit, de azért beszéd közben látszólag oda vetőleg említette, hogy a foglyok másnap reggel más börtönbe fognak szállíttatni. Nagy tömeg vette körül a kevés katonától kísért foglyokat, közöttök Anyuta is, ki szeretőjét fölismerve, oda furakodott, karjára vette és a katonáktól észre sem véve, a tömegben eltűnt. A szökevénynek csakugyan sikerült Párist és Franciaországot elhagyni és a tábornok családjával Oroszországba utazni, hol Anyutát oltárhoz vezette.

Maga Leffler Sarolta, ki ezt a történetet elbeszéli, phantastikusnak, szinte hihetetlennek találja, de hát ő azzal védekezik, hogy mások is így hallották e történetet Szónya szájából.

Szónya 1874-ben nyerte el a doctori gradust Göttingában három benyújtott dissertatio alapján. Az egyik *Zur Theorie der partiellen Differentialgleichungen* cím alatt a Crelle-féle *Journal für die reine und angewandte Mathematik* című folyóirat nyolczvanadik kötetében 1875-ben, azonkívül külön füzetben mint doctori dissertatio látott napvilágot. Szónya külön fölmentés alapján nyerte el a doctori címet benyújtott dolgozatai alapján, külön szóbeli vizsgálat nélkül. Ő maga kérte ezt a könnyítést és fordult e miatt az egyetem philosophiai karának dekánjához a következő sorokkal: «Spectabile, kegyeskedjék, megengedni, hogy folyamodványomhoz még néhány megjegyzést csatoljak, melyekben bemutatom magamat a philosophiai doctor gradus elérése céljából.»

«Nem volt könnyű elhatároznom magamat oly lépésre, mely kényszerít kilépni abból a visszavonultságból, melyben mindeddig éltem és csak a kívánság néhány hozzám közel álló személy hő óhaját teljesíteni, kiknek kedvező ítélete nagyon a szívemen fekszik és hogy bebizonyítsam, hogy matematikai tanulmányaim alapja komoly volt, csak ezek bírnak aggályaim legyőzésére.»

«Hozzájárul, hogy arról értesültem, miként önök karán in absentia promoteáltatni lehet, ha az illető elegendő értékes dolgozatot és mértékadó személyiségtől kiállított kedvező bizonyítványt nyújthat be tanulmányairól.»

«Reménylem, spectabile, nem fogja félreérteni, ha nyíltan bevallom, miszerint nem vagyok biztos, meg volna-e a szükséges bátorságom egy Examen rigorosumhoz, sőt még attól is tartok, hogy helyzetem szokatlan volta kinosan és zavarólag hatna reám, ha kénytelen volnék előttem ismeretlen férfiak előtt feleletet adni, akármennyire meg legyenek is győződve az urak irántam való jó indulatáról.»

«Ehhez járul még, hogy a német nyelvet csak igen tökéletlenül bírom, midőn valami dolgot német nyelven élő szóval ki kellene fejezni, bármennyire hozzá szoktam ezt a nyelvet matematikai gondolkozásomban alkalmazni, ha elég időm van a meggondolásra. A német nyelvben való járatlanságom onnan van, hogy csak körülbelül öt év óta kezdtem tanulni e nyelvet, a Berlinben töltött négy év alatt magányosan töltöttem időmet és csak azokban az órákban volt alkalmam hallani és beszélni, melyeket tisztelt tanítóm nekem

szentelt. Ez okokból kiindulva, bátorodom spectabilet kérni, hogy az Examen rigorosum alól fölmentessem.»

A benyújtott dolgozatok értékes volta a göttingai facultást arra indította, hogy Szónya kérelmének helyet adva, őt szóbeli vizsgálat elengedésével philosophiai doctorrá promoveálja. Miután ekként Szónya elérte vágyának teljesedését, hazautazott Oroszországba, hol egyideig együtt volt az egész család, mely ekkor a visszaemlékezésnek élt, a családot ért azon számos esemény emlékének, melyeken tagjai nyolcz év alatt átmentek. A szegény öreg tabornok nézeteiben és elveiben teljesen megváltozott. A régi orosz conservativ irányban nevedett, a katonai pályán pedig csak megerősödött ebben az irányban, s most meg kellett érnie, hogy két leánya az egész házat fölforgatta s az ő egész életmódját megváltoztatta. Két vőt hoztak a szülői házba, kik közül az egyik államfölforgató eszméket, a másik materialisztikus irányú elveket vallott. És az öreg katona már annyira jutott, hogy e két radikális emberrel nyugodtan bírt vitatkozni. Ezt a kedélyes családi életet és együttlétet kegyetlenül megszakította a szivbajos Krukovszkoy hirtelen halála.

Nagy bánatában Szónya közeledett férjéhez és az eddig különválva, idegenül egymás mellett élő házastársak között bensőbb viszony fejlődött. A következő télen az egész család Pétervárra költözött, hol Szónya rövid idő alatt egy nagy irodalmi kör középpontja lett. E körben boldognak érezte magát és élénk irodalmi tevékenységet fejtett ki. Mindenféle újságcikket írt, színházi bírálatokat, költeményeket és egy regényt is, név nélkül adta ki dolgozatait.

Férje szintén tevékeny volt irodalmi téren, különösen a népszerű természettudományi irodalom terén. Önálló munkái mellett fordított is, többek között oroszra fordította Brehm művét, a madarakról. Szónya atyja után nem sokat örökölt, minthogy szülei vagyona legnagyobbbrészt anyjától származott. E mellett költséges életet folytattak Pétervárott; a folytonos vendéglátás sokba került. De Szónya a közönséges gyakorlati élet ügyeiben teljesen járatlan volt, úgy hogy környezete és cselédsége mindenképen megcsalta és kihasználta. Kovalevszkynek sem volt szóba jövő vagyona, s így ez azon kezdett gondolkodni, miként lehetne szaporítani jövedelmöket. A legyszerencsétlenebb utat választotta; házakat épített eladásra,

egy fürdőintézetet, egy orangeriát, s más költséges vállalatot kezdeményezett, s újságot is alapított. Kezdetben szerencséseknek is látszottak e vállalkozások.

1878-ban Szónya anya lett, leánygyermeket szült, egyetlen gyermekét. Mint mindenben, anyának is szenvedélyes és eredeti volt. A dajka fölött féltékenyen őrködött és nem akarta, hogy karjaiban vigye a gyermeket. E czélból a gyermek számára kosarat készített, mely zsinórokon függött a dajka nyakán, úgy hogy a gyermeket mindig maga előtt látta, s nem kellett hozzá nyúlania. Ekkor úgy látszott, mintha Szónya férjével egy boldog jövőnek nézne elébe. De e szerencsés időszak csak rövid ideig tartott. Az igen kockáztatott, s a mellett nagyterjedelmű vállalatok sorra szerencsétlenül végződtek. Ez időben Szónya lelki ereje teljes mértékben nyilvánult. Ő, ki a közönséges élet dolgaiban olyan járatlan, sőt ügyefogyott volt, most, midőn férjének becsületes neve forgott veszélyben, legyőzván ellenszenvét az üzleti ügyek iránt, fölkereste mind azon barátait, kik részesek voltak férjének vállalataiban, s oly egyezsége vette rá őket, mely a katasztrófát legalább egyelőre elhalasztotta és mindenkit kielégített.

De az így beállott javulás nem volt tartós. Férje megismerkedett egy kalandorral, a ki mindenféle veszedelmes vállalatba keverte. Szónya, kinek helyesebb emberismerete volt, mint könnyen hívő férjének, hiába óvta gyanús tanácsadójától, hiába kérte, hogy ne bocsátkozzék újonnan oly nehezen számbavehető vállalatokba, hogy térjen vissza inkább tudományához. Szónya maga kezdett geológiával foglalkozni, segített férjének előadásai előkészítésében, de azért nem bírta elvonni terveitől. Óriási vállalatokról volt szó, például petroleumforrások kiaknázásáról Oroszország belsejében, egyes iparágak emeléséről stb. Kovalevszky akkor sem birt fölhagyni kockáztatott vállalataival, mikor a moszkvai egyetem palæontologiai tanszékére hívták meg, és ő azt el is foglalta. Mindinkább hatalmába került rossz tanácsadójának, ki végül még arra is törekedett, hogy Szónyát elidegenítse férjétől, s elhitette vele, hogy oka volna féltékenynek lenni férjére.

E nehezen elviselhető körülmények arra birták Szónyát, hogy odahagyja férjét és leányával Berlinbe utazzék, tanulmányait folytatni.

Ez időtájt 1881-ben találkozott utoljára Adelung Zsófia

Szónyával, még pedig Pétervárotról, hová rövid időre jött Moszkvából. Izgatott, ideges volt, senkivel sem akart találkozni, minthogy Kovalevszky szerencsétlen vállalkozásaival számos ismerősüket tönkre tette anyagilag.

Rövid idővel ezután írt Szónya Adelung kisasszonynak és megküldötte neki néhány hirneves ember autogrammját. Egyszersmind tudósítá, hogy husvét tájékán Berlinbe szándékszik menni és reményét fejezte ki, hogy ott rokonával találkozni fog.

Szónya később nehéz szemrehányásokat tett magának, a miért férjét oly veszedelmes helyzetben magára hagyta. Egyszerre azt a hírt kapta, hogy férje, midőn a szédelgés egész épülete egyszerre fejére szakadt, önkézével vetett véget életének. Szónya e megrettentő hírre nehéz ideglázba esett, melyből sohasem épült föl teljesen. Az a lelki küzdelem, mely a betegség előtt és után egész valóját megrendítette, állandó nyomokat hagyott lelkében.

Midőn Szónya 1876-ban Pétervárotról tartózkodott, megismerkedett Mittag-Leffler tanárral, ki szintén Weierstrass tanítványa volt. Midőn a svéd tudós meglátogatta, alig volt kedve fogadni, mivel éppen akkor a tudományos foglalkozástól hosszabb időre lemondott volt. Midőn azonban a látogatóval beszédbe eredt, ismét föléledt lelkesedése a matematikai problémák iránt, s eszméivel és találó megjegyzéseivel mély benyomást tett Mittag-Lefflerre. Midőn néhány évvel később a stockholmi egyetem matematikai tanszékét kívánták betölteni, Leffler indítványára Kovalevszkynét hívták meg ez állásra. Szónya e tervről örömmel vett tudomást. Már 1881-ben július 8-ikáról keltezett levelében írja Mittag-Lefflernek, mennyire örülne, ha Stockholmba meghívást kapna. Kezdetben csak női hallgatókra számítana. A fizetés kérdését — noha nem gazdag — mellékesnek tartja, mert annyi vagyona van, hogy függetlenül élhessen. De ő maga és vele együtt öreg barátja Weierstrass félt, hogy a stockholmi egyetem vonakodni fog nőt fölvenni tanári karába, sőt az utóbbi attól tartott, hogy Mittag-Leffler saját állását kockáztathatná, ha ez újítást erélyesebben pártolná. Végül pedig kéri svéd barátját, hogy e pillanatban ne tegyen még lépéseket addig, míg munkában levő két dolgozatával el nem készült.

Közbejött Szónya külföldi utazása, férjének halála, a

mi tudományos munkálkodásában hosszú ideig hátráltatta. Végül 1883 augusztus 28-ikán ír Mittag-Lefflernek, hogy egyik dolgozata kész és eredménye kielégítő.

Szónya 1883 november 11-ikén utazott el Pétervárról Hangön keresztül Stockholmba. Mittag-Leffler nővére, Sarolta, leírja első találkozását Szónyával. Félte, hogy a tudós nővel nehéz lesz társalogni, de már első találkozásuknál meggyőződött, hogy csalódott. Szónya élénken érdeklődött új barátnőjének irodalmi törekvései iránt, sőt rövid idő múlva tevékeny részt vett ezekben, úgy hogy később Leffler Sarolta műveire nagy befolyással volt.

Szónya meglehetősen gyorsan tanulta meg a svéd nyelvet, noha tökéletesen sohasem sajátította el. Legjobban beszélt francziául, németül sokkal kevesebbet tudott. Ha hazájába visszatért, örült, hogy oroszul beszélhetett és saját vallo-mása szerint mindig úgy érezte magát, mintha börtönből szabadult volna ki. Mindamellett saját honfitársai találtak kifogásolni valót írásmodorában, melyen az idegenszerűség érezhető volt.

Szónya Stockholmban kezdetben németül adott elő. Barátja Mittag-Leffler magánúton kétezer koronát hozott össze mint az évi fizetésnek felerészét, a stockholmi egyetem épen annyit adott, úgy, hogy teljes fizetése négyezer koronát tett. Ekkor már meggyöngült vagyoni állapota rendes fizetésre utalta. Szónya barátjainak rövid idő alatt sikerült legyőzni az előítéleteket, melyeket kezdetben a tanárnő ellen tápláltak. Már egy évvel később véglegesen megerősítették állásában. Szónya 1884 július 1-jéről írt levelében meleg köszönetét fejezi ki Mittag-Leffler barátjának, a miért fáradozásainak sikerült a conservatív párt ellenállását leküzdeni.

Mindamellett, hogy Szónya tanár volt, a stockholmi egyetemen, Berlinben nem engedték meg neki, hogy az egyetemen eljárjon előadásokat hallgatni. Szeptember hóban visszament Svédországba, hol Söderteljeben néhány hetet töltött, mely idő alatt a kristályos közegekben való fénytörésről írt értekezésével foglalkozott. E dolgozat német kidolgozásában Mittag-Leffler barátja volt segítségére.

Szónya leánya ez első idő alatt Moszkvában volt a rokonoknál. Azért hagyta ott, mert ott gondos, jó nevelésben részesült, azután mert kezdetben hivatalos teendői annyira

igénybe vették, hogy azt hitte, gyermekével nem fog eléggé foglalkozhatni. Igen nyomós ok volt az is, hogy vonakodott gyermekét a zord svéd télnek kitenni.

Szónya rövid idő alatt megismerkedett a stockholmi társaskörökkel és azokban élénken vett részt. Mindamellett nem bírta magát beleélni a svéd viszonyokba és mindvégig idegennek érezte magát ez országban. A mint szabad ideje volt, azonnal elutazott Európa valamelyik nagy városába, vagy hazájába. «Az út Stockholmtól Malmöig a legszebb vasúti vonal, melyet ismerek, de az út Malmötől Stockholmig a legunalmasabb, legcsunyább a világon.» E mondásában jellemzően fejezte ki érzelmeit új hazája iránt.

Az év vége felé hazulról igen rossz híreket kapott Anyuta nővérét illetőleg. Azonnal elutazott Oroszországba. 1886. december 18-ikán Pétervárról ír Leffler Sarolta barátnőjének. A mint nővére állapota kissé javult, visszatért Stockholmba, hová most kis leányát is magával vitte.

A következő év őszén Anyuta nővérét Párisba vitték operációra, melyet veszélytelennek mondtak. Szónya hírt vett, hogy a műtét sikerült és kész volt előadásait szükség esetében abbahagyni és Párisba utazni, midőn egyszerre telegramot kapott, mely nővérének tüdőlobban történt váratlan halálát jelentette.

Nővérének halála után teljesen elárvultnak érezte magát; megszakadt az utolsó kötelék, mely őt hazájához kapcsolta. «Nincs már senki, ki a kis Szónyára emlékeznék. Nektek a híres tudós nő vagyok, Kovalevszkyné. Senki számára többé a félénk, zárkózott, félretolt, gyermekes Szónya.»

Azt remélte, gyászoló szívének sugallatára, hogy elköltözött nővére módot fog találni vagy álomban, vagy visióban vele találkozni, de nem tapasztalt semmi ilyfélét.

Szónyának életéről a következő két év alatt keveset tudunk. A mit svéd barátnője ez időről mesél, kevés hitelre érdemes. Leffler Sarolta maga bevallja, hogy adatai bizonytalanok, már azért is, mert azon több mint másfél év alatt, mely alatt Szónyával nem találkozott, az utóbbi nehéz életszálláson ment keresztül. Megismerkedett egy férfiúval, kit szeretett és ki ezt az érzelmet viszonozta. Megkérte kezét, de Szónya nem bírta magát ily lépésre elhatározni, mert attól tartott, hogy kérője a híres asszonyba szeretett, nem az ő

személyébe. E mellett kinozta féltékenységével, oly annyira, hogy több ízben megváltak egymástól, hogy később ismét kibéküljenek. Így tartott ez a játék majd két éven keresztül, midőn végképen elváltak egymástól. Szónya ez időből meglevő leveleiben az egész viszonyról nem tesz említést. 1888 januárban egyik levelében említi, hogy első irodalmi kísérletére: *A magántanár* czimű beszélyre visszatér, hogy azt befejezze, minthogy igen jó alkalmat nyújt a socialismust hirdetni, vagy legalább bebizonyítani, hogy demokratikus, de nem socialistikus állam képtelenség.

Ez időben foglalkozik nagy dolgozatával, melyet a francia akadémia díjjal tüntetett ki. Stockholmi tartózkodása ideje alatt Fritjof Nansennel is megismerkedett, ki a grönlandi belföld jegén át készült utazni. Személye és terve rendkívül tetszett Szónyának. Az 1888-iki szünidőt a Harzban töltötte, hol öreg mestere, Weierstrass, a fiatalabb matematikusok egész csoportja számára szolgált középpontul. Ott voltak Mittag-Leffler, Volterra, Cantor, Schwartz, Hurwitz, Hettner és mások.

Szeptember havában Szónya visszatért Stockholmba, honnan az év vége felé Párisba utazott, hol a karácsonyi ünnepélyes ülésben a francia akadémia odaitélte neki a Bordin-féle díjat. A díjat személyesen vette át. Mialatt Párisban tartózkodott, mindenféle kitüntetésben részesült. E mellett azonban nem érezte magát boldognak. Lelkében mindinkább erősebb lett a vágy a szerelem boldogsága után és az az ellentét, mely érzés- és gondolatvilága között létezett, mind élesebbé lett.

Ez időben találkozott Párisban egyik egykorú távoli rokonával, ki Oroszország belsejében mint nagy földbirtokos, egy szeretett nő birtokában, mint egy sereg serdülő gyermek atyja boldogan élt. Fiatalkoruk óta, midőn együtt rajongtak nagy eszmék után, most találkoztak először. Mindkettőre keserű érzésű volt a találkozás, bármennyire örültek is az együtt töltendő időnek. A férfiú, ki nagy tervei után most a mindennapi élet kicsinyes viszonyaiban tengődött, érezte életének ürességét, midőn ifjúkori barátnőjét, mint az egész tudományos világ előtt ünnepelt tudóst látta viszont. Viszont az ünnepelt tudós nő látta rokonának egészséges, szenvedélytelen arcát, nyugodt lelkületét és vágyódott ilyen családi

boldogság után. Maga különben e két lelki állapot ellentétes voltát, teljes nyugalommal bírta fölfogni és költői lélekkel túl-emelkedett azon, midőn egy beszélyt tervezett, melyben e problema költői kifejezést nyert volna. Tervét nem valósította meg.

Szónya gyorsan változó kedélyállapotát mutatják levelei, melyek ugyanabból az időből származnak. 1889 január havában Párisból ír Leffler tanárnak egy levelet, melyben nagyon szerencsétlennek mondja magát. A következőket írja: «E pillanatban vettem szíves levelét. Mennyire köszönöm barátságos jó indulatát! Azt hiszem, ez az egyedüli jó, a mit az élet nekem ajándékozott. Ah, hogy restellem, hogy meg nem mutathatom jobban, mennyire becsülöm barátságát. Hanem, ne rója az föl kedves Gusztávom, én e pillanatban tényleg nem vagyok ura magamnak, Minden oldalról üdvözlő iratokat kapok és a sors sajátos ironiája, hogy életemben sohasem éreztem magamat szerencsétlenebbnek, mint épen most. Szerencsétlennek, mint egy kutya! Nem, reményilem a kutyák érdekében, hogy azok oly szerencsétlenek nem lehetnek, mint az emberek, és különösen mint a nők. De talán okosabb leszek lassanként. . . . .».

Ugyanebben a hónapban, 1889 január 12-én Adelung Zsófia rokonának ír levelet, melyből sehogysem következtethetünk Szónya bánatos kedélyállapotára. Köszönetet mond egy könyvért, melyet Adelung Zsófia írt és Szónya leányának megküldött. Elmondja, hogy Fófa (a mint kis leányát nevezte, a mi különben szintén Zsófiát jelent) és egy másik kis leány nagy élvezettel nézték. Aztán elmondja, hogy Párisban megnyerte a nagy 5000 frankos pályadíjat. Érdekli, hogy mit írt a *Journal de St. Petersbourg* unokanővérének kiállított képéről, vagy kiadott könyvéről. Kéri, küldené meg neki az újságnak e számait, hol róla volt szó. Levelét a következő szavakkal zárja: «Szünidőmet jelenleg Párisban töltöm, hol igen gyakran társaságokba kell mennem. Azért bocsásd meg, hogy ma csak néhány sort írok, de nem akarom még tovább halasztani, hogy kedves leveledért köszönetet ne mondjak és hogy neked boldog új esztendőt ne kívánjak».

Szerető unokahugod
Zsófa.

Szónya Stockholmban sohasem bírt meghonosodni. A jövő év tavaszára szabadságidőt kért és egyelőre Párisban tartózkodott. Egyik levelében, melyet Leffler barátnőjéhez írt, kedélyállapotát a következő szavakban írja le: «Sajátságos dolog, hogy életem korával együtt nő bennem a fatalismus, jobban mondva a determinismus érzése. A szabad akarat tudata, melyet az emberrel vele születettnek tekintenek, mind jobban elenyészik. Érzem, hogy bármennyire is küzdjek, a sorsomon egy szemernyit sem változtathatok. Most már majdnem teljesen lemondok mindenről. Csak azért dolgozom, mert szükségét érzem, de nemcsak nem reménylek semmit, hanem nem is kívánok semmit. Nem is képzelheted, mennyire közömbös vagyok minden iránt».

A levél folytatásában írói munkáiról beszél, többek közül említi a *Fiatalkori emlékek* című szép művét is, melyben saját, valamint Anyuta nővérének sorsát írja le, valamint Dostojevszkyvel való megismerkedését. Azt is írja, hogy egy *Vae victis* című beszélyt ír és hogy másik beszély tervével is foglalkozik; címe *Les revenants* volna.

Szeptember közepe felé — miután a nyarat kis leányával Sèvresben töltötte volt — tért vissza Stockholmba. Barátnője: Leffler Sarolta nagy változást vett észre rajta, úgy arczkifejezésében és egész megjelenésében, mint szellemi állapotában is. A homlok közepén függélyesen lehúzódo ráncz mélyebb volt, szemének élénk fénye kialudt. Bágyadtnak érezte magát, azért került a társaságot. Legjobban érezte magát fárasztó munka közepett. A karácsonyi szünidőt Párisban kívánta tölteni, s azért december elején barátnőjével elutazott Stockholmból. Szónya akkoriban még a nemrég kiállott influenza utóhatásától szenvedett és félig betegen kezdte meg az utazást, melyet rosszulléte miatt Kopenhágában rövid időre meg kellett szakítania. Párisban sok emberrel találkozott, svéd és orosz tudósok látogatták, orosz tudós nők, lengyel emigránsok és összeesküvők, francia irodalmi férfiak és asszonyok, néhány skandináv író, többek között Jonas Lie, a francia matematikusok, szóval tarka, érdekes társaság vette körül. Szónya egész párisi tartózkodása ideje alatt levelet lesett egy férfútól, a levélíró nevét Leffler asszony nem árulja el, vagy maga sem tudja. A levél kimaradása szerencsétlenné tette Szónyát. Midőn végre mégis megérkezett, tüs-

tént elutazott, hogy írójával találkozzék. Hamar kiábrándult és visszament Stockholmba.

1890 április havában hazájába utazott, minthogy barátai azzal biztatták, hogy a pétervári akadémia tagjai sorába fogja fölvenni. Szónya ezt az állást nagyon szerette volna, mint-hogy magas fizetéssel és csekély kötelezettséggel járt és csak néhány hónapon át kellett volna Pétervárott időzni. Ő szeretett volna mennél több időt Páris városában tölteni, és különösen örült volna annak, hogy Stockholmba nem kell visszatérnie. De egyelőre ismét oda kellett utaznia, hová kötelessége szólította, s ekként szeptember elején már ismét Svédországban volt. Alig várta be a karácsonyi szünidőket, hogy ismét dél felé utazhassék. Ez idő alatt teljesen visszavonult a társaságból és csak nyugtalan képzelmeinek élt. Ismét említ Leffler Sarolta egy férfiút, azonban újra nem nevezi meg, kivel Szónya többször találkozott, sőt utazott is vele. Olykor úgy képzelte, hogy nála nélkül nem tud élni, máskor meg kinyilatkoztatta, hogy mint barátot véghetetlenül tiszteli, de férjéül nem tűrné. 1890 december hó első napjaiban fölkereste a Leffler-családot, hogy olaszországi útja előtt búcsút vegyen. Ott maradt Olaszországban január végeig, midőn nehéz szívvel indult Stockholm felé. Kellemetlen és kényelmetlen utazás után február 4-ikén betegen érkezett Stockholmba. Azért mégis megkezdte előadásait. De már első előadása napján, február 6-ikán, midőn este az observatoriumba ment, hová meghívták, rosszul érezvén magát, nemsokára hazafelé indult. Kocsit nem talált és Stockholmban még akkor sem birt tájékozódni, azért a lóvasúton hamis irányban indult útnak, úgy hogy végre a hideg éjjeli időben csak nagy kerülővel érkezett haza. Azonnal ágyába feküdt, a szombaton kitört tüdőlob hamar rossz fordulatot vett, úgy hogy ő maga már hétfőn, 9-ikén reggel sejtette vége közeledését. Ugyanez nap este úgy érezte, mintha nagy változáson ment volna keresztül.

Kis leánya épen akkor egy gyermekünnepélyre készült, melyre 9-ikén, kedden kellett volna menni. Az anya még hétfő este odahivatta leányát ágyához, hogy czigányjelmezében láthassa. Két barátnője, kik a megelőző 24 óra alatt ágya mellett örködtek, elhagyták, minthogy az orvosok közvetlen veszélytől nem tartottak, hanem inkább sokáig elhúzódó beteg-

séget sejtettek. Az öröködést a betegápoló apáczára bízták. Két órákor reggel, mély álmom után egyszerre beállott az agonia, kis leányát álmából felrázva, álmottasan vitték haldokló anyja ágyához. Négy óra felé, február 10-ikén kiszenvedett. Betegségét a bonczolásnál pleuropneumonitisnak találták.

A milyen hirtelen változásokkal és fordulatokkal volt tele egész élete, úgy rövid sinlődés után beálló halálában sem igen találunk kiengesztelést. Ez a jeles tehetségű és mély eszű nő egész valójában nem volt harmonikus lény. Sehogysem tudott beleilleszkedni a valóságba, phantasmák után kapkodott és a feléje nyújtott kincset elutasította. Rajongó lelkével határtalan szerelemről álmodott, melynek tárgyát hiába kereste. Sőt szeszélyes természeténél fogva nem is volt arra való, hogy tartós érzést keltsen egy férfiú keblében, sokszor visszataszító, rideg modorával. Férjét éveken keresztül távol tartotta magától, de azért üldözte féltékenységgel; féltékeny volt még tudományos tevékenységére is. Önönmagával megférő világnézetre nem birt szert tenni. Szigorú vallásosságban neveltetve, nagy kegyelettel csüngött a vallási szertartásokon, de azért a vallási meggyőződés még sem verhetett benne gyökeret, már azért sem, mert szülei nem voltak egy valláson. A gyermekek mind az atya vallását követték, mert ez volt egy szersmind az állami vallás, holott az anya, mint a balti tartományokbeli protestáns családból származott, s ragaszkodott szülei vallásához.

Szónya jellemét és egész természetét csak az orosz viszonyokból lehet kimagyarázni, melyek között nevelkedett.

Szónya lénye sajátságos keveréke volt az orosz és a német vér sajátságainak. Mint egy csillagász és matematikus dédunokája és unokája egy matematika-kedvelő férfiúnak, mintha anyai részről némi matematikai tehetséget örökölt volna. De azért megvolt benne az orosz természet is, mely számos vonásában nyilatkozik, Azonkívül ügyefogyottság és a gyermeki ügyetlenség bizonyos foka mutatkozik egész lényében. Józan gondolkodás mellett ideges nyugtalanságot árul el, mely egyszerre kizavarja nyugalmából és egyik helyről a másikra kergeti. Nagy tudományos műveltsége és költői tehetsége ellenére a képzőművészet iránt semmi érdeklődést sem mutat.

Gyakran megfordult Párisban, de egyszer sem nézte

meg a Louvre műkincseit. Lakásának díszítése iránt épen oly kevés érkeke volt, mint ruházatának külső csínosságában.

Szónya tevékenysége a matematikai tudományok terén a következő dolgozataiban van megörökítve:

1. *Zur Theorie der partiellen Differentialgleichungen.* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doctorwürde bei der philosophischen Facultät zu Göttingen von Sophie von Kowalevsky, geb. v. Corvin-Krukowskoy, Berlin, 1874. G. Reimer. (Ugyanaz: *Journal für die reine und angewandte Mathematik* gegründet von Crelle. 80. Band pag. 1—32.)

2. *Ueber die Reduction einer gewissen Klasse Abel'scher Integrale dritten Ranges auf elliptische Integrale*, von Sophie Kowalevski in Stockholm. *Acta Mathematica* 4. Band, pag. 393—414. (1884).

3. *Ueber die Brechung des Lichtes in cristallinischen Mitteln*, von Sophie Kowalevsky in Stockholm. *Acta math.* 6. Band, pag. 249—304. (1885).

4. *Zusätze und Bemerkungen zu Laplace's Untersuchung über die Gestalt der Saturnsringe.* Von Sophie Kowalevski in Stockholm. *Astron. Nachr.* 111. Band No 2643. pag. 37—48 (1885).

5. *Sur le problème de la rotation d'un corps solide autour d'un point fixe*, par Sophie Kowalevski à Stockholm. *Acta Math.* Tome 12. pag. 177—232. (1889). — Ez értekezésben pag. 177 a következő megjegyzést olvassuk: «Ce mémoire est le résumé d'un travail auquel l'Académie des Sciences de Paris, dans sa séance solennelle du 24. décembre 1888, a décerné le prix Bordin élevé de 3000 à 5000 francs».

6. *Sur une propriété du système d'équations différentielles qui définit la rotation d'un corps solide autour d'un point fixe*, par Sophie Kowalevski à Stockholm. *Acta mathematica.* 14. Band pag. 81—93 (1889).

A híres német matematikus Kronecker Szónya emlékére a Crelle-féle matematikai folyóirat nyolczvanadik kötetében írt nekrológban a következő szavakkal bucsúztatja az elhunytat a folyóirat olvasóitól: «Emléke az egész matematikai világban fönn fog maradni azon, nem épen számos, de értékes dolgozatoknál fogva, melyeket közzétett; jelentőségteljes és e mellett kedves személyisége élni fog mindazok szívében, kik szerencsések voltak őt ismerni».

Minden ember életének leírása egy problema, mely többé-kevésbbé, de bizonyos fokban mindig érdekes. Nem a legmozgalmasabb életpálya a legérdekesebb, mert nem az események változékonyságában, hanem az ember személyiségének képződésében és fejlődésében van a problema érdekes volta. Az emberi lelket magát kívánjuk meglesni, kiismerni életének minden lüktetését, törekvéseinek és terveinek, sejtelmeinek és reményeinek, örömeinek és bánatának minden mozzanatát, a mozgató lelki hatalmak, a szenvedélyek nyilvánulásait, szóval mindazt, mi a lélek nyilvánulásaihoz tartozik. Ha ekként ismerjük meg az életrajz személyét, lehetetlen, hogy érdekekkel ne nézzük fejlődése menetét.

Kovalevszky Szónya élete minden tekintetben megragadja figyelmünket. Nagy élvezettel olvassuk önéletrajzát, mely azonban csak ifjúkori éveire vonatkozik. Későbbi életéről kevés megbízható forrást találunk. Leffler Sarolta életírása erősen színezett, barátnőjét iparkodott költőileg dicsőíteni, a mi azonban ezt hamis világításban mutatja föl. Sokkal nagyobb hitelt érdemelnek Szónya unokatestvérének, Adelung Zsófiának közleményei, különösen becses okmányok a közölt levelek, melyek a Krukovszkoy család életmódjára vetnek fényt. Magunk előtt látjuk a fiatal leányt, ki az öregebbik nővér mellett mellőzöttnek érzi magát. Korán jelentkezik rajongó természete, az oroszok ömlengő hazaszeretete és szeretet az orosz nép lelkülete iránt. Mint lanyha szellő, úgy veszi körül hazájának egész légköre. De másrészt rajongásig lelkesül a tudomány, különösen a természettudomány, még inkább a matematika iránt. Vérében van ez a hajlam. De mindez nem elégíti ki; mint igazi orosz, buzditja hazája és népe sorsa, hogy természetét és törekvéseit költői alakban dicsőítve állítsa előnkbe. Így keletkeztek regényei *Vae victis*, *Vjera Baranzov* (A nihilista), mely utóbbinak két kéziratát találták hagyatékában, melyeket az író barátnője: Leffler Sarolta egyesített és kiadott. — Szónya semmiféle politikai párthoz sem tartozott, törekvése arra irányult, hogy hazájának középkori viszonyai leromboltassanak. Megdicsőítette műveiben azokat, kik ez eszmékért mátyrokka lettek. Mindenkor a társadalmi fejlődésnek és reformoknak lelkes hirdetője volt. Így írja le a svéd magasabb parasztiskolák intézményét: *Három napig egy parasztegyetemen* cím alatt, és azt óhajtja, bár úgy tudna

az orosz parasztnak a svéd nép műveltségéről beszélni, mint e parasztegyetemen beszélt a svédeknek távoli hazájáról: Oroszországról.

Kovalevszky Szónya mindenesetre kiváló nő és mélyen sajnáljuk, hogy élete ily rövid volt, hogy gazdag szellemének még bőven várható gyümölcseire táplált reményünket tette tönkre a váratlan gyors halál. Emléke azonban századunk műveltségében, a tudomány történetében soká fog élni.

HELLER ÁGOST.

AZ 1811/12-IKI MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉS.

(Kiadatlan okiratok alapján.)

Második közlemény.¹⁾

III.

Valóságos vakság volt, ily harcra termett ellenzék mellett, oly lépések szentesítését várni, melyekben az alkotmánya megsértését látta. Be is következett, hogy a rendek, a királyi előterjesztések tárgyalásának megkezdése előtt, olyan fölirat-ról kezdtek tanácskozni, melyben a február 20-iki patens elleni tiltakozásukat a trón elé akarták juttatni. Hosszú és heves küzdelemre volt szükség, míg a fölirat abban az alakban jöhetett létre, melyben most előttünk fekszik.²⁾ Az egyik rész azt kívánta, hogy abban egyáltalán az összes papírpénz rögtönös törlesztésére irányuló kérés fejeztessék ki.³⁾ Annak fönmaradása mellett, úgy mondták, a nemzet örökre a kormánytól fog függni és mindig ki lesz annak a veszélynek téve, hogy egy dies fatalisra — így nevezték 1811 márczius 15-ikére utalással a hónapok 15-ik napját — fog ébredni, már pedig ilyent Magyarország nem akar többé évkönyveiben följegyezni.⁴⁾ Mindenekelőtt pedig kiméletlenül kétségbe vonták, hogy a királynak joga volna a pénz értékét, a rendek közreműködése nélkül, leszállítani. Ha érvényre jutna, úgymond Vay, az az alapelv, hogy valamely törvény a kormány ténye útján el-

---

¹⁾ Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 267. számában.

²⁾ *Acta comitialia*. 1811. 22. l. A szept. 14-iki fölirat.

³⁾ *Dessewffy levelezése*, I. 228: «Valde multi sunt, qui radicalem curam volendo, totalem chartarum abolitionem urgebunt».

⁴⁾ Leurs jelentése, 1811 szept. 13. B. ü. m.

törülhető, akkor elég, ha a király 12 éven át ily módon uralkodik és az alkotmányt halomra dönti. De ősidőktől fogva soha sem volt kétséges, hogy a törvények csakis az összes arra hivatott alkotmányos tényezők közreműködésével változtathatók meg.¹⁾

Egyébiránt Vay mérsékelt álláspontot foglalt el és síkra szállott azok ellen a követek ellen, kik a fölratba a legélesebb hangon tartott kijelentéseket akartak fölvenni. Ezért őt és híveit néha azzal vádolták, hogy az ország ügyét az udvarnak el akarják árulni. Még ez a vád sem mentheté őt meg attól a gyanútól, hogy csak nyilvánosan burkolózik «a mérséklet köpenyébe», míg titokban «néhány szájakodót olygarchicus-anarchisticus tervei eszközévé tett», melyek kivitelére Vitézt különösen alkalmasnak találták.²⁾ Tényleg ez a követ nem szünt meg hangoztatni, hogy a pénzügyi patens törvénysértés. Érzületét külsőségekben is igyekezett kifejezésre juttatni. Midőn megkérdezték, miért jön mindég borzas fővel és fekete ruhában az országgyűlésre, azt felelé: «Gyászolom a hazát».³⁾ Máriássy nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a császár ismeri ugyan az alkotmányt, de ezt nem lehet tanácsadóiról is állítani. E szembeállítás mindenekelőtt Wallis ellen irányult, kinek személye az ellenzék haragjának főtárgya volt és a kiről Máriássy folyvást azt hangoztatta, hogy ő a patens megszerkesztésekor Magyarországnak sem javát, sem alkotmányát nem vette figyelembe.⁴⁾ Balogh a kerületi ülésekben azt igyekezett bebizonyítani, hogy a végrehajtó hatalom egy része a rendeket is megilleti,⁵⁾ Dessewffy József pedig különös előszeretettel hivatkozik az angol parlamentre, melyet égisz magasztalt, mert az jogot ad a ministerek felelősségre vonására.⁶⁾ Korántsem meglepő tehát, ha ilyen gondolkozású férfiak annak fölvetését követelték a fölratba, hogy: «a pénzügyi patens alkotmányellenes tiltakozás, melynek elfogadását csakis kényszereszközökkel, királyi kegyvesztéssel és büntetésekkel való

¹⁾ Leurs jelentése, 1811 szept. 13. B. ü. m.

²⁾ Hager előterjesztése, 1811 szept. 16. B. ü. m.

³⁾ Vogel jelentése 1811 szept. 15-éről. B. ü. m.

⁴⁾ U. a. szept. 13. B. ü. m.

⁵⁾ U. a. szept. 10. B. ü. m.

⁶⁾ U. a. szept. 13. B. ü. m.

fenyegetésekkel tudták keresztülvinni». ¹⁾ Az ellenzék egyetértett arra nézve, hogy a király kényteleníttessék a patens eltörlését kimondani és kezességet nyújtani, hogy a rendek hozzájárulása nélkül soha sem fog többé hasonló rendszabályokhoz nyúlni. ²⁾ A személynök, a nádor és vele együtt a főrendek az alsó tábla fölíratának teljes megváltoztatásán fáradoztak. Ők első sorban tiszteletteljesebb hangot követeltek és a fölíratból ki akarták hagyni azt a tételt, mely a pénzügyi patensből folyó összes rendelkezések megszüntetését követelte. ³⁾ Egész szeptember 11-ikéig tántoríthatatlanul ragaszkodtak a rendek álláspontjokhoz és egy lépésnyit sem akartak hátrálni. Ekkor Almássy Pál, a koronaőr, fölkereste Vayt és híveit, hogy őket engedékenységre bírja. De Vay szemére lobbantotta neki, hogy a főrendek, a helyett, hogy az ország törvényhozói legyenek, a király ministeriuma gyanánt szegődtek ennek szolgálatába. ⁴⁾ Úgy a nádor, ki megütközését nyíltan kijelenté, ⁵⁾ mint Majláth gróf, a személynök, mindent elkövettek, hogy a rendek hajthatatlanságát megtörjék. Az ő együttes fáradozásuknak sikerült végre a rendek beleegyezését kieszközölni arra nézve, hogy a fölíratból a legélesebb helyek és a patens hatálytalanítását célzó követelések kihagyassanak. De ez csak oly föltétel mellett következett be, hogy a pénzügyi patens megszüntetésének követelése helyébe beigtattassék a fölíratba a következő mondat: A rendek fölkerik a császárt, hogy az országgyűlésre kitűzött tárgyakkal összefüggő kérdések ne ruháztassanak föl praejudicialis jelentőséggel, ⁶⁾ ---- mely mondat különösen a beváltási jegyek további kibocsátására vonatkozott. Készségöket jelenték ki továbbá a rendek a pénzügyi bizottságba küldendő tagok megválasztására nézve is. Javaslatuk szerint a két tábla részéről 52 tag lett volna kiküldendő. Egybevetve a szeptember 14-iki fölírat szövegét azzal a tervszöveggel, melyet az ellenzék kezdetben magáénak vallott,

¹⁾ Vogel jelentése, szept. 8. B. ü. m.

²⁾ *Acta comitialia*, 1811. 16 l.

³⁾ U. o. 17 l.

⁴⁾ Leurs jelentése, 1811 szept. 13. B. ü. m.

⁵⁾ Naplószerű följegyzések. Bécsi áll. levélt.

⁶⁾ *Acta comitialia*, 1811, 22 l. «... ne præsusceptæ financialis operationis ulteriori executione materia diætali deliberationi substrata præoccupetur».

ügy szembevetendő a mérséklet azokhoz az éles kifejezésekhez viszonyítva, melyekkel az alsó tábla eredetileg élni akart. De egyéb változás alig történt. A főrendek, lényegileg, aláveték magokat a rendek akarátának. Nem is merték ők azt a kérdést fölvetni, ha vajon van-e egyáltalában ok a pénzügyi patens elleni fölírásra, nyilván meg lévén magok is győződve arról, hogy a patens törvénytelenül jött létre. Ezért minden fáradásukat arra összpontosították, hogy legalább irányilag hódolatteljesebb hangon tartott fölírat eszközöltessék ki. Így hát annak irányzata érintetlen maradt. A fölíratban, melyet az ellenzék «isteninek»¹⁾ nevezett, részletes bizonyítása foglaltatik annak, hogy a rendek hozzájárulása nélkül kibocsátott patens Magyarországra nézve nem kötelező, hogy az az alkotmányos jogokat sérti, és hogy a király ily rendszabály keresztülvitelénél, fölavatási hitlevele és királyi esküje értelmében, kötelezve van a rendek meghallgatására.

A mindkét tábla részéről elfogadott fölírat fölolvása alatt Vaynak egyetlen arcizma sem mozdult meg. De Vitéz és a vele hasonló gondolkozásúak arcz kifejezése nagy megelégedést árult el. Balogh mindjárt kijelentette: «A dolog kivánságunk szerint sült el; csak lenne itt Wallis, majd megmondanók neki véleményünket arról a sok rosszról, melynek ő okozója volt».²⁾ Ha pedig elejökbe tárták, hogy a fölírat szakításra fog vezetni, mert az uralkodó nem tűrhet el ilyen hangot, úgy azt felelték, hogy: a nyíltan kijelentett szakítás, úgy mint II. József idejében, sokkal kevésbé veszélyes, mint ha oly szelíd lelkületű uralkodó alatt, mint a milyen Ferencz császár, az alkotmányt akár csak a legcsekélyebb sértés éri.³⁾ Egyidejűleg kijelenték, hogy most már egyáltalában nem agódnak, mert a császár megérthette, hogy ők meg tudják jogait védeni. A «szavak tekintetében félig-meddig illedelmes, de a lényegben tökéletesen sértő»⁴⁾ fölírat Bécsben közbeszéd tárgya volt. Különösen élénken commentálták azt Beatrix főhercegnőnek, Mária Ludovica császárné anyjának, valamint Stackelberg grófnak, az orosz nagykövetnek, asztalainál. Itt az

¹⁾ Kiszelényi jelentése, 1811 szept. 20. B. ü. m.

²⁾ Vogel jelentése, 1811 szept. 15. B. ü. m.

³⁾ Leurs jelentése, szept. 19-éről. B. ü. m.

⁴⁾ U. o.

ellenzék körében fölmerült minden kijelentésben a nemzeti akarat kifejezését látták.¹⁾ Nagy hévvel terjesztettek, különösen az oroszok, minden olyan hírt, mely a király és rendek közti szakításra mutatott.²⁾ Ők, kik kancsal szemekkel nézték Ausztria és Franciaország szövetségét, örömmel üdvözlék a zavarokat. Hisz azt remélték, hogy a bécsi udvar meg lesz akadályozva abban, hogy Napoleonnak Oroszország ellen indítandó hadjáratában részt vehessen. Az bizonyos, hogy most, midőn I. Sándor és I. Napoleon között az összeütközés mind elkerülhetetlenebbnek látszott, vajmi alkalmatlan volt Metternichre nézve Magyarország ellenzéki szelleme. Persze még mindig azzal hizelegtek magoknak, hogy a daczos rendek ellenállását erélyes föllépésekkel majd csak meg fogják törni. Azt hívék tehát, hogy minden attól a választól függ, melyet a király a föliratra adni fog.³⁾ Ezt az ellenzék a legfeszültebb várakozással leste. De az nem is soká váratott magára. Mert már három nap multával közlék azt a rendekkel a szeptember 17-iki ülésben. Ferencz szeptember 16-iki resolútiójában ragaszkodott eredeti álláspontjához. Ismételte, a mit már a királyi előterjesztésekben is megmondott, hogy t. i. őt csakis a szükség és összes alattvalói jólétének tekintetbe vétele kényszerítette a patens kibocsátására. Adott szavának, melylyel a rendeket immár biztosítá, hogy a beváltási jegyek szaporittatni nem fognak, teljes megnyugvást kell, szülnie; az alkotmány sértetlensége iránt is a leghatározottabb ígérlet jelentetett ki. Most tehát, tekintve, hogy a már a megvalósítás folyamatában levő pénzügyi művelet megsemmisítése az egész monarchiát, és így Magyarországot is, a legnagyobb károsodásnak tenné ki, megköveteli, hogy a rendek teljes erejükből gyámolítsák az új pénzügyi rendszert.⁴⁾

Nem helyes az az állítás, hogy Ferencz e resolútiójában ingerült, vagy épen fenyegető hangot használt volna.⁵⁾ Sőt inkább a resolútiót már akkor nagyon bágyadtnak és erőtlennek

¹⁾ Kéziratilag, Bécs 1811 szept. 17.

²⁾ U. o.

³⁾ Perin Metternichhez, 1811 szept. 9. Bécsi áll. levélt. — «car à mon avis cette réponse sera de la plus grande importance et de la plus grande conséquence pour la suite des délibérations».

⁴⁾ *Acta comitialia*, 1811, szeptemb. 16-iki resolútió, 28 l.

⁵⁾ Springer id. m. 186 l.

találták. Azt várták, hogy a császár nem csak az alkotmány sérthetetlenségét fogja hangoztatni, hanem egyúttal azt is ki fogja jelenteni, hogy királyi jogainak korlátozását semmi körülmények között sem fogja tűrni.¹⁾ Az udvari pártiakat nagy csalatkozás érte, látva, hogy a korona a megyei követek követeléseinek nem szegül egész erélyével ellene, lévén a szeptember 14-iki fölirat azoknak kizárólagos műve. Az aulicusok nézete szerint az úgynevezett «popular-aristocratiát», a resolútióban, a legélesebb fegyverekkel kellett volna megtámadni és ezzel őket a többi követektől elkülöníteni.²⁾ Mindazáltal mégis igaz marad, hogy a császár felelete az ellenzékét, az első pillanatban, meglepte. Néhány perczig mély csend honolt az ülésteremben. A királyi előterjesztések vagy resolúciók föl-olvasásakor máskülönben szokásos éljenzés most teljesen elmaradt. A szükséges formások elvégzése után az ülést be-rekeszték. De a vezető férfiak már annak folyama alatt elhatározták, hogy Vaynál még azon a napon fél öt órakor titkos értekezletet tartanak.³⁾ Midőn a titkos megbeszéléseket szeptember 18-án is folytatták, más követek is kérték bebocsáttatásukat, mi ellen Vay a leghatározottabban állást foglalt. Vitéz azonban kijelentette, hogy nem képes belátni, miért kelljen a szeptember 14-iki resolútió ügyében csakis titkos tanácskozásokat tartani; hisz ez könnyen azt a véleményt kelthetné, hogy ők valami jogtalanságon törik eszöket. Ez az indokolás tényleg hatott, és annak eredményeképen a többi követek is részt vehettek a tanácskozásokban. A szeptember 17-étől 21-éig folyó értekezleten azt a magatartást beszélték meg, melyet a rendeknek a szeptember 16-iki resolúcióval szemben tanusítaniok kell. Abban mindenki egyetértett, hogy az uralkodó válasza újabb ellenvetésekre szorul. Csakis az iránt támadott kétség, ha vajon a felelet mindjárt az egész resolútióra, vagy annak csak egy részére vonatkozzék-e? Vay döntött. Ő azt mondotta, hogy az újabb fölirat van hivatva az összes további tárgyalások alapját képezni. Ezért csakis egyetlen és pedig igen, igen fontos pontra kell kiterjeszkedni, arra

---

¹⁾ Jelentés 1811 szeptemb. 20-áról. B. ü. m.

²⁾ Leurs jelentése szeptemb. 23-áról. B. ü. m.

³⁾ Vogel jelentése 1811 szept. 18 és Leurs jelentése szept. 19-éről. B. ü. m.

t. i., mely a pénzügyi műveletekre vonatkozással, a rendek és a korona közös jogát hangsúlyozza. Szívesen elhiszi, úgymond, hogy a király, ki az alkotmányra megesküdt, a rendek részesedését ama jogban soha sem fogja kétségbe vonni, de a ministerek, kik az uralkodónak rossz tanácsokat adnak, fölhivandók, jelentsék ki, miféle törvényekre alapítják azt az állításukat, hogy a pénzkibocsátás joga *jus majestaticum*.¹⁾ Vay categorikus föliratot követelt, mit a viszonyok is önként megkívánnak. A szerencse — úgymond — mindig kedvez a magyaroknak és megóvjá őket az elnyomatástól. Mert valahányszor ilyesmit czéloznak, a magyarok geniusa mindig ad dolgot a királyoknak, úgy, mint most is, midőn Ausztria, a francziák és oroszok közeli összeütközése miatt, a sarokba szorult és soha sem merészkedhetik a magyar alkotmányt érinteni.²⁾ Az ellenzék vezérei az ingadozók és vonakodók bátorítására csakugyan szélteben hirdették, hogy a belső és külső zavarok közepett fulladozó bécsi kormány hijával van minden erőnek és ezért, mondjon bárki a mit akar, semmitől sem lehet tartani.³⁾ Így hát teljesen érthető, hogy a rendek hallani sem akartak engedékenységről, és hogy siket fülekre talált az a bizalmas figyelmeztetés, hogy: ne túlozzanak, mert végre is a császár haza kergeti őket és majd azt teszi, a mit akar. Wallist nyilvánosan gyalázák, személyét mélyen sértő gúnyiratokat terjesztettek és azt is beszélék egymás között, hogy a császár kijelentette volna: «Szeretném látni, hogy búvik ki Wallis ebből a dologból». ⁴⁾ Mindenki el volt szánva, hogy a küzdelmet a rendek jogaiért egészen a késhegyig fogják a kormány ellen folytatni. A szeptember 18-iki értekezleten kikeresték és összeállították azokat a törvényeket, melyekkel kimutatható, hogy a pénzkibocsátási jog nem kizárólagos *jus majestaticum*.⁵⁾ Zmeskal, árvai követ, ugyan szót emelt az újabb fölirat

¹⁾ Jelentés az 1811 szept. 18-iki rendi tanácskozásról. B. ü. m.

²⁾ Leurs jelentése, 1811 szept. 19-éről. B. ü. m.

³⁾ Perin Metternichhez, Pozsony 1811 szept. 28. Bécsi áll. levélt. «En effet les états ne se montrent si revêches, que par l'opinion que les meneurs parviennent à accréditer sur l'existence d'une cause, soit interne, soit externe, qui empêche le gouvernement de déployer plus d'énergie».

⁴⁾ Vogel jelentése, 1811 szept. 22. B. S. m.

⁵⁾ Hoffmann senator jelentése, 1811 szept. 18. B. ü. m.

ellen, melyet időpocsékolásnak mondott. De a többi jelenvoltak azonnal lepisszegték. Viszont Balogh, Vitéz és Máriássy hevesen támadák a bécsi ministereket. Dessewffy József gróf azt mondotta: «Én beérném a királyi biztosítással, ha ez az első volna».

Az üzenetet a főrendekhez, a követtársak megbizásából, Dessewffy József gróf, az azon alapuló fölíratot pedig Szentkirály szerkeszté meg. Mind a két irat nyers volt, de az üzenet, keserű és sértő hang dolgában, fölülmulta a fölíratot. Mint Metternich tudósítója mondja: «azok gyalázatos tákolmányok és rosszabbak mindannál, a mi eddigelé történt».¹⁾ A fölíratban azt kívánják a rendek, hogy a császár külön törvényezikk útján vállalja magára és utódaira azt a kötelezettséget, hogy Magyarországon senki sem kényszeríthető papírpénz elfogadására, továbbá, hogy hazánkban nem fogják a devalvatiót kimondani, és végül, hogy a rendek tudta nélkül jövőben se papír- se váltópénzt nem fognak forgalomba hozni. Míg ilyen törvényjavaslat a császár engedélye alapján be nem nyújtatik, addig a rendek sem foghatnak a királyi előterjesztések tárgyalásához. Csakis az uralkodó iránti hódolat ösztönzé a rendeket arra — így végződik kijelentésök — hogy ismét a fölírat útjára tértek. A rendek, úgy látszik, nagy előzékenységet véltek elárulni, hogy a császártól csak most, és nem mint eredetileg szándékuk volt, már szeptember 14-ére kérték az általuk óhajtott törvényezikk szentesítését.²⁾ Úgy a fölírat, mint az üzenet fölolvasása a szeptember 21-ére hirdetett ülésre volt kitűzve. Mihelyt azonban a nádor azok tartalmát megtudta,³⁾ rögtön elhatározta, hogy a nyilvános ülésben leendő fölolvastatásukat meg fogja gátolni. Mint egészen szokatlan esemény, nagy föltűnést keltett, midőn Nádasdy gróf, a főajtónálló, az összegyűlt rendek előtt, a nádor nevében, a mára, szeptember 21-ére, kitűzött ülés elmaradását jelentette ki. Mindenki valami rendkívüli esemény bekövetkezésére gondolt, midőn Nádasdy a legelőkelőbb személyiségeket arra is fölszólította, hogy a nádor palotájában tartandó értekezletre

---

¹⁾ Perin Metternichhez, Fozsony 1811 szept. 21. Bécsi áll. levélt.

²⁾ Vogel jelentése 1811 szept. 21. B. ü.

³⁾ Gróf Dessewffy bizodalmas levelezése. I. 232 l.

gyűljenek össze. A két tábla legkiválóbb tagjai tíz órákor dél előtt a nádorhoz mentek. A főherczeg kifejtette, mily botrány volna, ha a fölírat és üzenet nyilvános fejtegetések tárgyát képeznék. Oly föltétel mellett, hogy ez nem fog megtörténni, bizalmasan följajnlá közvetítését, hogy a császárnál a kívánt törvénycikk elfogadását kieszközölje.¹⁾ Egyben fölkérte a rendeket, tartózkodnának a ministerek elleni heves kifakadásoktól, mert az országgyűlésen csakis a királylyal és nem az ő tanácsosaival van dolguk. A figyelmeztetésnek vajmi csekély hatása volt. Egyes követek még ugyanennek az értekezletnek folyamában hevesen nekimentek a ministeriumnak és kijelenték, hogy annak a miniszternek, ki perfid tanácsaival a jelenlegi pénzügyi rendszert elfogadtatá, csakis a bukás lehet sorsa.²⁾ Szeptember 23-án ünnepélyesen kérték a nádor közbenjárását, ki a kérést teljesítette is. Hogy küldetésének eredményessége elősegíttessék, kérte a rendeket, törülnek a törvénycikkből a váltópénzről szóló intézkedést és válaszszaák meg nyomban a pénzügyi bizottság tagjait. Kétségtelen, hogy a rendek nagy bizalommal viseltettek a nádor iránt, kiben alkotmányos jogaik erős bástyáját látták. Híven jellemzi ezt a tényt egy akkoriban megjelent gúnyirat. Abban egy nagy lég-hajó volt rajzolva, melyen a magyar törvénytár az alkotmányt jelképezte, és a melyet négy nemes erős kötelekkel fogva tartani igyekezett. Közeledik Wallis gróf, ki hatalmas ollójával a köteleket el akarja vágni. De a háttérben rögtön megjelenik a nádor négy nemes kíséretében, hogy a pénzügyministert romboló szándéka kivitelében megakadályozza.³⁾ Bármennyire biztak azonban a nádorban, kívánságát még sem akarták teljesíteni. Válaszuk akképen hangzott, hogy a választást majd csak a császár nyilatkozata után fogják megejteni, semmi esetre sem előbb.⁴⁾ A nádor ajánlata rögtön nagy föltűnést keltett. A követek egy része úgy vélekedett, hogy a nádor nem merhet a császár előleges beleegyezése nélkül ilyen ajánlatot

¹⁾ Naplószerű följegyzések 1811. szept. 26. Bécsi áll. levélt. — *Dessewffy levelezése*. I. 232.

²⁾ Perin Metternichhez, Pozsony, 1811 szept. 21. Bécsi áll. levéltár.

³⁾ Jelentés, Pozsony, 1811 szept. 23. B. ü. m.

⁴⁾ *Diarium comitiorum regni Hungariæ* I. köt. sessio undecima. (1811 szept. 23).

tenni. Mások ismét azt beszélték, hogy a közvetítés eszméjét Vay sugalmazta a nádornak, ki azzal magát ő nála be akarta hízeltetni.¹⁾ Lehetséges, hogy Vay ilyes tanácsokat adott a nádornak. De az bizonyos, hogy a császár erről a lépésről semmit sem tudott. Mária Ludovica, Ferencz császár bájos és szellemes neje, ki az országgyűlés lefolyásáról részletes tudósításokat küldetett magának,²⁾ meg sem tudta érteni, hogy miként vállalkozhatott a nádor ily értelmű közvetítésre a korona és a rendek között. «Hisz» — így írt ő anyjának — «elégge ismerhette uralkodóink gondolkozásmódját és előítéleteit arra nézve, hogy ilyen küldetést ne vállaljon magára, mivelhogy amúgy is tudhatta, hogy semmit sem fog elérni; neki ki kellett volna jelentenie, hogy a rendek előtt az út mindig szabad a királyhoz és így a közvetítés annyival inkább felesleges, mert ez, király és rendek között, csak félreértést szülhet.»³⁾ Mária Ludovica, ki, a császárral egyetemben, a Pozsonyhoz közel eső kastélyban tartózkodott, meg lévén a közvetítés teljes sikertelenségéről győződve, minden áron igyekezett sógorát minden további lépésről lebeszélni és azt a tanácsot adá neki, jelentenie ki másnap reggel a rendek előtt, hogy ő ugyan javaslatba hozá a király előtt a közvetítést, de ez azt válaszolta, hogy ilyesmire, közte és alattvalói között, nincs szükség. A királyné úgy gondolkozott, hogy a kényes helyzet tisztázata csakis ilyen felelet alapján következhetik, mely a királyi méltóságnak is megfelel, a rendeknek is hízeleg, a nádort a compromittáltástól megóvjá, de egyúttal visszaadja az ő szabadságát is arra nézve, hogy a fölterjesztéseket megbírálja és a király pártját foghassa. A mint legalább Mária Ludovica állítja, József főherczeg, a fölhozott indokok súlya alatt, megígérte, hogy a közvetítéstől eláll, és erre nézve állítólag bátyjával a császárral is megállapodásra jutott volna. De József főherczeg, a királyné nem kis meglepetésére, már egy órai idő multával, megváltoztatta nézetét, visszasietett a császárhoz és kijelentette, hogy a közvetítést mégis elfogadja és a középút követését fogja javaslatba hozni. «Biztosítlak» — így ír anyjának a

¹⁾ Vogel jelentése, 1811 szept. 25. B. ü. m.

²⁾ Wertheimer: *Die drei ersten Frauen des Kaisers Franz*, 156 l. 116. jegyzet.

³⁾ Guglia, *Kaiserin Maria Ludovica*. 129 l.

beállott változás miatt megszorodott Mária Ludovica — «lesújt látni, hogy mint dolgoztak bizonyos személyiségek csupa gyöngeségből — és szándékaim mondok, itt nem lehet egyébről szó — saját vesztük. Most már jön a gyűlés; ki tudja, mi fog onnan kikerülni. Én csak azt látom, hogy ez az országgyűlés erőszakos véget fog érni, és bár tulajdonképen egészen a császár szellemében és tulajdon érdeke ellen működik, mégis nemsokára fölöslegszlattatni: itt is annak a nagy láncznak egyik szemét látom, mely Európát évek óta átfonja. Imádkozzál, drága anyám, érettünk, én nagy lelki gyötrelmeket szenvedek.»¹⁾ Tisztán ki nem vehető, mi bírta rá a nádort véleménye gyors megváltoztatására és arra, hogy előbbi ígéretéhez térjen vissza. Mária Ludovica abban a véleményben van, hogy néhány fecsegő téríté el őt szándékától.²⁾ De ilyes föltevés ellen a nádor egész multja tiltakozik. József főherczeg bölcs, megfontolt férfiú volt, kire a fecsegők nem lehettek hatással. Nagyon is komoly okok hatása alatt járhatott el, midőn a közvetítéshez újra ragaszkodott. Ha már egyszer magára vállalta a követek bizalmából fakadó, kényes küldetést, úgy be kellett látnia, hogy a fegyver rohamos és minden eredmény nélküli eldobása hozzá illő nem volna. Ő mindig büszke volt arra a dicsőségre, hogy a király és nemzet között mint békeapostol működhetett. Az a középút, melyet a királyné előbb említett, most is csábos erővel vonzhatta őt. Ugyan képtelenek vagyunk biztosan megmondani, hogy mily eszközzel vélte a nádor a mindinkább élesedő alkotmányos vitát elenyésztetni, de, úgy látszik, hogy a szeptember 26-iki resolutio a nádor műve volt és hogy ebben jut kifejezésre az a középút, mely a császár akaratának teljesítése mellett, a rendek kívánságainak is megfelelni hivatva volt. Ha ezek, a jövőre nézve, őket megnyugtató törvényezikket óhajtottak, úgy a szeptember 26-iki királyi válasz nem késett kijelenteni, hogy ez semmi kifogásba sem ütközik, de az csak az országgyűlés befejezése után létesülhet. Viszont megkívánja a válasz e kijelentés fejében, hogy a rendek haladéktalanul kezdjék meg a királyi előterjesztések tárgyalását és szavazzák meg mindazt, mit tőlök követelnek. Ám a rendek nem akartak a törvényezikk beczik-

¹⁾ Guglia, id. m. 130 l.

²⁾ U. o.

kelyezésével az országgyűlés bevégeztéig várni. Kitűnt ez már azon az értekezleten, melyet a nádor szeptember 25-én, tehát a resolutio hivatalos kihirdetése előtt, hívott magánál össze. Itt megtudhatá, hogy a közvetítő ajánlat soha sem számíthat a rendeknél kegyelemre. Midőn a nádor a — persze már zsebében levő — királyi resolutio tartalmát jelezni kezdte, heves megbotránkozás tört ki. Hiába igyekezett kimutatni, hogy a király kész az összes kívánságokat teljesíteni és a beváltási jegyeket nem akarja se szaporítani, se devalválni, se nem szándékozik a valódi értéknek meg nem felelő váltópénzt kibocsátani. Hiába hangoztatta, hogy ily viszonyok között fölíratra nincs is szükség, mert meg lehetnek elégedve, ha a császár a kívánt törvénycikket az országgyűlés befejezésekor szentesíti. Vitéz és Balogh mégis fölszólaltak. Hangsúlyozták, hogy előre tudják, miként az udvari kancellária a törvénycikket úgy összefaragja és annyi záradékkal veszi körül, hogy abból jóformán semmi sem fog megmaradni. A rendek — viszonzá a nádor — nyugodtak lehetnek, mert hisz ő már is bírja az udvari kancelláriához menesztett parancs másolatát, melyben elrendeltetett, hogy a törvénycikk a kibocsátandó királyi resolutio szellemében szerkesztendő, és hogy a kifejezések megválogatása körül nem kell nehézségeket támasztani. Hiába erősködtek a náddal egyetemben a jelen volt főurak, hogy ily válságos időkben nem szabad a törvény betűihez ragaszkodni, hanem az ész parancsára is kell hallgatni, a követek nem tágitottak és semmire sem akarták magokat kötelezni, míg a resolutio szószerinti szövegét meg nem ismerik. Szembetűnő rossz hangulatban vetett a nádor a három óra hosszat tartott értekezletnek véget.¹⁾ A császár resolutióját szeptember 26-án kirdették ki.²⁾ Ez meghagyja a rendeknek, hogy szenteljék végre magokat annak a célnak, melyért egybehívtak, és kezdjék meg haladéktalanul a királyi előterjesztések tárgyalását.³⁾ A rendek e kijelentést a legnagyobb elégedetlenséggel fogadták és nemtetszésöknek hangosan adtak kifejezést. A szeptember 27-iki kerületi ülésen egyre han-

¹⁾ Vogel jelentése, szept. 26. Jelentés 1811 szept. 29-éről. B. ü. m. Naplószerű följegyzések, 1811 szept. 26. Bécsi áll. levélt.

²⁾ Diarium, 1811, I. Sessio duodecima (szept. 26.)

³⁾ *Acta comitalia*, 1811, 34 l.

goztatták, hogy jogukról le nem mondhatnak, mert ha most visszavonulnak, úgy ezzel hallgatólagosan följogosítják a királyt, hogy a pénzverés jogával és minden azzal összefüggő kérdéssel tetszése szerint rendelkezék. Már pedig épen ez a vitás pont és a papírpénz jövőbeli szaporítása vagy devalválása ellenében nyújtott biztosítékok nélkül, ők semmiféle tárgyalásba sem bocsátkozhatnak. Így hát azt tervezték, hogy a rendeknek a pénzügyek intézésére irányuló részvételi jogáért egy harmadik fölirattal törnek lándsát.¹⁾ E szerint a nádor közbenjárása sikertelen maradt és Mária Ludovica helyesen jósolt, midőn megmondotta, hogy József főherczeg kísérlete nem fog rá áldást hozni.²⁾ A nádor csak annyit ért el, hogy a főrendekhez intézett első, és pedig Dessewffy által szerkesztett fölötte sértő hangon tartott üzenetet elejtették. Vay vállalkozott a főrendeknek szánt üzenet újabb meg szerkesztésére, de ez lényegileg nem volt egyéb, mint Dessewffy üzenetének kivonata.³⁾ A nádor és személynök mindent elkövettek, hogy a rendeket a sértő kifejezések használatától visszatartsák. A főherczeg kérte őket, hagynák ki a következő tételt: még a legnagyobb szükség sem igazolhatja a törvények tiszteletreméltó hatalmának megtörését és a közbizalom megsértését. Midőn pedig megjegyzé, hogy: «ez fájhatna a császár szívének», Máriássy nyomban azt felelé: «nekünk is fájdalmat okozott a pénzügyi patens», oly kijelentés, melyet, mint Vogel a jurátusokról mondja: «a törvényhozás bajszaltalan részesei» zajos helyesléssel fogadtak. Mindazáltal az említett szavak mégis kimaradtak a föliratból. De már sehogy sem lehetett a rendeket annak kijelentésétől visszatartani, hogy a császár által kizárólag igénybe venni szándékolt pénzverési jog egészen új valami és egyetlen hazai törvényre sincs alapítva, minél fogva azt a rendek nem fogadhatják el.⁴⁾ Fe-

¹⁾ Naplószerű följegyzések. Bécsi áll. levélt.

²⁾ Guglia id. h.

³⁾ *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése* I. 232. Naplószerű följegyzések. Bécsi áll. levélt. «Das Project der neuen Repräsentation ist von Vay entworfen».

⁴⁾ *Acta comitialia* 1811/12, 41. 1: «Novum illud jus regium expressis legibus contrarium — — — quia lex in favorem juris hujus lata numquam est, nec salva proprietate civium ferri potuisset, in nulla fundari queat lege, jus istud in regno propriam constitutio-

rencz uralkodása alatt nem volt példa az országgyűlések történetében arra, hogy a rendek vitattak volna olyan jogot, melyet a király maga részére igénybe akar venni. A gyűlés egészen szokatlan látványt nyújtott. Az elkövetett jogsértés ellen egy hó óta egyik óvás a másikat érte és az országgyűlés, a pénzügyi bajok orvoslása érdekében, a jogsértés elenyésztesítéséig, egyetlen lépést sem akart tenni. Az ellenzék rendíthetetlenül ragaszkodott álláspontjához, melytől sem a szeptember 16-iki, sem a szeptember 26-iki resolutio nem tudta eltéríteni. Valóságos veszélyes körben kerengtek. A király parancsolt, de a rendek nem hallgattak rá. Ily viszonyok között lehetetlen volt eredményhez jutni, és természetes, hogy ez a király tekintélyét be- és kifelé egyaránt hátrányosan érinté.¹⁾ Ha már korábban is hangoztatták, hogy «ezeknek az arisztokratáknak féktelenségét» csak «rettenetes korbáccsal lehet visszaverni»,²⁾ úgy most már határozottan rámutattak arra, hogy ebből a helyzetből csak úgy lehet kimenekülni, ha a kormány, minden kiméletet félretéve, sarkára áll és a rendeket erőteljes rendszabályok kilátásba helyezésével megfélemlíti. Most az ideje — így hangoztak a kormányhoz intézett figyelmeztetések — a követeket a császár kegyének elvesztésével megfenyegetni, mert minél tovább húzódoznak, annál veszélyesebb lesz az ilyenén eszközök alkalmazása.³⁾ Metternich akkoriban bizalmasan ki is jelenté, hogy immár el vannak határozva a szilárd föllépésre.⁴⁾ A rendek szerencséjére, a kormány keblében két, egymással ellentétes áramlat állott szemben, a mi minden erélyes föllépésnek kezdettől fogva útját szegte. Ferencz környezetében voltak olyan tanács-

---

num habente in quocuncta jura regia disertis debent inniti legibus, palam negasse, pro legali securitate jurium regni sufficit».

¹⁾ Perin Metternichhez, Pozsony, 1811 szept. 28. Bécsi áll. levélt. «Voilà près d'un mois que l'on tourne dans un cercle vicieux de représentations et de résolutions qui n' aboutit à aucun résultat et nuit extrêmement à la considération et à la dignité du gouvernement».

²⁾ Hoffmann jelentése, 1811 szept. 20. B. ü. m:

³⁾ Perin Metternichhez, Pozsony, 1811 szept. 28. Bécsi áll. levélt. «Plus on différera à prendre une telle résolution, plus la nécessité deviendra pressante et plus il sera à craindre que lorsqu'enfin on devra y venir elle ne soit plus aussi à propos».

⁴⁾ Kéziratilag.

adók, kik, mint egy befolyásos személyiségnek Metternich-hez intézett levele mondja: «Wallisnak örömet nyakát szegnek».¹⁾ A miniszternek hatalmas ellenfelei voltak, kik művét szét akarták rombolni,²⁾ és a kabinet keblében fennállott ellentétek elvették a kormány erejét s lehetetlenné tették, hogy a rendek makacs magatartásával szemben, melylyel titokban a főurak is rokonszenveztek, nyomatékosan léphessen föl. Nyílt titok volt, hogy a főrendek suttyomban biztatták a követeket, hogy elmondják mindazt, a mit ők részint félelemből, részint kiméletből az udvar iránt, nyíltan nem mertek kijelenteni.³⁾ Előjogaik sértetlenségét épen úgy szívőkön hordozták, mint a megyei követek és így örömmel szemlélék ezek állhatatos küzdelmét az alkotmány sértetlenségeért. Ők tehát távolról sem akarták magát az óvást megakadályozni, hanem azt csak kevésbé sértő alakban kívánták kijelentetni. Mivel pedig már az ily passiv hűség is magas rendjelekkel jutalmaztatott meg, a főrendek közül igen kevesen, és ezek sem valami erélyesen állottak a kormány partjára. A csillagkereszttel és más rendjelekkel kitüntetett főurakat akkoriban a «jezsuita-» vagy «Majláth-pártnak» nevezték, mert Majláth gróf szinleg az udvarral tartott, de mégis az ellenzékkel haladott. Az úgynevezett jóérlalmúak mind ehhez a párthoz tartoztak.⁴⁾ Az országgyűlés lefolyása tényleg megmutatá, hogy az udvarnak döntő kérdésekben mily kicsiny támasza volt a felső táblában. És ez nem is lehetett másként. Hisz a főrendi tábla legkiválóbb tagjai teljes egyetértésben voltak az alsó táblával. Vay, a rendek vezére, semmihez sem fogott addig, míg a főrendi tábla legkitünőbb tagjaival: Barkóczyval, Balogh Péterrel, Podmaniczkyval és Illésházyval tanácskozást nem folytatott.⁵⁾ Barkóczyt, Pestmegye adminisztrátorát, kiváló férfiúnak és a hazai köz- és magánviszonyok

---

¹⁾ Kéziratilag.

²⁾ U. o. Bécs, 1811 szept. 29. «Das Gute, was in den Rathschlägen dieser Minister liegen mag, von den Personalitäten abzusondern und nur ersteres zu benützen, ist vielleicht nicht die kleinste der gegenwärtig im Kabinette zu lösenden Aufgaben».

³⁾ Hoffmann jelentése, Pozsony 1811 szept. 28. B. ü. m. Tartalma után ítélve, ez a jelentés csak szept. 29-én íródhatott.

⁴⁾ Leurs jellemzései 1811/12 B. ü. m.

⁵⁾ U. o.

kitűnő ismerőjének tartották. Egy vagy más szép tulajdonság tekintetében sokan fölülmúlhaták őt, de kevesen dicsekedhettek azzal, hogy oly sok jó tulajdonságot egyesítsenek magokban, mint ő. Mély belátása épen oly közbámulatot keltett, mint határozott ítélőképessége és minden elhamarkodást gondosan kerülő megfontoltsága. Ha társai, megzavarva a kerületi ülésekben végbement eseményektől, tanácstalanul léptek az ülésterembe, ő volt az, ki komoly, de egyttal nyugodt arczkifejezéssel ment helyéhez, hogy aztán röviden, de határozottan kifejtse nézetét, mely megváltó kijelentésként hangzott és az összes jelenvoltakat megszabadítá a lidércz-nyomástól. Éles tekintetével mindjárt fölismerte, hogy az alsó tábla üzenetei javításra szorulnak. A nélkül, hogy a lényegest megtámadta volna, javaslatba hozta oly helyek kihagyását, melyek a rendek álláspontjának megtámadására szolgáltathattak volna alkalmat. Azok a változtatások, melyeket ő javasolt, mindig köztetszéssel találkoztak és el is fogadtattak.¹⁾ Balogh Péter, Zólyommegye főispánja már a II. József germanisáló törekvései ellen irányult küzdelemben is részt vett. A hétszemélyes táblánál viselt tanácsosi állásától elmozdítottván, mentségének előterjesztése után, 1789-ben, a császár által hivatalába visszahelyeztetett.²⁾ 1790-ben nagy föltűnést keltett annak a kérdésnek fölvetésével, ha vajon II. József halála nem vetett-e véget Magyarországon a trónutódlásnak.³⁾ Szívvel-lélekkel azokhoz tartozott, kik Magyarország függetlenségeért sóvárogtak. De sokkal megfontoltabb politikus volt, hogysen be ne látta volna, miként ez a törekvés, adott viszonyok között, a legvégzetesebb kalandokhoz vezet-hetne. Okulva saját múltja tapasztalatain, minden elhamarkodásnak ellensége volt. Minthogy a teljes függetlenség nem volt elérhető, beérte nemzetének meglevő jogaival és szabadságaival. De ezeket sérthetetleneknek akarta tudni. Miként Barkóczy, kihez, jellem dolgában, leginkább hasonlított, úgy ő is igyekezett az országos párt heves kitérőseit enyhíteni és folyvást törekedett olyan vizsálynak elejét venni, mely az országot az udvarral kiegyenlíthetetlen ellentétbe sodorhatta

¹⁾ Leurs jelentései.

²⁾ L. az 1807-iki országgyűlés című czikkemet, *Századok*.

³⁾ U. o.

volna. Habár ő sohasem volt látható az ellenzék nagy összejöveteleiben, mégis mindenről tudott, a mi azokban történt. Ő csak kicsiny, válogatott körben forgott, keveset és mindig mérsékelt hangon beszélt. Ő benne Magyarország egyik legügyesebb férfiát és a nemzeti párt egyik legelőkelőbb támaszát látták.¹⁾

Valamint Balogh, úgy Podmaniczky is izgalomba hozta a kedélyeket, midőn 1790-ben fölveté a kérdést, ha vajon József halála nem vetett-e véget a trónöröklés eddigi rendjének.²⁾ Ő, ki szintén részese volt 1788-ban annak a mozgalomnak, mely József rendszerének megsemmisítésére törekedett, ifjú korában azok élén állott, kik az ősök szokásait kigúnyolák, új divat szerint öltözködtek és papucsban, harisnyában s hozzá hajporozott parókával jártak. Az általa személyesen észlelt angol intézmények tanulmányozása révén lelkes tisztelője lett a magyar alkotmánynak, melyet az angol alkotmány testvérének tartott, és melyre nézve a fejlődés mintaképeül utóbbit állította oda.³⁾ Csunya külső megjelenését ellensúlyozta sziporkázó szellemessége, melynek élénksége mindenkit lebilincsel. Kiképeztetésére nagy gondot fordított. Jenában tanult és Angolország mellett Olaszországot is beutazta, mi akkoriban ritkán fordult elő és tudvalevőleg, kormányi engedélyt tételezett föl. A társaságban mint zongoraművész hívta ki magára mindenkinek bámulatát, e mellett az összes művelt nemzetek nyelvén tudott beszélni. Ritka becsületérzését, szigorú igazságosságát és az ország ügyeiben való nagy jártasságát még ellenségei is kénytelenek voltak elismerni,⁴⁾ úgy hogy ő csakugyan díszre volt bármely politikai gyülekezetnek. Magyarország történelmében már annál fogva is jelentékeny szerepet játszik, hogy, mint főúr, már az 1790-iki országgyűlésen megyei követ volt.⁵⁾ Ugyanabban az évben jutott be az alsó tábla tagjai közé Illésházy gróf is, mely jelenség akkoriban nagy föltűnést okozott.

---

¹⁾ Leurs jellemzései 1811/12 B. ü. m.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Ziegler jelentése, Best 1811 aug. 24. B. ü. m. Ezt a jelentést a császár különös parancsára kérték be Zieglertől.

⁵⁾ Leurs jellemzései 1811/12 B. ü. m.

Illésházy, Trencsén- és Liptómegyék főispánja, mint a természet minden adományával földiszított férfiú, osztatlan közfigyelem tárgya volt. Szónoklata varázsserejét alakja is emelte. Átható éleselműségével a legbonyolultabb és leghomályosabb kérdésekre is fényt tudott vetni. Az ellenzékre nézve rendkívül fontos volt, hogy követeléseit, a mikor csak lehetett, az az Illésházy támogatta, ki a főurak között is nagy tekintélyvel birt. Kiváló hatásmű volt az is, hogy a rendi ellenzékkel a felső tábla egyik legnevezetesebb alakja: Ürményi József országbíró is rokonszenvezett. II. József idejében ő biztosi állást töltött be, hogy, mint később monda, e minőségében Magyarország érdekeit szolgálhassa. Mint személynök az 1790-iki országgyűlés viharos tanácskozásait vezette. Ezzel az alkalommal hazafias szellemtől áthatott beszédet tartott, melynek végén kiemelte, hogy a rendek, az alkotmány helyreállításával, örök emléket állítottak magoknak az utókor előtt. Ezzel akarta ellenfeleit kiengesztelni, kik nem tudták neki megbocsátani, hogy a «koronázatlan király» alatt, — mint II. Józsefet neveztek, — biztosi állást vállalt. Míg ellenfelei, legtöbbször tót lakosságú megyék követei, őt a személynöki méltóságtól eltávolítani törekedtek, addig a tiszai megyék követei, kikhez Vay és Balogh Péter is tartoztak, Ürményt védelmökbe vették. Elte fogytaig hálás volt ezért nekik. Viszont minden túlzott ellenzékítót névvel nevezett. Ő is teljes meggyőződésből ellensége volt a pénzügyi patensnek, habár óvakodott is ezt nyíltan beismerni. Nem akarta dolgát az udvarnál elrontani, hol allítólag a bárói méltóságot kérelmezte. Híjjával lévén az erélynek és öntudatosságnak, örült, ha a németek és a kormány hívei őt «josephinisticus és osztrák érzelműnek» tartották. Viszont a magyarokkal való érintkezésben igaz alkotmányos gondolkozásmódjával dicsekedett. Kétségtelen, hogy jó magyar volt, mi mellett a magyar nyelv és szokások ápolása körüli meleg szeretete is tanuskodik. Míg a nemzeti párt Végh István baranyai főispánban is hatalmas támaszzal birt, addig az udvari pártnak a főrendek közt egyetlen oly kiváló tagja sem volt, ki amazokat fölülmulta, avagy, szellem és képesség dolgában, velök a versenyt kiállotta volna. Ugyan Verhovác zágrábi püspök, ki bizonyára tehetséges és tanult férfiú volt, a kormány hívének jelentette ki magát, de féltek mértéktelen becsvágyától és kétszínűségtől.

miatt bizalmatlankodtak vele szemben, attól tartva, hogy az udvart abban a pillanatban a faképnél hagyja, mihelyest sikerülni fog neki annak segélyével, az egyházi rend terén, a legmagasabb állást elnyerni.¹⁾

Tekintve az alsótábla heves ellenzéki szellemét és azt, hogy a főrendekre vajmi kevésbé lehetett számítani, kockázatos volt a kormánytól olyan erőszakos lépést tenni, a milyenre több oldalról biztatták. Erre annnyival kevésbé volt ok, mivel a rendek szeptember 30-iki föliratukban oly következetlenséget követtek el, melyet az engedékenységgel tett lépésnek lehetett tekinteni. Ők ugyan kijelentették, hogy a kizárólagos királyi pénzkibocsátási jog ellen kénytelenek óvást emelni; hangoztatták a miatt érzett nagy fájdalmukat is, hogy őket, a szeptember 26-iki resolútióból kitetszőleg, nem a tulajdonképi pénzügyi rendszer tárgyalása, hanem csakis az ebből származó következmények föntartása végett hívták össze. De tevék, mintegy ellensúlyozásul, hozzá — semmiféle fájdalmuk nem lehet oly nagy, mint vágyuk, királyuknak engedelmeskedni. Ennél az oknál fogva és mert meg vannak győződve, hogy Ferencz csak azon föltevésben léptette életbe az új pénzügyi rendszert, hogy ezzel a magyar alkotmányt semmi tekintetben nem sérti, nem késnek többé a kívánt pénzügyi bizottságot megalakítani és a választottak névjegyzékét egyidejűleg fölterjesztik.²⁾ Ezzel az engedménnyel védelmük erős várát földadták és megadák magukat. Eddigi álláspontjuk értelmében csak az lehetett következetes eljárás, ha a Bécsből elrendelt intézkedéseket visszautasították volna. Ámde a választás megejtésével önmaguk ütöttek rést bevehetetlen posztójukon. Következetlenség volt egyfelől az egész rendszert elítélni, folyvást hangoztatni, hogy arról mit sem akarnak tudni, és mégis teljesíteni a bécsi udvarnak azt a leglényegesebb kívánságát, melynek elfogadásában tulajdonképen a patens elismerése is benne foglaltatik. Metternich teljes jogosultsággal kiálthatott föl: «Ma meg volt a bizottság választása; az első győzelem tehát a mienk. A négy kerület kiküldöttjei a leghevesebbek közül valók: Vay, Dessewffy, Balogh, Balogh, Vitéz stb.; és ezzel a vezérek első terve annyiban

---

¹⁾ Leurs jellemzései 1811/12 B. ü. m.

²⁾ *Acta com.* 1811, 42 l.

meghiúsult, hogy ők csak közönyös személyiségeket akartak kiküldeni, az erősebbeket azonban a küzdelemre óhajták fõntartani. A dolog tehát megindult. A második kérdés már most, ha vajon tudniillik dülõre fogunk-e jutni? még megoldásra vár». «Azok, kik az országgyűlést ismerik» — így végzi a minster — «igent mondanak, mert immár köztudomású, hogy a követek között a legnagyobb egyenetlenség uralkodik». ¹⁾ De mint már máskor, úgy most is az a kellemetlen tapasztalat várt Metternichre, hogy igen korán adta át magát gyõzelmi reménységének. Mert már tizenegy nap multával kénytelen volt Pozsonyból Bécsbe megírni, hogy: «az itt föltáruuló kép legkevésbbé sem vigasztaló». ²⁾ A rendek megválaszták ugyan a pénzügyi bizottságot, de, mint kitünt, azzal a hátsó gondolattal, hogy a királynak semmi más kívánságát nem teljesítik. A pénzügyi bizottság, vagy a mint akkor mondák: ³⁾ «a jelen országgyűlési tárgyalások nagy hajtókereke», épen semmit sem lendített. A kormány vállalkozott valamit mondani, hogy ne kelljen mindent megmondania; a rendek pedig készeknek nyilatkoztak az udvari kamara közléseit meghallgatni, hogy mindent megtudhassanak, a minek megismerésére máskülõnben nem nyílt volna alkalmuk. Kölesõnösen meg volt az egymás rászedésére irányuló szándék.

---

¹⁾ Kéziratilag, 1811 szept. 30.

²⁾ Kéziratilag, 1811 okt. 11.

³⁾ Vogel jelentése, 1811 okt. 4. B. ü. m.

WERTHEIMER EDE.

A SZEM SZERKEZETE ÉS MŰKÖDÉSE.*)

A Szabad Lyceum elnöksége azon megtisztelő fölszólításának, hogy szakom köréből előadásokat tartsak, kötelességszerűen és örömmel engedtem. Kötelességből, mert az a meggyőződésem, hogy az egyetemnek, melynek munkása vagyok, két főcélján: a tudomány művelésén és a szakoktatáson kívül a tudományok terjesztése is föladata. Örömmel, mert szép föladat az ismeretek közlésével a társadalmi ellentétek elsimításához hozzájárulni. E föladat betöltésére épen a természettudományok a legalkalmasabbak, melyek az által, hogy a pontos megfigyelést tervszerű kísérletekkel párosítják s inductiv úton általános érvényű törvényekhez jutnak: az emberi szellem fejlődésére a legnagyobb befolyást gyakorolják. Nincs okunk ez ismereteket zár alatt tartani, de nem is lehet, mert jól mondják az angolok, hogy a természettudományok a műveltségnek nem kiegészítői, hanem annak föltételei! Ez vezette Tyndallt, Helmholtzt a múltban, Waldeyert, a berlini egyetem rektorát, a jelenben, ismeretet terjesztő előadásaik megtartásában, ez képezi azon mozgalomnak rugóját, melyet Angliában es Németországban «University extension», nálunk «Szabad Lyceum» névvel jelölnek s ez ügy szolgáltatában állok én ma e helyen. — Azon szerepnél fogva, melyet a látás életföladataink teljesítésében s különösen ismereteink szerzésében játszik, érdeklődésünket nagy mértékben megérdemli. Érzékszerveink között a szem az, melynek segítségével a szellem a legtöbb táplálékot kapja, a külvilággal való érintkezés föntartására úgyszólván nélkülözhetetlen, cselekvé-

---

*) A Szabad Lyceum 1898/99-ik évfolyamában tartott előadások.

seinket, mozgásainkat az általa nyújtott tudósítások kormányozzák s e mellett boldogságunk, megelégedésünk, a természet- s a művészetben való gyönyörködésünk egyik hatalmas tényezője. S ennek ellenére azt kell mondanom, hogy a szem szerkezete és működése még a művelt közönség előtt is jobbra ismeretlen. Pedig az ezen érzékszervünkről nyert helyes fogalom nemcsak arra képesít, hogy azt sikerebben megőrizzük, ártalmait elhárítsuk, hanem — s itt épen e szempontot kell előtérbe helyeznem — tekintettel a physiologikus optikának az utolsó évtizedek alatt fölmutatott bámulatos haladására és sikereire: a tudományos kutatás módszereinek mintaképeül szolgál.

A midőn tehát előadásaimban a szem szerkezetéről és működéséről óhajtok szólni, főadatomnak tekintem, hogy ne csak bepillantást nyújtsak a tudomány műhelyébe, hanem a gépezetek használatát is bemutassam. E célból első előadásomban a szem physikai tulajdonságait, annak berendezését, hibáit — mert ilyenek is vannak — mozgatását, elhelyezését, védelmét, azaz az optikai készüléket, valamint a fölfogott benyomásoknak az aggyal való közlésének utait: az idegkészüléket fogom megismertetni. A második előadásban a szem működését és pedig a fény megérzését, az alakok és színek látását, valamint a tárgyak testességének, nagyságának és távolságának megítélését fogom tárgyalni.

I.

A SZEM SZERKEZETE.

A szem, mint a látás érzékszerve, két részből áll, az egyik az optikai, a másik az idegkészülék. Az első arra szolgál, hogy a tárgyakat lephotographálja, azaz képet készítsen rólok, a másik, hogy annak milyenségét öntudatunkba juttassa.

Arra, hogy kép keletkezzék, elégséges az első izben Leonardo da Vinci által még 1500-ban construált sötét kamara. Ez egy négyszögletű, belül feketére festett szekrény, melynek egyik falán szűk nyílás van. A szűk nyíláson át a tárgyról behatoló sugarak annak fordított és kicsinyített képét hozzák létre. Arra, hogy a kép éles, fölismerhető legyen, a nyílásnak

szűknek kell lenni, szűk nyílás mellett viszont a kép sötét. E kezdetleges szerkezeten igen sokat segítünk, ha a szekrény nyílásába fénygyűjtő lencsét helyezünk. A lencséeknek ugyanis az az optikai tulajdonságuk, hogy a tárgyról a megfelelő távolságokban föllállított ernyőre éles, de egyszersmind világos képet vetnek. Ilyen fénygyűjtő lencsével ellátott sötét kamara az, a mit a photographusok használnak s e készülékhez teljesen hasonlít az ember szeme.

A photographáló sötét kamara négyszögű szekrény, melynek belseje fekete, egyik falán csőbe foglalt fénygyűjtő lencse van s a szemben levő falán bágadt üveglap: a fölfogó ernyő. Ha a csövet a megvilágított tárgy felé fordítjuk, az ernyőn annak kicsinyített, fordított képe keletkezik s hogy e kép éles legyen, a készüléket — mint mondják — be kell állítani. Ez úgy történik, hogy az ernyőt a szerint, a mint a tárgy közel vagy távol van, a lencsétől távolítjuk, vagy ahhoz közelítjük, erre szolgál az oldalfal harmonika szerkezete. A kép élességének javára szolgál, ha a lencse elé vagy mögé kis nyílást, úgynevezett diaphragmát, helyezünk, mely a lencse szélén áthaladó s itt tökéletlenül tört sugarakat visszatartja. Ugyanilyen szerkezetű a szem és ugyanilyen módon keletkezik benne a kép.

A szem jóformán csak külső alakjában és méreteiben különbözik a sötét kamarától, a mennyiben gömbalakú s átmérője $2\frac{1}{2}$ centiméternél kisebb. Külső burkát egy rostos szövet, az egy milliméter vastag inhártya képezi, ezt nevezzük a szem fehérréjének. Állatok szemeiben rendszeren barnán festékezett; kivételesen emberén is előfordulnak szürkés foltok, melyeket a köznyelv anyajegynek nevez. Gyermekek s nők inhártyája vékony, áttűnő s így a szem fekete bélésének áttűnése folytán kékes. Ez inhártya helyét elől a tizenkét milliméter átmérőjű, egy milliméter vastag, teljesen átlátszó, de erősebben görbült szaruhártya pótolja, mely mint óraüveg illeszkedik az inhártyára. E hártya teljesen átlátszó, bár nagyító alatt átmetszetén öt réteget lehet megkülönböztetni. A szem második burka a táplálkozást eszközölő, főleg erekből álló öt rétegű érhártya, melynek belső felszínéhez finom festékréteg — a szem fekete bélése tapad. E hártya ott, hol a szaruhártya az inhártyához fekszik, sugártestté vastagodik, mely a szem beállításához szükséges izmokat tartalmazza.

A sugártestből indul ki a szem fényszabályozó készüléke: a szivárványhártya, melynek kétféle izma van: a körkörös szűkítő és a sugaras, tágító rostrendszer; ezeknek köszönheti a pupilla nagy mozgékonyosságát. A szivárványhártya az, mely bár csak egyféle, tudniillik barna festéket tartalmaz, a szem különböző színét adja, minek oka a színek interferenciájában van. A szivárványhártya hátsó felszínén sötétbarna festékréteg van, ha maga a szivárványhártya szövete festékmentes, akkor az kéknek látszik, a mint kékeknek tünnek föl ködön át a távoli hegyek s a bőrön át az erek piros vére. A kis gyermek szeme kivétel nélkül kék — a mint azt már Aristoteles is tudta — mivel ilyenkor a szövet még festékszegény. Ellenben, ha a szivárványhártya szövetébe is jutnak festékrögök, akkor a szem barna, ha pedig csak helyenkint halmozódik föl, szeplők keletkeznek, melyek néha betűk alakját utánzóhatják. A szivárványhártya színe az egyes nemzetiségek szerint is változik. A svédek, hollandok, belgák, északnémetek szivárványhártyája rendszeren (68%) kek, ellenben a spanyoloké többnyire barna. A szem e diaphragmája a sötét kamaraát nagyon fölülmúlja, mivel a világításhoz s a szükséglethez alkalmazkodik; nagy fényben szűkül, homályban tágul, közelbenézéskor szűkül, ilyenkor fő a kép élessége, — távolbanézéskor tágul — ilyenkor a kép világossága fontos.

A sötét kamara fénygyűjtő lencsáját a szemben összetett fénytörő rendszer képviseli. Ezek egyike a szemlencse, mely a szivárványhártya mögött foglal helyet s helyén az által van biztosítva, hogy átlátszó tokját a sugártesttel függesztő szalag köti össze. E szalag annyira feszes, hogy a lencsét kissé le is lapítja, átmérője kilencz milliméter, vastagsága négy milliméter, hátsó felszíne domborúbb, mint a mellső, de egészen véve egy kettős domború lencséhez nagyon hasonló. Szerkezetére nézve rostokból áll, melyek küllösen és rétegesen vannak elrendezve, a közép felé sűrűbbek és gömbölyűbbek, mi által a lencse a közönséges üveglencsénél sokkal hibátlanabb. Kívüle a fényt maga a domború szaruhártya, a lencse előtti területet kitöltő tiszta csarnokvíz s végül a szem belsejét elfoglaló üvegtest is gyűjti. Utóbbi kocsonyás anyag, mely bár finom gerendezetben foglal helyet, mégis átlátszó. A fény-sugarak útját Gaussnak (1841) az összetett fénytörő rendszerekre megállapított törvénye szabja meg. Egyszerűség kedvéért

azonban azt képzelhetjük, hogy e sok lencséből álló szerkezetet egyetlen lencse képviseli, melynek gyűlőtávola húsz milliméter, ereje 50 Doptria. Minthogy pedig egy lencse annál erősebb, mennél rövidebb a gyűlőtávola, világos, hogy a szem fénygyűjtő készüléke igen erős. A kép fölfogására szolgáló ernyőt a finom, teljesen átlátszó s élőben a látbibortól vörösre festett 0.1—0.2 milliméter vastag tíz rétegű ideghártya képviseli, mely már az idegkészülékhez tartozik s így finomabb szerkezetét ott fogom vázolni.

A rendes alkotású, az úgynevezett emmetropiás szem úgy van szerkesztve, hogy nyugalomban a távoli tárgyakról párhuzamosan jövő sugarak épen az ideghártyán egyesülnek éles képpé. (Kepler 1604). Ha most közeli tárgyakról kell éles képet nyernie, akkor vagy az ideghártyát kellene távolabb, vagy a lencsét előre tolni, vagy a lencse fénytörő erejének kell növekednie. Kepler azt hitte, hogy a lencse előre jön, mások azt hitték, hogy a külső szemizmok összenyomják, meghosszabbítják a szemet, újra mások azt gondolták, hogy elégséges a pupilla megszűkülése, sőt olyanok is voltak, a kik azt hitték, hogy az ember szemének nincs is szüksége alkalmazkodásra (Magendie). Hogy e nézetekkel szemben a folyamat lényege a lencse alakváltozásában, domborodásában van, azt már Descartes 1637-ben állította, de véglegesen csak Helmholtznak (1855) sikerült bebizonyítania. E bámulatos mechanizmus abban áll, hogy a sugártest izmainak összehúzóására a lencse függesztő szalaga ellazul és a lelapított lencse saját rugalmasságánál fogva domborúbbá lesz s így az éles kép a változatlan helyzetű ideghártyára jut. A rendes alkotású szem ezáltal a végtelen távoltól tíz centiméternyi közelségig minden tárgyról éles képet kap és pedig bámulatos gyorsasággal. Az ablakon kitekintve s utána íróasztalunkra nézve, pillanat alatt éles képet nyerünk, de egy és ugyanazon időben csak egy síkból kaphatunk éles képet. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha nyomtatást fátolszövegeten át nézünk. A szemnek e képessége, mint látni fogjuk folyton fogy, s a hetvenes évekre az alkalmazkodás képességéből semmi sem marad.

Bármilyen tökéletes műszer a szem, mégis vannak hibái is, melyek egy része minden szemén előfordul, más része a szerkezet kivételesen hibás alkotásából vagy működéséből

származik. Ez optikai hibák vagy a fölfogó ideghártya állásából, vagy a fénytörő közegek rendellenességéből, vagy a fekete festék hiányosságából, vagy a beállítás, azaz az alkalmazkodás tökéletlenségéből származnak. A mi az ernyő állását illeti, ha a szem a fénytörő rendszerhez képest túlságosan hosszú, azaz nem 24 milliméter, hanem 26—32 milliméter, akkor a távoli tárgyakról keletkező éles kép nem esik épen az ideghártyára, hanem az elé s magán az ernyőn csak elmosódott, úgynevezett szóródásos körű kép látszik, ellenben a közeli tárgyakról minden alkalmazkodás nélkül is éles kép keletkezik. Mennél hosszabb a szem, annál rövidebb azon távolság, melyről éles kép keletkezik. Ez azon állapot, a mit rövidlátásnak, helyesebben közellátásnak, myopiának nevezünk. Ezen a hibán a szem maga nem képes segíteni s a közellátók számára a távoli tárgyak mind elmosódottak. Jól mondja Arany János a myopiás Bolond Istókról: «A tábláig sem ért el szemsugára, a legszebb képlet rajta szürke folt». A közellátást vagy örököljük, vagy a szemet túlságosan igénybe vevő munkával szerezzük meg. 200,000 iskolás gyermek szemeinek vizsgálatából kiderült, hogy a rövidlátás az elemi iskoláktól a felső iskolákig folytonosan emelkedik, úgy annyira, hogy a középiskolák utolsó öt osztályában a rövidlátók száma húsz százalékról hatvan százalékra emelkedik, azaz megháromszorozódik. Hétézer fiatal ember szemeinek vizsgálata pedig kimutatta, hogy a tanulók harminczkét százaléka, a hivatalnokok tizenhat százaléka, a művészek tizenhárom százaléka, az iparosok tizenkét százaléka, a munkások öt százaléka s a földmivesek két százaléka közellátó. (Tscherning.) Hogy az éles képet mégis az ideghártyára juttassuk, arra szolgálnak az úgynevezett concav lencsék, melyek a fényt szórják s így a kellő helyre vetik. Minthogy azonban az igen erős concav üvegek nagyon kicsinyítenek s kápráztatnak, s a túlságos erős üvegeket nem is tűri a szem, az ilyen, s csakis az ilyen nagyfokú közellátás eseteiben jogosult a szem hibájának azon javítása, mely abban áll, hogy a lencse operatív eltávolításával a fénytörő közegek értékét alászállítjuk.

A fölfogó ernyő, az ideghártya helyzetének másik hibája az, ha a szem túlságosan rövid: 18—20 milliméter, a távoli tárgyak képei tehát a szem mögött egyesülnének s az ideghártya újból szóródásos köröket kap. E szemalkat az emberrel születik,

és hypermetropiának, távollátásnak vagy túllátásnak nevezzük. Ha e hiba nem nagy fokú, akkor bizonyos korig ki tudjuk egyenliteni azzal, hogy lencsénket domborúbbá téve, alkalmazkodással a tárgyak képeit mégis az ideghártyára juttatjuk. Csakhogy alkalmazkodásunk e pazarlása odavezet, hogy a mikor aztán a közeli tárgyak megtekintésére még jobban kellene alkalmazkodnunk, erre már nem futja az erő, vagy ha elégséges is, de csak rövid időre. Súlyzót csak akkor vagyunk képesek sokáig a levegőben tartani, ha fölemelése nem igényli összes erőnk igénybevételét. Ép így az ilyen alaktású szem nem is tud sokáig olvasni, mert a betűk csakhamar összefutnak, szóval belefárad. Ez állapot kiegyenlítésére a convex, gyűjtő lencsék szolgálnak, melyek az alkalmazkodást kiegészítik. Ha a hiba szerfölött nagyfokú, akkor még a távoli tárgyak megtekintésére is ilyen üveget kell adnunk.

A hibák másik csoportja a fénytörő közegekben rejlik. Az egy csarnokvizet kivéve, valamennyi fénytörő közegnek van kisebb-nagyobb hibája. E hibák részben a fénytörés szabályosságára, részben a tökéletlen átlátszóságra vonatkoznak. A míg kis fokúak, nem zavarnak, bizonyos mértéken túl azonban a látást lényegesen befolyásolják.

A szem épen úgy, mint az üveglencse, nem gyűjti pontosan egy pontra a párhuzamos sugarakat, ezt gömbi eltérésnek nevezzük, ezenkívül még az a hibája is van, hogy a szaruhártyának a különböző délkörökben más a fénytörése. Hogy ez az eltérés mindannyiunk szemében előfordul, azt Young már 1801-ben kimutatta. E hiba javítására Airy cambridgei csillagász 1826-ban a különböző irányokban más-más törésű cylindrikus lencsákat ajánlotta. A lencse küllős szerkezete magyarázza azt, hogy a csillagokat sugarasoknak látjuk, különben, ha concav 40 D. üvegen át távoli fényforrásra nézünk, saját lencsénk szerkezetéről meggyőződhetünk. A szemben még az üveglencsék úgynevezett szini eltérése is megvan. (Newton 1704). Közöséges üveglencsén át nézve a tárgyak színes körvonalúak, ennek az az oka, hogy a lencse a különböző rezgésű fénysugarakat különböző mértékben töri. Ezen az optikában úgy segítenek, hogy két különböző anyagból (crown és flint) készült darabot illesztenek össze: ezek az úgynevezett achromatikus lencsék. Az ember szemében a szini eltérést nagyjára az egyenlíti ki, hogy a törő közegek

több részből állanak, de e berendezés nem kifogástalan, miről meggyőződhetünk, ha kitágított pupilla mellett az ablakon kinézünk s eltakarjuk annak felét, az ablakráma egyik oldala ilyenkor kékes, a másik sárgás.

E hibáknál fontosabb, a mely abból származik, hogy a törő közegekben előforduló hiányos átlátszóságú helyek az ideghártyára árnyékot vetnek, ezek között a *mouches volantes*-ok általánosan ismertek. Keletkezésökről már Dechanelnek, egy jezsuita páternek 1690-ben helyes fogalma volt, részletes leírásukat 1846-ben Donders adta. E jelenséget jól látjuk, ha megvilágított területre vagy a tiszta égboltra tekintünk, a mikor szemünk előtt kis gömböcskék, fonalak és gyöngysorok uszkálnak.

A mi az optikai készülék azon hibáját illeti, a mikor a fekete bélés hiányos vagy hiányzik, ezt mint albinismust ismerik; jelenlétét a fehér haj s a vöröslő pupilla azonnal elárulja. Minthogy a fény az ilyen szemekbe a pupillán kívül oldalról is bejut, a szem elveszíti a sötét kamara egyik szűkséges tulajdonságát, minek következtében a szem káprázik s a látásélesség is csökken.

Végül a beállítás, az alkalmazkodás hibáját kell még fölemlítenem; e képesség a korral folyton fogy, míg húsz éves rendes szemalkotású ember a végtelen távolból tíz centiméter közelségig jól lát, addig az ötven éves $\frac{1}{3}$ méteren belül már nem lát jól s így rendes munkatávolságban már nem is képes olvasni. Naponként látjuk, hogy koros egyének az újságot mindinkább távolabb tartják, míg végül szabad szemmel sehogysémit látják a betűt. Ennek az az oka, hogy a lencse rugalmassága folyton csökken, míg végül hetvenöt éves korban e tulajdonságát teljesen elveszíti, a midőn aztán a szem alkalmazkodási képessége meg is szűnt: ez az aggkori látás, a *presbyopia*. A hiba javítása *convex* üvegekkel történik, melyek bizonyos távolra (ez az üveg erején — annak főgyűlőtávolán múlik) a hibát kipótolják. A kiknek azonban fölfogó ideghártyájok hibás állású és pedig, a kiknek szeme annak túlságos hosszúsága által állandóan közeli tárgyakra volt beállítva, azok természetesen alig, vagy épenséggel nem érzik a veszteséget. Ha tehát azt halljuk, hogy egyesek nyolczvan éves korukban is szabad szemmel olvasnak, akkor tudhatjuk, hogy közellátók, *myopiások* voltak. Ellenben a rövidszeműek, a

hypermetropiások, az öregkorban erősebb convex üvegre szorulnak, mint a hasonló rendes szemalkotásuak. Az alkalmazkodás elvesztése betegség következtében is előfordulhat, így például diphteria után a fölgyógyult gyermekek nem egyszer arról panaszkodnak, hogy nem tudnak olvasni, minek oka az alkalmazkodási izom ideiglenes bénulásában van. Ugyancsak hiányzik az alkalmazkodásuk azoknak, kiknek szürke hályogját — az átlátszatlanná vált lencsét — eltávolítottuk. A hiány pótlására különböző erősségű convex üvegek szolgálnak. Mint láttuk tehát, a szemem minden elképzelhető optikai hiba előfordul, de rendes körülmények között egynek sincs olyan foka, hogy a látást lényegesen zavarná.

A szemnek mint finom optikai készüléknek külön mozgató berendezése van. Ez megint utólérhetetlen gyorsasággal és tökéletességgel működik. A szem maga egy rostos tokba van helyezve s ebben úgy mozog, mint a kar a vállizületben, és pedig képesek vagyunk arra, hogy szemünket minden irányba mozgassuk, mely célra egy szemem hat izom áll rendelkezésünkre. Ezek nemcsak a megnézendő tárgy felé fordítják a szemet, hanem, mint látni fogjuk, arra is szolgálnak, hogy a két szem együttes működését lehetővé tegyék.

A természet a finom műszer védelméről is gondoskodott; a szemüreg, melyben a szem helyet foglal, pyramisalakú s oldalt erős csontok szolgálnak védelméül, fenekén pedig puha, rugalmas zsírszövet van. Az oldalról jövő ütést a csontok visszatartják, ha pedig a szemet elülről éri bántalom, hátra kitérhet. A kisebb, de annál gyakoribb ártalmak ellen a függönyként szereplő szemhéjak a pillaszőr sorokkal szolgálnak. A könnyek s a szemtekét beborító finom kötőhártya váladéka benedvesíti, simán tartja a szaruhártya felszínét s ezzel a fénytörés szabályosságának nagy szolgálatot tesznek.

Megjegyzem, hogy a szem szépsége és kifejezése nagyrészt épen a segéd és védkészülékek milyenségén múlik (Bell 1806). Hogy ez tényleg így van, arról könnyen meggyőződhetünk úgy, hogyha a legkifejezőbb, a legbeszédesebb szemű hölgy arczára álarczot helyezünk, szemeiből semmit sem olvashatunk ki. A mohamedánok elérik céljokat — nejeik lelkiállapotának eltitkolását — azzal, hogy az arcz alsó felét eltakarják. Ha az antik szobrászat legremekebb alkotásait megtekintjük, kiderül, hogy a szemet magát vagy egy sima

gömb, vagy egy gödör ábrázolja s az arcz mégis szép és kifejező. A festők is a szem segédszerveire fektetik a fösúlyt s Raphael Madonnáinak ívelt szemöldöke s a szemek állása sokban hozzájárul ahhoz a hatáshoz, melyet e képek reánk gyakorolnak.

Megismerve a szem szerkezetét s külsejét, most az a kérdés, milyen a belseje? A nyílás, a melyen át a szem belsejébe beláthatnánk, a pupilla, rendes körülmények között fekete, kivételesen ugyan felvöröslik, de pusztá szemmél még sem tudunk belátni. Az állatok pupillájának vörösléséről már Aristoteles is tudott, Plinius pedig föl sorolja azon állatokat, a melyek szeméből fény áramlik ki. Az ember pupillájának vöröslését úgylátszik Fermin látta 1796-ban legelőször és pedig egy aethiopiai albino szemein. Hogy mi okozza a pupilla feketeségét s vöröslését, arról a nézetek igen eltérők voltak s nem hittek Prévostnak, ki már 1810-ben azt erősítette, hogy a pupilla vöröslése csak visszavert fény. Azok, kik azt erősítették, hogy a pupillából fény áramlik ki, állítólag koromsötét éjjel ennél olvasni is tudtak. Ezt nemcsak Münchhausen mondja, ki puskájának kováját elvesztvén, szemén csapta magát az öklével s az így nyert szikrával gyújtotta meg a löport s lötte meg a medvét, hanem e kérdés törvényszéki tárgyalás alapját is képezte, a mennyiben a vádló azt állította, hogy megtámadóját, ki szemén vágta, koromsötét éjjel szemeinek szikrájánál ismerte föl. A megbívtott szakértő — annak idején — ez állítás lehetőségét elismerte volt, sőt egy lipcei orvos, Michælis, is azt állította, hogy saját szeme világításánál olvasott. Csak Brückének sikerült végleg bebizonyítania, hogy az állatok szeméből kiáramló fény csak a vérerekről visszaverődő vöröslés s hogy az állatok érhártyájában lévő színes réteg az, mely erősen tükrözik. Cumming (1846) azonban egy lépéssel tovább ment s kimutatta, hogy minden ember pupillája vöröslésre birható, ha az illetőt egyetlen fényforrással megvilágított szobában attól 3—4 méterre ültetjük s felszólítjuk, hogy nézzen a lámpa mellett a sötétbe; fejünket a lámpához közelítve, a vizsgált pupillája felvöröslik. De ha most közelebb megyünk, hogy a pupillán át be is nézhessünk, azonnal fekete lesz s a szem belsejéből semmit sem látunk. Méry ugyan már 1704-ben bemutatott egy eljárást, melylyel a macska szem-

fenekét meg lehet látni, de ez emberre nem alkalmazható. Ő ugyanis a macskát víz alá dugta s ime a fuldokló állat kitágult pupilláján át be lehetett látni, mely jelenséget La Hire 1709-ben helyesen meg is fejtett.

Jól mondja Emerson, a nagy amerikai philosophus, hogy «a megérett, de még rejlő igazság külön agyat látszik alkotni a maga számára». A pupilla feketeségének és vöröslésének lényegét és föltételeit csak Helmholtznak sikerült megtalálnia (1851). Ismerve ezeket, tervszerűen alkotta meg azon optikai készüléket, a szemtüköröt, melynek segélyével a szem belsejébe láthatunk, mi által a szem fénytörésének meghatározása, a szemfenék elrejtett hártái betegségeinek fölismerése, sőt ezekből általános bántalmakra való következtetés módunkban van. Ez eszköz segélyével előttünk van az átlátszó falú erekben keringő vér, az ideghártya s a vele közvetlen összeköttetésben álló látideg. S ezzel elérkeztünk a szem másik alkotó részéhez: az idegkészülékhez.

Az ideghártya, a már említett fölfogó ernyő két részből áll, az egyikben a fény vegyi folyamatot indít, a melyből keletkezett ingerületet a másik rész összeszedi s a látideg útján az agyhoz vezet. Előbbinek főalkotórészeit az úgynevezett csapok és pálczikák alkotják. Az ideghártya felszínén 3—7 millió 0·002—0·004 milliméter vastag csap, és 70—130 millió 0·002 milliméter vastag pálczika van. A látidegfőtől kifelé 3—4 milliméterre egy 1·5 milliméter terület van, ennek közepén 0·2 milliméter átmérőjű gödör, ez csak csapokat tartalmaz s mint látni fogjuk, a legélesebb látás helye. A pálczikák rétege tartalmazza a látbibort is, a mely fényben elbomlik, sötétségben újra képződik. Ezenkívül nyilván még más anyagok is szerepelnek, melyek elbomlása izgatja ez idegvégkészülékeket, honnan az ingerület az ideghártya számos rétegén át a körülbelül $\frac{1}{2}$ millió sejtet tartalmazó duczsejtréteghez jut, innen indulnak ki a látideg rostjai, melyek a látidegfőnek nevezett helyen összegyűlve elhagyják a szemet s a látideget alkotják, ez maga 4—5 milliméter vastag, $\frac{1}{2}$ millió egymástól elszigetelt vezető rostot tartalmaz s belép a koponyaürbe, hol a másik szem látidegével részben kereszteződik (Newton, Gudden). A keresztezés után tehát az úgynevezett láthuzalok mindkét szemből nyernek rostokat, ezek további folytatásukban elmerülnek az agyba s itt egyes góczokban

állomást tartva az agykéregben s ennek nyakszirti lebenyében az úgynevezett látmezőben végződnek.

II.

A SZEM MŰKÖDÉSE.

A szem optikai készüléke által az ideghártyára vetett kép ez utóbbiban vegyi folyamatot indít meg — úgy a mint a photographus lemezén, — mely viszont az idegkészülékeket: a csapokat és pálczikákat izgatja, de hogy a fény mikép alakul át ingerületté — nincs miért tagadnom — még ma sem világos. Valószínű, hogy bizonyos vegyi anyagok szerepelnek. Mikor Boll 1876-ban a látbíbort fölfedezte — egy vörös festéket, mely a pálczikákat bevonja, azt hitték, hogy ez a kérdéses anyag, de csakhamar kiderült, hogy a legélesebb látás helyén, a központi gödörben hiányzik, hogy egyes jól látó állatok szemeiben egyáltalában nincs meg, sőt a nyúl akkor sem veszti el látását, ha a látbíbor a nagy világosságban elfogy. Mindez eléggé igazolja, hogy ez anyag nem lehet egyedüli tényező.

Csak annyi bizonyos tehát, hogy a fény átalakul ingerületté s ezt a látóideg másodpercenként harmincz méter sebességgel vezeti az agyhoz, a hol öntudatunkba jut. Itt ismereteinkben újból hézag van, mert az öntudatba jutás folyamata még ma is ismeretlen.

A látóideg csakis a fény benyomását vezeti, ezért, ha villanyossággal vagy ütéssel izgatjuk, épen úgy fény benyomását nyerjük, mintha szemünkbe a világosság egy sugara jut. Viszont a hallóideg csakis a hang vezetésére van berendezve, az érzékszervek idegeinek e tulajdonságát Müller Johannes 1826-ban ismerte föl s az érzékszervek specifikus energiájának nevezte el. Az érzékszervek e sajátosága azonban csak fokozati különbségen alapul, mert valamennyien arra vannak berendezve, hogy a mozgást fölismerjék s mind a megfinomult tapintó érzék szerepét játszzák. A bőr rendszeren szilárd testek lassú mozgását jelzi, a fül a rezgésbe hozott levegő mozgását ismeri föl és pedig a mint a rezgések száma egy percz alatt meghaladja a harminczat: hang benyomását nyerjük s mindaddig a fül által észrevehetők, míg a rezgések másodpercen-

ként meg nem haladják a 40,000-et. Az ilyen mozgás tova-
terjedési sebessége másodpercenként 333 méter. — A szem
sokkal gyorsabb s finomabb rezgések észrevezésére szolgál, ez
a fény, a világmindenséget kitöltő úgynevezett æther rezgése,
melynek másodpercenként 400 billió mozgást kell végeznie,
hogy a szem mint világosságot észrevegye, ennél lassabb
rezgés, mint hő jelentkezik, ha pedig a mozgások száma
másodpercenként meghaladja a 800 billiót, akkor újból látha-
tatlanná válik, ezek az úgynevezett photochemikus, ultra
violette sugarak, melyek vegyi hatás előidézésére képesek.
Ezek azok, a melyek az orosz fémbányákban használt erős
villanyfényben nagy mennyiségben lévén jelen, a munkások
szembajait előidézik.

A szemnek tehát a megfelelő, adæquat ingere a fény,
melynek rezgési száma egy másodperc alatt 400—800 billió,
hullámhossza pedig 0.0006—0.0003 milliméter, s melynek
tovaterjedési sebessége egy másodperc alatt 315 millió méter.
A mozgás ez aránylag szűk határa az, melynek értékesítésével
képesek vagyunk a fényt, továbbá a testek alakját, színét,
kiterjedését, helyét és nagyságát megítélni. Lássuk a szem
működésének e részleteit egyenkint.

A fény érzése. Olyan állapotok, a melyeknek nincs optikai
készülékek, csak a világosságot és sötétséget különböztetik
meg, ilyenek látidege a bőr alatt egy festékfoltban végződik.
Nyilván e foltban folyik le a vegyi folyamat. Embernél a fény-
érzést is az optikai készülék közvetíti, de olyankor is meg-
maradhat, a mikor e készülék nem képes képet létrehozni,
mert a közegek elhomályosultak. Így a szürke hályogos,
kinek lencséje elhomályosult, a világosságot észreveszi annak
bizonyosságául, hogy az idegkészülék jól működik, s a látás
akadálya a fényt gyűjtő közegekben, az optikai készülékben van.
Viszont az is előfordulhat, hogy a látás jó világítás mellett
még olvasásra is elégséges, de alkonyatkor vagy félhomályban
járás-kelésre is kevés. Ez az úgynevezett farkas-sötétség. Az
alföldön megtörténik, hogy az aratást végző munkáscsapat
alkonyatkor nem talál haza, épen így a matrózok verőfényes
szélesendes nap estéjén rosszul tájékozódnak. Már e két példa
is igazolja, hogy a baj forrása nyilván az erős fényképrázás,
melynek következtében az ideghártya félhomályban nem
képes kifogástalanul működni. Naponként tapasztaljuk, hogy

világos helyről félhomályos szobába lépve, több perczig tart, míg szemünk, mint mondani szokás, megszokja a sötétséget, más szóval, míg a szem adaptálódik. A farkas-sötétségben szenvedők ideghártyája erre képtelen, talán mert az erre szolgáló anyag a nagy fényben elfogyott. E jelenség rendszeren azokon fordul elő, kik hiányosan táplálkoznak. A nálunk előforduló s Olaszországban nagyon elterjedt pellagra nevű betegség egyik jelensége ez a farkas-sötétség s mint tudjuk, a baj épen a romlott táplálkozás s romlott tengerivel való élelmezés következménye. A fényérzés még nem elégséges, hogy a kellő szellemi táplálékot szolgáltatassa. Erre a látás finomabb részletei szolgálnak: az alak látása, a színlátás, a testies látás.

Alaklátás. Mint láttuk, a szemben a tárgyakról fordított s kicsinyített kép keletkezik, mely a tárgyhoz mindenben hasonló. E képről nyerünk mi öntudatunkban a látideg közvetítésével tudomást. De mi nem fordítva látjuk a tárgyakat, hanem egyenes helyzetben, mivel a képet az irányvonalak mentén, melyek a szem csomópontjában kereszteződnek, pszichikusan kifelé projiciáljuk. Általános törvény, hogy érző idegek ingerlése esetén a benyomást annak környi részére tesszük át. Megütve könyökünket, azaz az ott futó ideget, a fájdalmat a kis ujjunkig érezzük. Ha behúnyt szemmel bottal meglöknék, a meglökés irányára vonatkoztatjuk a behatást. A fül is kifelé projiciálja a benne keletkező érzést, s a hangot valamely tárgyba helyezi. A szemben e folyamat, a projiciálás, annyira tökéletes, hogy fogalmunk sincs arról, miszerint az érzés szemünkben keletkezik. Az üvegtest sejtelemei által vetett árnyékokról, az úgynevezett mouches volantesokról azt gondoljuk, hogy a levegőben úsznak, sőt, ha szemünket a külső zugnál megnyomjuk, azaz mechanikusan izgatjuk, azt hiszszük, hogy az ellenkező (orri) oldalról fény érinti szemünket. Így van ez minden egyes ponttal s minden egyes tárggyal a térben. A mi a térben fölül van, az ideghártyánkon alul foglal helyet, a mi ott jobbról, az emitt balra esik. Az ideghártya félgömbszerű fölületénél fogva nagy kiterjedésről kaphat képeket, ezeket a térbe projiciálva, megkapjuk a látteret, azaz az egyszerre belátható területet (Ptolomäus). Ez kifelé 90° , aláfelé 70° , befelé 55° , fölfelé 60° . Látni fogjuk, hogy a két szem együttes működése e területet lényegesen növeli.

A látterünkéből az ideghártyára jutó képek valamennyiét nem látjuk egyformán jól, a széli tárgyaknak csak körvonalait látjuk, s élesen csak azokat vesszük ki, a melyek ideghártyánk úgynevezett sárga foltjára esnek. Ha tehát valamely tárgyat jól meg akarunk nézni, akkor szemünket úgy fordítjuk, hogy a kívánt tárgy képe épen a sárga folt központi gödrére essék. E helyen az égboltozaton 2—3 hold képe fér el.

Az ideghártyán ilyen kivételes látásélességű hely csak az emberek és majmok szemében fordul elő.

A látásélesség mértékéül azon legkisebb köz szolgál, a mely két pont egymástól való távolának megkülönböztetését még lehetővé teszi. Hasonlókép szokták a tapintás finomságát is kifejezni, a háton 75 milliméter köznek kell lenni egy körző két szára között, hogy annak érintéseit külön érezzük, e távol a kézháton 12—18 milliméter, az ujj hegyén 2—3 milliméter, a nyelven 1 milliméter. Mennél távolabbról mennél kisebb köz elégséges a két pont észrevezésére, annál jobb a látás élessége. Hooke már 1767-ben úgy találta, hogy egy perecnyinek kell lenni a látószögnek, hogy a csillag kettős volta a szem számára fölismerhető legyen. Snellen is úgy találta, hogy a betűk 1'-nyi látószögű alkotó részeit, tehát magát a betűt 5'-nyi látószög alatt, a legtöbbben fölismerik. Ez alapon készülnek az úgynevezett látáspróbák. Minden sor betűje bizonyos távoból 5'-nyi látószöget ad. Ilyen látáspróbákat magyar nyelvű olvasó szöveggel Csapodi István szerkesztett.

Az 5'-nyi látószög átlagos érték. Cohn boroszlói tanár egyiptomi útjában azt találta, hogy a nem civilisált népfajok látásélessége ennek két-háromszorosa, sőt egy kairói tanuló látásélessége ennek nyolczszorosa volt, azaz 48 m. távoból ismerte föl az utolsó (hat m.) sort.

A világítás természetesen a látás élességét befolyásolja, de ennek erősítésével csak egy ideig emelkedik, azontúl már alig, vagy épenséggel nem. Két gyertya egy méter távolságból elégséges világítást ad jó látásélességre, tizenhat gyertya fénycsíkja a látást még élesíti valamivel (1·25) de, hogy még egy keveset javuljon (1·50-re), ahhoz már 5400 gyertya fénycsíkja kellene.

A látásélesség a központi gödörtől a szél felé gyorsan fogy, 20°-nyira $\frac{1}{40}$, 40°-nyira $\frac{1}{200}$, egy helyen pedig a látás

teljesen hiányzik, ez a látóideg belépésének a helye, hol nem lévén csap és pálczika, a láttérben hiány van: a vak folt. Ezt azonban nem vesszük észre, mivel két szemmel nézünk, de még egy szemmel sem zavar, mivel a hiányt képzeletben akaratlanul kiegészítjük. A láttér e vak foltját Mariotte 1668-ban II. Károly angol király mulattatására használta föl, a mennyiben bizonyos irányba nézette, a midőn egy-egy minis-tere feje eltűnt. A vak folt ugyanis néhány méterről egy emberi fejet elfed, az égbolton pedig tizenegy holdat.

A szem másik functiója a *színek látása*. Ha a napfényt szűk résen át hasábra juttatjuk, akkor ez a fehér szint föl-bontja s megjelenik előttünk a színek, a szivárvány színű spectrum. Az egyes színek között csak az a különbség, hogy különböző sebességű mozgásnak felelnek meg; hogy mi azután a 400 billió rezgést vörösnek, a 800 billió rezgést ibolyának látjuk, az tisztán subjectiv dolog. A természet szintelen, szimpompáját csak szemünk mozgást átalakító tulajdonságának köszönheti s épen úgy nincs kívülünk szín, a mint nincs fájdalom. A színek között azonban nem csak az úgynevezett színbeli különbséget látjuk, hanem azok telítettségi és intenzitási különbségét is, előbbi azon mulik, hogy mennyi fehér van a színhez keverve, utóbbi a fény mennyiségén.

Arra, hogy a szem a színek e tulajdonságait mikép állapítja meg, nem adhatunk megnyugtató és kétségtelen választ. Jól mondja egy francia tudós, hogy a színek physiologiájának Newtonja még nem jelentkezett. Ez idő szerint két theoria az, mely egymással szemben áll, az egyik a Youngé, melyet Helmholtz egészített ki. E szerint az ideghártyában háromféle végkészülék volna, az egyes színek valamennyire hatnak, de különböző fokban. Hering háromféle látanyagot vesz föl, egy a fehér-fekete, egy a vörös-zöld s egy a sárga-kék benyomásának keltésére szolgál. E három anyag folyton elhasználdik s újra termelődik s a folyamatot dissimilatio s assimilatiónak nevezik. Mindkét fölfogás azonban, mint látjuk, a mozgásnak ingerületté való átalakítását az ideghártyába helyezi.

Azokkal szemben, kiknek szeme e tekintetben kifogástalanul működik s így a színeket a színek vörös végétől az ibolyáig jól fölismerik, azaz az ætherrezgéseket 400 billiónyi sebességtől 800 billiónyi sebességig (másodpercenként) átala-

kítani képesek, az emberek jelentékeny csoportja e föladatra nem képes, ezek a szintévesztők. Ez állapot rendesen abban áll, hogy a vörös és zöld színeket összetévesztik, nagy ritkaság az, ha valaki veleszületten a színek egyikét sem ismeri föl, azaz színvak. A Young-féle elmélet hívei ez állapotot úgy magyarázzák, hogy a végkészülékek egyik vagy két csoportja hiányzik, míg Hering hívei azt mondják, hogy a látanyagok egyike vagy ketteje hiányzik. A szintévesztésre a tudós világ figyelme akkor fordult, a midőn Dalton (1798) angol chemikus szemeit Sir John Herschel ez irányban megvizsgálta. Csakhamar kiderült, hogy a szintévesztés nem is olyan ritka s ma 100,000 angol, amerikai, svéd, dán, chinai s japán férfi színlátásának vizsgálatából tudjuk, hogy négy százalékjuk szintévesztő. Ezzel szemben a nők között alig fordul elő (0·08 százalék).

A szintévesztésnek a festészetben s az ornamentikán kívül a vasuti és hajózási közlekedésben nagy gyakorlati jelentősége van. A szintévesztő festő háromszínű szivárványa, a fekete ruhát vörös posztóval foltozó szabó curiosumok, de az által, hogy a vasutak éjjel színnel jelzik a megállást, a lassítást s a szabad utat, egy szintévesztő váltóór vagy mozdonyvezető könnyen szerencsétlenség okozója lehet. Mint mondják, a svédországi Lagerlunda mellett történt vasuti baleset okozója tényleg szintévesztő volt.

Most már az a kérdés, hogyan győződünk meg arról, hogy valaki szintévesztő-e vagy sem. Mondottam, hogy a színek között nemcsak színbeli, hanem fénylési különbség is van, ezzel a szintévesztők elboldogulnak s néha állapotukról tudomásuk sincs. Hallják, hogy a cseresznye piros, a fa levele zöld s e két tárgy között a színen kívül is elég fénylési különbséget találnak, hogy eligazodjanak. Természetesen a legelső alkalommal, a midőn kedvezőtlen világítás vagy köd a fénybeli különbségeket eltünteti: kiderül a hibájok. Mindezeknél fogva nem lehet a színlátást úgy vizsgálni, hogy megkérdezzük, milyen színe van ennek vagy a másik tárgynak, hanem e célra külön módszerek szolgálnak. (Holmgren, Meyer, Hirschberg, Rose.)

Utóképek. Az ideghártyán minde benyomások, a fény, a szín, az alak eltűnnek. Nem kell tehát úgy mint a photographáló készülékben, az érzékeny lemezt kicserélni.

Arra azonban, hogy a fény által okozott változások az ideghártyán eltűnjenek, mérhető idő kell s az ingerület a behatás elmulása után is egy ideig fönnáll. Erről következőkép győződhetünk meg: ha kipihent szemmel, azaz miután az ideghártya néhány perczig teljesen sötétben volt, másodpercznél rövidebb ideig erősen megvilágított tárgyra nézünk, s most újból behunyjuk szemünket: a tárgygyal teljesen azonos árnyalatú kép jelenik meg előttünk, ez a positiv utókép. Oka az ingerületnek a behatásnál tovább tartása. Ha ellenben egy megvilágított tárgyat soká fixálunk, akkor az ideghártya elfárad s új ingerülettel szemben a kimerített helyek csökkent érzékenységet tanusítanak, ezért ha most elfordítjuk tekintetünket, ellenkező árnyalatban látjuk az előbb fixált tárgyat: negativ utókép. A színek utóbbi esetben contrastban, a vörös-zöldben, a sárga-kékben jelennek meg.

Ha a benyomások olyan gyorsan követik az előző benyomásokat, hogy annak ingerülete még tart, akkor ezek együttes benyomást kelthetnek. Ezen alapulnak a thaumatrop (1827) és stroboscop (1833) neve alatt ismert játékszerek, úgyszintén a most annyira divatos mozgó fényképek, valamint a lebegő színek jelensége, melyet Szili Adolf olyan alaposan és behatóan tanulmányozott.

A két szemmel való együttes látás. (A binocularis látás.) Azon berendezés, hogy két szemünk van, nem csak arra szolgál, hogy legbecsesebb érzékszervünkéből két példány álljon rendelkezésünkre, hanem a két szem együttesen mint egy készülék működik. Annak, hogy a két szem által két különböző oldalról kapott, tehát nem teljesen azonos fölvétel alapján a tárgyat mégis egyesnek látjuk, az az oka, hogy az úgynevezett identikus pontokra eső képeket képesek vagyunk psychikusan egybeolvasztani. A két szem sárga foltjainak központi gödrei a legfontosabb identikus pontok, de ezenkívül is vannak, melyek egymáshoz való viszonyáról úgy alkothatunk fogalmat, ha képzeletben a két ideghártyát egymásra toljuk, az identikus pontok ilyenkor fedik egymást. Az ezekre eső képeket képesek vagyunk egybeolvasztani; azon tárgyak képeit pedig, melyek nem esvén identikus pontokra s kettősen kellene látnunk, psychikus uton elimináljuk, azaz mellőzzük. A kettőzés azonban könnyen előidézhető, ha távolra nézünk s ujjunkkal arra mutatunk, utóbbit kettőzve látjuk;

vagy ha egyik szemünket eltolva a képek nem eshetnek identikus pontokra.

A külső szemizmok nagy szolgálatot tesznek azzal, hogy a tárgyak képeinek identikus pontokra való jutását eszközlik. A mint egyik szem-izom megbénul, a tárgyak egész seregét kettősen látjuk, mert nem vagyunk többé képesek a két szemet helyesen irányítani; a tárgyak kettőseknek látszanak s a szédülés elkerülése kedvéért inkább behunyjuk vagy bekötjük a bénult izmú szemet.

A két szemmel való együttes látásnak nagy előnyei vannak: kiterjeszti látterünket, lehetővé teszi az úgynevezett testies, stereoscopos látást, a nagyság és távolság megítélésében hatalmasan közreműködik.

A két szem láttere egymásba folyik, de egymást ki is egészíti, úgy hogy mindkét oldalon 90° , azaz összesen 180° . Hogy ez mennyire becses, azt azok érzik legjobban, kiknek egyik szemét ideiglenesen bekötjük, ez oldalról úgy szólván védtelenek vagyunk a külső ártalmak ellen.

A mi a stereoscopos, az úgynevezett testies látást illeti, ez a két szemmel való együttes látás egyik legbecsesebb tulajdona. Az egy szemű, a meddig mozdulatlanul áll, tulajdonképp nem látja a világot, hanem annak csak távlatát. A két szemű a tárgyakat két különböző helyzetből nézi s így azokat valódi alakjukban, tömegökben, testiességekben láthatja. Ennek előnyeit a Weatstone által 1833-ban, s a Brewster által 1843-ban konstruált stereoscopok igazolják. Ha egy tárgyról két photographiát készítünk és pedig olyan módon, hogy a képek a két szemünk fölvételeinek megfelelőjenek s most a képeket eszközzel egyesítjük: valóságos test benyomását nyerjük. Ha olyan két alakot vagy szint helyezünk a stereoscopba, melyeket egyesíteni nem tudunk, akkor előáll a látterek vetélkedése, a mennyiben hol az egyik, hol a másik tűnik föl, vagy az egyik kép részlete a másikat elnyomja.

A két szemmel való együttes látás harmadik előnye a távolság megítélése. Ez az által történik, hogy tudomásunkra jön, mennyire kell szemeinket összetérítenünk, ha valamely tárgyat megtekintünk. Ez ítéletünk sok száz méterig nagyon megbízható s a mint egyik szemünket behunyjuk, azonnal kiderül, mennyit veszítettünk. A tintatartóba a tollat alig tudjuk bemártani, az üveget ügyetlenül dugjuk be, ha gyűrűt cze-

ruzára akarunk fölvenni, mellé döfünk. Idővel azonban az új helyzetbe beleszokunk, mivel a távolság megítélésére egyéb eszközökkel is rendelkezünk. Ezek az alkalmazkodás, melynek fokából eléggé jól tájékozódunk, hogy valamely közeli tárgynak milyen a helyzete; hat méter távolságon túl azonban a megítélés ez eszköze fölmondja a szolgálatot; a matematikai perspectiva már a látás határáig értékesíthető, azon alapul, hogy a távoli tárgyak kisebbeknek tűnnek föl, tehát ha az embert kicsinynek látjuk, ebből arra következtetünk, hogy messze van; a levegő perspectivája ugyancsak a látás határáig terjed, de igen csalóka eszköz, mert ködös légkörben azt hisszük, hogy a hegyek igen távol vannak, míg tiszta időben közel látszanak.

A festő a levegő és a matematika távlatát utánozhatja, de az alkalmazkodását és a két szemmel való együttes látását nem. Az alkalmazkodás nem hiányzik, mert a festményeket rendszeren több méter távolságból nézzük, tehát olyan messziségből, melyben az alkalmazkodás úgy sem szerepel, de annál jobban nélkülözzük a két szemmel való együttes látást; hogy a kép hűségében, eleveenségében való gyönyörködést elősegítsük, ilyenkor inkább be is hunyjuk egyik szemünket.

A nagyságot a látószög és a távolság egybevetéséből ítéljük meg. A perspectivára tehát, annak leghatalmasabb eszközére, a két szemmel való együttes látásra e czélból is nagy szükségünk van. Ha a távolságban csalódunk, akkor másik ítéletünkben is tévedünk. Így például a nap s a hold a horizonton nagyobbnak látszik, mint a zenithen. Amott ugyanis a sűrűbb légkör nagyobb távolság benyomását kelti, mint az égbolton, hol a távolság kisebbnek tűnik föl. Különböző nagyságú tárgyak egyenlő látószöget adnak, tehát a nagyság megítéléséhez a távolság ismerete nagyon is szükséges.

Mint látjuk, ítéleteink helyességét szemünk sokféle módon biztosítja, de a csalódásokat még sem tudja kizárni. Ezek oka részben a szem szerkezeti hibáján, részben ítéletünkön mulik. Előbbire példa, hogy fehér mezőn a fekete négyszet kisebbnek tűnik föl, mint az ugyanolyan nagyságú fehér négyszög fekete mezőn, az ujhold sarlója is nagyobbnek látszik, mint az árnyas korong. Utóbbira példa, hogy ködben az emberek óriásoknak látszanak, háztetők pedig bábok benyomását kelthetik.

Fejtegetéseinkben abból indultunk ki, hogy a szem, mint optikai készülék, a photographáló sötét kamarához mindenben hasonló, a két szem úgy működik, mint két különböző fölvételt készítő eszköz, egyesítve a stereoscoppal. A physikai be rendezés tehát azonos, talán a vegyi folyamat is hasonló s mégis nagy a különbség, mert az egyszerű benyomásokhoz complicált ítéletek társulnak, úgy, hogy ma is igaz az, hogy a szem páratlan tökéletességű optikai készülék s az organikus erő munkaképességének maximuma.

GRÓSZ EMIL.

A KI KIRÁLY AKART LENNI.

Elbeszélés.

«Légy testvére a fejedelemnek, pajtása a koldusnak, ha érdemesnek találtatik.»

A föntidézett szabály szép, de nem könnyen követhető életelv. Koldusnak már voltam pajtása nem egyszer, de oly körülmények közt, hogy lehetetlen volt megállapítani, becsületes-e a koldus. Fejedelem testvérének még ezután kellene lennem, ámbar egyszer már közeli viszonyba jutottam egy olyan emberrel, a ki kicsi híján igazi király lett, sőt kilátása volt arra, hogy utódai is bírni fogják az országot, hadsereggel, törvényszékekkel, adójövedelmekkel, rendőrséggel, szóval mindennel. De most már erősen tartok tőle, hogy az én királyom meghalt, s ha koronára vágyakozom, futhatok utána magam.

A mhow-ajmiri vasuti vonalon kezdődött az egész dolog. Költségvetésemben némi hiány mutatkozott, s ez arra kényszerített, hogy ne a második osztályon utazzam, a hol még mindig fele árát fizeti az ember az elsőnek, hanem az intermediateen, a mely azután igazán istenverte egy hely. Az intermediateen nem ismerik a vánkosoakat, utasai vagy eurázsiaiak,*) vagy benszülöttek, a kik egy hosszú éjszakára meglehetősen kellemetlen útitársak, vagy vagabundusok, a kik mulatságosak, de egyúttal pityókosak is. Az intermediate utasai nem tartoznak a vasuti vendéglők pártfogói közé. Kendőkben, szilkékben magokkal viszik az ennivalójokat, édeségeket az indus czukrászoktól vásárolnak, s az útszéli vizet iszszák. Ez az oka, hogy meleg napokon az intermediateről

---

*) Fél-vér, a kinek atyja angol, anyja indus.

nem egy utast vesznek le holtan, s bárminő napokon is rászolgálnak arra, hogy lenézzék őket az ember.

Az én kocsim véletlenül egészen Nasirabadig üres volt, ott egy hatalmas, ingújjra vetkezett férfi szállott be, a ki az intermediateen utazók módjára tölté a napot. Ő is olyan kósza vagabundus volt, mint magam, csak hogy a whisky iránt való érzékét jóval alaposabban kiművelte. Beszélgetett arról, a mit látott, a mit tett, a birodalom járatlan zugairól, a hol megfordult, kalandjairól, a melyekben életét tette kockára néhány napi élelemért.

— Ha Indiában csupa ilyen emberek lagnának, mint mi ketten, a kik époly kevéssé tudják, hol jutnak ebédhez, mint a hollók, nem hetven millió jövedelmet adna ez az ország, hanem kétszáz milliót.

Szájára és állára tekintve, hajlandó voltam igazat adni neki. Politikáról is beszélgettünk, amolyan vagabundus-politikáról, a mely visszáját látja a dolognak; postai viszonyokról is, mert barátom egy táviratot akart küldeni a legközelebbi állomásról Ajmirba, ez fordulópont a mhow-bombeyi vonalon, ha nyugatnak utazunk. Barátomnak egy fillérje sem volt nyolcz annan*) kívül, a mit ebédre szánt, nekem pedig egyetlen fillérem sem, a már érintett költségvetésbeli hiány miatt. Továbbá egy pusztaságba valék menendő, a hol távirónak nyoma sem volt, ámbár érintkezésbe kellett lépnem a kincstárral. Így teljességgel nem tudtam segíteni rajta.

— Ráíjeszthetnénk valamelyik állomásfőnökre, hogy adja föl hitelbe — mondá barátom — de az esetleg ránk vonná a figyelmet, pedig mostanában mind a két kezem tele van dologgal. De ha jól hallottam, ön egy pár nap múlva visszautazik.

— Tíz nap múlva.

— Nem lehetne mához egy hétre? Az én ügyem mennykő sürgős.

— A táviratát elküldhetem akkorára, ha úgy tetszik — feleltem.

— Ha meggondolom, nem is bízhatom a drótra. Így áll a dolog: Barátom huszonharmadikán indul Delhiből Bombaybe. Azaz huszonharmadikán megy keresztül Ajmiren.

---

*) Apró pénz angol Kelet-Indiában, értéke kilencz krajczár.

— De én az indián pusztába megyek — magyaráztam.

— Nagyon helyes — mondá. — Önnek Marwarnál át kell ülnie, hogy Jodhporeba jusson, s ő épen huszonegyedikén hajnalban megy át a bombayi vonattal Marwaron. Oda érkezhetik erre az időre? Kárt nem igen vall vele, mert pénzmagot ugyan nem sokat szed össze az ember ott Közép-Indiában, még ha a *Backwoodsman* tudósítójának adja is ki magát.

— Tett-e kísérletet valaha ezzel a fogással? — kérdém.

— De hányszor! Csakhogy a fejedelmek rájönnek s kiszuppollatják az embert a határra, annyi ideje sincsen, hogy lekéselhesse őket. De térjünk vissza barátomhoz. Okvetlenül meg kell izennem neki, mi lett velem, különben nem fogja tudni, hova menjen. Nagy jót tenne velem, ha csakugyan idejében vissza jöhetne Közép-Indiából s a marwari állomáson megmondhatná neki, hogy: «egy hétre délre ment». Majd tudja ő, mit jelent az. Nagy mahomed-ember, veres szakállas és nagy gavallér. Ott fog aludni egy másodosztályú kupében, urasan heverve pakkjai közt. De azért ön ne ijedjen meg. Ereszsze le az ablakot s mondja: «egy hétre délre ment», meg-lássa, fölriad. Csak két nappal kell hamarabb haza jönnie. Teljesítse a kérésemet, noha idegen vagyok; nyugatra utazom.

— Honnan jött? — kérdém.

— Keletről — felelé — és remélem, hogy saját anyjára és az enyémre gondolva, átadja ezt az üzenetet.

Angol ember általában nem igen lágyul el, ha az anyja emlékére hivatkoznak, de bizonyos okokból, a melyek nem sokára kiderülnek, célszerűnek láttam megigérni.

— Nem tréfa-dolog ez — mondá — s épen ezért kérem önt, s most már tudom, bízhatom abban, hogy ön megteszi. Egy másodosztályú koci Marwarnál, benne egy vöröshajú ember alszik. Bizonyosan nem felejtí el. Én a legközelebbi állomáson kiszállok, s ott is maradok, míg barátom oda nem érkezik, vagy meg nem küldi, a mire szükségem van.

— Hacsak megtalálhatom, minden esetre átadom az üzenetet, és az ön anyjára s az enyémre gondolva, szolgálak önnek egy jó tanácssal. Ne menjen most Közép-Indiába, mint a *Backwoodsman* levelezője. Egy igazi lábatlankodik most ott, s ön pórul járhatna.

— Köszönöm — mondá egyszerűen — meddig lesz ott az a betyár? Csak nem halhatok éhen, mert a dolgomba ártja

magát? A degumberi Rajaht akartam egy kicsit sarokba szorítani és megmelleszteni az apja özvegye miatt.

— Hát mit csinált az apja özvegyével?

— Megétette paprikával, s azután halálra verte, a mint a gerendáról csüngött. Erre én jöttem rá, s egyesegyedül én merek bemenni abba az országba, hogy megpénzeltessem magam érte. Biztosan megpróbálnak megmérgezni, mint Chor-tumnában, mikor ott cserkésztem. De hát átadja az üzenetemet Marwarnál?

Egy kis útszéli állomásnál kiszállott, én pedig gondolatokba merültem. Sokszor hallottam beszélni oly emberekről, a kik levelező képében, leleplezésekkel fenyegetőzve, megnyúzzák a kis államokat, de ezideig még soha sem találkoztam egygyel sem közülök. Sanyarú életet élnek s rendszerint nagy hirtelenséggel mulnak ki. A benszülött államok üdvös félelemmel vannak eltelve az angol ujságok iránt, a melyek megvilágíthatják az ő sajátságos kormányzási módszereket, s mindent elkövetnek, hogy agyonpezsgőztessék a levelezőket, vagy egy-egy négyes fogattal levegyék a lábukról. Nem sejtik, hogy senki sem törődik a benszülött államok belkormányzatával, míg csak az elnyomás és a bűn tisztos határok közt marad, s a fejedelmet nem nagyon hamarosan étetik meg, vagy fojtják meg, vagy pusztítják el valami más módon. A benszülött államokat a gondviselés arra rendelte, hogy festői tájakkal, tigrisekkel s effélékkel lássanak el bennünket. Sötét foltjai ezek a földnek, telistele elképzelhetetlen kegyetlenségekkel, egyik oldalon a vasúttal s táviróval, másik oldalon Harun al Rasid korával érintkezve. A vonatról leszállva, több királylyal volt ügyem, s nyolcz nap alatt sok mindenfélét éltem át. Egyszer frakkot viseltem, herczegekkel, politikusokkal társalogtam, kristálypohárból ittam, ezüst tányérról ettem. Másszor szabad ég alatt feküdtem, ettem, a mihez hozzá juthattam, patak vizét ittam, s egy pokrócz alatt aludtam a szolgámmal. Munkámmal mindez vele járt.

Azután ígéretem szerint, a kitűzött napon a nagy indián pusztá felé indultam, és az éjjeli vonat letett a marwari állomásnál, a honnan egy furcsa kis kávédaráló megy Jodhpore-nak. A delhi-bombayi vonat néhány perczre megáll Marwarnál. Épen akkor ért be, mikor én, s alig volt időm odasietni és végig nézni a kocsikat. Csak egyetlen másodosztályú kocsi

volt a vonaton. Leeresztettem az ablakot s tekintetem egy lángoló veres szakállra esett, a melyet félig utazó-pokrócz takart. Az én emberem volt, mélyen aludt; gyöngéden oldalba löktem. Dörmögve nézett föl s a lámpa fényénél megláttam arcát. Nagy, fénylő ábrázata volt.

— Megint a jegy kell? — kérdé.

— Nem — mondám — üzenetet kell átadnom: egy hétre délre ment. Egy hétre délre ment.

A vonat indult. A vörös ember megdörzsölte szemét.

— Egy hétre délre ment — ismétlé. — Ez a pimaszság rá vall. Mondta, hogy adjak önnek valamit? Mert nem fogok.

— Nem — mondám, s leugrottam és néztem, hogy vész a sötétségbe a vörös lámpák fénye. Borzasztó hideg volt, a puszták felől fútt a szél. Fölkapaszzkodtam saját vonatomra — ezúttal nem intermediatere — s elaludtam.

Ha az a nagyszakállú ember adott volna egy rupiát, megtartottam volna érdekes emlékül. De egyetlen jutalmam a teljesített kötelesség tudata volt.

Később rájöttem, hogy semmi jó sem lehet abból, ha két ilyen gentleman összefog s levelezőnek adja ki magát, azonfelül Közép-India és déli Rajputana államaiban vadászatva, könnyen komoly vége lehet a tréfának.

Nem is resteltem hát némi fáradságot, hogy a lehető legpontosabban leírjam őket oly embereknek, a kik esetleg érdeklődhetnének kézrekerítésök iránt: s a mint később megtudtam, célta is értem ezzel, mert a degumberi határról visszazsuppolták őket.

Azután tisztességes férfiúvá lettem, hivatalba állottam, a hol nem volt sem király, sem semmiféle esemény egy napilap kiadásán kívül. A szerkesztőségnek, úgy látszik, nagy a vonzó ereje mindenfajta emberre, nem csekély kárára a fegyelemnek.

Hölgyek érkeznek a Zenana-missiótól s fölszólítják a szerkesztőt, hogy mindenféle dologát félretéve, tüstént írja le a díjosztást, a mi most ment végbe valami Isten háta mögött fekvő kis falu rejtett zugolyában.

Jönnek ezredesek, a kiket átugrott az előléptetés, letelepednek, s megadják a vázlatot tíz, tizenkét, huszonnégy vezércikkhez, a melyek mind arról szólnának, hogy csakis a szolgálati idő szerint történhetik igazságosan az előléptetés. Mis-

sionariusok, a kik azt akarnák tudni, miért nincs nekik megengedve, hogy a szerkesztői «mi» tekintélye alatt átkozhassák hittérítő felebarátjaikat; tönkrejutott szintársulatok sereglenek oda megmagyarázni, hogy most nem fizethetik ki a hirdetési díjakat, de ha Új-Zeelandból vagy Tahitiből visszajönnek, kamatostól megadják; jönnek punkahajtó gépek, törhetetlen kardok és kocsitengelyek föltalálói, zsebökben mindenféle leírásokkal, s meghatározzák az időt is, mikor bővebben lehet velők értekezni; jönnek thea-társaságok s a szerkesztőség pennájával dolgozzák ki prospectusaikat; bálbizottságok titkárai lármáznak, hogy legutóbbi mulatságuk pompáját tüzetesebben méltassuk. Idegen hölgyek suhognak be: «Kérem, legyenek szivesek nekem száz női névjegyet nyomni, de rögtön»; nyilvánvaló, hogy ez is a szerkesztő kötelességei közé tartozik; s minden korhely gézengúz, a ki valaha a Grand Trunk Roadon megfordult, kötelességének tartja correctornak ajánlkozni. Szé-
alatt folyton örülten csilingel a telephon csengője, királyokat ölnek a kontinensen és birodalmak szőlják-szapulják egymást, s Gladstone ő excellentiája kénköves esőt imádkozik az angol gyarmatokra; a kis fekete szedőgyerekek pedig úgy zümmögik, mint a fáradt méhek: «kaa-pi chay-ha-yeh» (kéziratot kérek), s az újság legnagyobb része oly üres, mint a Modred pajzsa.

S mégis ez az év mulatságos része. A többi hat hónapban senki sem nyit reánk ajtót, s a hőmérő hüvelykenként halad fölfelé, egész az üveg csúcsáig; a szerkesztőség be van sötétítve, hogy alig lehet benne olvasni, a sajtógépek szinte vörösizzók és senki sem ír egyebet, csak a dombvidéki mulatságokról, vagy halálhíreket. Akkor a telephon-csengő rémmé válik, mert oly férfiak és asszonyok halálát hozza hírül, a kik bizalmas ismerőseink voltak, s a rekkenő meleg úgy borul reánk, mint valami köpönyeg; leülünk és írjuk: «a khudajanta-khani kerületben a ragály egy kissé erősödött. Fölépése szórványos, s hála a kerületi előljárók erélyének, már vége felé is jár. Mindazáltal mély fájdalommal jelentjük a következő haláleseteket...»

Nemsokára igazán kitör a nyavalya, s minél kevesebb van róla a lapban, annál jobb a közönség lelki nyugalma nézve. De a birodalmak és királyok tovább is épen oly önzően szórakoznak, mint azelőtt, a művezető pedig abban a véle-

ményben van, hogy a napilapnak minden huszonnégy órában meg kell jelennie egyszer; s a dombvidéki emberek mulatásaik közt azt mondják: «Szent Isten! hogy nem tud ez az ujság elevebb lenni? Mennyi minden történik itt nálunk is?»

Ez az érem hátsó oldala, és a hirdetések stíljében szólva: «meg kell próbálnotok, hogy megismerhessétek».

Ez időnyben történt, egy különösen rossz időnyben, hogy az ujság megkezdte az utolsó szám nyomását szombat éjjel, a mi úgyszólva vasárnap reggel, a londoni lapok szokása szerint. S ez nagy kényelem, mert mihelyt az ujság sajtó alá kerül, a hajnal a hőmérőt egy fél óra alatt 96 fokról majdnem 84 fokra süllyeszti és e hidegben — nem is képzei ön, mily hideg 84 fok, a míg rimánkodni nem kezd érte — lefekhetik a halálra fáradt ember, minekelőtte még zaklatná a meleg.

Egy vasárnap éjjel az én kedves kötelességem vala, hogy sajtó alá adjam az ujságot, egész egyedül. Valami király, vagy udvaronc, vagy ágyas, vagy ország haldokolt, illetőleg kapott új alkotmányt, vagy tett valamit, a mi a világ másik felén fontos, s az ujságot a lehető legvégső pillanatig nyitva kellett tartani, hogy azt a telegrammot bevehessük. Szuroksötét éj volt, nyomasztó, a minő csak egy júniusi éjszaka lehet, és a «loo», ez az izzó nyugati szél, bömbölt a tapló-száraz tölgyeken át, azzal kecsgetve, hogy hatalmas eső van a sarkában. Olykor egy-egy majdnem forró öreg csepp pottyant a porra, de az egész sínylődő világ tudta, hogy ez csak ámitás. A műhelyben egy hajszállal hűvösebb vala, mint az irodában, én tehát itt ültem, míg a gép csörömpölt, a kecskefejő huhogott az ablakoknál, s a csaknem egészen mezítelen betűszedők törölgették az izzadságot homlokukról, folyton vizet kérve. Az a dolog, a mi föntartott bennünket, bármi lett legyen is, nem jött, ámbár a loo megszűnt, a mint az utolsó betű is ki volt szedve, s az egész kerek föld megállott a fojtogató hőségben, s újját ajkára téve várta az eseményt. Én szenderegtem s azon tűnődtem, vajon áldás-e a telegraph és vajon az a haldokló ember vagy küzdő nép tudja-e, micsoda alkalmatlanságot okoz e késedelemmel. Semmi különös ok nem volt a hőségben és aggodalmas várakozáson kívül, hogy izgalomba jöjjenek, s mégis majd fölkiáltottam, a mint három óra tájt a gépek jelezték, hogy minden rendben van, s csak ezt a szót várják: nyomhatják!

Akkor a kerekék zúgása, zakatolása verte föl a csendet. Indulni akartam, de két fehér ruhás ember állott elibém. Az egyik így szólt:

— Ez ő!

A másik pedig:

— Úgy van!

S mind a ketten majdnem oly hangosan nevettek föl, mint a hogy a gépek zakatoltak, közben homlokukat törülgették.

— Láttuk a túlsó oldalról, hogy itt világ van, mert ott aludtunk az árokban, ott hűvösebb, és azt mondom barátomnak: A szerkesztőség nyitva, gyerünk be, beszéljünk azzal, a ki visszatérített bennünket Degumberből, — mondá a kisebbik. — Az volt, a kivel a mhowi vonaton találkoztam, s társ a marwari vörös szakállú utas. Lehetetlen lett volna elfelejtenem egyiknek a szemöldökét, másiknak a szakállát.

Nem volt inyemre a dolog, mert már feküdni vágytam, nem vagabundusokkal fecsegni. — Mi tetszik? — kérdém.

— Félőrai nyugodalmas beszélgetés — felelt a vörös szakállas. — Tetszeni biz egy kis ital tetszenék, (ne nézz olyan görbén Peachey, a szerződés még nem áll) de a mi igazán szükséges, az a jó tanács. Pénz az nem kell. Még szép tölünk, hogy önhöz fordulunk, mert rútul bánt velünk Degumberben.

A műhelyből az irodába vezettem őket, a melynek fala tele volt térképekkel, s a vöröshajú ember dörzsölte a kezait:

— Ez már valami! — mondá. — Épen nekünk való hely. S most, uram, engedje meg, hogy bemutassam magunkat; ez itt Carnehan Peachey pajtás, ez pedig Dravot Daniel jómagam, s a mi foglalkozásainkat illeti, arról minél kevesebbet tud, annál jobb, mert voltunk mi már mindenfélék. Katonák, matrózok, szedők, photographok, correctorok, vándorpapok s a Backwoodsman levelezői is, mikor úgy gondoltuk, hogy a lapnak képviselőre van szüksége. Carnehan is józan, magam is. Nézzen ránk és győződjék meg. Így megkiméli magát attól a fáradságtól, hogy a szavamba vágjon. Mind egyikünk vesz egy szivart, s láthatja, hogyan gyujtunk rá.

A próba jól ütött ki. Ez emberek színjózanok voltak, s így kezet fogtam mindegyikkel.

— Nagyon helyes — mondá Carnehan, a nagy szemöldökű, megtörülve bajuszát. — Most hadd beszéljek én, Dani.

Bejártuk egész Indiát, többnyire gyalogszerrel. Voltunk fűtők, gépészek, szatócsok, szóval mindenfélék és végre arra lyukadtunk ki, hogy India nem elég tágas nekünk kettőnknek.

Annyi bizonyos, hogy az iroda nem volt elég tágas nekik. Úgy tetszett, hogy Dravot szakálla betölti a szoba egyik felét, Carnehan vállal a másikat, a mint ott a hosszú asztalon ültek. Carnehan folytatá:

— Az ország félig sincs kihasználva, mert a kik kormányozzák, nem hagynak hozzá nyulni. Az összes drága időt kormányzásra pazarolják; nem emelhetsz föl egy ást, nem üthetsz le egy darab sziklát, nem nézhetsz olaj után, hogy a kormány azt ne mondja: «Nyughass tőle és hagyj minket kormányozni!» Ennélfogva mi békét is hagyunk neki, s megyünk oda, a hol nem rajzik még az ember, s juthatunk valamihez. Nem vagyunk holmi pipogya emberek, s nem félünk semmitől, kivéve az italt, erre pedig szerződést csináltunk. Ennélfogva világgá megyünk, hogy királylány lehessünk.

— Királyok a magunk földjén — dünnyögte Dravot.

— Persze, persze — mondám. — Sokáig kószáltak a verőfényen s az éjtszaka is forró, nem jobb volna aludni egyet erre a tervre? Holnap eljöhettek.

— Se ittasok nem vagyunk, se napszúrást nem kaptunk — felelt Dravot. — Aludtunk mi már Isten tudja hányat erre a tervre, most könyveket és térképeket akarunk látni, s már meggyőződünk, hogy csak egy hely van, a hol két erős ember viheti valamire. Úgy hívják Kafiristan. Ha jól számítok, Afghanistan jobboldali sarkában esik, mindössze háromszáz mérföldre Peshawartól. Harminczkét bálványuk van és mi leszünk a harminczharmadik. Hegyes ország, s asszonyai nagyon szépek.

— De erre is áll a szerződés — szólt közbe Carnehan — se asszony, se ital, Dani.

— Ennyit tudok róla, kivéve, hogy senki se járt még ott, s hogy harezias nép, a hol pedig harezias nép lakik, ott katonai dolgokhoz értő ember mindig lehet király. Elmegyünk oda s ha találunk egy királyt, megkérdezzük tőle: «Akarod-e tönkre tenni az ellenségedet?» s megmutatjuk neki, hogy kell hadsereget szervezni; mert ez az, a mihez legjobban értünk. Akkor leteszszük ezt a királyt, trónjára ülünk és dynastiát alapítunk.

— Ötven mérföldnyire se jutnak, már darabokra aprítják magokat — szóltam közbe. — Afghanistanon át vezet az út oda. Csupa hegyorom, jégmező az, s egyetlen angol se jutott még át rajta. A népe valóságos barom, s még ha odaérnének, sem mennének velök semmire.

— Az nagyon meglehet — mondá Carnehan. — Jobb néven vennénk, ha egy kicsit bolondabbaknak képzelné bennünket. Azért jöttünk önhöz, hogy halljunk valamit erről az országról, olvassunk róla s meglássuk a térképeit. Csak mondjon bolondoknak bennünket, de adjon könyveket. — S a könyves szekrény felé fordult.

— Csakugyan komolyan beszél — kérdém.

— Egy kicsit — mondá Dravot nyájasan. — A legnagyobb mappát, a mi van, még ha üres is benne a Kafiristan helye és bármilyen könyvet. Olvasni tudunk, ha nem vagyunk is valami nagyon tanultak.

Kibontottam egy hatalmas India-mappát, s két kisebb részlet-térképet és nagy ügygel-bajjal leszedtem az *Encyclopaedia Britannica* JNF—KAN kötetét, s embereim beléjük mélyedtek.

— Nézz ide! — mondá Dravot, hüvelykével a térképen. — Jagdallakig Peachey és én is tudjuk az utat. Roberts seregével jártunk ott. Jagdailaknál jobbra kell fordulnunk a Laghmann területen keresztül. Akkor a hegyek közé jutunk, ott egy cseppet hideg lesz — tizennégyezer láb, tizenötezer láb — de a mappáról úgy látszik, nem tart sokaig.

Levettem neki Wood munkáját az Oxus forrásairól. Carnehan nyakig volt az *Encyclopaediában*.

— Vegyes nép — mondá Dravot gondolkozva — és semmit se segít rajtunk, ha a törzsek nevét tudjuk. Minél több a törzs, annál több a harc és annál jobb reánk nézve. Jagdallakból Ashangba. Hm!

— De e följegyzések az országról nagyon fölületesek lehetnek — vetém közbe. — Senki se tud bizonyosat róla. Olvassa csak, mit mond Bellew.

— Ördög vigye Bellewt! — felelt Carnehan. — Átkozott pogány fajták ezek, Dravot, de e szerint a könyv szerint rokonainknak tartják magokat.

Szivaroztam, míg embereim Ravertybe, Woodba, a mappákba és az *Encyclopaediába* voltak merülve.

— Nem szükséges miattunk várakoznia — mondá Dravot udvariasan. — Most körülbelöl négy óra. Mi hat óra előtt elmegyünk, ha aludni akar, s nem lopunk el semmit. Ne maradjon fönt. Mi jámbor bolondok vagyunk, s ha holnap este elnéz a Seraiba, mondunk önnek egy istenhozzádot.

— Igazán bolondok — válaszoltam. — Vagy visszatérítik önöket a határtól, vagy darabokra vágják abban a pillanatban, mikor Afganistanba beteszik a lábokat. Van szükségök pénzre vagy ajánlólevélre? A jövő hétig segíthetek önökön.

— A jövő héten mi már erősen benne leszünk a dologban — válaszolt Dravot. — Nem oly könnyű királylyá lenni, mint látszik. — Ha majd valamennyire rendbeszedtük a királyságot, hirt adunk önnek, s följöhet hozzánk, hogy kormányozni segítsen.

— Tudna-e két bolond ilyen contractust csinálni, mint ez? — mondá Carnehan büszkélkedve, s ezzel egy félív zsíros levélpapírt mutatott, a melyre a következők voltak írva. Tüstént lemásoltam, mint curiosumot:

Szerződés köztem és közted Isten nevében és a többi.

1. Hogy együtt hajtjuk végre ezt a dolgot, tudniillik, hogy Kafiristan királyai legyünk.

2. Míg ez a dolog végre nincsen hajtva, rá se nézünk se itálra, se asszonyra, akár fekete, akár fehér, akár barna legyen is az, hogy valami bajba ne keveredjünk.

3. Hogy méltóságosan és előkelően viseljük magunkat, s ha valamelyikünk veszedelembe jut, a másik áll mellette.

Aláírtuk te és én máma:

*Carnehan Taliaferro Peachey
Dravot Daniel
két gentleman.*

— Az utolsó paragraphusra nem is volt szükség — mondá Carnehan szerényen elveresedve — de a módját meg kellett adni. Ön ismeri a vagabundusokat — mert azok vagyunk, Dani, azok, míg Indiából ki nem jutunk — s elképzelheti ön, hogy ilyen kötést írnánk, ha nem volnánk komoly szándékkal? Arról a két dologról mondtunk le, a mi az életet életté teszi.

— Nem sokáig örülnek annak az életnek, ha ebbe az örült kalandba belebocsátkoznak. Föl ne gyujtsák az irodát! s kilencz óra előtt távozzanak el — mondám nekik.

Még mindig a térképet tanulmányozták, mikor ott

hagytam őket, jegyzeteket kapartak a «Szerződés» hátára. — De eljöjjen holnap a Seraihoz! — ez volt búcsúszavok.

A Kumharsen Serai egy nagy négyszögletes gyűjtő-medenczéje az emberiségnek, itt rakodnak le s rakodnak meg az északról jövő tevék és emberek. Közép-Ázsia minden népe megfordul itt, s betér India legtöbb törzse is. Itt találkozik Balkh és Bokhara Bengallal és Bombayval s itt iparkodnak behúzni egymást. Vehetsz itt ponykát, türkizt, perzsa macskát, nyeregtáskákat, kövérfarkú juhót és sok különös dologhoz hozzájuthatsz ingyen.

Délután csakugyan lementem megnézni, hogy megtartják-e barátaim a szavokat, vagy részegen hevernek valahol.

Egy szalagdarabokkal fölczifrázott, rongyos pap lépett elém, komolyan forgatott egy papiresillagot. Utána szolgál jött, a ki egy kosár gyerekjáték terhe alatt görnyedezett. Két tevére pakolóztak s a szerály lakói röhögve nézték őket.

— A pap örült — mondá egy lócsiszár. — Kabulba készül, gyerekjátékokat visz az emirnek. Vagy magas polezra emelkedik, vagy rövidebb lesz egy fejjel. Reggel jött ide s azóta folyton járja a bolondját.

— Isten őrzi az eszelősöket — mormolta egy tokás üzbé, tört hindu nyelven. — A jövendőbe látnak.

— Ki mondta volna, hogy karavánomat kirabolják Shinwarisnál, csaknem a hágó előtt — dörmögte egy rajputanai ház ügynöke, a kinek javai épen a határnál más rabló kezeire jutottak, s a kinek balszerencsében az egész bazár mulatott. — Hé! pap, honnan jössz s hova mégy?

Rouból — kiáltott vissza a pap, papiresillagát forgatva. — Rouból, ezer ördög lehellete fujt át a tengeren. Ő tolvajok, rablók, hazugok, Pir Khan áldása legyen a disznókon, kutyákon és esküszegőkön! Ki veszi pártfogásba isten szolgáját s ki viszi el északra, hogy soha nem nyugvó bűvös szereket áruljon az emirnek. Jól jár az az ember, a ki a karavánjában helyt ad, annak a tevéi nem csámpásodnak meg, a gyermekei nem lesznek betegek, s a felesége hű marad, míg ő távol van. Ki fog rajtam segíteni? Pir Khan oltalma legyen összes ő dolgain. — Fölemelte kaftánja szárnyát és tánczolni kezdett a kipányvázott lovak sorai közt.

— Hűsz nap mulva indul egy karaván Peshawarból Kabulba — mondá egy Eusufzaiba való kereskedő. — Az én

tevéim is vele mennek. Szegődjön hozzánk, s hozzon nekünk jó szerencsét.

— De én most akarok menni! — ordítá a pap. — Még ma elindulok szárnyas tevéimmal s egy nap alatt Peshawarban leszek! Hé Hazar Mir Khan! — üvöltött szolgájára — hajtsd ki a tevéket, de előbb hadd ülök föl a magaméra.

A hátára pattant és felém fordulva kiáltott:

— Gyere hát velünk egy kicsit, Sahib, s mutatok neked egy bűvös szert, mely Kafiristan királyává tesz.

Erre hirtelen világosság támadt agyamban, s követtem a két tevét, míg a Seraiból ki a nyílt utra értek, hol a pap megállott.

— No, mit szól ehhez? — mondá angolul. — Carnehan nem igen ért a nyelvökön, azért szolgálommá tettem. Helyre egy szolgál. Nem hiába sanyarogtam én tizennégy esztendőtt ebben az országban. Ugy-e, hogy jól beszéltem? Peshawarban egy karavánhoz csatlakozunk, s azzal együtt megyünk Jagdalakig, ott szamarakat veszünk tevéinkért és behatolunk Kafiristanba. Papiresigák az emirnek! Azt, azt! Nyuljon csak be ide a nyereg alá!

Egy Martini puszka agyát éreztem, aztán másikat és ismét másikat.

— Hűsz darab — mondá Dravot könnyedén. — Hűsz és lőszer is hozzá, a papiresigák meg a porcellán bábok alatt.

— Isten legyen irgalmas önöknek, ha ezzel a portékával kézre kerülnek — mondám. — Egy Martini annyit ér a patha-noknál, mint a mennyit nyom, ezüstben.

— Ezerötszáz rupia tőkét — a mit összekértünk, koldultunk, meg loptunk — annyit fektettünk ebbe a két tevébe. Nem hagyjuk ám magunkat megfogni. A Khaiberen egy rendes karavánnal megyünk által. Ki bántana egy örült papot?

— Van valamire szükségök? — kérdém egészen elámulva.

— Még nincs, de lesz. Adj a valami bizonyosságát sziveségének, testvér! Tegnap szolgálatot tett nekem és annak idején Marwarnál. Fele királtságom az öné lesz, mint a mesében mondják.

Lehúztam óralánczomról egy kis delejtűt s odanyújtottam a papnak.

— Isten önnel — mondá Dravot óvatosan kezét nyújtva. — Hosszú időre utoljára fogok kezét angol emberrel.

Rázd meg a kezét, Carnehan! — kiáltá, a mint a másik teve mellém ért.

Carnehan lehajolt s kezet fogtunk. Aztán a tevék továbbtűntek a poros úton, s én egyedül maradtam csodálkozásommal. Semmi fogatkozást sem tudtam észrevenni az álöltözetben. A szerályi jelenet azt bizonyította, hogy a benszülöttek előtt is tökéletes volt az. S igazán nem látszott lehetetlennek ezután, hogy Carnehan és Dravot át tudnak jutni Afganisztanon fölfedeztetés nélkül. De azontúl halál vár reájok, bizonyos és nyomorult halál.

Tíz nappal később egy benszülött barátom, a kitől peshawari híreket kaptam, így végzé levelét: «Itt nagy derűtséget keltett valami örült pap megérkezése, a ki a bokharai emirhez akar menni, hogy annak apró babokat-miket adjon el, a miknek ő nagy bűbajos erőt tulajdonít. Peshawaron keresztül ment és a Kabul felé induló második nyári karavánhoz csatlakozott. A kereskedők szívesen fogadják, mert babonások lévén, azt képzelik, hogy az efféle örültek szerencsét hoznak.»

Hát csakugyan átjutottak a határon. Imádkoztam volna értök, de épen azon éjjel meghalt valami igazi király Európában, s nekrologot kellett róla írni.

***

A világ kereke újra meg újra ugyanazon helyzetekbe fordul. Eltelt a nyár, utána el a tél is, aztán ismét eljöttek és ismét eltűnének. A napilap még mindig élt s én még mindig nála voltam, s a harmadik nyár egyik forró éjszakáján megint rendkívüli számot kellett kiadnunk és époly feszülten vártunk egy telegrammot a világ másik feléből, mint azelőtt. Az elmúlt két esztendő alatt néhány nagy ember meghalt, a masinak nagyobb robajjal dolgoztak, s a szerkesztőség kertjében egy pár fa magasabb lett. Ez volt az összes változás.

Átmentem a nyomdába s épen oly jelenetet éltem keresztül, mint a minőt fentebb már leírtam. Az ideges feszültség még erősebb volt, mint most két esztendeje, s a hőséget elviselhetetlenebbnek találtam.

Három órákor odakiálték: nyomjátok! s épen indulni készültem, mikor egy összetört férfi mászott a székemhez.

Sarlóvá volt hajolva, a feje vállai közé esett, s úgy húzta a lábát, mint a medve. Alig tudtam kivenni, jött-e, vagy csúszott ez a rongyokba burkolt, pityergő nyomorék, a ki azt kiáltva, hogy visszajött, nevemen szólított.

— Van egy kis pálinkája? — nyöszörgé. — Az Isten szerelmére adjon egy kortyot.

Visszamentünk a szerkesztőségbe — az ember fájdalmasan nyögött — s fölcsavartam a lámpát.

— Nem ismer? — lihegte egy székre rogyva, s megnyult arczát, a melyet deres haj koronázott, a világosság felé fordítva.

Erősen szemügyre vettem; egyszer már láttam ily szemöldököket, melyek az orr fölött hüvelyknyi fekete szalagot alkotnak, de meg nem tudtam volna mondani, hol.

— Nem — feleltem whiskeyt nyújtva neki. — Mivel szolgálhatok?

Kortyintott egyet és reszketett, noha a forróság fojtó volt.

— Visszajöttem — ismétlé — Kafiristan királya voltam, én meg Dravot — koronás királyok. Itt főztük ki. Ön itt ült, s könyveket adott. Peachey vagyok, Carnehan Taliaferro Peachey, s ön azóta szakadatlanul itt üldögélt. — Én Istenem!

Nem kevésbé voltam meglepve s meglepetésemnek kifejezést is adtam.

— Való! — mondá rongyokba burkolt lábát dörzsölgetve. — Való, mint a szentírás. Királyok voltunk, a fejünkön korona — én meg Dravot — szegény Dani, szegény Dani! — sohse hallgatott a szavamra, hiába rimámkodtam.

— Igyék egy kortyot — szóltam — szedje össze magát. Mondjon el mindent, a mire emlékszik, a kezdettől a végig. Teveháton átkeltek a határon, Dravot örült papnak, ön szolgának volt öltözve. Emlékszik?

— Még nem ment el az eszem, de nem sokára elmegyen. Hogyne emlékezném! Nézzen rám, különben széthullanak a szavaim, s ne szóljon semmit.

Előre hajolt s erősen rászégeztem a szemem. Egyik kezét az asztalra tette s megfogta a csuklóját. Görbe volt az, mint a madár ujjá, s a hátán egy gyémánt alakú csipkés szélű var vöröslött.

— Ne oda nézzon! a szemem közé — mondá Carnehan.

Erre is rájövök, de az Isten szerelméért ne szórja el a figyelmem. A karavánnal útra keltünk, s én meg Dravot folyton bolondoztunk, hogy mulattassuk őket. Dravot úgy megnevettetett bennünket esténként, mikor a vacsorát főzték . . . azután meg . . . mit is csináltak azután? Kis tüzeket gerjesztettek, a szikrák a Dravot szakállába ugráltak, úgy nevtünk, majd meghaltunk belé. Apró vörös tüzecskék voltak azok, s a Dravot nagy veres szakállába ugráltak — ugyan ki voltunk! — Elfordította a szemét s bárgyun mosolygott.

— Jagdallakig mentek a karavánnal, a melyik azokat a tüzeket gyújtotta — vetém közbe találomra — Jagdallakig. Ott elfordultak, hogy Kafiristanba próbáljanak jutni.

— Oh dehogy! Hova beszél! Még Jagdallak előtt lefordultunk, mert azt hallottuk, hogy jók az utak. De bizony a mi két tevének nem voltak elég jók — az enyémmek meg a Daniénak. Hogy a karavántól elszakadtunk, Dravot levetette a ruháját, én is az enyémet. S azt mondta, már most pogányoknak csapunk föl, mert a kafiristanbeliek mohamedanus-sal nem állanak szóba. Átöltöztünk annak rendje és módja szerint. És olyan látványt, mint Dravot Dániel volt, sohase láttam, s bajosan is fogok látni valaha. Leperzselt a fél szakállát, vállára juhbőrt vetett, s kafir módra lenyirta a haját. Lenyirta az enyimet is, s szörnyűséges rongyokat aggatott rám, hogy pogánynak nézzenek. Csupa hegy volt az a vidék, s tevéink egy tapodtat se tudtak tovább menni a hegyek miatt. Magasok voltak azok és feketék, s hazafelé jövet láttam, hogy viaskodnak egymással, mint a vadkecskék. Temérdek ott a kecske, Kafiristanban. És ezek a hegyek épen úgy nem tudnak nyugodni, mint a kecskék. — Viaskodnak szünet-szüntelen s éjszaka nem hagynák aludni az embert.

— Igyék még egy pohárral — mondám, minden szót hangsúlyozva. — Mihez fogtak Dravot Dániellel, mikor a tevék nem tudtak tovább haladni a Kafiristanba vivő járhatatlan utakon?

— Ki mihez fogott? Volt ott egy ember, bizonyos Carnehan Taliaferro Peachey, Dravotnak a társa. Mondjak róla valamit? Elpusztult arra messze a hidegben. Zsupsz! le a hidról az öreg Peachey, kerengve, forogva a levegőben, mint egy krajczáros papíresillag, a mit el lehetne adni az emirnek. Nem a, hármat adtunk két krajczárért azokból a csillagokból,

vagy pedig nagyot tévedek, a mit sajnálnék. A tevék tehát egy hajítófát se értek és Peachey azt mondta Dravotnak: az Isten szerelméért, menjünk innen, míg a vállunkon a fejünk, s ezzel ott a hegyek közt megölték a tevéket, mert nem volt egy betevő falatjuk sem, de először leszedték ám rólok a puskákat és a lőszert. Kis vártatva két ember jött az úton, négy öszvért hajtott. Dravot elibök ugrik és rájuk kiált: «Hogy ez a négy öszvér?» Felel az egyik: «Ha venni tudsz, rabolni is tudsz», de még a késéhez se tudott nyulni, Dravot már kitekerte a nyakát. A másik kerekét oldott. Carnehan pedig az öszvérekre rakja a puskákat, a melyeket a tevékről leszedtek, s nekivágunk a deres-fagyos görbe országnak, út sehol annyi sem, mint a tenyerem.

Megállt egy pillanatra, mialatt megkérdeztem tőle, emlékszik-e még arra, milyen volt az az ország, a melyben utaztak.

— Elmondom önnek oly világosan, a mint csak tudom, de a fejem nem oly jó, mint volt. Szögeket vertek bele, hogy jobban megértsem, hogy halt meg Dravot. A vidék hegyes volt, az öszvérek csökönyösek s emberre alig akadtunk itt-ott. Mentek-mendegéltek hegynek föl, völgynek le s a másik ember, Carnehan, egyre rimázkodott Dravotnak, ne danoljon, ne füttyöljön olyan hangosan, mert még a nyakokra szakad valami hógörgeteg. De Dravot azt mondta, hogyha egy király még nem is danolhat, akkor nem érdemes királynak lenni. És végig vágott az öszvéreken és tíz hideg napon át ügyet se vetett semmire. Tágas, sík völgyhöz jutottunk, körös körül hegyek, s az öszvérek az utólját járták, mi hát megöltük őket, mert semmi ennivaló sem volt, sem nekik, sem nekünk. A skatulyákra ültünk és játszottunk páros-páratlant a patronokkal, melyekből kihullott a golyó.

— Akkor tíz ember rohant lefelé a völgybe, nyíllal, íjjakkal fölfegyverkezve és maga előtt üzve húsz nyilas, íjjas embert óriási riadalommal. Fehér emberek voltak, fehérebbek, mint ön vagy én, sárga hajjal, ritka szép termettel. Dravot kipakolja a puskákat s megszólal: «Kezdődik a munka!» A tíz ember pártjára állunk s ezzel kétszer a másik csapat közé lő, egy el is esik, kétszáz yardnyira a sziklától, a hol ültünk. A többiek futni kezdtek, de Carnehan és Dravot a málhán ültökből leszedegették őket egymásután, kit köze-

lebből, kit távolabból. Akkor odamentünk a tíz emberhez, a kik szintén ott szaladtak a hóban, s ránk lőttek valami hitvány kis nyilat. Dravot ellő a fejük fölött s ők mindnyájan hasra esnek. Akkor Dravot oda megyen hozzájuk, megrugdossa őket, aztán fölemeli és megrázza kezöket, hogy összebarátkozzék velök. Odahívja őket, rájuk bizza a ládákat s oly méltóságosan legyintget a kezével, mintha már király volna. Viszik a podgyászt és vezetik őket a völgyön át, föl egy fenyőerdős domb tetejére, a hol egy csomó vaskos kőbálvány állott. Dravot odamegy a legvaskosabbhoz — Imbrának hívják ezt a ficzkót — egy puskát s egy töltést lábához tesz, orrát nagy tisztelettel összedörzsöli azével, fejét megveregeti s szalutál előtte. Odafordul az emberekhez, bólint a fejével és azt mondja:

— Rendben van! Megösmerkedtem velök s az egész vén kompánia jó barátom. Akkor kitátja száját, belé mutat, s mikor az első ember ennivalót hoz, azt feleli: nem! és mikor a másik ember ennivalót hoz, azt feleli: nem! de mikor egy vén pap, a falu feje, hoz ételt, azt mondja nagy fennyen: igen! és nyugodtan megeszi. Így jutottunk az első falunkhoz, baj nélkül, mintha csak az égből pottyantunk volna oda. De biz egy átkozott kötélhidről pottyantunk le, s ilyen embertől nem lehet várni, hogy valami jó kedve legyen.

— Igyék még egy kis pálinkát és folytassa — mondtam. — Ez volt az első falu, a melyiket megszerezték. Hogy lett király?

— Én nem voltam király — felelt Carnehan — Dravot volt a király és ugyan csinos ember volt az arany koronával fején. Ő és a másik ember a faluban ütöttek tanyát és Dravot minden reggel a vén Imbra oldalához ült, a nép pedig odajött és imádkozott. Így parancsolta Dravot. Akkor egy csapat ember jön a völgybe, s Carnehan és Dravot leszedik őket a puskákkal, mielőtt azok sejtenék, hogy hol vannak, s lefutnak a völgybe, meg föl a másik oldalon és egy falura akadnak, épen olyanra, mint az első, itt a nép térdre borul előttök és Dravot így szól: «No, mi a hiba a két falu közt?» és a nép egy asszonyra mutat, oly fehérre, mint ön vagy én, a kit elraboltak és Dravot visszaviszi őt az első faluba, összeszámlálja a holtakat — nyolcz volt. Aztán minden halott mellett egy kis tejet loccsant a földre, s lóbálja a karjait, mint a

motólát, s azt mondja: «Rendben van!» Akkor ő és Carnehan karon fogták a két falu előkelőit és lementek a völgybe és megmutatták, hogy miképen lehet barázdát huzni lándzsával épen a völgy közepén és ad mindegyiknek egy-egy darab hantot a barázda mindkét oldaláról.

S akkor lejön az egész nép, ordít, mint a sakál és Dravot így szól: «Menjetek, műveljétek a földet, gyümölcsözzetek és sokasodjatok!» Nem értették, de engedelmeskedtek.

— Azután megtudakoljuk, mi hogy van a nyelvükön, mi a nevök a bálványoknak, kenyérnek, tűznek, víznek minek s Dravot mindenik falu papját fölvezeti a bálványhoz, lelkére köti, hogy onnan el ne mozduljon, ha' lásson itéletet, mert ha valami nem rendin lesz, főbe lövik.

— Egy hét múlva már olyan szép csendesen művelik a földet, hogy jobban sem kell; a papok ítélkeznek, s néma beszéddel tudtára adják Dravotnak is, hogy kinek mi baja.

— Jól indul — mondja Dravot — azt hiszik, hogy istenek vagyunk. Ő maga meg Carnehan szemén szednek hús legényt s megmutatják nekik, hogy sütik el a puskát, hogy csinálnak négyes sorokat, s hogy kell előre nyomulni. Kaptak rajta s hamar fölérték észszel. Azután Dravot előveszi a pipáját meg a dohányzacskóját, az egyiket az egyik faluban, a másikat a másikban hagyja, azzal utnak eredünk a másik völgy felé, hogy hát ott mi tennivaló van. Szikla, meg szikla, azok közt egy kis falu, s Carnehan ilyenképen szól: «Küldd el a másik völgybe őket, s adj nekik valami gazdátlan földet». Hitvány népség volt az istenadta. Előbb bekentük őket gödölyevérrel, hogy furcsább legyen előttök a dolog, s úgy eresztetük őket az új királyságba. Szép csendesen letelepedtek. Carnehan pedig utána eredt Dravotnak, a ki már egy másik völgyben járt, a melybe' nem volt egyéb, csak hó, meg jég, meg szikla. Egy árva lélekre se akadtunk, a sereg megijedt, így hát Dravot egy embert agyon lő, s addig-addig megyen, míg egy faluban emberekre bukkan. A hadsereg eszközre adja, hogy ha jót akarnak, el ne süssék azokat a kanóczos puskákat, mert az volt nálók. Összebarátkoztunk a papokkal s én két emberrel ott maradok, s gyakorlatozok a népséggel. Egyszerre csak egy nagy állat nagy főnök dobokkal, kürtökkel átjön a havon, mert a fülébe ment, hogy új isten került. Carnehan közibök lő s egyet megszárnyal. Azután hirül adja a főnök-

nek, hogy ha kedves az élete, jöjjön oda, fogjunk kezét, a sereg meg maradjon ott, a hol van. Odajön a főnök, kezét adnak s Carnehan elkezd forgatni a karját, a hogy Dravot szokta. A főnöknek eláll szeme-szája s megsimogatja a szemöldököm. Carnehan azután néma beszéddel megkérdezi a főnöktől, hogy nincs-e valami ellensége? «De van» feleli az. Carnehan kiválogatja a legények elejét s a maga két emberét neki állítja, hogy mutassák meg nekik a gyakorlatokat. Két hét se telt bele, tudtak úgy hozzá, mint az önkéntesek. Így hát a főnökkel fölmasiroznak egy irgalmatlan nagy, lapos hegytetőre, a főnök kapja magát, berohan a faluba, elfoglalja, mi meg hárman, a kiknél Martini volt, ugyancsak puskáztunk az ellenség közé. Elfoglaltuk a falut. Én azután a kabátomból egy darabot a főnöknek adok s azt mondom neki az írás szavaival:

— Csak foglalgass, míg én oda leszek. Mikor úgy tizen-nyolcz yardnyira jártam a sereggel, hogy el ne felejtsem, ki mi vagyok, egy golyót pottyantok mellé a hora, a mire az egész népe a földhöz vágja magát. Azután levelet küldök Dravotnak: adassék a saját kezébe, bárhol legyen is szárazon vagy vizen!

— Hogy tudott ott levelet írni? — vetém közbe, kockáztatva, hogy letéritem az utról.

— Levelet? Igen! Levelet. Csak nézzen, kérem, erősen a szemem közé! Madzaglevél volt az. Pendsabban egy vak koldustól tanultuk a fortélyát.

Emlékszem, hogy egyszer egy vak ember állított be a szerkesztőségbe. Egy görcsös vessző meg egy darab madzag volt nála. Ezt a maga módja szerint a vesszőre csavarta, s órák, napok mulva is letudta olvasni a mondatot, a mit oda föltekert. Tizenegy hangra reducálta az abcét: engem is meg akart rá tanítani, de nem sikerült neki.

— Ezt a levelet elküldtem Dravotnak s értésére adtam, hogy jöjjön vissza, mert a királyság olyan nagy, hogy én nem tudok elbánni vele; azzal utra keltem az első völgy felé, hogy utána nézzek, hogy dolgoznak a papok. Azt a falut, a kit a főnökkel foglaltunk el, Bashkainak hívták, az első falunkat meg Er-Hebnek. Az er-hebi papok jól dolgoztak, de a birtokok miatt sok czivódás esett, s azokban nekem kellett itélkezniem. A szomszéd faluból meg éjjelenként nyilazgattak.

Én is ki megyek, körül nézek, hol a falu, s ezer yardnyiról addig löttem, míg csak el nem fogyott a töltésem, a mit ide szántam. Azután vártam Dravotot s csendben tartottam a népem. Egy reggel istentelen nagy dobolást, kürtölést hallok, hát Dravot jön lefelé a dombról a hadseregével, azonfelül száz meg száz emberrel, s a mi legcsudálatosabb volt, arany koronával a fején. «Istenuccse, roppant dolog ez, Carnehan» — mondja Dani — «minden a miénk már itt, a mi érot ér. Én a Nagy Sándor meg a Semiramis királynő fia vagyok, te pedig az öcsém s azonfölül Isten! Soha illet! Hat álló hete masirozom, verekedem a sereggel együtt s tíz napi járó földre minden kis pizsok falu meghódolt jó szívvvel. S a mi fő, kezemben az üstökük, majd meglátod; neked még koronát is szereztem. Kettőt csináltattam Shuban, a hogy hívják azt a fészket, a hol annyi az arany, mint a birkában a faggyú. Arany volt temérdek, s a sziklákról türkizt rugdostam le, a folyók iszapja tele gránáttal, s itt egy darab borostyánkő is, egy ember hozta. Hidd elő a papokat, s nesze, tedd föl a koronát!»

— Egy ember kibontja a fekete szőrtarisznyát és én fölcsapom a koronát. Szük is volt, nehéz is, de viseltem a dicsőségért. Kovácsolt arany volt, öt fontos, olyan, mint egy abroncs.

— Peachey! — mondá Dravot — nem kell többé fegyverhez nyulnunk. Istenemre! a szabadkőművesség fog kisegíteni! — és odavezette azt a főnököt, a kit Baskhaiban hagytunk, Billy Fish volt. — Szorits kezét vele — mondá Dravot; én kezét szorítottam vele s rögtön észrevettem, hogy ő is kőmives. Egy szót se szóltam, csak megpróbáltam a legényfogást. Visszaadta, jól van! megpróbáltam a mesterfogást, de ez már nem ment. Legény — mondom Daninak. — Tudja a jelszót? — Tudja — mondá Dani — és minden pap tudja. Valóságos csuda! A főnökök és papok úgy el tudnak vezetni egy legény-páholyt, akár mi, a jeleket a sziklákba vésték, de a harmadik fokozatot nem ismerik, s azért jöttek, hogy megismerjék. Már régen tudtam, hogy az afghanok ismerik a legényi rangot, de itt ez csoda. Isten vagyok és nagymester, egy harmadik rangú páholyt fogok nyitni, s előléptetjük a papokat és a községek fejeit.

— Nem törvényes dolog — mondom én — páholyt

nyitni meghatalmazás nélkül és mi sohase voltunk tisztviselők a páholyban.

— De remek fogás — mondja Dravot — olyan takarosan halad majd az ország sorja, mint egy négykerekű kocsi a lejtőn. Nem igen van most időnk okoskodni, mert könnyen ellenünk fordulnak. Negyven főnök van oldalamnál s elő is léptetem őket érdemök szerint. Szállásold be az embereket a falukba, s lássunk hozzá, hogy összeüssünk egy páholyt. Az Imbra-templom jó lesz gyűléshelynek. Az aszszonyok majd megcsinálják a kötőket, a mint megmutatod nekik.»

— Majd leestem a lábomról, de volt még annyi eszem, hogy belássam, micsoda remek húzás lesz nekünk ez a páholy-historia. Megmutattam a papok feleségeinek, hogy csinálják a rangbeli kötőket, de Dravot kötőjén kék szegély volt, s a jelvények türkiz darabokból kirakva, fehér bőrön, nem vásznon. Egy nagy kockakövet tettünk a templomba mesterszéknek, apróbb köveket a tisztviselők számára; a padlót teli festettük fehér négyszögekkel, s megtettük a mi tőlünk telt, hogy rendjén menjen a dolog.

A fogadtatásnál, melyet ez éjjel a halmon tartottunk, nagy örömtüzek mellett, Dravot kinyilatkoztatta, hogy mi Nagy Sándor fiai vagyunk és istenek és volt nagymesterek a szabadkőműveseknél, s azért jöttünk, hogy olyan országot csináljunk Kafirstanból, a hol minden ember békében ehessen ételét, nyugodtan ihassa italát, s kiváltképen pedig engedelmeskedjék nekünk. A főnökök sorra jöttek, kezet ráztunk velők, mindnyájan szőkék, fehérek voltak, mintha csak régi barátaink kezeit ráztuk volna. Elneveztük őket indiai ismerőseink neveire, a szerint, hogy ki melyikre emlékeztetett — az egyik lett Billy Fish, a másik Holly Dilworth, Pikky Kergan, ez bazárfőnök volt Mhowban, stb. stb. A legbámulusabb csuda a páholyban történt a legközelebbi éjtszakán. Egy öreg pap folytonosan szemmel tartott bennünket és én nagyon kellemetlenül éreztem magam, mert tudtam, hogy magunknak kell kitalálnunk a szertartásokat, azt meg nem tudtam, hogy ezek mennyit tudnak hozzá. Az öreg pap idegen volt, a Baskhai falun túlról jött. Dravot fölkötötte a mesterkötőt, a mit a lányok csináltak neki. Abban a szempillantásban a mi papunk elordítja magát s megpróbálja fölfordítani azt a követ,

a melyiken Dravot ült. «Végünk van» — mondok — «így csináljunk páholyt engedély nélkül.» Dravot még csak nem is hunyorított akkor sem, mikor tíz pap neki esett és fölborította a nagymester székét, melyet Imbra kövének tartottak. A pap dörzsölni kezdi a kő alapját, megtisztítja a piszoktól, s megmutatja rajta a többi papoknak a Mesterjegyet, ugyanazt, a mi a Dravot kötőjén is volt. Még magok az Imbra-templom papjai se tudták, hogy az ott volt. Az öreg hasra vágja magát Dravot előtt és csókolja a lábát. «Ujra szerencse!» — mondja nekem Dravot a páholyon át. — «Most már biztosítva vagyunk.» Ekkor puskámat a földhöz vágja s azt mondja, hogy: a saját jobbam és a Peachey segítsége által reám ruházott tekintély erejénél fogva ezennel kijelentem, hogy én az összes kafiristani egész szabadközművességnek s ebben az ország anyapáholyának nagymestere vagyok s ezenfelül Peacheyvel egyetemben Kafiristan királya. Erre fölteszi koronáját, én is az enyémet — én mint első pallér szerepeltem — és megnyitottuk a páholyt. — Bámulatos csuda volt! A papok úgy bele találták magokat a két első rang tennivalóiba, hogy utasítani se igen kellett őket. Ezek után Peachey és Dravot előléptették a főpapokat és a távoli falvak fejeit. Billy Fish volt az első és mondhatom önnek szeme-szája elállott belé. A szertartás csakúgy találomra ment ugyan, de mi érot értünk vele. Csak tíz embert tüntettünk ki a legtekintélyesebbek közül, mert nem akartuk közönségessé tenni a rangot. Pedig sokan kiabáltak előléptetésért.

— Hat hónap mulva megint tartunk gyűlést — mondja Dravot — s meglátjuk, hogy viselitek magatokat. Azután kérdezősködik a falvakról, s kitudja, hogy szakadatlan torzsal-kodásban élnek, a mibe már halálosan belefáradtak. S ha egymással nincs bajok, van a mohamedanusokkal. «Azokkal elbánhattok, ha ide merészkednek» — mondja Dravot. — «Minden törzsből a tizedik embert küldjétek a végekre, ide pedig kétszázat, hogy betanítsuk. Senkit se lövünk föbe, se lándzsával át nem verünk, ha tisztességesen viseli magát s tudom, hogy nem szedtek rá, fehér emberek vagytok, Sándor fiai, nem holmi fekete mohamedanusok. Az én népem vagytok s Istennemre — mondja Dravot angolra váltva a szót — vagy mustira nemzetet faragok belőletek vagy bele pusztulok.» El se tudnám számlálni, miket cselekedtünk az alatt a hat hónap alatt.

Dravot annyi mindent tett, felét se értettem, a nyelvöket is úgy eltanulta, a hogy én soha. Én rám volt bízva, hogy szántani segítsek a népnek, hébe-lóba fölkerelkedjem a sereg egy részével s utána nézzek a többi falvaknak is, s kötéldidákat verjek azokon a vízmósásokon át, a mik úgy összeviszsa szel-delik az országot. Dravot jó szívvvel volt hozzám, de mikor a fenyőerdőben sétált föl s alá, vérveres szakállát tépegetve mind a két kezével, mindjárt tudtam, hogy olyan tervet főz a fejében, a mihez én nem tudok hozzászólni. Én csak vártam mit parancsolt.

De Dravot sohasem kisebbitett engem a nép előtt. Tőlem s a seregtől féltek, de Danit szerették. Nagy barátságban állott a papokkal és a főnökökkel, de akárki átjöhetett a halmokon panaszával, Dravot kihallgatta szépen. S mindjárt összehívott négy papot, s megmondta, hogy mit csináljanak. Billy Fish volt rendesen az egyik, Baskhaiból, azután Pikky Kergan, Shuból és egy öreg főnök, a kit mi Kafuzelumnak hittünk, mert olyanforma volt az igazi neve, s tanácsot ült velök, ha valamelyik kis falu czivódásba keveredett a másikkal. Ez volt az ő haditanácsa és a baskhai, shui, khawaki, madorai papok voltak a titkos tanácsosai. Ők határozták el, hogy negyven emberrel, húsz puskával és hatvan türkiz-szállítóval Ghorbandba menjek, kézzel csinált Martini puskákat vásárolni, a mik az emir kabuli műhelyében készülnek; a Herati regiment eladná türkizért nemcsak a puskáját, hanem a lelki üdvösségét is.

Egy hónapig mulattam Ghorbandban, s a legszebb darabokat a kormányzónak adtam, hogy hallgasson, megvesztegettem az ezredest is és az ő segítségökkel több mint száz Martini puskát, száz jó Kohat Izail fegyvert szereztem, a melyek hatszáz yardra is elhordanak, ezeken fölül valami gyarló fölszerelést is annyit, a mennyit negyven ember elhozhatott. A mint visszajöttem, szétosztottam a fegyvereket azok közt, a kiket a főnökök beküldtek hozzám tanítani. Dravotnak annyi dolga volt, hogy nem igen ért rá ezekkel törődni, de a régi hadsereg, a melyet először szerveztünk, segített és ötszáz embert állítottunk ki, a kik tudtak valamit és kétszázat, a kik a lövéshez is sejtettek. Még a kézzel csinált puskákat is csodaszámba vették. Dravotnak mindig löpörgyárral volt tele a szája, mikor tél közeledtével a fenyőerdőben sétálgattunk.

— Nem nemzetet csinállok belőlök, ha' birodalmat — azt mondja. — Nem négerek ezek, angolok! Nézd csak a szemöket, szájakat. Házaikban székeken ülnek. A tavasszal, ha a papok meg nem ijednek, népszámlálást tartok. Legalább két millió ember él ezeken a halmokon. S a falvakban se szeri se száma a gyerekeknek. Két millió ember, kétszázötvenezer harczos, s hozzá angol harczos! Csak puskákra és kiképzésre van szükségök. Kétszázötvenezer ember készen oldalba fogni Oroszországot, ha Indiára talál vásni a foga. Császárok leszünk, Peachey fiam — mondá a szakállát rágva, világbiró császárok. Brooke rajah elülhet mellettünk. Az alkirály se lesz külön nálam. Megkérem majd, küldjön tizenkét szemenszedett angolt, tizenkét ismerőst, hogy segítsenek kormányozni. Teszem Mackrayt a segowlíi őrmestert, sok jó ebédet ettem nála, s a feleségétől is kaptam egy nadrágot. Aztán Donkint, a tounghoo jaili porkolábot, de ezer meg ezer ilyen ember van ott Indiában. Megteszi ezt nekem az alkirály. A mint kitavaszodik, tüstént küldök hozzá egy embert, egyuttal jóváhagyást kérek a nagypáholytól azért, hogy nagymesternek adtam ki magam. Elhozatom majd az összes Sniders puskákat is, ha az indiai benszülött csapatok martinikat kapnak. Kopottak lesznek biz azok, de ide jók. Húsz angol, százezer Sniders előtt az emir meg sem állhat — húszezer font adóval körülbelől megérem évenként, ezzel készen van a császárság. Mikor mindent rendbeszedtem, térdre ereszkedem Viktoria királynő előtt, s átadom neki a koronám, ezt, a melyiket most viselek, ő pedig majd azt mondja: — Álljon föl Sir Dravot Dániel! — Nagy dolog ez, istenucse nagy dolog! Csakhogy még sok tennivaló van mindenütt, Bashkaiban, Khawakban, Shuban s másutt.

— Ugyan mi volna? — szólok közbe. — Ősszel már nem lesznek katonai gyakorlatok. Nézd csak ezeket a nehéz fellegeket. Havat hoznak.

— Nem erről beszélek — mondá Dániel erősen a vállamra ütve — nem is akarlak kisebbiteni téged, mert egy teremtett lélek se követett volna engem, s tette volna meg értem, a mit te megtettél. Az Isten is fővezérnek teremtett és a nép is szeret; de roppant nagy ez az ország s te csak nem tudsz úgy segíteni rajtam, Peachey, a hogy kellene.

— Vigyen hát az ördög átkozott papjaidhoz! — feleltem. Rögtön megbántam ezt a mondást, de fájt, hogy Dániel olyan

főnhéjazva beszélt velem, mikor én tanítottam be az embereket, s teljesítettem mindent, a mit meghagyott.

— Ne haragudjál, Peachey — mondá Dániel és nem is káromkodott. — Te is király vagy és fele királyság a tiéd. De hát nem látod, hogy eszesebb emberek kellene nekünk, mint a milyenek mi vagyunk, legalább három-négy, a kiket kormányzóknak kiküldhessünk. Istentelen nagy birodalom ez. Nem mindig tudom, mit kellene tennünk, sok dologra időm sincsen, azonkívül idestova nyakunkon a tél. — Szakálla felét a szájába fogta, olyan vörös volt az, mint fején az arany korona.

— Nem haragból beszéltem, Dániel — felelek neki — én megtettem, a mi tőlem telt. Betanítottam az embereket s megmutattam nekik a földművelést. Én hoztam be Ghorbandból azokat a puskákat is, de jól tudom én, mit főzöl te.

— Még más dolog is van — mondá Dravot föl s alá sétálva. — Jön a tél s a néppel nem lesz sok bajunk, ha lenne se tudnánk eligazítani. Feleség kell nekem.

— Az istenért, hagyj békét az asszonyoknak! Így is tele van munkával mind a két kezünk. Jusson eszedbe a szerződés és őrizkedj a fehér néptől.

— A contractus csak addig állott, míg királyok nem lettünk. Pedig régóta királyok vagyunk — felelt Dravot koronáját emelgetve. — Te is kapsz egy feleséget, Peachey, takaros, eleven, gömbölyű cselédet, a ki majd melengessen a télen. Szébbek ezek, mint az angol lányok, s mi a színéből válogathatunk. Kétszer-háromszor jó forró vízben megfürösztöd őket, olyan csinosak lesznek, hogy!

— Ne vigy kísértetbe — mondám. — Nem fogódzom asszonynyal, míg rendén nem lesz minden szál szénánk. Két ember helyett dolgoztam eddig, te pedig három helyett. Heverjünk egy kicsit s nézzünk utána, kaphatnánk-e valami jó dohányt s jóféle pálinkát Afghanistanból. Asszony nekem nem kell.

— Ki beszél asszonyokról? — mondja Dravot. — Én feleséget mondtam, királynét, a ki királyfiakat szüljön. Ha egy királynét vésszsz a legerősebb törzsből, az vérrokonukká tesz, ott fekszik oldaladnál, s megtudsz tőle mindent, a mit beszél a nép rólad és saját dolgairól. Erre van nekem szükségem.

— Emlékszel arra a bengáli asszonyra, a kivel a Mogul Seraiban együtt éltem, mikoriban a vasutnál dolgoztam? —

mondok. — Mennyi hasznát vettem én annak! Megtanított a lingo-ra,*) meg egyre-másra és mi történt? Megszökött az állomásfőnök szolgáljával és félhavi fizetésemmel. Egyszer csak Dudur állomásnál megint előkerült, már akkor egy koros kölyökkel élte világát, s olyan szemtelen volt, hogy még azt merte ott állítani az emberek előtt, hogy feleségem volt.

— Ez másforma dolog lesz — mondja Dravot. — Ezek az asszonyok fehérebbek, mint te vagy én, s nekem télére királyné kell minden áron.

— Utoljára kérlek, Dani, ne cselekedd azt — mondok. — Csak bajt hoz ránk. A biblia is azt mondja, hogy a királyok ne pazarolják erejüket az asszonyokra, kivált ha egy egészen új, nyers királyságot kell rendbehozni.

— Utoljára mondom, hogy megteszem — felelt Dravot, s mint valami nagy, veres ördög, eltávozott a fenyők közt. A nap sugarai az egyik oldalon koronájára és szakállára estek, s mindakettő úgy csillogott, mint az eleven szén.

De feleséghez jutni nem volt olyan könnyű, mint Dani gondolta. A tanács elé vitte a kérdést, s ott nem kapott választ, míg aztán Billy Fish azt mondta, hogy a lányokat kell megkérdezni. Dravot szidta őket, mint a bokrot. — Mit tudtok ellenem vetni? — kiáltja az Imbra bálvány mellől. — Hát kutya vagyok én, vagy nem vagyok elég derék ember a fruskáitokhoz? — Nem az árnyékomban éltek mindnyájan? Ki verte vissza minap az afghán betörést? Én tettem biz azt — de Dravot úgy dühbe jött, hogy elfelejtette. — Ki hozta rendbe a hidakat? Ki a kőbe vágott jegy nagymestere? — S kezével rávágott arra a sziklára, a melyen a gyűléseken ülni szokott. Billy Fish egy hangot se szólt, a többiek se beszéltek többet.

— Ne mérgelődj, Dani — mondtam én — kérdezd meg a lányokat. Így csinálják ezt odahaza is, ez a nép valóságos angol.

— A király házassága államügy — mondja Dani irtóztató dühösen, mert azt hiszem, érezte, hogy nem okosan viselést magát. Kiment a tanácsteremből, a többiek pedig ülve maradtak, s szó nélkül nézték a földet.

— Billy Fish! — szólok én Bashkai főnökének — mi itt a bökkenő? Igaz barátod vagyok, egyenes feleletet várok. Tudod te azt — mondja Billy Fish. Mért mondjam neked, a

---

*) Lingo = keverék nyelv, zagyva nyelv.

ki mindeneket tudsz? Hogy mehet emberek leánya istenhez vagy ördöghöz? Nincs az rendén.

— Emlékeztem valami ilyenformára a bibliából, de ha ők ilyen nagy idő után is isteneknek tartottak bennünket, bolondság lett volna fölvilágosítanom őket.

— Isten mindenható — mondom én. — Ha a király szeret egy leányt, nem hagyja meghalni. — Mégse kerüli ki — felelt Billy Fish. — Sok félisten és ördög van ezek közt a hegyek közt, hébe-hóba megesik, hogy egy leány hozzámegy valamelyikhez, s nem látják többet soha. Azután ti ketten ismeritek a kőbe vágott jegyet, azt pedig csak az istenek ismerik. Azt hittük, emberek vagytok, míg a mester jegyét meg nem mutattátok.

Nem válaszoltam neki semmit. Egy kis sötét templomban a halom oldalán egész éjtszaka búgtak a kürtök, s hallottam, hogy egy leány úgy sir-rí, mintha a vesztőhelyre vinnék. Egyik pap azt mondta, hogy készítik a házasságra.

— Nem szeretem az ilyen ostobaságot — mondja Dani. — Nem háborgatlak benneteket a szokásaitokban, de ezt a dolgot majd eligazítom én.

— A leány fél egy kicsit — felel a pap — azt hiszi, halálra viszik, azért bátorítgatják odalent a templomban.

— Hát akkor csak gyöngéden bátoritgassátok, mert úgy megbátorítgatlak én benneteket ezzel a puskatusával, hogy sohse kívántok belőle többet.

Azután megnyalta a száját Dani, s éjfélig sétálgatott föl s alá, arra a leányra gondolva, a kit reggel majd feleségül vesz. Én sehogy sem éreztem jól magam. — Tudtam, hogy nem tanácsos idegen földön olyan dologba keveredni, a miben aszszony van, még ha húszszor olyan koronás király is az ember.

Másnap nagyon korán keltem — Dravot még aludt — s láttam, hogy a papok is suddognak-buttdognak, a főnökök is összebujnak, s a szemök szegletéből néznek reám.

— Megszólítom Billy Fisht, a ki prémebbe volt öltözve s igen jól festett. — Mi baj, Fish?

— Nehéz volna azt megmondani. De nagy jót téssz velem is, magaddal is, a királylyal is, ha ráveszed, hogy hagyjon föl ezzel az ostobasággal.

— Meghiszem — mondok neki. — De te Billy Fish, a ki harczoltál ellenünk is, velünk is, bizonyosan csak úgy tudod

mint magam, hogy mi tulajdonképen emberek vagyunk. A leg-takarosabb emberek, a kik az Uristen kezéből valaha kikerültek, de mondom, csak emberek.

— Meglehet — mondja rá Billy Fish — de sajnálnám, ha úgy volna.

Prémes kabátjára csüggeszti a fejét s egy perczig gondolkodik.

— Királyom — szólal meg azután — akár isten vagy, akár ördög, én veled leszek a mai napon is. Van húsz emberem, azokra számíthatok. Elmegyünk Bashkaiba, s ott maradunk, míg a vihar kitombolja magát.

Az éjtszaka egy kis hó esett s fehér volt minden, csak azok a szennyes, nagy fellegek nem, a melyek jöttön-jöttek észak felől. Dravot kijött, koronájával a fején, csóválta a fegyvereit, nagyokat dobantott, s olyan kedve volt, hogy madarat lehetett volna fogatni vele.

— Utóljára mondom, hagyj föl vele Dani — suttoztam a fülébe. — Billy Fish azt mondja, hogy zendülés lesz.

— Zendülés az én népem közt? — felel Dravot. — Ne beszélj vadakat! Bolond vagy Peachey, hogy te is meg nem házasodol. Hol az a lány? — ordítja, mint a sakál. — Hívjátok föl a főnököket és a papokat, hadd lássa meg a császár, illik-e hozzá a felesége?

Nem kellett ott fölhívni senkit. Puskájokra, dárdájokra támaszkodva ott állottak mindnyájan körül, az erdő tisztán. A papokból egy küldöttség lement a kis templomhoz, hogy fölhozza a leányt. A kürtök úgy búgtak, hogy a halott is fölriadt volna rá. Billy Fish odasettenkedik a Dani tőszomszédságába. A háta mögött ott állott a húsz ember, puskával a kezében. Egyik se volt alacsonyabb hat lábnál. Én Dravot mellett állottam, mögöttem húsz ember a rendes hadseregből. Egyszer csak jön a leány. Csinos egy fruska volt. Telistele ezüsttel, türkizzel, de sápadt, mint a halál. Minduntalan hátra pillantgatott a papokra.

— Beválik — mondá Dani — erősen szemügyre véve a leányt. — Mitől félsz, fiam? Gyer' ide s adj egy csókot. Azzal megöleli. A leány behúnyja a szemét, elsikkantja magát, s az arcza a Dani veres szakállába temetkezik.

— Megharapott a fruska — szól az, a nyakához kapva, s bizony piros volt a keze a vértől. Billy Fish meg két embere

vállon kapják Danit, s bevonszolják a bashkaiak közé, a papok azalatt orgonálnak: «Se isten, se ördög, csak ember!» Én azt sem tudtam, hol áll az eszem, mert egy pap felém vágott, a sereg pedig tüzelni kezdett a bashkaiak közé.

— Teremtő Isten! — mondja Dani — mi akar ez lenni?

— Vissza! vissza! — szól Billy Fish. — Romlás, lázadás ez! Bashkaiba törünk, ha tudunk.

Az embereimnek, a rendes hadseregnek, parancsoltam volna egyetmást, de nem ért az semmit, így hát egy angol Martinivel közibök lőttem, s három gazembernek ki is oltottam az életét. A völgy telistele volt kiabáló, üvöltő emberekkel, s minden lélek azt ordította: «Se isten, se ördög, csak ember!» A bashkaiak nem tágítottak Billy Fishtől, de kanóczos puskájok szóba se jöhetett amazoké mellett, s négyen elestek. Dani bömbölt, mint a bika, mert dühös volt irgalmatlanul, s Billy Fish alig tudta lefogni, hogy rájuk ne rohanjon.

— Nem birunk velök — mondja Billy Fish. — Rajta! a völgy felé! Ellenünk az egész tanya. A kanóczos puskások neki iramodnak, s hiába beszélt Dani, leszaladtunk a völgybe. Borzasztóan káromkodott, orditozott, hogy ő király. A papok nagy köveket hengergettek felénk, a rendes hadsereg keményen tüzelt, s Danit, engem, meg Billy Fisht nem számítva, össze-vissza hat ember jutott le elevenen a völgy fenekére. Akkor félbe hagyták a puskázást, s a templomokban újra bűgött a kürt.

— Szaporán. Az Isten szerelmére! Szaporán! — mondja Billy Fish. — Hírvivőket indítanak minden faluba és sohse látjuk meg Bashkait. Ott védhetlek benneteket, itt semmit se tudok tenni.

— Azt tartom, hogy ettől kezdve Daninak bomladozott az elméje. Csak bámult ide-oda, mint egy bolond. Hogy ő visszamegy, s pusztá kézzel megüli a papokat, a mit meg is cselekedett volna. Császár vagyok — mondja — jövődre meg a királyné lovagja leszek.

— Jól van, jól, Dani — mondom én — de gyere, míg van idő.

— A te hibád ez, mért nem néztél jobban utána a seregnek! Lázadás volt benne s te nem tudtad, te sinrakó, gép-puczó, rongyongyült kutya! Leült egy sziklára s elmondott mindennek, a mi csak eszébe jutott. Úgy sajgott a szívem, hogy

nem törődtem vele, pedig az ő bolondsága hozta a nyakunkra ezt a veszedelmet.

Sajnálom, Dani — feleltem — de ördög tud ezeken a benszülötteken elmenni. De még tán kikászolódunk a bajból, ha Bashkaiba elverekedhetünk.

— Induljunk hát — mondja Dani — s ne legyen az isten istenem, ha vissza nem jövök s olyan tisztára nem seprem ezt a völgyet, hogy aranyért se akadsz benne egy féregre.

— Egész állc nap mentünk, s Dani egész éjszaka föl s le járt a havon, rágta a szakállát és mormogott.

— Nincs rá eset, hogy megmenekedjünk — szólt Billy Fish. — A papok bizonyosan hírül adták a falvaknak, hogy csak emberek vagytok. Mért is nem maradtatok istenek, míg már rendbe nem jött a dolog? Én holt ember vagyok — mondja Billy Fish, azzal leborul a kőre, s imádkozik az isteneihez.

— Reggelre kelve istenverte országot értünk, hegy-völgy mindenütt, sik föld sehol, ennivaló egy szikra se. A hat bashkaibeli ember olyan éhes formán nézett Billy Fishre, mintha kérni akartak volna valamit, de csak nem szóltak egy kukkot sem. Délben egy lapos hegytetőhöz jutottunk, csupa hó volt, mikor fölmásztunk, egyszerre csak látjuk, hogy a közepén egy egész sereg várakozott.

— Jó futós hírvivők vannak — mondja Billy Fish, egy kicsit elmosolyodva. — Várnak bennünket.

— Az ellenségből hárman-négyen tüzelni kezdenek, egy kósza golyó a Dani lábikrájába ütődik. Ez észére térítette. Átnéz a hómezőn, s látja, hogy a mihozta puskákkal van ellátva a sereg.

— Végünk van — mondja. — Angol ez a nép. S az én veszett butaságom juttatott ide benneteket. Fordulj vissza Billy Fish, vidd el az embereid; megtetted a mi téled telt, most már nem segíthetsz. Carnehan — mondja — add ide a kezed pajtás, s eredj Billyvel. Téged talán nem bántanak. Magam megyek elibök. Én tettem mindent. Én a király!

— Magad! Pokolba mégy, Dani! Veled maradok. Billy Fish, te állj odébb, mi ketten majd elibök megyünk.

— Főnök vagyok — felelt Billy Fish nyugodtan. — Maradok. Fiuk, ti elmehettek. Nem hagyták magoknak két-

szer mondatni, hanem kereket oldottak. Dani, én és Billy Fish pedig odasétáltunk, a hol javában pergett a dob, rivallt a kürt. Hideg volt, kutya hideg. A tarkóm ma is érzi, ma is.

A kulik lefeküdtek. Két kerozin lámpa lobogott a szobában; az arczomról szakadt a verejték, s a mint előre hajoltam, az itatós papirra hulldogált.

Carnehan borzongott, s féltem, hogy elveszti az eszméletét. Megtöröltem az arczom, újra megszorítám a szánalmasan összeroncsolt kezét s szóltam:

— Mi történt azután?

Hogy egy pillanatra levettem róla a szemem, a beszédje tiszta folyása megzavarodott.

— Mit tetszett mondani? — nyöszörgé Carnehan.

Egy szó nélkül fogták el őket. Suttogás se hallatszott a havon. Pedig a király leütötte az első embert, a ki kezét vetett rá, pedig Carnehan közibök lötte az utolsó patronját. Egy árva hangot se adtak azok a gazemberek. Csak szorosan körülfogtak, s higgye meg, éreztem a prémjök szagát. Volt egyszer egy ember, úgy hitták Billy Fish, jóbarátunk volt mindnyájunknak, és elvágta a nyakát, uram, el abban a szempillantásban, mint egy disznóé; a király fölrugja a véres havat s megszólal: Pompásan kihasználtuk a pénzünket. Hát most mi jön? De Peachey, Taliaferro Peachey, négyszem közt legyen mondva, uram, elvesztette a fejét. Nem a! dehogy vesztette. A király veszítette el, egy olyan furfangos kötélhidon. Kérném egy kicsit azt a papírvágót, uram! Így libegett az. Egy óráig mentünk a hóban, egy kötélhidig, alatta szakadék s folyó. Tán látott is már olyat. Ösztökélték, mint valami ökröt. Vesszettek meg! — mondja a király — azt hiszitek, nem tudok úgy meghalni, mint egy igazi úr! Peacheyhez fordul, Peacheyhez, a ki sirt, mint egy gyermek. — Ide juttattalak, Peachey. Kihoztalak boldog életedből, hogy megöljenek itt Kafiristanban, a hol a császár haderejének fővezére voltál. Mondjad, hogy megbocsátasz, Peachey. — Meg, meg — mondja Peachey — teljes szívemből, lelkemből megbocsátok. — Add ide a kezéd, pajtásom! — mondja. — Indulok.

S megyen, nem nézve se jobbra, se balra, s mikor a kellő közepén volt azoknak a tánczoló köteleknek, fölkiált: Vágjátok el, kutyák! Elvágják, s az öreg Dani keringve esik húszezer mértföldnyire, mert beletelt félóra, hogy megloccsant a

víz, láttam, hogy a teste fönnakadt egy sziklán, az arany korona ott volt mellette.

De tudja-e, hogy Peacheyvel két fenyőfa közt mit míveltek? Fölfeszítették, uram, a hogy a Peachey keze meg is mutatja. Faszeget vertek kezibe, lábába, s nem halt bele. Ott függött és sikoltózott, másnap levették, s azt mondták, csoda, hogy eleven. Levették, le, szegény öreg Peacheyt, a ki egy ujjal se vétett nekik, a ki soha se . . .

— Hajbókolt és sirt keservesen, forradásos keze fejével törölgetve a szemét, s vagy tiz perczig úgy nyögött, mint a gyermek.

Volt lelkök addig étetni a templomban, míg föl nem épült, mert azt mondták, hogy istenebb az öreg Daninál, a ki csak ember volt. Azután kilökték a hóra, kotródjék haza, és Peachey elkotródott s egy álló esztendeig koldult az úton. Semmi bántódása nem esett, mert Dravot Dániel előtte jödügél, s csak mondta: Gyere, Peachey, gyere! Roppant dologba fogunk. Éjtszaka tánczoltak a hegyek, s megpróbáltak a Peachey fejére szakadni, de Dani föltartotta a kezét és Peachey sarlóvá hajolva kijutott. Sohse eresztette el a Dani kezét, sohse eresztette el a Dani fejét sem. A templomban ajándékozták neki, hogy el ne felejtse, hogy nincs arra semmi keresete, és ámbár a korona sárig arany volt, Peacheynek meg egy betevő falatja sem volt, még se vált meg tőle Peachey soha. Ön ösmerte Dravot, uram, Dravot ő felségét. Most nézze meg.

Összegörnyedt derekához nyúlt, s kutatott a rongyok között; elővett egy ezüst hímes fekete lószőr tarisznyát, s az asztalra rázta a Dravot Dániel száraz, összeaszott fejét. A reggel fénye, a mely már rég sápasztgatta a lámpákat, ráesett a veres szakállra, a világtalan berogyott szemekre, s rá egy csiszolatlan türkizekkel kirakott súlyos aranykarikára is, a melyet Carnehan gyöngéden a beszaggatott halántékokra helyezett.

— Ihol! előtte a császár, a hogy járt — szólt Carnehan. — Kafiristan királya, koronájával a fején. Szegény öreg Dani, a ki valaha király volt.

Összerázkódtam, mert noha borzasztóan el volt torzítva, megismertem a marwari ember fejét. Carnehan fölszedelőzködött. Tartóztattam. Nem neki való volt kint járni. — Hadd viszem el a whiskeyt, s adjon egy kis pénzt! — lihegte.

— Valaha király voltam. Elmegyek a kormánybiztos-

hoz, megkérem, tegyen be a szegények házába, míg föl-
épülök.

- Nem, köszönöm, nem várhatok, míg kocsit hozat. Sür-
gös dolgom van — arra dél felé, Marwarnál.

Kibotorkált s elment abba az irányba, a hol a kormány-
biztos háza esett. Délben véletlenül a vakítóan forró Mallra
kerülve egy meggörbedt embert láttam mászni az útszél fehér
porában. Kalapját kezében tartva fájdalmasan kornyikált az
angol utczai énekesek módjára. Egy árva lélek sem volt közel-
ben. A házak egy jó puskalövésnyire állottak onnan, s ő fejét
jobbra-balra hajtogatva, orrhangon dudolgatá:

Hadba megy az ember fia,
Király akar lenni,
Ki akarja azt a piros
Lobogót követni?

A folytatásra nem váraкоztam. Fölvettem a kocsimra az
istenadtát, s elvittem a legközelebbi missionariushoz, hogy
majd szállítsák el az asylumba. Nem ismert meg, s kétszer is
elénekelte a hymnust, míg vele voltam. Mikor eljöttem, akkor
is danolta a hittérítőnek.

Negyednap tudakozódtam felőle az asylum igazgatójánál.

A napszurasban szenvedők közé vettük föl. Tegnapelőtt
reggel meghalt — mondá az igazgató. — Igaz, hogy félórát
töltött hajadonfővel a déli verőfényen?

— Igaz. Nem akadt nála valami, mikor meghalt?

— Tudtommal nem.

S itt vége szakad a történetnek.

RUDYARD KIPLING után, angolból

B. P.

EMLÉKÜL.

I.

VIRÁG ÉS GYÜMÖLCS.

Rima partján mélázva jártam
A hervadó őszi határban,
Egy gyöngye fácskát láttam én ott,
Mely még mindig üdén virított,
Söt rajta friss virága mellett
Szép kis gyümölcse is szülemlett;
Víg gyermek mosolyga felém
Gyermekded anyja kebelén.
Néztem rájok néma gyönyörrel
S érzelmem egy sohajba tört fel:
Gyöngye fácska soká viruljon,
Szép kis gyümölcse el ne hulljon,
Őket áldó napfény füröszsze
S közös boldogság kösse össze!

II.

SURSUM CORDA.

Biztatnak dús reményeid,
De hogy mind teljesül, ne hidd;
Azt se hidd, hogy mind füstbe megy,
Megvalósul abból nem egy.

Szívedet, mely fönnen hevül,
Emeld önsorsodon felül,
Csalódástól akkor ne félj,
Mindig szeress, mindig remélj.

III.

A MÚLTÉRT.

Mikor már hervadoz
Életünk virága
S tűnni kezd előlünk
Minden, a mi drága;
Mikor közönyös lesz
Vagy elhal körülünk
Minden, minek egykor
Boldogan örültünk:

Jól esik merengni
Múltunk szép vidékén,
A jelent a múltért
Elviselni békén,
S érezni, hogy kiket
E földön szeretttünk,
A túlvilágról is
Örködnek felettünk.

LÉVAY JÓZSEF.

ZÁSZZLÓNKÉRT.

Honszerelem, te élsz - minden francziában!
Negyvennyolcz után volt. Benn, Algeriában,
Sivatagba lejtő Atlas-szorosoknál,
Rabul elítélve, kényszermunkán szolgál
Egy csapat sinylője a forradalomnak.
Mind franczia, egyig... de zendülők voltak.

— Örzőik katonák, francziák úgy, mint ők —
 S egykori szóvivők, hirhedt konkolyhintők,
 Független agyargók, álmodozó lelkek,
 Becsületes munkás, kit nyomor ejtett meg,
 Eláztatott jámbor, meg kitanult álnok —
 Földet hordanak ott, s követ kalapálnak.
 Rabemésztő helynek szánta a természet:
 Amarra sivatag, erre kopár bérczek;
 Itt-ott kél csak egy-egy porborított pálma,
 S tömlöczük is éget, mikor éjtszakára
 Nyomoru örökre s rabokra rázárul . . .
 Háromszinü zászló ez erőd fokárul
 Leng vala a szélben, a végtelen égre.
 Erődnek nem erős; de van elesége,
 Kétszersült s rizs elég; puska, töltény bőven,
 S két ágyu-torokkal fenyegetőzően
 Meredez alakja fel a láthatárra . . .

Örkatona harmincz, s száz a rabok száma.

Egy nap, hogy a hajnal fátylai foszoltán
 Csillag halaványul, elhallgat oroszlán,
 S töltött fegyverekkel a katona őrség
 A rab zendülőket munkára kísérek:
 Egyszerre a szomszéd sziklaszorosokbul
 Sereges fehér árny kel inogva, tódul,
 Hosszú köpenyök, szép szürke paripáik;
 Fegyveröket légben hajgálva, idáig
 Hallik abajgásuk, Allahhoz esennen:
 Beduinok jőnek s termenek itt menten.
 Két törzsnek, ki pihent már nagy idő óta,
 Ujra kezén leng az emir lobogója,
 Ropogni kezében kezd ujra a fegyver.
 Közelgnek felhőként, melyet villám terhel,
 Forró homokot föl, futtokba', kavarván.
 Az erődparancsnok — ember ugyan talpán,
 Régi legény, lassan kelt kapitányságra —
 Elsápad a nem várt esata-riadásra.
 Aggtába' szegénynek kireked az esze.
 Mitevő lesz? Harmincz embere mindössze

A gyöngye erődnek falait megvédni;
S ez a száz államrab — azt dehogy is kétli —
Egy sem lesz utolsó, ki futásra fordul.

E perczen előlép, im, a fegyenczsorbul
Egy alak, a milyent zendület alkalmán
Társaihoz szólni, szónoklani hallánk, —
Nagy karakán, ráült asszu vonásira
Párisba' letengett husz évnek nyomora,
S mintha mély szemein, sötét ivők alatt,
Torlaszok tüzei vetnék árnyaikat.
Lassan elébe lép a vén katonának,
S vontatva így ejti tagjait szavának :

— Kapitány ur, mondok, ihon úgy nézzen ránk,
Száz elitelt, száz rab, de száz férfi volnánk,
Megannyi aczintos, szemenszedett ember.
Tudjuk, az erőd jól ellátva fegyverrel.
Futtig adunk majd mi e barna ficzkóknak,
Csak fegyvert kezünkbe. Végén a dolognak
Visszadjuk az eszközt mind, becsületemre !
Önre nem úgy néznék, mint agyas emberre ;
Bizni fog ön bennünk — rászolgálunk arra —
Katonasort mennénk mi is az arabra.
Adjon ide fegyvert, s mentve leszünk bizton.
Az a rongy, mely lengett kőtorlaszainkon,
Igazában nem volt a franczia zászló,
Tiszta vörösből csak a baka-nadrág jó.
Mondtam, kapitány ur, jó lesz ?

A parancsnok

Felelni, köszönni sem lelte a hangot,
A fegyenczesapatnak, e percze' szabadnak,
Hamarán jó puskát s töltényeket adnak.
Ideje. Háromszáz beduin ott termett,
Allah-kiáltással vágatva kerülget,
Lövöldöz is immár a kerítésfokra.
Hamar a két ágyú a szögecsét szórja ;
Visszavonul erre a merész lovasraj ;
Börtön kapuján ki, elszánt riadallal,

Csapatban, katonák s velők faczipőben
 Zubbonyos nép (így volt kilenczvenkettőben)
 Csatára rohannak; tüzelésök hallik;
 Véres, heves a harcz, de hamar lezajlik.
 Az arabok nem várt erőre találtak,
 S torlani hogy ennyi franczia hőst látnak:
 Kardjaikat rántva, támadtak kétszer még,
 De szuronyszegezve őket visszaverték.
 Elesék ott sejkjök, és eszeveszetten,
 S mint hollók csapata, hőkölve ha reppen,
 Megfordul a horda, s eltűn a hegyekben.

Mostan a fegyenczek, szavukat megtartva,
 Becsülettel, önként, katonás zárt rendben
 Vonultak azonnal a börtön-udvarba,
 S gulákba — hevültek voltak még a csövek —
 A parancsnok előtt rakták fegyveröket.
 Az öreg tiszt bajjal fojtja vissza könnyét,
 S kik neki ma fegyvert fogtak, raktak önként,
 Szorongatja össze, vörösre kezöket,
 S szól szigorú szóval:

— Zászlónkért... köszönet!

COPPÉE FERENCZ után, francziából

VÁRÓ FERENCZ.

GR. RECHBERG DEÁKNAK 1861. FÖLIRATÁRÓL.

Az Ausztriára nézve szerencsétlenül végződött osztrák-olasz francia háború megindítása idején, 1859 május 13-dikán nevezte ki ő felsége a múlt napokban elhunyt gróf Rechberg Bernátot külügyminiszterének. A württembergi származású gróf már húsz éves korában került Metternich diplomatai iskolájába, kinek személyéhez és tanaihoz mindvégig hű maradt. A Bécsből 1848 márczius hó 16-dikán menekülő Metternichet és nejét ő kísérte útjokban, s azután visszasietett Olmützbe, hogy herczeg Schwarzenberg Bódog külügyminiszter mellett a német ügyek előadója, később pedig Frankfurtban a szövetségi tanács elnöke legyen. Bismarck, a ki mint Poroszország szövetségi követe vele együtt volt Frankfurtban, nemrég megjelent visszaemlékezéseiben dicséri őszinteségét, és megemlíti, hogy «ennek a haragra lobbanó, de becsületes úrnak bizalmát, s később, midőn mindketten miniszterek lettünk, talán barátságát is megszereztem magamnak».

Az olasz háború befejeztével, 1859 július 18-dikán ő felsége Laxenburgból manifestumot intézett népeihez, a melyben tudatta a béke megkötését s kijelentette, hogy már most egész idejét Ausztria jóléte fejlesztésére, s a törvényhozás és közigazgatás időszerű javítására fogja fordítani.

Gróf Rechberg, a ki belátta, hogy az absolutismus merev föntartása forradalomra vezet, mindenekelőtt azon igyekezett, hogy Magyarország conservatív érzésű embereinek hangulatáról értesüljön. Meglátogatta gróf Széchényi Istvánt döblingi magányában és tanácsot kért tőle a teendőkre nézve. Széchényi az 1847-es alapot ajánlotta az előrehaladott kor vívmányait számbavevő reformok megvalósításával.

Valamivel később fogadta báró Jósika Samut, tájékozódni kívánván, mint mondotta, a magyar ügyekről, a melyeket aggasz-

tóknak látott. Nem hitte a monarchia egységével összeegyeztethetlennnek, ha a tartományokat nem egyformán szervezik és igazgatják; de lehetetlennek tartotta, hogy a pénz- és a hadügy kérdéseiben engedményeket tegyenek. Jósika egyik barátjának azt írta, hogy «Rechbergnek, ügylátszik, az a meggyőződése, hogy a dolgok nem maradhatnak úgy, a hogy vannak». «Lesz-e elég ereje és erélye egy nagyszabású gyógyító eljárás fölfogására és keresztvitelére, azt inkább vagyok hajlandó kétségbe vonni».

Többször járt nála gróf Dessewffy Emil is, és Rechberg meghallgatta részletesen kidolgozott azon tervét, hogy az összes országokat a történelmi alkotmányosság útjára tereljük, s birodalmi tanács alakuljon, mely a következő ügyeket tárgyalja: az egész monarchiát illető költségvetés és adóügy újítását vagy változtatását, a vámügyet, a bank- és forgó pénzügyet és a katonajonczozási törvényt.

Mint Dessewffy 1859 szeptember 2-dikán báró Jósika Samuhoz intézett levelében írja, Rechberg a magyar kérdést nem értette. A Metternich-féle iskolában nevelkedett és így az alkotmányos eszmékre nézve elfogulttá tették némi balitéletek. Nem bírta teljesen fölfogni, hogy a történelmi alapra állással erőre kap a kormány, holott az octroyálások mezején a legnagyobb bajokat támasztja. Megijesztette még az is, hogy a tervezett birodalmi tanács tárgyalásai nyilvánosak legyenek. A testületet magát rendi alapon kívánta összealakítani.

Sokat tanácskozott Rechberg gróf Szécsen Antallal és Mailáth Györggyel is. A rendszerrel való teljes szakításra azonban, úgymint ezt gróf Dessewffy Emil ajánlotta, nem merte magát elhatározni. A magyar urak fáradozásainak sikere nem volt. Báró Hübner rendőrminiszter, a ki október 19-dikén a ministertanácsban két óra hosszáig beszélt a magyar alkotmány visszaállítása érdekében, október 21-dikén kénytelen volt állásáról lemondani.

Következett ezután 1860 márczius 5-dikén az 1851-ben szervezett és nyolcz tagból állott «birodalmi tanács»-nak harmincz taggal való kibővítése, s a hivatalos *Wiener Zeitung* ezt az engedményt az ígért reformok «koronájának» jelentette ki. Magának e testületnek tanácskozásai azonban mindenkre nézve kétségen kívül valóvá tették, hogy a kormányzati rendszeren változtatni kell. Ő felsége ez időtájt sokat tanácskozott gróf Szécsen Antallal, ki összeegyeztetését czélozta a történelmi és közjogi szempontoknak a monarchia nemzetközi és nagyhatalmi állásával, de még Dessewffy javaslatait is egész terjedelmökben kivihetetleneknek tartotta.

1860 október havában Bécsben gróf Rechberggel tanácsot ültek: gróf Andrassy György, gróf Apponyi György, gróf Barkóczy János, gróf Dessewffy Emil, Mailáth György, báró Sennyey Pál és gróf Szécsen Antal. Gróf Dessewffy Emil Rechberg ellenvetéseivel szemben órákon át védte és magyarázta tervét; de javaslatait összességükben barátai közül egyetlenegy sem támogatta. Ezt a magoktartását báró Sennyey Pál később e sorok írójával szemben így fejtette meg: «Ők Dessewffy eszméit részben túlhajtottaknak, részben olyanoknak tartották, a melyeknek elfogadására nem számíthatni, s így veszélyesnek hitték, hogy azért, a minek eléréséhez nem volt reményök, kockáztassák azt, a miben a döntő körök már belenyugodtak, vagy hogy visszaléptökkel azok befolyását segítsék növelni, a kik minden erejüket megfeszítették, hogy a fordulat a magyar fölfogásnak még kevésbbé megfelelő irányba tereltessek».

A tanácskozások eredményeképen ő felsége 1860 október 20-dikán kibocsátotta az e napról elnevezett ismeretes diplomát. A magyar nemzet állást foglalt ellene, mire Bécsben a magyar conservativekkel szemben Schmerling államminister mind nagyobb befolyásra tett szert, s kivívta az 1861. február 26-diki pátenst, mely Szent István koronájának még egységét is meg akarta törni.

1861 április 6-dikán összegyűlt a magyar országgyűlés és május 13-dikán terjesztette elő Deák Ferencz fölirati javaslatát. A beszéd hatása a külföldön is oly nagy volt, hogy Rechberg szükségesnek tartotta ellensúlyozását. E czélból a monarchia külföldi képviselőihez diplomatiái jegyzéket intézett, a melynek irányát megmagyarázzák az előzmények, a melyeket előre bocsátottunk, s megmagyarázza az a körülmény, hogy megállapításánál gróf Rechberg gróf Szécsen Antal tanácsával élt, a ki mint tárczanélküli minister a februári pátenst is aláírta.

Deák Ferencz minden valószínűség szerint 1863 után ismerkedett meg a jegyzékkel. Rechberg szemére veti benne Deák Ferencznek, hogy hallgatással mellőzi a *pragmatica sanctiónak* az 1723. évi 2. törvényczikk 7. §-ában foglalt leglényegesebb intézkedéseit; hivatkozik az 1715. évi 8. törvényczikkre, mely egy magyar nemzeti hadsereg eszméjét egészen kizárja; továbbá az 1741. évi 11. törvényczikk 4. §-ára, mely egy általános államministerium lételeét ismeri el, s kiemeli, hogy Deák épen nem utal arra, hogy az 1790. évi 10. törvényczikk Magyarország függetlenségét mondván ki, ezt határozottan a belső függetlenség határai közé szorítja. Ezek az idézetek a jegyzéknek egyik előttünk lévő máso-

latában, melynek külső borítékára Deák reáírta, hogy eredetijét gr. Rechberg a monarchia melyik követéhez intézte, vörös czeruzával aláhuzták, a lap végén meg Deák saját kezétől eredő következő sorok olvashatók: «A vörös vonallal jelzett idézetek épen nem azt mondják, a mit ez értekezés vagy levél belőlök ki akar vonni, s nagyon Lustkandl-szerűek». Lustkandl pedig, a ki Rechberg fiának házi nevelője volt, ismeretes munkáját 1863 végén tette közzé.

Maga a jegyzék, a melynek eredetije franczia nyelven van írva, így szól:

«A napnak nagy eseménye Deák beszéde, vagy jobban mondva a magyar országgyűlés nyilatkozata az ország viszonyáról az osztrák monarchiához. A képviselőház vitatkozásai folynak még Pesten, de kétségtelen, hogy Deák nézeteit, érveit és indítványát, legalább alapjokban, egyhangulag el fogják fogadni. A jelen pillanatban tehát legfelebb alaki kérdésről lehet szó, s a változások, melyeket talán még tesznek, bizonyára nem arra irányulnak, hogy megszorítsák, hanem inkább hogy tágítsák Deák eszméit és elveit.

A benyomás, melyet e beszéd Pesten tett, igen élénk volt, s bizonyára jelentékeny lesz a külföldön is, s épen ez késztet arra, hogy megjelöljem önnek a szempontot, a melyből a magyar országgyűlés nyilatkozatát tekintem. Egyszerű megjegyzések nem világítanak meg eléggé a fölvetett kérdéseket, azért sietek önnek bővebb adatokat nyújtani arra nézve, hogy miként vélekedünk Deák beszédéről, és fölhatalmazom önt, hogy oly módon használja föl azokat, a mint érdekeinkkel a legjobban megegyezőnek itéli. Szécsen gróffal való érintkezésem képessé tesz reá, hogy az ügy teljes ismeretével szólhassak e kérdésekről.

Deák beszédének lényeges jellemvonása az alakban való nagy mérsékelttség és az eszméknek nagy túlzottsága. A törvénytudós adta elő ezt a beszédet az államférfiú tekintélyével. Elégséges önt arra figyelmeztetnem, hogy majdnem teljes hallgatással mellőzi az 1848-diki és 1849-diki eseményeket. Méltánylom az okokat, melyek valószínűleg e fájdalmas és izgató emlékek mellőzésére bírták; de okoskodásai lánczolatának épen ez a hézaga tanuskodik világosan arról, hogy Pesten ebben a pillanatban felülkerekedett a pártszellem a méltányosság és részre nem hajlás minden tekintetén.

Deák minden előtt azt igyekezik bebizonyítani, hogy az országgyűlésnek joga és kötelessége: visszakövetelni a régi magyar alkotmánynak és az ország törvényes függetlenségének helyreállítását. Számos törvényt idéz azon állítása támogatására, hogy

Magyarország egészen független ország, melynek viszonya az osztrák birodalom többi örökös tartományához csupán az uralkodó-ház azonosságára szorítkozik. E viszonyt tisztán personális uniónak nevezi és nem ismer el semmi politikai köteléket a birodalom többi részével; megengedi ugyan, hogy a kölcsönös érdekeket tekintetbe kell venni, s késznek nyilatkozik érett megfontolásukra a méltányosság és jóakarát sugallta okoknál fogva; de elveti a törvényes működésnek bárminemű közösségét, és csak független országnak független országgal való egyezkedését ismeri el, oly egyezkedéseket, melyek nem foglalnának magokban végleges szabályozást, s melyekre nézve minden előforduló esetben külön kellene megállapodni. Horvátországnak és Erdélynek újra való bekebelezése, az 1848-diki törvények teljes és tökéletes visszaállítása, az összes politikai elitéltek visszatérése stb. szükségképen következményei azon rendszernek, melyből az ő okoskodása kiindult.

Noha elismerem érveinek logikai kapcsolatát, kifejezéseinek mérsékelt voltát, s épen nem tagadom szándéka loyálisát, mely vele talán elhiteti, hogy a legalitásról nyilvánított nézeteinek ridegsége politikai befolyásának a föltétele és az az eszköz, a melylyel a további egyezkedések előkészíthetők, mégis nyilvánvalónak tartom, hogy Deák kiinduló pontja teljesen hamis, s hogy azt természeténél fogva a császár kormánya nem fogadhatja el. S valóban mi egyéb amaz elmélet, mint teljes megtagadása az osztrák monarchiának mint európai államtestnek. Ámde az osztrák monarchia már régóta fönnállott, mielőtt még az osztrák császárság nevével jelölték; az osztrák uralkodó-házhoz tartozó tartományok és királyságok uniója a *pragmatica sanctio* alapján mint elválaszthatatlan és föloszthatatlan államtest szerepel minden európai egyezményben, s egyes részei belső viszonyainak tágitása azon határokig, a melyeket Deák kijelölt, tagadása azon politikai testület létének, a melynek működését magok azok is érzik, a kik az alapokat megtámadják. Valóban csupán az osztrák monarchia fönnállása teszi a jelen pillanatban a magyar országgyűlésnek lehetővé, hogy egy eszményi törvényesség világában teremtsenek egy erkölcsi úrt, a nélkül, hogy ennek alkotói az anyagi chaos martalékaivá legyenek.

A törvényességről táplált hamis fogalmak például Magyarországon több hónap óta megakasztották a rendes adó begyűlését, s mindemellett a közszolgálat a monarchia többi részének a segítségével teljesítetik. Világos, hogy ha valaha egy igazán s tökéletesen független országban a pártszellemnek ily furcsa tévedései jut-

nának uralomra, a milyenek most Magyarországon észlelhetők, az anyagi anarchia csakhamar végét vetné a törvényesség sürgetői okoskodásának. Azt várni és követelni, hogy egy politikai test, a melynek létét és működését még ellenesei is annyira el nem tagadható módon érzik, jószántából lemondjon és saját föloszlását jelentse ki, ellenkezik a józan észszel, s oly tévedés, melyre magát elragadtatni csak a forradalmi fölkelés nyílt tényével lehet. De vajon forradalom gyűjtötte-e egybe a magyar országgyűlést? vagy nem inkább a kormányzati rendszernek a fejedelem szabad akaratából történt megváltozása? Korántsem ismerem félre azon súlyos okokat, melyek ezt a változást előidézték. A vágy, vagy, ha úgy tetszik, kénytelenség, hogy a magyarországi közvéleményt megnyugtassuk és kiengeszteljük, hatalmasan közreműködött benne; de ha azon eszközök, melyeket a monarchia föntartására szükségeseknek hittünk, most azonosakká válnak a monarchia föloszlásával, alkalmazásuk oka megszűnt. Elismerem teljesen, hogy ez eszközök miként való alkalmazása megbeszélés tárgya lehet; a mérséklet és elnézés, melyet a kormány hat hónap óta a magyarországi közvélemény tévedései iránt tanúsít, épen úgy mint ő felségének február 26-dikáról szóló legfelsőbb kéziratai, melyek oly tág tért engednek a magyar országgyűlésnek a monarchia különböző részei viszonyainak végleges elintézésében, el nem tagadható módon bizonyítják, hogy az egyezkedéseknek mily széles mezejét akartuk megnyitni. De az egyezkedések mindig azt tételezik föl, hogy lehetőségeket és szükségöket a felek elismerjék, és épen ezt zárja ki Deák tétele egészen, ha csak bővebb és szabadabb értelmezése nem enyhíti okoskodása ridegségét. Föntartom magamnak elvei megvitatását a törvényesség, a történet s a jelenlegi politikai helyzet szempontjából; de mielőtt ebbe belebocsátkozom, kötelességemnek tartom, hogy önnek egy lényeges szempontot megjelöljek, melynek megemlítését a császár kegyessége következtében a kormány minden utolsó működésében elkerülte, de melyet ellenfeleink vakmerősége miatt elhallgatni tovább nem lehet. Könnyen kitalálja, hogy az 1848—1849-diki háborúról akarok szólni. Nem szívesen érintem a fájó emlékeket, s készakarva mellőzöm a hódítás kérdésének vitatását; belátom teljesen, mennyire kínos e kérdést fölvetni, s hogy egy fejedelemre nézve milyen bántó saját alattvalóival szemben a hódításra mint jogczimre hivatkozni; de a politikában a nyilvánvaló tények nem mellőzhetők, s jónak tartom itt megemlíteni, hogy felséges uralkodónknak trónraléptekor Magyarországon nyílt forradalom volt,

ennek bélyegezik azt a leghatározottabban az ország saját törvényei is, melyek eltörölték a fegyveres kézzel való ellenállás régi jogát a kormány törvénytelen tetteinek esetében is (az 1687. 2. törvényczikk, az 1715—1740—1790—1792—1830-diki koronázási hitlevelek). Megemlítem továbbá, hogy ez a fegyveres lázadás háborút szült, s hogy az uralkodó őseinek trónját, mely őt jog szerint megillette, tényleg csak a lázadók legyőzése után foglalhatta el. A körülményeknek szerencsétlen találkozásánál fogva a magyar elem igen csekély részt vett ebben a győzelemben. E háború, melyet a császár nagyrészt az osztrák monarchia többi országainak áldozataival és erejével s egy hatalmas szövetséges támogatásával folytatott, nem veszítheti el egy külső háború jellegét és magán viseli a hódítását ennek minden következményével együtt. Csak ha Magyarországon elismerik az osztrák monarchia lételét, ez az egyetlen föltétele annak, hogy az a háború a törvényes tekintély egyszerű visszaállítására irányult háború jellegét öltse és az országra nézve a legyőzetés szigorú következményeit enyhítse. Ez a győzelem állította helyre az anyagi rendet és az uralkodó tekintélyét. A fejedelem kész e tényleges hatalma teljességéről lemondani, s ezt oly egyezményekkel rendezni, melyek az országra a törvényes pacificatio hatályával bírnak. Egy ilyenmű egyezkedésnek bevezetéséül az egész statusquo visszaállítását követelni, nem a milyen az 1848 előtt volt, hanem a milyenné az 1848-diki forradalom alakította — és Deák indítványának ez az értelme, — annyit jelent, mint a kölcsönös helyzet előtt egészen szemet húyni. Különben is ő felségének kormánya sohasem támogathat oly politikai combinatiókat, melyek színlag a dynastikus jogok tekintetbe vételén alapúlnak, de a melyeknek ki nem kerülhető következménye a monarchikus elv megdőlése és a dynastikus érzelmek megszűnése, mert kiteszik az uralkodó személyét az érdekek folytonos összeütközésének, melynek egész súlya mindenkor fejedelmi tekintélyére nehezednék, s személyét állandó ellentétbe hozná alattvalói hol egyik, hol másik részének kívánalmaival és követeléseivel.

Nézetem szerint ez általános szempontok elégségesek arra, hogy határozottan megczáfolják Deák tételét. De még sem állhatom meg, hogy rá ne mutassak egy s más részletre, a melyek megfontolása Deák nézeteinek és törvénybeli idézeteinek támogató erejét megingatja. Deáknak tetszik azt állítani, hogy Magyarország viszonyai a monarchia többi részével szemben csak egy oly uniónak viszonyai, melyet ő személyesnek nevez, s a melyben nem ismer el

semminemű politikai kapesot. Főérvei: az ország szabad királyválasztási joga, mely föntartatott az uralkodó család s minden törvényes maradéka kihalása esetére, valamint azon törvények szövegei, melyek az ország alkotmányos függetlenségéről szólnak. Megegyezem vele a szabad választásnak a végső esetre föntartott jogára nézve; elismerem, hogy egy egységes és föloszthatatlan osztrák köztársaságnak semmi törvényes alapja nem volna, s hogy annak kikiáltása együtt járna azon politikai kötelek szükségzerű fölbomlásával, a melyeknek a leglényegesebb föltételei az uralkodóház dynastikus jogai. Mégis különös sophisma az az állítás, hogy valamely politikai unio törvényesen semmis, mert időtartamát bizonyos föltételek korlátolják. Épen így lehetne mondani, hogy a magánélet viszonyaiban az emberi nem halandósága kizár minden rendes és törvényes viszonyt, s minthogy a házasságleket is ez az egész emberiséggel közös sors éri: a házasság köteleke sem fölbonthatatlan.

Deák továbbá csakis azon törvényeket idézi, a melyek az ő állításai megerősítésére kínálkoznak, s mielőzi azon szövegeket, a melyek azokat megingathatnák. Így például egészen elhallgatja a *pragmatica sanctio* leglényegesebb intézkedéseit (az 1723. 2. törvénycikk 7. §-a), az 1715-diki 8-dik törvénycikket, mely egészen kizárja a magyar nemzeti hadsereg eszméjét, az 1741-diki 11-dik törvénycikk 4-dik §-át, mely egy általános államministerium főállását ismeri el; épen nem tesz róla említést, hogy az 1790-diki 10. törvénycikk, mely Magyarország függetlenségét mondja ki, kifejezetten úgy határozza ezt meg, mint belső függetlenséget, s végre, hogy az 1848-diki törvények magok is ismernek törvényes viszonyt a monarchia többi tartományával (1848. Bevezetés), s oly viszonyokat, «melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik». (1848. III. törvénycikk 13. §.) Könnyen szaporíthatnám még idézeteim számát, de szükségtelennek találom ezt különösen a külfölddel szemben. Helyén való még annak megemlítése, hogy a magyar törvények mind összességökben, mind részleteikben, épen-séggel nem oly szabatosak, mint valamely újkori *codex*, hanem olyan a szövegek, hogy a legkülönbözőbbképen lehet magyarázni, s csak tények határozzák meg valóságos értelmöket. De ezek a tények nyilvánvaló ellentétben állnak s állottak mindig Deák okoskodásaival. Magyarország — igaz — sohasem ismerte el az uralkodó abszolút hatalmát és sohasem mondott le nemzeti és törvényes önállóságáról; de belátta annak szükségét, hogy magát egy hatal-

mas uralkodó-háznak alávesse s egyesüljön a tartományokkal, melyek fölött e ház uralkodik; e mellett azonban megvolt bizonyos ösztönszerű idegenkedése az összeolvasztás minden kísérlete ellen. Ezeket a bonyolult viszonyokat sohasem szabályozták rendszeres szellemben. Az egész kérdés ezen fordul meg: A *pragmatica sanctiónak*, az 1740-diki és 1790-diki törvényeknek szerzői nem szólanak sem *personalis*, sem pedig *realis unióról*, az ország belső függetlensége és a monarchia többi részével való egyesülése párhuzamosan haladt egy nagy és hatalmas királyi tekintély irányadása alatt; de mihelyst a rendszeresség szelleme a csirákat, a melyeket a magyar törvények intézkedései magokban foglaltak, — tekintet nélkül természetök különbözőzésére — kifakasztani törekedett; mihelyt az 1848-diki forradalmi szellem a magyar alkotmány elveinek egy részét logikai fejlődésök végső fokáig kiterjesztve alkalmazta: *circulus vitiosus* támadt, a melyből kivezető utat nem talál az, a ki nem meri a varázst megtörni. Valóban, ugyanazoknak a szavaknak többé nem ugyanaz az értelmök; a parlamentáris kormányformának a legtágabb értelemben való alkalmazása Magyarország politikai viszonyaira szükségszerűen vagy az osztrák monarchia kapesainak szétbomlását idézi elő, vagy pedig Magyarország régi állásának törvényes megmásítására vezet, a mennyiben az uralkodó tag és szabályozó hatalmának gyakorlására nézve tett változtatások okvetetlenül oly törvényes intézkedéseket követelnek meg, a melyek alkalmatosak annak pótlására. Hogy ily körülmények közt mire határozná el magát a császár kormánya, még a magyar érdekek szempontjából sem kétséges. Deák irányának magyarázata abban van, hogy ő nem tud magának számot adni azon újkori politikai szellem győzelmének ki nem kerülhető következményeiről, a melynek pedig pártja Magyarországon bizonyára a legbuzgóbb támogatója.

Majdnem szükségtelennek találom, hogy megczáfoljam a Svéd- és Norvégország viszonyairól fölhozott példát, melyet Deák monarchiánkra nézve mintául állít föl. Az érvek, a melyek e helytelen okoskodás ellen szólnak, önmagoktól támadnak minden komoly gondolkozó fejében. Egyébként úgy látszik, hogy Deák nem ismeri az intézményeket, a melyeket követelései támogatására idéz; inkább Anglia és Hannovera példájára kellene hivatkoznia; már pedig mindenki tudja, hogy e viszonyok, melyek Angliának oly sok bajt okoztak, senkinek szemében sem hirtak törvényesen megállapított és véglegesen rendezett szervezet jellegével és erejével.

Mit mondjak még azon befolyásról, melyet Deák eszméinek megvalósítása az európai nagy érdekekre okvetetlenül gyakorolna. Deák valójában csupán oly kötelezettségekről szól, melyek Ausztriának a német szövetséggel való viszonyából folynak, de álláspontjának, melyet egyébként világosabban fejtettek ki más szónokok, szükségszerű következménye egy tökéletesen független magyar nemzeti politika. A *sanctio pragmatica* célja, a nagy osztrák örökségnek megoszthatatlanul való megmaradása az európai egyensúly föntartására (mint egy biztosító okirat mondja), azonnal meghiusulna, s egyszerű belreformok irányának következményei gyanánt igen jelentékeny változások állhatnának be e nemzetközi egyensúly tekintetében.

A nélkül, hogy további fejtegetésekbe bocsátkoznám, kiemelem, hogy Deák eszméinek megvalósítása alkalom adtán mennyire meggyengítené, különösen Ausztriának a német szövetség iránt tartozó kötelezettségei tekintetében, azon érdekek védelmét, a melyeknek megőrzése nemcsak reánk nézve oly nagy fontosságú.

Egyébként független nemzetközi politikát nem lehet kényünk kedvünk szerint hevenyészni. Magyarországé pedig, ha az reá nézve valaha lehetségessé válnék, a biztosság és a fönmaradás minden föltételének okvetetlenül híjával volna. Részt nem véve a nagy európai egyezkedésekben, s ellentétben azokkal az elvekkel, a melyeken azok alapulnak, egyszersmind a nemzetiségek forradalmi politikájának elveivel jönne összeütközésbe, a minek bekövetkezése Magyarország fölbomlását idézné elő.

Irányadó elvnek, a mely az övé volna, hiányában, ez a politika csak az ármány és a kaland politikája lenne, Európára veszélyes, az országot pedig megrontó.

De mi forog szóban tulajdonképen ebben a pillanatban? A pesti vitatkozások hallatára azt hinné az ember, hogy egy ősi alkotmány eltörléséről van szó, melynek törvényes haladását föltartóztatni vagy melyet megsemmisíteni akarnánk; vagy egy ország erőszakos szétbontásáról, melyet tartománynyá akarnánk sülyeszteni, holott tulajdonképen azon módot keressük, melylyel összeegyeztethetnők Magyarország törvényes kívánságainak kielégítését a monarchia fönnállásának szükségszerű követelményeivel. Deák előadásában a megoldásnak semmiféle módja nincs meg, de noha Deák követeléseai nézetem szerint nem teljesíthetők, vannak sokan, kik a beszédnek, mely e levél okául szolgált, általános irányában és néhány mellékes megjegyzésében bizonyítékait látják egy kevésbbé

elfogult szellemnek, mintsem a Deáktól elfogadott kiinduló pont igazolná. Bármiként álljon a dolog, ön már most tudni fogja, miként viselkedjék azokkal szemben, kik Deák kívánságainak elfogadásában Ausztria békés föloszlását, azok visszavetésében pedig erőszakos fölbomlását látják. Fölösleges mondanom, mennyire alaptalanok mindez aggodalmak ; mi sem gyengék, sem erőszakosak nem leszünk, s maga a beszélgetés, melybe önnel bocsátkoztam, bizonyossága annak, hogy épen oly kevésbé akarjuk a hamis eszméket pusztán anyagi erővel elfojtani, mint a mily kevésbé vagyunk hajlandók azoknak engedni.

Fogadja stb».

K. M.

PEROSI ÉS AZ EGYHÁZI ZENE.

Csodálatos végzet kíséri a Lázár föltámasztásáról szóló történetet, a melyet Perosi, a fiatal olasz abbé, most megzenésített. Valahányszor művészkéz e tárgyhoz hozzáfogott, az illető mester az ő kortársai előtt mindenkor mint artifex militans jelentkezett, a mű pedig mint valóságos hadi jelvény. Mikor közel ötszáz évvel ezelőtt a híres Fra Sebastiano del Piombo, a kinek ecsetjét mi is ismerjük, megfestette a Lazarus-tárgyat, ez az esemény épen úgy foglalkoztatta a művészetet akkori színeit, mint ma a Perosi hasonló tárgyú oratoriuma. Mert tudták azt, hogy Piombót nagy kartársa, Michel Angelo beszélte rá, hogy fesse meg ezt a képet, némi ellensúlyozásául annak a diadalnak, melyet akkoriban Rafael a befejezéséhez eljutott *Transfiguratio*jával aratott. És Piombo művének is nagy lón a sikere, bár beavatott emberek jól tudták azt, hogy egész csoportozatok nem a Piombo, hanem a Michel Angelo compositiói valának, csak úgy, mint a Perosi oratoriumának legnemesebb részein keresztül is az Aneriok, Nanini és Vittoria dallamait halljuk. Perosi is úgy jelenik meg műveivel a *musica ecclesiastica*-ban, mint a kinek föl kell vennie a harcot az olasz világi zenével, a mely egy-egy profán accordját belevegyíti még a templomok zenéjébe is. Mesés szerencse kísérte a fiatal abbét eddigi útjain: XIII. Leó pápa kinevezte a sixtini kápolna helyettes zeneigazgatójává, holott Palestrina, a katolikus egyházi zenének legnagyobb mestere, csak *maestro compositore*ja vagyis zeneszerzője volt a pápai khorusnak, tehát akkori fogalmak szerint korántsem töltött be oly előkelő állást, mint ha a sixtini kápolna karnagya lett volna. Midőn pedig V. Sixtus pápa följánlotta neki ezt az utóbbi állást, az énekesek tiltakoztak az ellen, hogy egy laikus forgassa előttök

a vezénylő pálczáat; megkeserítették ők különben Palestrina életét mint zeneszerzőét is eléggé. A Perosi művei közül, a melyek néki annyi babért szereztek, a *Lázár föltámasztása* (La risurrezione di Lazzaro) az, a mely jelenleg a hangverseny-termeket bejárja és a melyet nálunk is bemutattak két estén át az operaházban.

A János-evangeliumból merített tárgy költői és hatásos; Krisztus e nyilatkozatánál: «Et omnis, qui vivit et credit in me, non morietur in æternum» szinte drámai magaslatra emelkedik. A régi mystère-ek, helyesebben miracle-ok (mert itt egy csudatetről van szó), a melyeket a kolostorokban előadtak, sűrűn fölhasználtak ezt a tárgyat; Schubert is földolgozta egy oratoriummá, de művét nem fejezte be, egy töredéke megjelent a lipcei Peters-czégnél. Most Perosi próbálkozott meg az anyaggal nagy külső sikerrel; legalább hazájában, illetőleg hazájának bizonyos rétegeiben szokatlan elismerés jutott néki osztályrészül. A fiatal abbé föllépett vele egy korban, a melyben a *musica divina* tisztasága fölött nem a vallási áhitat és sugallat, hanem alapszabályok szerint működő egyletek, a Szent Czecciliáról elnevezett zenészkollegiumok és akadémiák öröködnék Regensburgban, Londonban, Rómában és másutt. Egy korban, a mely a *musica sacra*-t mennyiségileg erősen műveli, az ellenkezőjét hinni, téves dolog, mert hisz a legkiválóbb élő egyház-zenei pädagogus: Haberl Xavér Ferencz, a kinek regensburgi iskolájában tanult Perosi is, épen nemrégiben közrebocsáthatta tankönyvének, a *Magister choralis*nak tizedik kiadását és a munkát lefordították franczia, angol, olasz és spanyol nyelvre. Az egyházi zenére nézve tehát manapság nem az a veszedelem, hogy kevesen művelik vagy hogy stíljének tisztasága elhomályosul, fontosabb az, hogy az erősebb egyéniségeket, a kiknek agyában szikrázóbb a gondolat és lelkében szilajabb az affektus, magához vonzza a színpad, a divatos zenedráma, a melynek bonyolult és csillogó apparátusa jobban megfelel véralkatuk hőfokának és érzelmviláguk szövevényességének. Gounod a *Faust* lázas szerelmi dalai mellett még meg tudta írni nagy miséit és oratoriumait, Thomas a Meister Vilmos és Mignon elegikus története mellett még fölemelkedett egy requiemhez, a ma élő operaszerzők közül azonban csak Verdi és Saint-Saëns gondolnak még néha az egyházra is, míg teszem oly előkelő tehetségek, mint Csajkovszky, Massenet, Grieg és a fiatal olasz veristák legjobbjai elkerülik a templomok hajóit.

Sokan azt mondhatnák erre és bizonyára mondják is, hogy jobb, ha a világi zenére hajló elmék és kedélyek nem nyulnak hozzá a *musica sacra*hoz és nem viszik beléje a profán, modern és hypermodern zenei elemeket. Itt egy nagy kérdés előtt állunk, melyet úgy lehetne formuláznunk, hogy: fenyegeti-e veszedelem az egyházi zenét abból a szempontból, hogy bizonyos új zeneköltészeti és zene-technikai elemek fölszívásával elveszti szeplőtlenségét, holott conservativnak és megingathatatatlannak kellene maradnia, mint magának a vallásnak? Mi azoktól az új accentusoktól, a melyeket Liszt, Berlioz, Bruckner, Brahms, Kiel Frigyes és Tinel Edgar vallásos műveikben megütöttek, nem féltjük az egyházi zenét, a régi gregoriánusi éneket. Mert az egyházi zene nem isteni megnyilatkozás, hanem művészet, tehát a változó szellemi törvények hatása alatt áll. Csak gondoljuk el azt az egyet, hogy az oratorium, a melyet ma a legmagasabb egyházzenei műfajnak tekintünk, annak idején, 1600 előtt, mily korszakos reform volt: egy új genre, a mely a régi lyrai-contemplativ hymnushoz (laudum-hoz) képest Cavalieri kortársai előtt bizonyára úgy tűnt föl, mint egy az egyházi zene szigorú hagyományaival ellenkező merész alakzat. És tény az, hogy az oratorium, a mely a bibliai eseményeket már dramatizálja, tehát egészen szinpadiasan tárgyalja, világias dialogjaival, az antik karok módjára magyarázó Storicóval, a megszületésének perczétől kezdve egy profán üszköt vetett az egyházi zenébe. A *musica sacra* tehát nem tegnap és tegnapelőtt, hanem négyszáz év óta bontakozik ki az egykor megszentelt formákból. Hogy mennyire érezték ezt már a XVII. század elején, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az oratoriumok előadásait már *rappresentazione*knak nevezték, épen úgy, mint a világi drámai előadásokat, holott még a mysteriumok előadására senki sem használta ezt a kifejezést.

De maga Palestrina sem érte be azzal, hogy tökéletes műveket alkosson, ő is szakított bizonyos hagyományokkal, a dallamot fölszabadította a polifonia útvesztőjétől, a melybe a németalföldiek kergették, ez utóbbiak viszont az ókorral, a minnesängerek és troubadourokkal szemben fejlesztették a zenét és az új harmoniák gazdag világát idézték föl. Szóval az egyházi zenében is a jelentős korszakok soha sem esnek össze a művészi dogmák tiszteletével, a *musica divina* egész történetében folytonos módosulásokat, új árnyalatokat és új lényeket szemlélünk. Ha ma Perosi, az abbé, nem zárkozhatik el a *Parsifal* és a *Tristan* varázsa elől, mennyivel

elenyészőbb tünet ez az egyházi zene evolútiójában, mint a mikor a katolikus egyházi zene nem vonhatta ki magát a protestáns khorálok hatása alól. Ha a pápai udvarnak nem tűnnek föl a protestáns templomokban megcsendülő egyszerű, nemes szövéssű négy szólamú énekek, a melyek nem voltak oly mesterkéltek, mint a Pipelare, Hasler, Fevin stb. Motettói és Magnificatjai, a tridenti zsinat sohasem követelte volna a katolikus egyházi zene reformját és sohasem bontakozott volna ki a Palestrina méltóságos stílje. Mindezzel csak meg akartuk világítani azt a tételünket, hogy az egyházi zene sem az a noli me tangere, a mely föláldozza jellemét, egész spiritualis tartalmát, ha merészebb kézzel hozzányulnak; ellenkezőleg kimutattuk, hogy az egyházi zene legvirágzóbb korszakai a bátor reformerek munkásságával esnek össze.

Mi újat hoz nekünk és az egyházi zenének Perosi? A Ricordi által kiadott zongorakivonatban lapozgatva keresünk egy új inspirációt, egy új szárnyalást vagy egy új elmélyedést, egy új szint vagy egy új zenealakítási rajzot. És nem találunk a füzetben föltűnőt mást, mint egy secessió képet a címlapon, épen egy oratorium címlapján!

Mi nem vetjük Perosi szemére azt, hogy ellenpontozó és fugáló művészete nem szédületes (elég gazdag ez ahhoz, hogy elismerésünket kivívja), hogy az érzékileg és érzelmileg legkiemelkedőbb szólamba, a Mártáéba olasz operaszerű tonusok vegyülnek, hogy az első előjátékban a septimaccordok sajátos megfordításai inkább keresettek, mint kifejezők, hogy a töméntelen triola és sextola, a mely izgalmasan hullámszik a művön végig, a hallgatónak inkább idegeire, mint kedélyére hat, hogy az egyházi cadentiák, keresztállások és föntartások («Vorhalt»-ok) alkalmazásában nem nyilvánul meg lelemény, hogy a közbülső játékok a zenei közhelyekkel való játékká süllyednek, hogy a partitúra legszebben fölfogott és tematikailag legszebben kidolgozott része, a második előjáték is hangszerelés tekintetében szürke, hogy a zenekar, a melyben a fuvók viszik a motivumokat és a vonások végzik a műszaki munkát, ilyen módon szegényessé és egyhangúvá válik, hogy a dur- és moll hangnemek közt való örökös lebegés még korántsem meríti ki az egyházzene sajátos világát, — mindezek részletek szemben a legfontosabb körülménnyel, hogy tudniillik a *Lázár föltámasztása*ban nem egy önálló egyéniség szólal meg. Az a *capella* karok, a melyek igazán finom érzékkel és legtöbbször kristálytisztasággal vannak kidolgozva, dallamilag ugyancsak nem

inventíósusak és illusztráló erejük is fogyatékos; a «Domine veni et vide» kezdetű khorust áttettem $\frac{4}{8}$ -os időmértékbe és megkaptam Tinódi Sebestyénnek *Dávid királyról* szóló dallamát («Siess keresztény lelki jót hallani», . . *) a mi a XVI. századbeli énekek közös forrásait mutatja. A Perosi bírálói mindkét irányban túloztak, a magasztalásban is, az epéskedő gáncsban is. Bizonyos az, hogy Perosiból nem tör ki határozott egyéniség, és hogy a régi mesterek nem azért voltak nagyok, mert egy szerencsés, rajongó korban születtek, sem azért, mert «stilszerűek» voltak, hanem egyedül azért, mert a puritán mez alatt mindegyik egy hatalmas egyéniséget rejtett. Bach sohasem járt Olaszországban, de jól ismerte a mæstrok műveit és ennek ellenére sohasem kölcsönzött belőlök; és Hændelt is megóvta az angol környezetben az ő erős egyénisége attól, hogy Purcelltól egyebet is elsajátítson, mint a formák tetszetősségét és átlátszóságát.

Az egyházi zenének egy igazi új *summus pontifex*e az lesz, a ki nem halad majd sem Palestrina, sem Wagner, hanem a maga útjain. Őt a mai kor szelleme nem fogja eclectikussá tenni és nem fogja zavarni semmiben. Ha véletlenül olasz földön fog támadni, föl fogja élesztetni az Ariostóval és Tassóval kihalt nagy ihletet és erkölcsi elmélyedést. A mi Perosit illeti, ő dolgozzék és intse nyugalomra barátait. Az ő szenvedélyességök kelti föl Perosi bírálóinak szenvedélyességét és, mint mondtuk, egyik félnek sincs teljesen igaza. A Perosi dolgozatait tanulmányozva azt a benyomást nyertem, hogy a nagyobb lélekzetű oratoriumhoz ereje nem elegendő; ellenben a Motetto, a mely nem kíván zenekari kíséretet, simphonistikus, sugárzó fényt, szerencsés művelőre találha Perosiban, a ki a *Lázár föltámasztásában* oly előkelően kezeli az *a capella*-stilt. Mint a XVI. században Andrea Gabrieli, bár maga is jelentékeny tehetség volt, de inkább a detail-munkában tűnt ki, szerény madrigalokat irt és a dicsőséget kénytelen volt átengedni nagyobbik testvérének, Giovanni Gabrielinek, azonkép kell Perosinak is az oratorium föltámasztását egy még megszületendő mesterre bízni.

Mialatt a fiatal abbé barátai Európában körülhordozzák a *Lázár föltámasztása* című oratoriumot, közeledik a nagyhét és nagypéntek napján a Vatikánban, épen a sixtini kápolnában, a

---

*) Szövege az akadémiai kiadás szerint.

melynek Perosi a zeneigazgatója, minden esztendőben előadják a rendes mise helyett Palestrina *Impropria*ját, a kereszten szenvedő szeretetnek panaszát, ezt a végtelenül egyszerű, végtelenül tiszta és fenséges gregoriánusi éneket, és háromszáz év óta minden esztendőben ez a katolikus egyházi zenének igazi újjászületése a föltámadás ünnepe előtt.

MOLNÁR GÉZA.

É R T E S I T Ő.

Radó Antal. Dalok és történetek. Buda-Pest. 1899. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) kiadása. 197. lap. Ára 1 frt 80 kr.

A mult évi karácsonyi könyvpiacz nem csekély számban kínálkozott az olvasó közönségnek szépirodalmi művekkel. Részint újak jelentek meg, részint új kiadásban, vagy új díszben a régiek. A piacz tehát elég gazdag volt. De vajon a «kínálatnak» megfelelt-e «a kereslet», azt most eldönteni nincs módunkban. Kiadóink egy idő óta szinte versenyeznek a költői művek minél csillogóbb, hogy ne mondjuk, minél «czifrább» kiállításában. Fínom velinpapir, stilizált aranyos kötés, illusztráló képek többé-kevésbbé hírneves, vagy azzá lenni akaró művészekről. Mintha azt hinnék, vagy azt akarnák, hogy a magában gyenge könyvecske ily külsőségek révén találjon utat az olvasóhoz, a ki elégli, ha asztalán a díszművek csak a szemet gyönyörködtetik. Nincs szavunk az ily jó szándékú pipere ellen, ha mellette szól a gyakorlati tapasztalás, a kelendőség, sőt a belső érték. Ez is nyújthat nemesebb gyönyört, fejlesztheti az ízlést s talán ösztönül is szolgál néha a könyv beltartalmának megtekintésére. De az már szelíd mosolyra indít, midőn közepes, vagy még azon is alól álló irodalmi termékeket is a külsőségek efféle czafrangjaival látunk megjelenni, gyakran túlhalmozva, néha meg épen ízléstelenül. Hasonlók a karácsonyfára aggatott aranyos diókhoz, melyek belől üresek.

Egyszerű, szerény, de ízléses kiállításban került kezünkbe a karácsonyi könyvajándékok közt Radó Antal *Dalok és történetek* című verses kötete. Mintha mondaná, czégér nélkül is el kel a jó bor. De jó bor-e hát csakugyan? Nos igen! Csakhogy nem kell abban a tokajinak, a borok királyának tűzét, zamatját, ízét és színét

keresni. Kiforrott és megállapodott tehetség s művelt ízlés eredménye, melynek segítségével jött a tanulmány, a csüggedetlen szorgalom és gyakorlottság. Mert Radó valóban egyike szépirodalmunk legszorgalmasabb művelőinek. Eredeti munkássága is számot tevő, fordításai pedig egész kis könyvtár, melyben képviselve vannak a görög, latin, olasz, franczia és perzsa irodalom termékei. A kiadó az előttünk levő könyvecske első lapján névszerint felsorolja azokat. Ezek a fordítások általában könnyen, sőt sokszor élvezettel olvashatók. Nyelv és előadás nem igen érezteti az idegenszerűséget, vagy a nehézséget, melylyel meg kellett küzdenie a fordítónak, midőn magyar köntösbe vonta a mienktől egészen különböző éghajlat születteit. A felületesen olvasó alig veszi észre, mily eltérések mutatkoznak néha az eredetitől tartalmi, formai hűség tekintetében. *Ariosto Örjüngő Lórántja*, vagy *Firdüsi* kedves regéi könnyen olvastatják magokat a gördülő alexandrinekben, melyeket még inkább fülbemászókká tesz az előadás erősen magyaros színezete. Nyert-e vagy veszített ez által az eredeti mű hatása, azt csak a bírálatos egybevetés tűntethetné fel, melyet ez úttal megkísérteni nem akarunk.

A *Dalok és történetek* Radó mûzsájának újabb eredeti terméke. A csinos kis gyűjtemény nagyobb részét, szinte két harmadát, a *Történetek* címe alá sorozott elbeszélő költemények foglalják el; a *Daloknak* alig jut hetven lap. Mintha az író tehetségét, ízlését és kedvét inkább vonzaná az elbeszélő faj, mint a tiszta lyra. Valóban úgy is van. Lyrája szűkkörű. Kevés a dalolni valója. Nem találjuk benne a képzelet elevenségét s fõnszárnyaló változatos játékát, a szenvedély tüzeit, az érzelem mélységét és közvetlenségét. Nagyon is józan. Nem üres, de inkább szorgalmas, gyakorlott kezű versíró, mint «isten kegyelméből» dalköltő. Szívesen olvassuk e szabályos formába öntött síma verseket, de mélyebb és maradandóbb hatást egy sem gyakorol ránk. Ez azonban nem azt jelenti, hogy egyes darabok, egy vagy más előnyös tulajdonoknál fogva ki ne emelkednének a többiek közül. Találunk néhányat ilyet is.

Dalai főleg a családi élet légkörében zengenek. Örömet és gyakran foglalkozik annak vonzó képeivel: apa, anya, nő, gyermek, testvér. Egy-egy melegebb vonás, egy-egy élénkebb szín eleveníti néha, de a mellett nem ritkák a hideg prózai részletek. Erősebb rokonszenvet a népies, vagy nemzeties hagyományok iránt nem árul el e daloknak se tartalma, se hangja, se alakja. Hazafias eszméket és érzelmeket sem igen érint, a mi ha nem épen erénye, de nem

is hibája. Miről is zengjen korunkban a hazafias lyra? A jelent nem dicsőítheti, a multhoz fordulni nem akar, a jövőben bízni nem mer. Ha mégis hangot ad olykor, szélsőségekre hajló kifakadásban s politikai pártok legyezgetésében találja kedvét.

Szerzőnk a gyűjtemény darabjainak összeállításában jónak látta bizonyos rendszert követni. Az egész, a mint a könyv címe is mutatja, két fő részből áll: I. Dalok. II. Történetek. De *Praeludium* cím alatt, megelőzi mind a kettőt s mintegy bevezetésül szolgál három költemény: *Abu*, *Egy kalmár*hoz, *Álmodott dal*. Erre az «előjátékra», ha már darabjai a két fő rovatba beilleszthetők nem voltak, semmi szükség sem volt. Se elő nem készíti a hangulatot, se nem emeli, bár *Abu* egyike kiválóbb költeményeinek, mely a *Történetek* közt méltán foglalhatott volna helyet. *Abu*, a szent — «a vén rege szerint» — a Sahara-pusztán járva is egyre zengte az «Allah il Allah» énekét. Egy csufolódónak, a ki azt kérdezte tőle: «mi végből kántálsz oh, te dőre, hol nincsen ember, ki hallgatna rád?»

Igaz — felelt az — a sivatagon
Köröttem hallgató ritkán vagyon;
De hát ki tudja, nincs-e messze-messze
Hová nem ér szemem, hogy fölfedezze? stb.

— — — — —
S ha minden három évben egy akad,
Kiben imámtól új remény fakad:
Legyen dicsőség Allah szent nevének!
Pazar jutalmát lelte mind az ének.»

Ezzel bevégezhető volt a költemény. A mi ezután következik, fölösleges tanulság, vagy alkalmazás, hogy tudniillik a költőnek is ilyen a sorsa, a ki pusztában járván, szavára visszhangot mindhiába vár. Nem való ízelítőnek, hogy a *Kalmár*, a hozzá írott «dedicatio-féle» sonette szerint, lenézi s nem szenvedheti a versírókat, valamint ajánlásnak nem igen biztató az az önvallomás, hogy költőnk szeretne egy örök életű dalt írni, «egyetlen egyet csak, mely megmarad.»

De ezt a dalt tudom, hogy meg nem írom
S lantomról sohse' fogják hallani,
De ezt a dalt csupán álmodni bírom,
És nem tudom majd sohse' dallani.

Említettük fentebb, hogy Radó lyrája ebben a kis gyűjteményben főleg a családi élet képeivel és benyomásaival foglalkozik. E részben a dalok beosztása is némi természetes, öszhangzó egymásutánt követ: I. *Az ifjuság dalaiból*, tehát a vágyak, ábrándok, szerelmek korszakából, mindössze is nyolcz rövid dal, melyek közt az utolsó már a *Nász után* remélt boldogságot rajzolja; megjegyzi a szerző, hogy e dalok részben első verskötetéből ismételtetnek, — II. *A tűzhely mellől*, tehát az elért boldog családi élet révéből, — III. *Betegen*, tehát a megpróbáltatás napjaiból. Nem mondhatni, hogy e dalok közt valami föltűnő különbséget találunk, a beosztás különbsége szerint, az érzelmek mélységére és elevenségére, a hangulat változatosságára, vagy a szenvedély hevére nézve. Mind símán, szabatosan ömlő versek, úgy szólván egyöntetűek. Nincs benők czifra, üres szavak játéka. Inkább tartalmas egyszerűség jellemzi valamennyit, melybe nem enged egyetlen bántó hangot vegyülni a költő tisztult ízlése.

A *Betegen* című szakasz után még hat különböző költeményt olvasunk, melyet, úgy látszik, nem tudott a szerző alkalmasan beosztani a fölvevett rovatokba. Ezek is többnyire családi körülményekkel foglalkoznak. Az *Évfordulón* megható melegséggel emlékezik a jó édes anya haláláról, annak sírja mellett. De már az *Apámnak* című, valamint a *Kétféle mesterség* című is, melyet öcséséhez intéz a gazda és az író közti különbségről, némileg prózai színűvé laposodik.

Erősebb talajon, nagyobb kedvvel és több sikerrel mozog Radó a gyűjtemény második részében, a *Történetekben*. Azokat az elbeszéléseket, legendákat, meséket és az azok sorához kapcsolt más költeményeket, melyeket *Történetek* czíme alatt nyújt, értékesebbeknek tarthatni mint lyrai költeményeit. Azokban a lelemény többé-kevésbé érdekes, az elbeszélés könnyű, természetes s megvillan benők itt-ott a humor derűje, vagy a satira éle is. Nyelvét azonban nem igen jellemzi különösebb erő vagy eredetiség. Kedves és megható mindjárt a *Két testvér* című, mely rokonszenves rajzban festi azt a csekély kis történetet, hogy az iskolában tanuló két fiútestvér közül a jelesebbik mint mutatja magát szántszándékkal tudatlannak a vizsgálaton csak azért, hogy ezáltal a gyöngye elméjű tudatlan és bēna testvérrel, a vizsgálat eredményét tekintve, ő is egyenlő megítélésben részesüljön. Rövid, szabatos, szép rajz az *Asszonyörizet*; a költő *Valmiki halála*, a *Vigas*, úgy szintén az 1848 emlékére írott három vers kiemelkedő, értékes darabjai a gyűjteménynek. Gyarlónak tartjuk

Bencze diákot, melyet «egy ó francia rege után» dolgozott föl, vagy inkább magyar kaptára vont a szerző. Terjengősen s erőtetett humorizálással beszéli, hogy a koczkajátékos, korhely, magyar «hegedőst», *Bencze diákot*, mint bocsátotta be Péter a mennyországba, a minek eredménye lőn, mint az utolsó verssorok állítják, hogy

Vígan czéczóznak e nap óta,
A kiknek mestersége nóta.
Búbajjal ők biz' nem törődnek — —
Az ördög el nem viszi őket.
— — — — —
Minnnyáját feljuttatta égbe
Játékos Bencze — s ezzel vége.

Csekély értékű a *Bertók csikja* ismert adomának egyszerű elbeszélése, s még inkább az unalomig hosszú lére föleresztett *Budai János mester*, a ki mint florenczi «faművész» a mi Zsigmond királyunk udvarába vetődvén, itt «megszedé magát, elhagyá nevét is s Ammanatiból lett Budai János.» Mint bolondítják, mint beszélnek vele a fejét s hitetik el vele, hogy ő nem *János*, hanem *Tamás* s mily kalandokon és szenvedéseken megy át e miatt — ezzel foglalkozik az elbeszélés. Az itt-ott élénken színezett rajz ellenére sem emelkedik előttünk az esemény valószínűsége, bár épen erre maga Shakspere is példát adott a *Vizkereszt* előjátékában *Ravaszdí Kristóf* személyében.

Szembeötlő, hogy Radó elbeszéléseinek talaját többnyire idegen földre helyezi s e miatt csaknem azt mondhatni, hogy nem a mi hazai légkörünkben mozog. Fölkeresi Itáliát, Valenciát, Keletet, Iránt, Turánt, a Ganges vidékét, stb. Talán az idegen irodalmakkal való foglalkozás, az azokba való elmélyedés nyerte meg előszeretettel annyira, hogy gyakran onnan merítsen eredeti alkotásaihoz tárgyat is, hangot. Megjegyzendő az is, hogy elbeszéléseinek versformája többnyire az a kötetlen vagy formátlan forma, melyben könnyű ugyan a mozgás, de melyben a stil szabatosságát és emelkedettségét a pongyolaság helyettesíti. Nyelvében, kifejezéseiben olykor apró különösségekre bukkanunk. A 26-ik lapon: «Ők boldogítják egy a mást.» Nem úgy van-e helyesen: ők boldogítják egymást? A 48-ik lapon: «a szérű és a csűr most telt meg volna bőven.» Nem úgy van-e helyesen: most telt volna meg bőven? És a 170. lapon, *A Bertók csikja* utolsó sora: «nyert benne, mint Bertók a csikban» nem úgy hangzik-e az ismert közmondás, hogy «bele

nyert, mint Bertók a csíkba», a mit kedvünk szerint változtatva használni nem szabad. Mikor itt-ott a magyar nyelv szelleme, szabálya és természete ellen használt kifejezéseket látunk, mindjárt a veleszületett nyelvérzék hiányára gondolunk. —ó—

Smith Ádám rendszere és ennek bölcséleti alapja. Írta Navratil Ákos. Buda-Pest, Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1898. Ára 3 korona.

A sokszorosító ipar szakértőire bízuk eldönteni, vajon megfelel-e a régi jó erkölcsöknek, hogy a boríték, melyről a fönt közölt címet másoltuk, nem teljes s így nem is egészen hű nyomata a voltaképeni címlapnak? Itéljék meg ők és az irodalom egyéb illemtesterei, vajon pusztán technikai okoknak kell-e betudnunk vagy talán van benne egy szemernyi számítás is, hogy az igazi címlap, mely csak hármass lapozásra bukkan föl előkelő rejtekéből, megtelepítést tartogat a fölületes vevőnek? Ez az igazi címlap ugyanis olyan két sorral toldja meg a munka főcímét, mely minden szavában dicséret ugyan, de oly mérsékelt adagban, hogy nem növeli, inkább lefokozza a tájékozott olvasó várakozását. Kiderül, hogy a mit forgatni készül, egyetemi pályadíjat nyert munka, bizalmas nyelvre fordítva: kezdő embernek iskolai dolgozata.

De bár szigorúan minősítsék is az illetők ez ártatlan kiadói fortélyt, mi azért nem kárhoztatjuk e kissé kései fölvilágosítást. Ennek köszönjük, hogy a beszerzett könyvet végig is olvastuk és hogy ezentúl ismét többre becsüljük az egyetemi babért. Mert az olvasás növekvő megelégedéssel győzött meg a dolgozat jó tulajdonságairól, a fiatal szerző tudományáról, olvasottságáról, dicséretes philosophiai készségéről is, a mit mindezeknél többre becsülünk, komoly törekvéséről kritikai alaposságra.

A munka eleje elégitett ki legkevésbé. A bevezető sorok mélységei kissé zavarosak, *Smith Ádám életrajza* (11—18 l.) pedig hijjával van mindennek, mi azt tartalmassá, tanulságossá vagy érdekessé tehetné. Pedig egyéb komoly tudósokéhoz mértén a Smith élete nem is volt olyan szürke. Sok tarka szállal fűződik nagyhírű angol és francia nevezetességek érdekes életéhez, s a mi szintén számba jó, oly ritka korba esett, mely pazarul vetette föl az állásfoglalásra készítő társadalmi kérdéseket. Némi igyekezettel e körülményeket könnyen ki lehetett volna aknázni és az

olvasó hasznát látta volna ez életrajznak. Mert ezt bajos másként ítélni meg. Itt nem az adatok szárazok, miként azt szerző (meglehet, *captatio benevolentiae*ből) állítja, hanem igenis száraz ez adatok pedans izű regisztrálása. Sohsem a téglán múlik, ha az építkezés érdektelen.

A munka egyéb részeinek is megártott ez a nehézkes, kissé tudákos és pedans előadás. Mert vajon vonzónak véli-e szerző, ha az előadás keretéből minduntalan kilép, hogy magasra emelt újjal mutogasson minden egyes gerendára, apróra megmagyarázni, miként tartogatják össze műve szerkezetét? Tetszetős-e, ha szükségtelen részletességgel utal majd arra, mit csak kevéssel előbb mondott el, majd meg arra, mit ezzel vagy azzal az alkalommal, ebben vagy abban a kapcsolatban fog elmondani? Olykor megesik, hogy egész lapon át nem tesz egyebet (pl. 115—116. l.).

Ehhez járul egy másik felöltő sajátsága, melyet szintén csak a gyakorlat hiányának szabad betudnunk. Az előadás csak ritka helyen épül föl szerző saját gondolatán meg a tárgy közvetlen ismertetésén. Többször oly kritikai megjegyzéseken emelkedik, melyeket a szerző mások nézeteire, mint megannyi talapzatra, reá rakott. Érveléseinek legkedvesebb módja az, hogy különböző írók állításait egymással szembe helyezi és hol egyeztetve az eltéréseket, hol meg az egyik tekintéllyel lerombolva a másiknak túlzásait, ez idézetek mankóján mozog és kapaszkodik előre. Az igaz, hogy útközben bő alkalmá nyílik megismertetni az olvasót az egyes kérdések irodalmával, de célja talán nem ez volt. Ha nem tipegne kerülő utakon, s mindenkor saját lábán állva, saját szemével nézne és saját eszével ítélné — erejétől kitelnék — könyve csak ily tartalmas volna felényi térfogaton. És világosabb. Mert ez a scholastikus zamatú sok polemia eltakarja a kérdések lényegét, mint buja fojtogató szederinda a föltörekvő csemetét.

A mi a könyv magvát illeti, Navratil abból a kifogásolhatatlan szempontból indul ki, hogy Smith Ádám közgazdasági rendszerének bölceleti alapját csak úgy ítélték meg helyesen, ha azt Smith philosophiai szellemének egyéb nyilatkozásaival összevetjük, nevezetesen bölceleti főmunkájával az *Erkölcsei érzelmek elméletéről*. Tökéletesen igaza van, midőn azt állítja, hogy a *Wealth of Nations* fénye által már a múlt században elhomályosított *Theory of Moral Sentiments*-t a legutóbbi időkig, tehát egy századon át, érdemtelenül hanyagolták el és hogy Smithnek sok igen előkelő bírálója van, ki tudomást sem vett e műről vagy a ki irt róla a nél-

kül, hogy elolvasta volna. Ezt oly nagyolvasottságú írókról is igyekszik kimutatni, minő Buckle volt vagy Lange Albert, *a materialismus történetének* hírneves szerzője (182. és 194. lap).

Rövidlátás volna ezért fölületességgel vádolni a világ összes tudósait. A míg végleges diadalra nem jutott az a meggyőződés, hogy miként a politika elmélete, úgy a közgazdaságtan is jó részben philosophiai disciplinákból fejlődött ki, jelesen jogbölcseletből és moralphilosophiából, a közgazdaság történetíróinak kevés okuk volt figyelmeket nézetök szerint elavult észjogi és erkölcsbölcseleti munkákra fordítani. Csak mióta termékenynek bizonyult az említett fölfogás, hibáztatható a közgazdaságtan kezdeteinek az a művelője, ki figyelmen kívül hagyná a természetjog és moralphilosophia bizonyos fejlődési fokát. A mi Smithnek és közvetlen előzőinek e tárgyakra vonatkozó munkáit illeti, ezekbe senki oly mélyen be nem hatolt, mint Wilhelm Hasbach kieli, régebben königsbergi tanár, ki már két nagyobb dolgotat szentelt e materiáknak. Vizsgálódásainak igen jó hasznát vette a mi szerzőnk is.

Navratil három szakaszra osztotta munkáját.

Az elsőben Smith Ádám erkölcsbölcsezetével, az említett *Theory of Moral Sentiments*-sel, a második szakaszban nemzetgazdaságtanával, a számtalan kiadást és fordítást ért *Wealth of Nations*-nel foglalkozik, élesen tagolt, symmetrikusan földolgozott fejezetekben. Mindkét szakaszban elébb az illető tudományok állását ecseteli Smith Ádám munkáinak megjelenése idején (1759-ben, illetőleg 1776-ban), majd igen ügyes kivonatát adja Smith e két főművének, azután Smith Ádám viszonyát ismerteti tudományos előzőihez, Hutcheson-hoz, Hume-hoz és másokhoz, s végül bírálatot mond e két nagy alkotásról.

E két szakasznál érdekesebb a Smith Ádám tudományos egyéniségéről szóló harmadik szakasz, melyben már tetszetős színekben csillámlik föl az önállóbb fölfogás és tágabb tért befoglaló szempontok egy-egy kísérlete.

Ha nem tekintjük e szakasz harmadik fejezetét, azt a kissé önkényesen odaillesztett digressiot Smithnek glasgowi tanár korábban tartott jogtudományi és pénzügytani fölolvasásairól, azon nemrég föltalált *Lecture*-ekről, melyeket Edwin Cannan adott ki néhány évvel ezelőtt, úgy e harmadik szakasz tárgya egyrészt annak igazolása, hogy Smith a maga érvelését nem bonyolítja le mindenkor a priori föllállított tételekből, hanem hogy váltakozva alkalmazza a

deductiv az inductiv módszereket, másrészt annak magyarázata, hogy nincsen ellenmondás, mint hinni szokás, a *Wealth of Nations* alapelve, az egoismus és a *Theory of Moral Sentiments* alapelve, a sympathia között.

Nagyjából szerzőnek igaza van s ezért nincs is okunk vele polemizálni. Ha mégis koczkáztatunk egy-két megjegyzést, ezt méltányosságból tesszük azok irányában, kikkel a fiatal szerző nézetünk szerint kissé hevesen s talán nem elég objectiv szigorúsággal bánt el.

Első megjegyzésünk az, hogy azok a neves tudósok, kik Smithet deductiv szellemnek híresztelték, e denomination nem azt értették, hogy kizárólag, hanem hogy túlnyomóan az, ezt pedig a *Wealth of Nations*re nézve (mert többnyire csak erről nyilatkoztak) talán szerző sem tagadja. Lényegileg keveset változtat ezen, hogy Smith a sok synthesis mellett, főkép a történeti excursusokban az analytikus eljárást is kénytelen alkalmazni. A mi pedig a Smith Ádám közgazdaságtana és a Smith morálbölcészete közti ellentétet illeti, czáfolhatatlan ugyan szerzőnek az az érve, hogy nem lehet ellenmondás, hiszen erkölcsileg a *Theory* is helyesnek ismeri el a gazdasági téren működő önérdeket, de talán mégis csak utalhatunk arra a körülményre, hogy a 226. és következő lapokon maga a szerző is helyesli azon erkölcsi nézeteket, melyeket Smith a *Theory of Moral Sentiments*ben kifejt és tévesnek jelenti azt az erkölcsi irányzatot, mely Smith közgazdaságtanából kirí. Voltaképen azok sem gondoltak mást, kikkel a szerző vitatkozik. Ők is szükségtelenül élesítették fegyvereiket. Nem tartották kellően szem előtt, hogy a skót iskola az abstractiót szerette. Hogy jobban megértesse gondolatát, egy alkalommal az emberi természetnek, lelki hajlamainknak csupán csak egyik oldalát mutatta be, ezzel nem tagadva sok más, olykor éppen ellentétes irány létezését. Így tehát nincs reá semmi ok, hogy ez úgynevezett ellenmondáson megütközzünk.

Főntartás nélkül helyeselhetni azokat az utolsó fejezetben foglalt lapokat, melyeken a szerző elébb kijelöli a közgazdasági liberalismus helyét a társadalmi fejlődés menetében (218. sk. l.), azután pedig Smith Ádámot úgy a saját kora, mint mostani álláspontunk, a mai kor fölfogása szerint ítéli meg. Úgy állítja eléánk, — hogy a legrövidebb formulával éljek — mint istenfélő encyclopædistát, legnagyobb fogyatkozásául pedig azt az egyoldalúságát rójja föl, mely nem engedte meg, hogy az egyén és az állam

mellett a társadalom szerepét is észrevegye. E végső fejezetben már az alak is megfelel az elmélkedésre méltó tartalomnak. l.

Kleinere Schriften von Reinhold Köhler. Erster Band zur Märchenforschung. Herausgegeben von Johannes Bolte. Weimar, Verlag von Emil Felber. 1898. 8-r. I—XI. 608 l. 14 m.

Megbecsülhetetlen szolgálatot tett Bolte a mesevizsgálóknak, hogy Köhler kutatásait, bírálatait közzétette. Köhler e munkálatai elszórva, különböző folyóiratokban jelentek meg, melyekhez nagyon nehéz hozzáférni. Most minden kutató könnyű szerrel hozzáférhet, csak a tizennégy márkát ne sajnálja. De nem sajnálhatja, mert e munka alapos ismertetését nyújtja sok gyűjteménynek, melyeket különben sokkal több költséggel kellett volna megszereznie.

Bolte e munkát három kötetre tervezte. A két utolsó kötet fogja hozni Köhler munkáit a népköltészetről, a középkori mondák- és legendákról, a XVI—XVIII. század egyes költőiről.

Az első kötet hét csoportba osztva tárgyal általános kérdéseket (1—10.), francia (11—15.) kelta (16—18.), olasz (19—24.), albán (25—28.), szláv (29—34.) és keleti gyűjteményeket (35—40.).

Ismertetni szándékozom e gyűjtemény néhány kutatását, melyek jó szolgálatot tesznek a magyar nép mesevizsgálóknak.

Az első csoport harmadik cikke gazdag változatait nyújtja a *Die dankbaren Toten und der gute Gerhard* című mesének. Ez a mese Gaál gyűjteményében is megvan: *A hűséges princzeszné* címen. Én, midőn 1894-ben *Idegen eredetű népmeséink* címen kutatásaimat megírtam, nem ismertem e mesét, azért fűztem hozzá e megjegyzést: *A Gesta Romanorum néhány darabjában vannak hasonló vonások, de az egész mese idegen párját nem találtam*. Sejtettem már akkor, hogy nem magyar eredetű, s most sejtésemet igazoltnak látom.

A Gaál-féle mese szerint egy kereskedő egy törökországi városba érkezik. A templom előtt egy holttest van kiterítve, a melyre minden arra menő ráüt és ráköp. A kereskedő rengeteg összeggel váltja meg e csúfságtól a holtat és tisztességesen eltemeteti. Egy másik kereskedelmi útjában a francia király leányát váltja meg a szégyentől, a kit az angol király egy kőoszlophoz köttetett és megparancsolta, hogy az arra járók köpjék le. A leányt

magával viszi hazájába. A francia király értesülvén leánya hollétéről, nagy csapat katonát küld érte egy generális vezérlete alatt, A generális megszeretvén a leányt, a kereskedőt útközben kiteszi egy puszta szigetre. Egy esztendeig sinlődik itt, végre egy öreg ember menti meg szálnalmas helyzetéből. Ez az öreg ember volt az, a kit Törökországban megmentett, s most hálából ez menti meg s hasznos útbaigazításokkal látja el. A hercegnő híven várakozik megmentőjére, hasztalan kéreti meg a generális. Végre találkoznak azon korcsmában, melyet a hercegnő a város végén emeltetett az idegeneknek, a kik ott mindent kaptak ingyen, ha valami hirt hozhattak az elveszetről. Érdekes, hogy a mese végén a szeretet olyanféle próbájával találkozunk, mint az Árgirusban. A megkerült kereskedő néhányat a hercegnőre csap kardjával, «nem méregből, hanem hogy mély szeretettel légy irántam, tapasztaljam».

A német mese, néhány jelentéktelen vonást nem tekintve, mesénkkel egyezik. (L. Simrock, *Der gute Gerhard und die dankbaren Toten*. Bonn, 1856.)

A lengyel mese már semmit sem tud a megszabadított hercegnőről, a főgondja a halott hálájának kimutatása. Egy örmény mese Tóbiás és Sára történetével keveri össze a hálás halott meséjét. Itt a fiatal ember elveszi egy gazdag ember leányát, kinek már öt vőlegénye vészett el gonoszul a nászében. A csúfságtól megmentett halott a fiatal embert menti meg a gonosztól, ki azután boldogul él feleségével.

Felhossa még e mese breton, litván stb. változatait és befejezi annak a kimutatásával, hogy a latinoknál szintén beszéltek a hálás halottakról. Cicero (de divinatione I. 27.) felhossa a következőket: «Quid? illa duo Somnia, quæ creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide: qui cum ignotum quendam proiectum mortuum vidisset eumque humavisset haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo quem sepultura affecerat; si navigasset, eum naufragio esse periturum: itaque Simonidem redisse, perisse ceteros, qui tunc navigassent». Cicero elbeszélésében az az érdekes, hogy a háladatosság kimutatása itt is a jótévő megmentése által történik.

A negyedik és ötödik czikk ugyanezen mese más változatait ismerteti, a melyekkel később ismerkedett meg Köhler.

A hatodik czikk a 'Doctor Allvissend'hez adalék. Nálunk is megvan Merényi Prűcsök Jánosában. Gazdag jegyzetei között a magyar nem fordul elő.

A nyolczadik czikk *Litteratur der Volksmärchen* czimen kilencz mesegyűjteményt ismertet. Ezek közül reánk nézve érdekes a: *Contes et Proverbes populaires recueillis en Armagnac par N. Jean François Bladé*. E mesék között a tizenkettedik: *Lous tres maynatges* a német, szerb, dán stb. mesék között is előfordul, de megvan nálunk is a *Vadrózsákban* a *möndölöcskékről* szóló mesében és az *angyalbárányokról* (Npk. gyűjt. I.) Mindegyik mesében a legifjabb fiú eljut a csodálatos rétre vagy kertbe (a paradicsomba). A mit útjában lát az különböző. A székely mesében két kutya marakodik, a szerbben két vadkan. A sovány és kövér marhák a dán mesében is előfordulnak. A többi gyűjtemény meséi közül igen sok nálunk is előkerül, de ezeknek idegen változatait említett munkámban már ismertettem.

A tizenkettedik czikk *Volksmärchen aus Frankreich* gyűjtemény *Maitre Jean l'habile homme* Arany L. *Eredeti népmesék* 29. darabjával egyezik, de megvan Grimmnél is.

A *Le meunier et le marquis* a Mátyásadomák között található. A kérdések a francziában: wo der Mittelpunkt der Welt sei, wie viel der Marquis wert sei, was er denke und welche Zahl in zwei Eiern eingeschlossen sei?

Ambroise le sot nálunk a cigányról szóló mese, a ki maga alatt vágja a fát, a hid alá fekszik mint halott, a verekedő asszonyokat szétválasztja stb. *Le coffret de la princesse* előfordul Merényinél is a rátartó királykisasszonyról, a ki bolhabórból készített cipőt s kihirdeti, hogy annak a felesége lesz, a ki eltalálja, milyen bőrből van a czipoje? A mese sok változatát ismerteti a huszonehatedik czikkben Meyer albán meséi között. A mesehős barátjai a *Kengyelfutó*, *Messzelátó* stb. Az *ólombarátról* szóló mesében is előfordulnak. *Le maréchat-ferrant de Barbaste* tárgya a nem nevető hercegnő. *Cadet-Cruchon* ismeretes mese az ostobáról, a ki a rablókra ejti az ajtót; a rablók megriadva szétfutnak, de kincsöket ott hagyják. Változatai jelezve vannak.

A tizennegyedik czikk Carnoy gyűjteményével foglalkozik. Érdekes e mesék közül a tizennegyedik: *Les six compagnons*. A németek a hét svábról, a magyarok a rátótiakról mondják, hogy átúszták a hajdina-vetést. Köhler Paulus Diaconusból idézi a következőket: «Herulorum vero exercitus dum hac illaque diffugeret, tanta super eos cælitus ira respexit, ut viridantia camporum lina cernentes natabiles aquas putarent. Dumque quasi nataturi brachia extenderent, crudeliter hostium feriebantur a gladiis».

A tizenötödik cikk Bladé gascogne-i mesegyűjteményével foglalkozik. E gyűjtemény *La marâtre* című meséje Pap Gy. palócz meséi között a *Jártár varnyuval* egyezik. Sok változata van. *L'innocent* a meghalt édes anya hazajár gyermekeit ápolni, mint nálunk is előfordul.

A tizenhetedik cikk Campbell gyűjteményét ismerteti hosszasan. Érdekes e gyűjtemény egy boszorkánymeséje. «S. 59 wird von einer Hexe erzählt, die Nachts einen ihrer Knechte durch einen Zaum in ein Pferd verwandelt und auf ihm zur Hexenversammlung reitet, bis endlich ein Knecht den Zaum ihr überwirft und sie bei einem Schmied beschlagen lässt, worauf sie am Morgen zu Bett liegt mit Hufeisen an Händen und Füßen? Merényi, eredeti népmeséi között fordul elő a Patkós Körmöndinéről. Körmöndiné a kovácslegényt éjjente lóvá változtatja. A legény barátja ugyanazon bűbajos módon az asszonyt változtatja lóvá s férjével megpatkoltatja. Köhler változatait e meséhez írt megjegyzésekben ismerteti.

List und Leichtgläubigkeit gazdag változatát adja a *Kerek kő* (Merényi Ered. np. 5.) című mesének, melynek egyik változata az ismeretes Mátyás-adoma az ajándékot hozó szegényről s a fősvény gazdagról. (V. ö. Binder J. Néhány Mátyás királyról szóló trufánk és rokonaik.) *Mac-a-Rusgaich* című megfelel a Magy. Népk. Gyűjt. II. 5. meséjének. A hozzáírt jegyzet idegen forrást nem említ. A szerződést a gazda köti a szolgával, hogy a ki megharagszik, annak a hátából a másik szíjat hasít. Más mesékben a pápa vagy plébános vagy a király köti a szerződést. Egy változatában úgy állapodnak meg, hogy a ki előbb megharagszik, annak az orrát vágja le a másik. Az olaszban is előfordul.

E gyűjtemény többi meséjének változata Grimm jegyzeteiben is jórészt fellelhető.

A tizenkilencedik cikk Widter-Wolf velencei mesegyűjteményét ismerteti. A negyedik számú kezdete megfelel az Árgirus bekezdésének. (V. ö. Grimm 57. Gubernatis Nov. S. Stefano, I tre cipressi.) Több meséje megegyezik a magyar mesékkel.

A következő cikkek Gubernatis, Finamore gyűjteményeit ismertetik. Majd áttér a görög, albán és szláv regékre. Egy cikkecske ezt a címet viseli: *Ungarische und walachische Märchen*; újat nem találtam benne.

A harminczötödik cikk *Nasr-eddins Schwänke* címen sok érdekes tréfát közöl. A 70. számú megfelel a mi Mátyás-adománk-

nak. Mátyásról és a czinkotai kántorról. A kérdések: hol a világ közepe, hány csillag látható, hány szála van a szakállának? Ezzel együtt közöl még néhány kevésbé ismert változatot, így Teofilo Folengo költeményét.

A 71. számú szintén az ismeretes Mátyás-adoma a szerencsétlenül járt ajtónallóról, melyet Binder J. ismertetett.

A harminczhetedik cikk *Steere, Swahili Tales*. E gyűjtemény meséi között reánk nézve érdekes a Sultan Majnun-ról szóló. Az uralkodónak van hat fia. Öt ezek közül hiába akarja megőrizni egy datolya-pálma gyümölcsét, csak a hatodik nem alszik el. Ez látja, hogy egy madár száll a fára, megfogja s addig el nem ereszti, míg a madár egy tollat nem ad neki, melynek elégetése után a madár neki megjelenik s bajában megsegíti. A mint látjuk, itt ismét a mi Argirusunk bevezetésének egyik változata van előttünk. A mese többi része Argirussal nem egyezik.

A *Blessing or Property* a kezetlen leány egyik sajtáságos változata.

A harminczkilenczedik cikk: Schiefner, *Awarische Texte*. E gyűjtemény első meséje, hogy a három testvér elmegy a csodás madárért, melyet atyjok álmában látott, ismeretes. Épen így a harmadik számú is. Mind a kettőhöz bő jegyzeteket találunk. A hetedik számú a háladatos állatokról is sok változatot hoz föl. A tizedik számú a három királyfiról mesél, kik beteg édes atyjoknak orvosságot keresnek. A tizenkettedik számú a három leányról szól, a kiknek beszélgetését a király kihallgatja. (Merényi, *Br. népm.* 2.)

A negyvenedik cikk: Grünbaum, *Jüdisch-deutsche Chrestomathie*. A 184. lapon Noéről mondja el azt az adomát, melyet Tinódi S. *A sokféle részegesről* című munkájában feldolgozott.

Ezek után következik tiz lapon a főbb mesegyűjtemények sorozata. Szintén tiz lapra terjed a „Sachregister“, mely a könyv kezelését nagyon megkönnyíti. — Íme e futólagos áttekintésből is kitetszik, hogy mily hasznos szolgálatot tesz e könyv majd azoknak, a kik a magyarországi meséket — az újabb gyűjtés után — rendezni és megfelelő jegyzetekkel fogják ellátni. A mily örömmel üdvözljük Köhler kisebb munkáinak ez összegyűjtött kötetét, épen oly örömmel várjuk a még hátralevő két kötetet.

Bognár Teofil.

Comte Angelo de Gubernatis, membre de l'Académie roumaine. La Roumanie et les Roumains. Impressions de voyage et études. Florence. Bernard Seeber. 1898. — 8. réti. VIII. és 308. lap. — Ára 5 frank.

1897. elején gróf Gubernatis és leánya, Cordelia, éppen Belgrádban időztek, midőn sürgetős meghívást kaptak, hogy látogassák meg Oláhországot és hogy a gróf tartson egy-két fölolvastatást Bukarestben. E kérésnek engedve, két utazónk el is indult és hosszú, tekervényes úton Szabadkán, Szegeden át, vasúton márczius 4-én elérkeztek az oláh fővárosba. Itt alig töltöttek fél hónapot és persze nem volt dies sine linea, de még úgy látszik lélekzetvételre való idejük sem, mert Gubernatis látogatása félig-meddig politikai jelleggel bírt és a jó oláh atyafiak ugyancsak tűntettek — ellenünk, szegény magyarok ellen. Szerzőnek tehát a nyers anyagot könyvének megalkotására «kutyafuttában» kellett összekapdosnia s ezt azután otthon Rómában földolgoznia, mely munka éppen egy esztendőtt vett igénybe. Ennyit fölvilágosításul a könyv genesisét illetőleg. Mint látjuk, a gróf úr személyes megfigyelésének nagyon kevés szerepe jutott és egy Campinába, Hazsdeuékhez tett kiránduláson kívül nem járt máshol az oláh hazában.

A könyvnek mintegy felét a «Souvenirs de voyage» teszi, valamivel kisebb részét pedig az említett «étude.»

A munka három oláh kitűnőségnek, a hirhedt oláh liga három hatalmas oszlopának, van ajánlva, mely ajánlásban szerzőnk váltig szabadkozik, hogy a hízelgés nincs természetében, nem is volna az helyén jelen munkájában. Egy-két helyen könyvében borsot is tör orruk alá, mely bizonyára meg is prűszköltette őket; de — denique — errare humanum est és bizony, bizony szerzőnk csunyául csapja a szelet együgyű és hiszékeny dáko-románjainak, kik könyvének elolvasása után bizonyára nagyra vannak mai napság az ő őseiknek nagyságát és műveltségi fokát illetőleg. Így például, hogy csak egy-két feltűnő példát említsek, szerzőnk egészen komolyan állítja azt, hogy Diocletian oláh ember volt (79. lap), de még a *Divina Comediának* titokzatos «Matelda»-ja is, «cette donna gentile . . . . possiblement une roumaine de la Transylvanie» (63. lap), tehát erdélyországi oláh hölgyecske vala. Le a kalappal, uraim! Scartazzini, Witte, Toynbee és ti, kisebb-nagyobb Dante-specialisták, piruljatok! Audaces fortuna juvat.

A tartott három fölolvadás közül az első a renaissance korabeli hölgyről szólt, a másodiknak tárgya Dante volt. Mindkét témát maga a királyné tűzte ki és mindkét fölolvadásnál jelen is volt. A harmadikról azonban Carmen Sylva elmaradt, mert ez politikai jelleggel bírt és tárgya *«Le rôle des Roumains dans le monde latin»* vala. E fölolvadás a román liga valóságos diadalünnepe vala. Örömujjongással, kurjongatással kísérték az égis boldog oláhok a fölolvadó hízelgő szavait. Mint tudjuk, Gubernatis még 1885-ben írt hazánkról egy könyvet *La Hongrie politique et Sociale* czímen. Erről annak idején Jonescu írt bírálatot, két hosszú cikket, egy oláh lapban, melyet jóakarója Esarcu, közölt Gubernatis gróffal figyelmeztetésül, hogy egészen más nótát kell dudálnia Bukarestben, mint Budapesten, ha az oláhoknak akar tetszeni. Mások pedig arra figyelmeztették őt, hogy a magyar kormánytól titkos utasítás érkezett volt, hogy figyelemmel kísérik megjegyzéseit. Ergo ildomosnak kelle lennie stb. stb.; s még egy csomó ily badarság.

Hogy mily értelmi körökben mozgott a gróf úr, azt legjobban a már említett kirándulás Campinába illusztrálja. A házi gazda szegény öreg Hazsdeu vala, kinek elméje, mint tudjuk, nagy tehetségű leányának, Juliának halála után elborult. Campinában (vasúton mintegy három órányira a fővárostól) egy phantastikus «kastélyt» épített, melynek minden egyes részletét — úgy állítja — az elhalt Julia sugallta neki, «ámbár az építmény teljes összefüggő tervezetét soha nem közölte vele». A szegény öreg úr tudniillik spiritualista és folyvást érintkezik az ő jó Juliskájával a más világon. A kastély köralakban épült, bemenetét egy óriási kőlap zárja el «E pur si muove» fölirattal. Mi teljesen igaz, mert a kőlap «csapon forog malomkő módjára» (comme une meule sur un gond). A kastély közelében egy csavarodó lépcső vezet föl apró, sötét és nyirkos szobákba; a lépcső legtetején pedig a Megváltó óriási szobra áll, áldásra emelt karral.

A menu nincs közölve, pedig érdekelt volna, mert nemcsak spiritualisták, hanem vegetáriánusok is voltak a vendégek közt, kiknek szabályaik tiltják az állatországból való bármi nemű étellel élni. Jelen volt azonkívül egy boldogtalan fiatal pár, kiknek házasi életét babasíras még eddig nem tette boldoggá; ámbár egy kis baba utáni édes sóvárgásuk «les tourmente». Úgy látszik húsevők voltak azelőtt, most azonban vegetáriánusok «et ils font de grandes pénitences», mit bajos megérteni s azért lefordítani. A Kneipp kúrát is megkísértették «et autres expériences originales». De miután

Kneipp apó sem segíthetett rajtok, elzarándokoltak Rómába és kérésükre megáldotta őket ő szentsége, a pápa, XIII. Leo. De mind hiába! a gólya madár eddig elmaradt. Mármost nem marad hátra egyéb — mint egy látogatás az orvoshoz.

Az elmondottak után talán természetesnek fogja találni az olvasó, ha azt ajánljuk, hogy olvassa el Gubernatis könyvét, ha mulatságos dolgot akar olvasni; ha azonban komolyan tanulni akar valamit s megtudni, hogy oláh szomszédaink mint haladnak, úgy inkább olvassa el a rotterdami oláh consul, C. G. Rommenhöl-ler egy könyvét (*La Roumaine, étude économique et commerciale. Rotterdam, 1898.*), melyből szerzőnk bőven merített.

Egy fejezetet szerzőnk az «irrédentisme roumain»-nek is szentel, mely oláh jóakaróink szerint nem létezik — ha tudniillik szerzővel együtt az okos struczmadár példájára fejünket a homokba temetjük vagy (erre a fortélyra egy olasz mesében előforduló alak neve figyelmeztet bennünket) — zsákba dugott fővel járjuk be Rumániát.

Annál élesebb szemű a magyarság! Midőn Gubernatis diadal-útjából visszatért a határállomáshoz, oláh barátai elpárolgottak köréből, merő ildomosságból, mert már ott várt reá a magyar «zsandár és két kém». Midőn a zsandár át kezdte vizsgálni a gróf úti levelét, ez nem jól kezdé magát érezni, mert félt, hogy mindenféle kellemetlen kérdést fog a zsandár hozzá intézni, sőt még meg is fogja motozni!! Kellemes meglepetésére azonban a magyar törvény embere csak végig mérte őt tekintetével és némi megvetéssel vissza adván neki az úti levelet, békében tovább eresztette őt. Annak a zsandárnak bámuljuk emberismeretét!

Befejezésül még egy óhajlás, tudniillik beh kár, hogy szerzőnk nem beszéli el teljesebben, mit hallott rólunk a királynál az audientia alkalmával. Csak annyit árul el, hogy az oláhoknak nincsen inyükre, miszerint nem-latin nemzetiségektől vannak körülvéve; délen ott vannak a bolgárok és albánok, a szlávok és magyarok pedig északról és nyugatról határolják őket; «mais les Magyares surtout sont gênants». Miután pedig nem várhatják el, hogy bolgár, albán, szláv, magyar mind elhureczkodjanak, mivel szomszédságuk «zsenírozza» a jó oláh atyafiakat, nem marad egyéb hátra, mint-hogy az olaszok telepedjenek át tömegesen a Dobrudsába, a mint ezt az oláhok szeretnék, az oláhok pedig vándoroljanak vissza Itáliába, hol dr. Réthy barátom és úgy látszik maga Gubernatis is keresi ősi hazájukat.

Kropf Lajos.

A sör megadóztatása. Írta dr. Friedrich Tivadar, Buda-Pest, 1899.

Holzer azt írta, hogy miután az adó úgyis keserű dolog, minek azt még a sörbe is belekeverni, a melyet a komló már eléggé megkeserített, ennek ellenére azonban a két keserűség elválaszthatatlanul összekerült s a magyar sörfőzők egyesülete pályadíjat tűzött ki a söradó méltatására. A pályázaton Friedrich Tivadar aratott diadalt tizenkét ivnyi dolgozatával, a mely igen világosan, szakszerűleg s fölületesség nélkül mutatja be a kérdést. A könyv a sör és söradó összefoglaló történetű vázlata után a különböző söradó-rendszereket magyarázza el s mindjárt itt meglátszik az, hogy szerzőt a mi súlyos söradónk a maláta-adó elfogadására ösztökéli. Ezután a külföldi államok söradóinak bemutatása és fölfejtése következik a munkában, — hogy mindjárt itt megálljak, nagyon meg kell dicsérnem az író-t ezért a külföldi szemléért, a mely nemcsak a nyílt szemű s egész biztonsággal föllépő megfigyelőt mutatja, hanem azzal a részletezéssel, mely Dánia törvényeitől kezdve egész a görög adó-kísérletekig mindennel megismerteti az olvasót, az érdeklődést is állandóan tárgyhöz köti. Tizenhét ország bajlódásának, pénzügyi tervezgetésének mappája ez a kép, a melyben egyéb kifogásolni való nem is akad, mint az, hogy az idegenszerű szövegezés a magyar munkán is többször megérzik.

Friedrich könyvének második része, s egyúttal nagyobbik fele a magyar söradóval foglalkozik. Itt azután nemcsak az osztrák söradón indult magyar adó változásait látjuk meg, hanem a legújabb, sőt legeslegújabb, törvényjavaslatok is a szerző bonczkése alá kerülnek. Ide gyűjti össze tapasztalatait és érveit, itt csoportosítja azokat a tanulságokat, a melyeket a magyar söripar igen hátramaradt, s mindenekfölött súlyos helyzetéből kiolvasott, annak okait kutatván; végül itt következnek reformjavaslatai, a melyeknek főkivánsága kettős: a félgyártmány-adónak a maláta-adóval való kicserélése és a söradó-leszállítása.

Hogy mennyi jó dolog lakik egy adó-leszállításban, azt mind jól tudjuk s Friedrich körültekintően és okosan mondja el; hogy míg az osztrák sörtermelés 37 év alatt 12.150,966 hektóliterrel nőtt, azalatt a mienk csak 929,469 hektóliterrel szaporodott, ez épen oly keservesen nyomja gazdálkodásunkat, mint az, hogy sörfőzdéink száma 490-ről 101-re szállt le, vagy hogy 1894/95-ben Magyarország csak annyi sört állított elő, mint a mennyivel Ausztria

sörgyártása azon egy időszak alatt megnövekedett. Ez hát mind igaz, de tudunk-e jelenlegi pénzügyi helyzetünkben mind ezen segíteni — ez a nagy kérdés, s azt hiszem, hogy erre nem birunk feleletet találni. Nemcsak mi nem, de Friedrich is alig. A mint már említettem, ő a maláta-adó mellett foglal állást, de ezzel vagy ezenkívül adóleszállítást akar elérni, úgy a fogyasztóközönség, mint különösen a sörfőzők érdekében. Nem tekintve azt, hogy elvileg a maláta-adót a félgyártmányadóval szemben határozottan visszaesésnek tartanám, a többiekben egyetértének a szerzővel, ha megtudnók találni azt a forrást, a melyből annyit meríthetnénk, mennyi a söradó leszállításával keletkező hiányt fedezheti. Azt hiszem, abban minden hozzáértők megegyeznek, hogy az egyenes adókat ezért emelni nem szabad. De hát a közvetett — termelési és fogyasztási — adók melyik fajából préseljünk ki több pénzt? Mindenesetre azért van fölvetve ez a kérdés, hogy gondolkozzunk rajta s a magam részéről nem látom be, hogy miért ne vizsgálódhatnánk egész komolyan és egész figyelmünkkel oly tervekre nézve, a minő például a gyufa-egyedárúság behozatala, a melylyel a külföldi gyártmányokat kiszoríthatnók.

Az újabb magyar törvények és javaslatok bonczolásával szintén hasznos és szükséges munkát végzett a szerző, s neki is el kell ismernie, hogy a mult év alkotása, az 1898: XVII. törvényczikk annyiban kétségtelen haladást jelent, hogy az adó-bérleti rendszert eltörli s a termelési és fogyasztási adót lehetőleg egyesíti. Az adó-bértőke kihagyása, kik a kincstár és fogyasztó közé beékelve mind a kettőtől nyertek, eltagadhatatlan reform, a mint szintén nagy javítás a városi söradópótlékok eltörlése, mit legutóbb szavazott meg a képviselőház. Ha az úgynevezett kiegyezési javaslatok életbelépnek, akkor a termelési és fogyasztási adók teljes egyesítésével, valamint a Magyarországot megillető adóvisszatérítésekkel még inkább fog javulni a helyzet s megkapjuk azt, a mihez nemcsak jogunk van már régen, hanem újabban alkalmunk is lett volna, ha a parlamenti fölfordulás közbe nem jön. Épen e javaslatok kapcsán sok dolgot mond el Friedrich pénzügyi ellenőrzésünk bonyolult szerkezetéről s működéséről; megjegyzései sokszor érdemesek a megszívlelésre.

Könyvünk végül a magyar söripar erős támogatását, föllendítését követeli. Ebben a tekintetben sok igazságot mond el s erős gyakorlati érzéket mutat Friedrich. Sőt talán ennek a gyakorlati érzéknek kell betudni azt is, hogy mire ide, a könyv befe-

jezéséhez érünk, akkor látjuk meg elméletbeli hiányát, a mely a legfontosabb kérdések egyikének teljes mellőzéséből áll. Az adó áthárítását értem. Ismeretes dolog, hogy ennél fontosabb oldala valamely adóprobléma megvitatásának alig van, s épen a söradó az, a melynél a le-, vissza- és előre-hárításoknak oly érdekes szövevénye mutatkozik, hogy teszem föl a német tudomány egész szenvedelemmel vetette rá magát a söradónak illetén vizsgálatára, a mit Friedrich elmulasztott.

De viszont az elméletnek ez elmulasztása ne zavarja meg az új könyv gyakorlati hasznát. Mert hasznának kell lennie. A ki elolvassa, tökéletes meggyőződést szerz az arról, hogy söriparunk Bulgária boszantó vámvizsgálatától kezdve a söradó magas tételéig mindenben óriási hátrányokkal küzd s csoda, hogy össze nem roppan nyomásuk alatt, de meggyőződést szerezhet arról is, a mit oly szívesen tárgyal szerzőnk, hogy fontosabb s pártolásraméltóbb iparágat alig képzelhetünk, mint a magyar sörgyártás mesterségét.

Hegedüs Loránt.

Magyar Jogi Lexikon. Válasz B. S. bírálatára a Budapesti Szemle márczius havi füzetében.

Szükséges avagy hasznos-e a lexikális irodalom vagy sem? erről B. S. úrral nem szándékozom vitába bocsátkozni, annál kevésbbé, mert az övével ellenkező nézetemet, mely természetesen nem igényel több figyelmet, mint a mennyit a másik vélemény foglal le a maga számára — a *Magyar Jogi Lexikon* előszavában részletesen indokolva kifejtettem. E válaszom, melynek szíves közléséért a *Budapesti Szemle* tisztelt szerkesztőjének köszönetet mondok, kizáróan azon megjegyzésekre vonatkozik, a melyek segélyével B. S. úr úgynevezett bírálata végén arra az eredményre jut, hogy a lexikon szerkesztése nem nagyon gondos.

A hála, a melylyel a lexikon 130 (és nem ötven, mint B. S. mondja) dolgozótársának tartozom közreműködésökért és a belém helyezett bizalomért, a mely lehetővé tette e nagyszabású munkának létesítését; az óriási felelősség, a melylyel az ilyen mű szerkesztése jár és a mely nemcsak a nagyközönséggel és a kiadóval, hanem dolgozótársakkal szemben is a legnagyobb gondosságra és a leglelkiismeretesebb körültekintésre kötelezi a szerkesztőt — mindez egyaránt kötelességemmé teszi, hogy B. S. súlyos vádjával közelebb-

ről foglalkozzam és hogy minden egyes bizonyítékával szemben, a melyet állítása mellett fölhoz, védelmemet előterjeszszem.

Köszönettel fogadom annak elismerését, hogy a lexikonban «a leghivatottabb író tollak» működnek közre — a mi talán nem szól a szerkesztés gondatlansága mellett. Örvendek B. S. úr azon észrevételének, hogy a lexikon tartalma «gazdagabb, mondhatnám sokoldalúbb», mint «édes testvére a hasonló német lexikon» — bár ha szíves lett volna közelebbről szemügyre venni a — nézete szerint — két testvért, csakhamar beismerte volna, hogy csak a vezetéknévök azonos és legfőlebb még a megjelenés külső alakja, mert minden más tekintetben: tartalom, alak, beosztás, földolgozás szempontjából, a magyar jogi lexikon se nem német, se nem angol, olasz vagy francia, hanem minden ízében eredeti magyar alkotás, a mely — már az első kötet tanúsága szerint — kiváló dolgozó-társainak lelkiismeretes gondossága következtében, különösen (a mi természetes is) a magyar jog és igazságügy minden részletének föltétlenül megbízható, első rangú és eredeti forrásává lesz.

De hiszen nem a lexikon jó oldalainak kiemeléséről van itt szó — hiszen «Temetni jöttem Cæsart, nem dicsérni», hangzik felőlem B. S. bírálatából. Beszéljünk hát a gondatlan szerkesztésről és itt is Antonius példáját követve,

«Nem szólok én, hogy Brutusnak beszédét
Czáfoljam: azt mondom csak, mit tudok».

Brutus, bocsánat, B. S. mondja tehát: «Föltűnő benne (a lexikonban) a jogi terminusok (címszók) magyartalan, gyarló, fordítása». Ez állításnak bebizonyítására pedig fölhozza a következőket: A régi magyar «fundatiót» nem «alapítvány»-nak, hanem «alap»-nak; a «status civile», a «droit de l'homme» fogalmát alapjognak, a «subjectives Recht»-et alanyi jognak, a Norm-ot jogszabálynak, a Zweckvermögen-t célvagyonnak nevezi a lexikon.

B. S. tehát 1497 címszóból — mert ennyi van a lexikon I. kötetében földolgozva, — 5, mondd öt, gyarlóan fordított címszóra akadva, merte világgá bocsátani föltétlenül sújtó ítéletét. De vajon igaza van-e e kifogásaival? Miért nem mondja meg bírálatában azt is, hogy e kifogásolt szavak a magyar jogi műnyelvnek évtizedek óta az irodalomban és a törvényhozásban egyaránt befordított szavai, a melyeket a lexikonnak, — a mely legkevésbé reformálhat a műnyelv terén, mert a positiv ismeretek terjesztése lehet egyetlen föladata — kötelessége elfogadnia és a melyeket nem

szabad újakkal, ismeretlenekkel fölcserélnie, mert így azután sohasem akadna reájok a kereső. De miért nem javasol B. S. jobb szavakat? és miért nem bizonyítja be, hogy az általa javaslandók vannak közhasználatban? Avagy igazán azt hiszi, hogy «subjectives Recht», «Norm» épen csak német specialitás és hogy a magyar avagy a francia, az angol, az olasz jogtudomány nem ismeri e műszavakat? A célvagyon, igaz, nem tartozik a népies fogalmak közé, de hát a hozzáértő tudja, hogy mit tanítanak e fogalom alatt és beéri az avatatlan előtt furcsának hangzó szóval is. Hogy a lexikon tudatosan tesz különbséget alap és alapítvány közt, mert ez két különböző fogalom a mai jogi életben, (hiszen a laikus is tudja, hogy lényeges különbség van — nemcsak a rendeltetés és a vagyon nagysága szempontjából — például a Farkass-Raskó *alapítvány* és a tanulmányi *alap* közt), azt Dárdai Sándornak e kérdésről irt igen terjedelmes és alapos czikke igazolja. Persze arról a lexikon nem tehet, hogy a jogi élet nem érte be a régi magyar fundatióval, mikor úgy találta, hogy e kifejezés nem meríti ki az általa fődött fogalom egész tartalmát. S végül, miért gyalró, magyartalan szó az alapjogok kifejezés (a német Grundrechte, az olasz diritto fondamentale), mikor B. S. sem riad vissza a hasonló alkotású alapelv, alapigazság, alaptörvény stb. használatától. De különben is, ismétlem, összes jogi- és kézi tankönyveink évtizedek óta használják a B. S. kifogásolta szavakat — és ezért, még ha rosszak volnának is, a lexikonnak kötelessége volt e közkeletű szavak alatt tárgyalni az általok fődött fogalmakat.

Hogy a lexikon a magyarosítást nem erőszakolta, bizonyítja a B. S. említette «Anerbenrecht», a melyet, épen úgy, mint számtalan más német, francia, angol stb. jogi műszót csakis hazája nyelvén nevezve meg, tárgyal, mert eredeti elnevezésekkel mentek át a magyar jogi irodalomba is. Sőt egyik különlegessége a lexikonnak az, hogy minden magyar jogi fogalom mellett közli annak latin, német, francia, angol és olasz nevét is, viszont pedig e nyelvek fontosabb műszavait magyarul is értelmezi.

A másik észrevétel az, hogy a lexikon további köteteiben jó lesz a címsszavakat kissé specificálni, bár a példákból úgy veszem ki, hogy B. S.-nek sajátképen az ellenkező az óhajta, csak hogy a specificálás szó jobban tetszett neki, az idegen szók ellenésének, mint a régi magyar általánosítás. B. S. szerint például állami anyakönyv *helyett* anyakönyvet kellett volna használni — mert a főnevet, nem a jelzőt kell címszónak alkalmazni. B. S. úr nyilván

nem találta meg a 260. lapon az «Anyakönyvek» cikket, mely általánosságban tárgyalja e kérdést, utalva az állami és felekezeti anyakönyveket külön tárgyaló cikkekre. Külön azért, mert a lexikon kötelessége a törvényesített nevek alatt tárgyalni a fogalmakat, az 1894: XXXIII. törvénycikk pedig az «állami anyakönyvekről» rendelkezik, a múltira nézve pedig «felekezeti anyakönyvek»-re utal. De külön tárgyalja a lexikon e fogalmakat azért is, mert előzékenyen eleget kívánt tenni B. S. azon óhajlásának, hogy specifikáljon, nem remélve azt, hogy ismét csak az elemi iskolából előnyösen ismert «Molnár, fia és a számár» című tanulságos elbeszélés sorsára fog jutni. Épen ezért használja a lexikon az adókönyvvvel bíró minden laikus előtt ismert «általános jövedelmi pótdadó»-t és nem a B. S. ajánlotta «pótdadó»-t, mert az előbbi a törvény által alkotott, egy határozott adónem megjelölésére szolgáló fogalom, melyet mással — józanul — fölcserélni nem lehet, nem szabad. Ezt a címszót «pótdadó» alatt tárgyalni azonos volna azzal, ha valaki például a *Budapesti Szemle* címszót a «szemle» szó alatt ismertetné. De különben is, ha B. S. úr a specifikálást ajánlja — miért kifogásolja a specifikálást? Az «általános bányatörvény» az 1854. május 23. bányatörvénynek hivatalos elnevezése, melyet mellőzni nem lehet, de a lexikon, — a mit B. S. nem vett észre — nem tárgyalja azt e szó alatt, hanem utal — ismét előre sejtve B. S. óhajlását — a bányajog szóra. Az alanyi kereskedelmi ügyletet pedig a lexikon külön tárgyalja (bár többször utal a «Kereskedelmi ügyletek» szóra), mert az áttekinthetőséget fokozza, ha az elmélet által élesen külön választott fogalmak (l. például Nagy Ferencz kereskedelemjogi kézikönyvét) külön tárgyalatnak. S már most megnyugtathatom B. S. urat, hogy a kereskedelmi ügyletek szó utalni fog az alanyi kereskedelmi ügyletekre is, úgy, hogy a keresés és találás igen meg lesz könnyítve. Különben is azt hiszem, mások abból az okból, hogy valamely szót például nem a 606., hanem, utalás következtében, a 909. lapon találnak majd meg, bizonyára nem merik majd azt állítani, hogy «föfületes volt a szerkesztés a címszavak összeállításában» — mert csak tájékozatlanság vagy a rosszakarát képes a fön összességökben, minden kihagyás nélkül elősorolt ellenvetések alapján, ilyen ítéletet mondani a nyilvánosság előtt.

De nem — van még egy kifogás. Az 1497 címszóból egyiknek, a legalaposabban kidolgozottak egyikének, bevezető mondatát szakítja ki annak bizonyítására, hogy «mily gondatlansággal róttam össze a különféle írók különféle «stiliztikáját», ezután pedig a lelki-

ismeretes munka tudatával fejezi be úgynevezett bírálatát 1497 jogi cikkről, azzal, hogy «egyelőre elég annyit mondanunk, hogy a szerkesztés nem nagyon gondos».

Pedig, B. S. úr, ez nem elegendő. Bírálni, annyi mint bizonyítani. Méltóztassék nekifeküdni minden egyes cikk tanulmányozásának és sorról sorra menve, mutassa ki e lexikon I. kötetének hiányait, hibáit, tévedéseit és azután állítsa, — ha úgy találja, — hogy a szerkesztés fölületes és nem gondos. B. S. úr bírálata ellenben egyetlenegy címszót sem említ — fontosat vagy lényegtelent — a melynek jogi lexikonban meg kell lennie és mely a *Magyar Jogi Lexikon*ból hiányzik; nem említ föl oly címszót, mely nem való a jogi lexikonba (bár többet föltétlenül szabad nyújtani) és — a mi a legfontosabb — nem említ 1497 czimszó adataiból egyetlen egyet sem, mely a szigorú bírálatot ki nem állná pontosság és megbízhatóság szempontjából, pedig a most említett három ismérv lehet egyedül irányadó egy lexikon bírálatánál, nem pedig a B. S. cynosurája, még ha kifogásai egytől-egyig olyan alaposak volnának is, a mennyire azok valósággal alaptalanok.

De B. S. úr, úgy látszik, nem fontolta meg eléggé gondosan, hogy egy lexikon szerkesztése mily óriási fáradsággal van egybekötve és hogy lehetetlen százharmincz írónak a legheterogénebb tárgyakról írt cikkei közt a teljes egyöntetűséget létesíteni — nem szólva arról, hogy az író egyéniségét — főképen mikor «a leghivatottabb író tollakról» van szó — cikkeinek stilusában is tiszteletben kell tartani.

Végezetül legyen szabad idéznem a lexikon előszavából: «Jól tudom, hogy találnak majd ebben a munkában is hézagokat és fogyatékokat, a mint hogy mindenkit kielégítő vagy tökéletes irodalmi mű nem került még ki a világ egyetlen nyomtató gépéből sem. De nyugodt lelkiismerettel adjuk át e nagy munkát hazánk jogászságának, mely meg fog belőle győződni arról, hogy mindannyian, a kik létesítésénél közreműködtünk, komoly és becsületes munkát végeztünk s hogy nincs e lexikonnak egyetlen sora sem, a melynek olvasása haszonnal ne járna».

Dr. Márkus Dezső.

A bíráló válasza.

A lexikon szerkezetére a következő megjegyzéseket tettem;

1. Hogy meggyőződésem szerint, az ilyen gyűjtemények, mint a lexicon és azok a commentárok, a melyek szerkesztésében

Dr. Márkus Dezső úr nem egészen ártatlan, a jogtudományt nem viszik előre, mert az írók javát önálló, intensív munkásság helyett pusztá descriptióra használják.

2. Hogy a lexicon a jogi terminusokat magyarul meg nem állapította; és még csak nem is törekedett arra, hogy jó magyar műszavakat alkosson.

3. Hogy a lexicon szerkezete el van hibázva, mert a fogalmakat túlságosan szétboncsolja, mert egyazon fogalom körébe tartozó elveket és intézményeket különböző helyen, különböző írókkal ismertet. Nézetem szerint helyesebb lett volna, apró czikkek helyett essaykat adni, és a czimszavakat arra használni, hogy az olvasónak megmutassák azon essayt, a melynek körében a keresett intézményeknek vagy elveknek ismertetését meg lehet találni.

4. Végre kifogásoltam a lexicon némely dolgozótársának rettenetes irályát.

Az első pontra Márkus Dezső úr nem nyilatkozott, és így engem véleményem helytelensége felől meg sem győzhetett.

A második pontnál a meggyőzésnek alkalmasabb módja lett volna megmutatni: melyik terminust határozta meg a lexicon magyarul? de nem tartom helyesnek, ha az író vagy szerkesztő e meghatározást a bírálótól követeli. Bocsánatot kérek, a lexicon-t nem én szerkesztettem.

A bírálat harmadik — s az én nézetem szerint leglényesebb — panaspontjára a t. szerkesztő úr azzal válaszol, hogy igen sikerült bókokkal halmozza el a lexicon dolgozótársait, a kiknek nagy része a bókot meg is érdemli. De e bókokkal korán sincs még eligazítva az a kérdés, miért forgácsolta szét a lexicon anyagát apró czikkekre, a melyek egymással össze nem függnek, a melyek az írók különféle fölfogása, rendszere, irálya szerint egymással szűkségekpen ellenkeznek?

A t. szerkesztő úrnak igazsága van abban, hogy az «általános jövedelmi pótadó» egészen helyes czíme annak a cikknek, a melynek az élére nyomtatták. De nem lett volna-e helyesebb az általános jövedelmi pótadót az adókról vagy a közvetlen (egyenes —) adókról szóló cikkben tárgyalni? Nem vált-e kárára a Lexiconnak a fogalmak túlságos szétdarabolása? Ez az a kérdés, a melyet én bátor voltam fölvetni, s a melyre a t. szerkesztő úr nem válaszolt.

Nincs igazsága a t. szerkesztő úrnak, ha az első kötetben létező 1497 cikk bírálatát kívánja tőlem. E bírálat nem volna egyéb, mint a Lexicon újraserkesztése.

Általános a panasz, hogy a jogi írók nem jól írnak magyarul. Egy részök az úgynevezett curialis stilust szokta meg, egy másik rész pedig a német jogászok nagyképűségét szereti magára ölteni. Ebből a második írásmódból idéztem én egy élczlapba való csudabogarat. Nem kívánom a t. szerkesztő urat abban a meggyőződésében háborgatni, hogy a kérdéses cikk, melynek meghatározó részét (két befejezett mondatot) idéztem, a legalaposabban kidolgozottak közé tartozik, — de engedje meg nekem a t. szerkesztő úr, hogy én azt az írályt, a melyet e cikk írója követ, én követendőnek ne tartsam. Nincs oka panaszkodni a szerkesztőnek a miatt sem, hogy én csak egy furcsaságot idéztem a lexicon stilvirágai közül. A 800 lapnyi kötet összes furcsaságai nem férnek el e folyóirat hasábjain. De a szórakozni vágyó olvasónak szívesen nyujtok belőle még egy-két szál virágot:

«Az álomittasság törvényszéki jelentősége abban a tényben rejlik, hogy az álomittas actióképessége intact, hogy ez, mint az álomképek, téveszmék és érzéksalódások reflexcselekménye jelentkezik, és hogy az actio, a rendszerint ijesztő tartalommal bíró álomképek, téveszmék és érzéki csalódások jellegének megfelelő, visszhatásosan támadó, még a védelemben is» (527. lap.); vagy:

«Megjegyezhető azonban, hogy mert a keresetjog elismerést sürgető tartalmánál fogva szükségképen személyi irányt nyert, ebből az újabbak a tárgyi különbség elejtésével a keresetjogban minden jognak obligatióvá átváltozására következtetnek» stb. (26. lap Az actiókról).

Azt hiszem, most már fölösleges a t. szerkesztő úr azon kifakadásaira felelnem, a melyekkel «tájékozatlanságot», meg «rosszakaratot» vet a szememre. Az első önmagát bírálja; a második pedig bírálja azt a túlságos jóakaratot és elnézést, a melyet Dr. Márkus Dezső úrnak gyűjteményes litteraturája eddig élvezett.

A lexicont saját szerkesztője «a magyar jog és igazságügy minden részletének föltétlenül megbízható, első rangú és eredeti forrásának» mondja, a melyet (hogy már én is classicust idézzek)

«Csak hódolat illet meg, nem bírálat!»

Madách, a ki e szavakat az Úr szájába adta, bölcsen tudta, hogy az ilyen nagy mondással meg nem győzi a kritikust — maga az Úr sem! Dr. Márkus Dezső úr sem győzött meg engem.

B. S.

Aláírási felhívás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-vállalatára.

A Magyar Tudományos Akadémia, az 1899-ik évvel Könyvkiadó-vállalatának egy új cyklusát indítja meg.

Oly eredeti és fordított műveket ad benne, melyeknek megválasztásában irodalmunk egyes hézagainak betöltése és a művelt közönség szükségleteinek kielégítése a főszempontok.

E vállalat a *történet, irodalom és társadalmi tudományok* egész körét fölkarolja, nem terjeszkedvén ki természettudományi munkák kiadására, minthogy e téren a Természettudományi Társulat, az Akadémiától támogatva, élénk és sikeres tevékenységet fejt ki.

Minden fordított munkát egy, e végből felkért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

Az 1899-től 1901-ig terjedő cyklusban a következő munkák kiadása kerül sorra :

1. Beöthy Zsolt: *Az irodalom és története*. Egy kötet.

E mű mintegy az irodalom philosophiáját adja és egyszersmind megvizsgálja azon történeti föltételeket, melyek az irodalom fejlődését, felvirágzását és hanyatlását magyarázzák.

2. Dante *paradicsoma*. Fordítja és magyarázza Szász Károly. Egy kötet.

Szász Károly e remekművet nemcsak lefordította, hanem folyton magyarázatokkal kísérte, melyek megvilágítják Dante költeményének és világfelfogásának mysteriumait.

3. Dr. Jánosi Béla: *Az aesthetika története*. Három kötet.

E mű, melyet a M. tud. Akadémia jutalommal tüntetett ki, nemcsak a szakférfiaknak, hanem általán a művelt közönségnek van szánva. Az első kötet az ó kort, a második a középkort és az újabb kort, a harmadik a XIX. századot tárgyalja.

4. Huber Alfonz: *Ausztria története*. Átdolgozza Baróti Lajos. Két kötet.

Huber Alfonznak, a nemrég elhunyt jeles osztrák történetírónak műve alaposságával és világosságával tűnik ki. Kiadásunkból a tisztán magyar vonatkozású részek elmaradtak.

Carlyle Tamás: *Válogatott essayk*. Fordítja Végh Artur. Egy kötet.

E kötet a nagy író legszellemesebb tanulmányait tartalmazza.

6. James Bryce: *A szent római birodalom*. Angolból. Egy kötet.

Bryce e híres műve elbeszélő alakban fejtegeti a római császári eszmének történetét Caracallától és Diocletiantól egészen II. Ferenczig (1806). A függelékben az új német császárságot és a német egységet tárgyalja.

7. Bodley: *Franciaország*. Angolból. Egy kötet.

E mű, mely tavalyelőtt megjelenésekor Angliában és Franciaországban feltűnést keltett, rokonszenvvel, de mindamellett erős kritikával tárgyalja a mai Franciaország politikai, jogi, társadalmi és irodalmi állapotát.

8. Claudio Jannet: *Az Egyesült-Államok. Erkölcsi intézményei és eszméi*. Franciaából. Egy kötet.

A munka főfejezetei a következők: Mi lett Washington nagy művéből? — Milyen veszedelmes hatása volt a köztársaságra a nép-souverainitás elvének. — A rabszolgaháború eredményei. — A radicalis párt uralma. — Az általános szavazati jog a gyakorlatban. — A politikusok uralma. — Mennyibe kerül a demokratikus köztársaság. — A pénzes emberek hatása. — A bírák. — Az ellenőrzés és a sajtó. — Mit gondolnak és tesznek a becsületes emberek. — A mindenható dollár. — A család és a női kérdés. — Az anyagi jóllét. — A köztársaságot föntartó társadalmi erők. — Helyi kormányzat. — Vallás. — Nemzeti nevelés. — Titkos társaságok. — Vallásos, faji és társadalmi ellentétek. — A munkáskérdés. — Külügyi politika. — A válság.

9. Egy kötetre nézve a bizottság szabad kezét tart fönn, hogy esetleg egy időközben elkészülő vagy megjelenő új munkát még fölvehessen e sorozatba.

Évenként *négy* kötet (minden mű betűrendes tárgymutatóval) fog megjelenni, összesen 100—120 nyolczadrétű íven. Egy-egy évfolyam ára 5 frt. Ha angolvászson-kötésű példányok kívántatnak, minden kötetért még 40 kr. számíttatik a kötés ára fejében.

Az aláírás három évre (1899—1901) kötelező. Egy-egy évfolyam ára vagy előre küldendő be a M. Tud. Akadémia főtákará hivatatalának, mely esetben az évi könyv-illetmény bérmentesen küldetik meg, vagy pedig az első szállítmánykor utánvétellel fizethető be. Ez utóbbi esetben a szállítás költségeit a címzett tartozik viselni.

A Könyvkiadó-vállalat pártoló tagjai az *Akadémia Értesítő* című folyóiratot, minden további ráfizetés nélkül, az évdíj fejében

kapják s az Akadémia minden egyéb kiadványait (ha egyenesen a M. Tud. Akadémia főtitkári hivatalához fordulnak) 25% árengedménnyel rendelhetik meg.

Az Akadémia nemcsak a reáharuló kötelesség érzetével teljesíti tudományterjesztő föladatát, hanem azzal az örömdetes és biztató meggyőződéssel is, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönség méltó fogékonyságára számíthat.

A pártoló-tagsági nyilatkozatok, a példányszám megállapíthatása végett, mielőbb beküldendők.

A M. Tud. Akadémia főtitkári hivatala.

Új magyar könyvek.

Ábrányi Kornél ifj. Jegyzetek és reflexiók. Buda-Pest, 1899. Légrády-testv. (8-r. 234 l.) 1 frt 50 kr.

Arany László költeményei. A délibábok hőse és más költemények. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (16-r. XXXV, 333. l.) 4 frt 50 kr.

Balla Miklós. Versek. Buda-Pest, 1899. Nagel O. (8-r. 60 l.) 1 frt.

Barna Ignác dr. A német polgári törvénykönyv. Az 1896. évi augusztus 18-án kelt birodalmi törvénykönyv. I. füzet. Általános rész. (1—2. 40. §§.) Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. 62 l.) 50 kr.

Bársony István. A szerelem könyve. Elbeszélések. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. 266 l.) 1 frt 50 kr.

Benyovits Lajos. Nemzetközi jogsegély. Hazai bíróságainknak a külföldi bíróságokkal való érintkezése. Külföldi bíróságok ítéleteinek végrehajtása belföldön, belföldi bíróságaink ítéletének végrehajtása külföldön, polgári ügyekben. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. 100 l.) 1 frt.

Berczik Árpád. Himfy dalai. Vígjáték 3 felv. előjátékkal. R. Hirsch Nelli rajzaival. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (4-r. 95 l.) 10 frt.

Bernstein Béla dr. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Jókai Mór előszavával. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. VIII, 344 l.) 2 frt.

Berzeviczy Albert. Itália. Uti rajzok és tanulmányok. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. VIII, 215 l.) 3 frt 50 kr.

PILLANTÁSOK A JÖVŐ SZÁZADBA.

Első közlemény.

Angol könyv fekszik előttem, melynek czímlapja classikus arcú nőt ábrázol, a ki könyökével egy párkányra támaszkodva bal kezében papirtekercset tart, jobbájában pedig, Clióként, jegyzésre kész tollát könnyedén térdein nyugtatja. A nő tekintetével elmereng a végtelen tenger színén; feje fölött pedig a napvilág kápráztató sugárai hullámszerűen. A könyvet a munkás sajtó bizottsága tervezte, a socialista elveket minden térről egy gyűjtőpontba kívánva összefoglalni.*) Tíz értekezésből áll: ugyanannyi többé-kevésbé ismert socialista író tollából. Az értekezések behatón foglalkoznak a társadalom és az ipari helyzet mozgalmával és ha nem terjednek is ki mindenre, mégis tárgyalják a földkérdést, a trade-unionismust, a cooperatiót, a parlamenti actiót, a nevelést, a művészetet, az irodalmat és a női kérdést. A könyv írói, a mint az előszóban említve van, nem gondolják, hogy a jövőbe vetett pillantásaik oly absolut érvényűek volnának, mint Zadkiel almanachjának jóslásai, de remélik, hogy oly pontosak, mint akár a meteorologiai hivataléi és azt hiszik, hogy megjelölik a jövő viharok és nyugalomak némely ösvényeit. A tíz írónak a jövő századba vetett pillantásain meg látni, hogy angol szemek pillantásai és hogy angol földön járnak, de általánosságban mindenütt érvényes, közérdekű dolgokra vonatkoznak. A folyó század végén nem érdek

---

*) *Forecasts in the coming century. By a decade of writers.* Manchester: the labour press limited. 1897.

nélküli tudnunk, hogyan vélekednek a socialista táborban a jövő század föladatairól, mozgalmairól. A nem-socialista gondolkodó is, lehámozva a képzelet alkotta burkot, legalább nagyjában képet alkothat magának a jövőendő mozgalmak jellegéről, ha a jelennek küzdelmeiből, mint szilárd talajból kiindulva, a természetes fejlődés lényegét kutatja és a kóros jelenségek orvosságát keresi.

I.

Az első értekező, Alfred Russel Wallace, mint természet-tudós ismeretes; a sociologia terén a földkérdés reformjára adta magát és elnöke a földnek nemzetivé tételét célzó társaságnak (land-nationalisation society). Könyvünkben e cím alatt értekezik: *A föld visszafoglalása, mint a foglalkozás nélküliség problémájának egyedüli megoldása.**) Abból indul ki, hogy a lejáró század jóval meghaladta az előbbi századot az embernek a természeti erők fölötti hatalmára nézve és következőleg a vagyonosság termékeit roppant mérvben szaporította. Munkás népünk mostanában százszorta akkora termelő munkát végez, mint az előbbi században, a mikor gőzerőt és gépeket alig használtak. Az élelmi szerek, öltözékek és más kényelmi cikkek százszoros szaporodása ellenére azt találjuk, hogy a népeknek sűrű tömegei városban és vidéken egyaránt nagy szükségét látják, növekszik a műveletlen földnek területe, növekszik az éhezők száma, betegségek és öngyilkosságok esetei szaporodnak, még pedig nagyobb mértékben, mint a hogy a népesség szaporodik, növekszik a bűnesetek és a rabok száma is. A statisztikai hivatalnak évi jelentései szerint a londoni dologházakban, kórházakban, menedékházakban és egyéb jótékonyági intézetekben 1756—60-ig előfordult halálozások száma az összes londoni halálozásoknak 16%-át tette, már 1886—90-ig ez az arányszám 26%-ra emelkedett. Hasonló emelkedés mutatkozott, ha nem is oly rögtöni, az egész britt királyságban. Ezzel összevág az a körülmény, hogy a városi lakosság szaporodik, a vidéki csök-

---

*) *Re-occupation of the land; the only solution of the problem of the unemployed.*

ken; okozza ezt a földbirtokos osztálynak monopolja, a mely megtiltja a munkásoknak, hogy szülőföldjüket tisztességes föltételek mellett használhassák. Ebből keletkezett az állandó foglalkozásnak folyton növekvő hiánya, a falusi munkásoknak és családjaiknak a városokba való költözése, a szegénység, éhinség, öngyilkosság, betegség és büntény szaporodása, holdak millióinak elvonása a művelés alól és a mezőgazdasági árcsökkenés, melyet a földbirtokosok is minduntalan emlegetnek.

Ily bajok közt csak az lehet a föladat, a munkapiacztól elvonni a föls munkásokat és visszaterelni őket a mezőgazdaságra. Ennek következménye az lesz, hogy a termelés arányban fog állni a szükséglettel, a termelés előnyeit a termelők fogják élvezni és a termelésnek többé nem az lesz kizárólagos célja, hogy a tőkepénzes foglalkoztatók vagyonát szaporítsa.

Mindez mezőgazdasági telepítvények alapítása után történhetik, melyekben a telepítvényesek önmagok szükségleteire termelnek mindent. A legnagyobb előny abban fog állni, hogy a község ment lesz az átviteli, a közvetítő forgalom költségeitől. A közvetítés, szerző számítása szerint, mindenütt legalább 50%-kal drágítja a termelvényt. A mai termelési rendszer mellett a fölosztás költségei egyenlők a termelés költségeivel, gyakran nagyobbak ezeknél. Külön községeket kell alakítani, melyek körülbelől 5000 lakosból álljanak; ezekben a pocséklás tárgyaltalan volna. Mindenki élvezné a vidéki élet előnyeit és kellemeit; bírná azokat az eszközöket is, melyek a város szórakozásaiért és élvezeteiért kárpótolnák, minthogy magok a községek is nyújthatnának k'ubbot, olvasókat, zenét, színházat és az egészségre üdvös társas intézményeket.

A telepítvények alkotására szükséges földterületek megvásárlásához és fölszereléséhez nem kellene nagyobb tőke, mint a mennyit a hasonló népességű lakosság föntartásához szükséges két évi szegényadó (poor rate) kitesz. A földbirtokot nem közvetlenül a községbeliek vennék meg, hanem közvetítés útján az állam, melynek azután a telepítvényesek fizetnék a törlesztési részleteket. Egy-két év múlva a telepítvényesek képesek lennének az évjáradékok törlesztésére.

Minden telepítvény a saját szükségletén fölül állítana

elő földi termékeket, melyek ára a telepítvényben elő nem állítható cikkek beszerzésére fordíthatók.

A telepítvények szervezetében oly általános rendszabályokat kell behozni, mint a milyenek farmokban, gyárakban vannak; de a munkaórákon kívül teljes szabadság uralkodnék. Megfelelő önkormányzat önmagától fejlődne. Vezetőknek legalkalmasabbak volnának azok, a kik a községben leghuzamosabb ideig dolgoztak és a kik, mint munkások és főügyelők a legtöbb fokozaton mentek keresztül. Hogy e rendszer hatékony legyen, azt nagy mérvben kell meghonosítani; e célra a helyi tekintélyeknek nagy befolyást kell engedni, ezeket pedig a kormánynak támogatásban részesíteni.

Nincs kétség benne, hogy a termelő község alakítása kecsegtető képet tár elénk és mi sem akadályozza, hogy szóróványosan meg is alakulhasson; de mint általánosan megvalósítandó rendszer a lehetetlenséggel határos valami, a mi gyökeresen fölforgatná a közbirtoklási és termelési viszonyokat. Különben a rendszer megvalósulta oly nézetek uralomra jutását föltételezi, a melyektől a mostani társadalom roppant messzire áll. A szükséges földterület megszerzése általános kisajátítást föltételez, mely az európai rendi fölfogással kiáltó ellentétben van; már pedig nincs nehezebb dolog, mint meggyökeredezett társadalmi nézetek és előítéletek kiirtása. Wallace terve saját szerűn angol, valamint angolok, különösen londoniak azok a szegénységi viszonyok is, melyek tervének legfőbb indokai; ámbár tagadhatatlan, hogy azok a balkövetkezmények, melyek a túltermelésből származnak és azok a folyton fokozódó ellentétek, melyek a városi elemek szaporodását a vidékiek rovására előidéznek, mindenütt nyilvánulnak, a hol a termelés nagyobb mérveket kezd öltetni, vagyis mindenütt, a hol a modern polgárosodás jelentkezik. Ha a tervet a megvalósíthatóság szempontjáról tekintjük, meg kell vallani, hogy az inkább valósítható meg angol földön, a hol a nemzeti jövedelemnek nagyobb része nem a mezőgazdaságból, hanem iparból és kereskedelemből származik és a hol roppant mennyiségben fölhalmozott tőke van, mely a kisajátítást lehetőbbé teszi, mint másutt. De a ténykörülmények megfontolásából az is következik, hogy a mezőgazdasági termelés hátrányai és visszasságai a különösen mezőgazdasági országokban jobban

nyilvánulván, mint ipari államokban, a földbirtokos viszonyok reformja mezőgazdasági államokban égetőbben szükséges, mint ipari államokban. Ha tehát nem fogadhatni is el Wallace tervét, különös jóslási tehetség nélkül is előre látható, hogy a jövő század egyik fő mozgalma a fölbirtok reformja körül fog forogni és a körül, a mi vele kapcsolatos, tudniillik a telepítés kérdése körül. Hogy a kötött birtok különféle fajtái a támadást nem fogják kiállani, az előre látható.

II.

A második értekező, Tom Mann, angol munkásvezér, a trade-unionismus és a cooperatio jövőjéről értekezik.*) Mint vezérférfi a trade-unionismus terén, ennek tovább fejlesztése mellett foglal állást. Szemközt találja magát a socialismus uralgó áramlatával, illetőleg a socialismus telivér híveivel, a kik azt tartják, hogy a trade-unionismus már kijátszotta játékait és azért idővesztegetés volna érdekében az erőt elfecsérelni. De szerző, mint igazi angol munkás, erősen védi a trade-uniókat; szervezetök erősítését a munkások érdekeinek biztosítása céljából szükségesnek tartva. Nem ismeri el, hogy a trade-uniók és a socialismus közt ellentét volna, sőt azt vallja, hogy Nagy-Britanniában nincs hatalmasabb tényező az iparvállalatok socialisálására, vagyis azoknak az állam tulajdonába és kezelésébe való átvételére, mint a trade-uniók és azt véli, hogy ha a trade-uniók nem léteznének, az angol munkások sokkal távolabb lennének a socialismustól, mint tényleg vannak. Általánosságban, az iparvállalatok különös megnevezése nélkül, különbséget tesz az iparvállalatok közt a szerint, a mint községit, nemzetivé vagy társadalmivá teendők. Lándzsát tör a cooperativ mozgalom mellett is, mely abban áll, hogy az iparvállalatok a közös nyereség fölosztására szövetkezzenek. E téren is szemközt találja magát a socialistákkal, a kik azt hiszik, hogy a cooperativ tevékenység nem egyéb, mint plutocrata mozgalom, mely osztalékon és kamatszédésén alapszik és mely alapján véve nem különbözik a közönséges capitalista rendszertől. De a socialista

*) *Trade-Unionism and Co-operation.* By Tom Mann.

vélemény ellenében Mann a közös termelés és a nyereség fölosztása elvein alapuló önkénytes cooperációt üdvösnek tartja; mert azt véli, az a legtökéletesebb eszközök egyike arra, hogy a munkások a szükséges ipari képességet megszerezzék. Miután az individualismus és a socialismus közti küzdelemben sok munkás tönkre ment, a munkásoknak a democratailag ellenőrzött cooperatív vállalatok nyújtanak biztos menedéket, a nélkül, hogy jótékonyásra és gyámságra szorulnának. Különben is, Mann nézete szerint, minden munka, mely cooperatív föltételek mellett történik, felszabadul a plutocrata ellenőrzés alól és így határozott haladást jelent az ipar teljes socializálásának útján.

Mann nézete szerint minden iparágak előbb nemzeti irányban kell fejlődnie s csak azután kezdődhetik a fejlődés nemzetközi irányban. Fölhossa, hogy az 1896-iki londoni congressus, melyen a socialista munkások és a trade-uniók tagjai közösen vettek részt, elismerte a trade-uniók szilárdabb kifejtésének és összetömörítésének szükségét; a congressus gazdasági és ipari bizottsága kimondván, hogy trade-uniók nélkül nem remélhető méltányos munkabérnek és a munkaidő megrövidítésének, a munkaórák apasztásának kiküzdése.

Az eszközök tekintetében Mann első sorban törvényhozási rendszabályok rendszerét tartja szükségesnek. A törvényes rendszabályok következtében azt reméli, hogy a munkásosztály fogja az uralkodó politikai hatalmat képviselni; de nézete szerint — s ez fölfogásának alfája és omegája — a törvényes rendszabályok kiküzdésére erős szervezettü trade-uniók szükségesek.

A trade-unionismus és a socialismus egymásba vágó működésének példáját Mann Amerikában véli föltalálhatni. Ily példa után indulva, azt hiszi, hogy aránylag rövid idő alatt behozhatni a hat órás munkanapot, a gyermekek munkája csak a betöltött tizenhatodik életévtől fog kezdődni, kipuhtul a háziipar és az úgynevezett izzasztó rendszer, senki sem lesz tétlen, nemzetivé válnak a bányák és a vasutak, municipálatnak azok az iparágak, melyek arra alkalmasok, megvettetnek az ipari közösség alapjai,*) a mely-

---

*) «Laid a solid foundation for the building up of an *Industrial Commonwealth*» a mint magát kifejezi.

ben a szegénység ismeretlen lesz, a melyben a köznevelés magasabb fokon fog állni, mint a hogy mostanában áll és a melyben a közművelődés és a szórakozás áldásaiból mindenkinek rész fog jutni!

Valódi angol munkáshoz illő vélemény; igazi socialis-tának nem tetszhetik. A *L'humanité nouvelle* című folyóirat, melyet Hamon szerkeszt, azt találja, hogy Mannak nem sikerült a trade-unionismus és a cooperatio közti kapcsolatot világosan előtérbe léptetni.*) Ez áll; csakhogy, nézetem szerint, nem annyira Mannak tudható be, mint inkább annak, hogy a trade-unionismus létalapja egészen más, mint a tulajdonképeni socialismusé. A trade-unionismus, vagyis az egyes ipar gáknak szakszerű szervezkedése és a socialismus közt lényeges eltérés van. A trade-unionismus tulajdonképen gazdasági, kevésbbé társadalmi célokat követ, törvényes alapon áll és kizárólag törvényes eszközökkel kíván érvényesülni. Ha egyes trade-uniók socialista eszméket hangoztatnak is, ez már eltérés a trade-unionismus alapelvétől és ennek meghamisítását jelenti. A szigorú értelemben kifejtett trade-unionismus nem segíti elő, hanem akadályozza a tulajdonképeni socialismus fejlődését, lévén alapjában véve egészséges létküzdelem, a mely méltányos munkabér és munkaidő kivívását tartja szem előtt, de voltaképen (és ez jellemzi az angol egészséges gondolkodási módot) phantasta képzelmenyektől idegenkedik. A trade-unionismus nemzeti alapja is hatalmas erősség a nemzetközi socialismus túlkapásai ellenében, a minthogy a socialismusnak a társadalmat fölforgató irányzata angol földön alig mutatkozik. Az a körülmény, hogy a trade-uniók küldöttei és a socialisták alkalom adtán, különösen az 1896-iki londoni congressuson összhangzatosan működtek közre, kettőre mutat. Először arra, hogy a socialismus tág meze alatt sok minden elfér, a mi tulajdonképen nem az, tudniillik elférnek a mindenféle munkáselemek legváltozatosabb ügyei-bajai; másodszor meg arra, hogy a legtágabb értelemben vett sociális mozgalom országonként és népenként különböző formában, sőt különböző lényegben jelentkezik és köztük egységet nagyjában csak a közös ellenfél, az indivi-

---

*) A *L'humanité nouvelle* 1898. évi januári füzetében.

dualismus és a capitalismus elleni taktika hoz létre.*) Az angol munkások küzdelmei sokban hasonlítanak az amerikai munkásokéihoz ; nem csoda, hiszen az angol fajbeli sajátságok közössége nyilvánul bennök. De az amerikai munkások küzdelmei a tulajdonképeni socialismustól még távolabb állanak, mint az angol munkásokéi, s ezt az amerikai társadalmi föltételeknek szinte korlátlan szabadsága okozza.

Ha a saját szerűn angol munkásküzdelmekből a jövő század fejleményeire következtetni lehet, azt merném mondani, hogy a munkáskérdésnek jövője másutt is, mindenütt a munkások önálló és erős szervezkedésében rejlik. Ez a gazdasági erők arányosabb megoszlása érdekében kívánatos is és hathatósan hozzájárulna ahhoz, hogy a gazdasági fejlődés erőszakosság nélkül, természetes átmenetben történjék.

III.

A harmadik értekező H. Russell Smart programmot állít föl egy socialista parlament számára.***) Tudniillik föltelevez oly parlamentet, melynek többsége socialistákból áll. Ezt nem tartja túlmerész föltevésnek, mert úgy találja, hogy a tudomány, a művészet, az irodalom és a vallás már most is tele van socialista eszmékkel, de már tele van velök a társadalom is. Ez eszméknek, nézete szerint, előbb-utóbb politikai actióvá kell jegeczülniök. Szerzőnek e következtetésben, valamint az előző észrevételekben igaza lehet; persze attól függ minden, miben áll az általa a jövőben szemlélt politikai actio. Okoskodásában az angol viszonyokat tartja szem előtt és úgy véli, hogy a tory és a liberális pártállások át fognak változni a tőke és a munka pártállásaivá. Így a socialista tábor minden felől erősödni fog

*) Hogy a londoni 1896. évi nemzetközi socialista congressuson az egyetértés külszinét megóvják és hogy nagyjában egyértelmű határozatokat hozhassanak, még a zajosan követelődő francia anarchistákat is verifikálták, noha a többi nemzetek anarchistáit kizárták. Lásd czikkemet: A socialismus mostani állása. A *Budapesti Szemle* 1897. évi szeptemberi füzetében, a 398. lapon. Részletes leírás: *Le socialisme et le congrès de Londres. Étude historique.* A. Hamon. 1897.

**) A *programm for a socialist parliament.* By. H. Russell Smart.

a szabad gondolkodók soraiból, a kik együttesen az ellenzékét fogják alkotni, mely azután, valamelyik választáson egyesült erővel lépven föl, többséggé válhatik és a kormány gyeplőit megragadhatja.

Egy század hosszú idő a zemberi szellem fejlődésének történetében és a dolgot elvontan tekintve, az ily általánosságban fölállított tételek valósága ellen kifogást nem tehetni. Ha az ember a mostani kor helyzetét tekinti, a mikor a socialista mozgalmak az időszaki sajtónak állandó rovatát teszik, előre látható, hogy a jövő századnak jellegét a sociális kérdés fogja megadni. A mint a tizennyolczadik századot a fölvilágosodás századának, a tizenkilencediket a materialismusének nevezik: úgy a huszadik századot valószínűleg a socialismus századának fogják nevezni. Mihelyt az emberiséget vezető három nagy nemzet keblében a socialisták mérvadó törvényhozási tényezővé válnak, közönséges szólással élve, mihelyt kormányképessegre emelkednek: a többi nemzetek hamar nyomukban lesznek. S ezzel az anarchismus új ellenfelet, a leg-hatalmasabbat fogja kapni.

Szerzünk a jövőendő socialista parlament első törvényeül a munka rendezéséről szólót jelöli meg. Szerinte az ipari osztályok sérelmei háromfélék: a foglalkozás elégtelensége és ingatagsága, azután a munkanapnak túlságos hosszúsága és végül a munkabérnek elégtelensége a polgárosult szükségletek fődözésére. A munkáskérdés sarkpontja a foglalkozás elégtelenségében rejlik és míg e baj orvosolva nincs, addig sem igazi democrata haladás, sem erkölcsi javulás nem lehetséges. Azért a törvényhozás igyekezzék, hogy folytonos foglalkozás, szabályszerű bérért, lehetséges legyen, még pedig minden dolgozni képes és dolgozni kész munkás számára. A törvénynek czíme röviden ez lenne: jog a munkához. Minden munkás saját városa vagy kerülete tanácsától foglalkozást kívánhasson, még pedig azon föltételek mellett, hogy a munkanap nyolcz órán túl ne terjedjen és hogy a munkabér minimuma óránként hat pence legyen. A helyi tekintélyek persze azzal a nehézséggel fognak találkozni, hogy jövedelmező munkát találjanak a fölös munkások számára; de tény, hogy sok városi munkára alkalmatlan munkás van a városokban, a kik falusi munkára alkalmasak. Minthogy sok rosszul megmunkált földterület van, a helyi tekintélyeknek sok földet kell szerez-

niök, a melyen a munkásokat alkalmazzák. A mezőgazdasági művelés fölélnkülése lassanként a városi lakosságnak a falusi kerületekbe való özönlését eredményezné s ez fölelevenítené a vidéki életet és megszüntetné a torlódást a városokban.

A munka követelésének jogosultsága az ipari föltételek alkalmazkodását is maga után vonná. Magán foglalkoztatók a legrosszabb esetben is csak oly föltételek mellett kapnának munkásokat, mint a helyi tekintélyek. A törvénynek első eredménye lenne, mind a municipális műhelyekben, mind az általános ipari szervezetben, hogy állandó foglalkozás, nyolcz órás munkanap és hetenként 24 sh-nyi bérminimum létesülne, a férfúi és a női munkások számára egyaránt.

Szerzőnk a munkaórák korlátozásában az angol mezőgazdasági, kőszénbányászati és vasuti üzlethől merített statisztikai adatok nyomán bizonyítani törekszik, hogy a kézműves iparban a hetenkénti negyvennyolcz órai munkaidő inkább olcsóbbá teszi a termelést, mint drágábbá. Jól táplált, jól elhelyezett munkás, mérsékelt munkaórák alatt, physikailag alkalmasabb a munkára, nagyobb kedvvel és erélyvel fog hozzá, mint a rosszul táplált, rosszul fizetett és kiszipolyozott munkás. Magasabb bérek a takarékosági hajlamot ösztönzik; a legjobb gépek is a legjobban fizetett iparágaknál alkalmazhatók. Jótékonyági intézeteket jól fizetett munkások könnyebben bírnak fenntartani, mint rosszul fizetettek, a kiknek sovány keresményét a közvetlen életszükségletek veszik igénybe.

A socialista parlamentnek második törvénye az lenne, mely az egész munkás közönségre kiterjedő nyugdíjazási ügyet szabályozná. Az állam már most gondoskodik katonai és polgári alkalmazottjainak nyugdíjazásáról; egy socialista parlament ezt az elvet az egész munkás közönségre kiterjesztené. A nyugdíjazás ideje az ötvenötödik évtől kezdődnék. Mellesleg megjegyzem, hogy szerző a nyugdíjbeli szükségletet a britt királyságra negyvennyolcz millió nyolczszázezer font sterlingben számítja ki; a betegek ellátására pedig, számítása szerint, külön tíz millió font sterling esnék, úgy hogy az egész ellátási szükséglet nem tenne ki egészen hatvan millió font sterlinget.

A socialista parlament harmadik törvénye a gyermekek

fontartását tárgyzná. Serdületlen gyermekekről úgy kellene gondoskodni, hogy az anyák kapjanak megfelelő járulékot. Serdültebb gyermekek élelmet és ruházatot az iskolákban kapnának; városokban bentlakással összekötött iskolák, vidéken külön kerületiek léteznének. A fontartás a betöltött tizenötödik életévig történnék; e korig egyetlen egy gyermeknek sem lévén szabad bérért dolgoznia. Ha a gyermek rendkívül tehetségesnek bizonyúlna, a nevelés az egyetemig folytatódna, állami oktatás és ellátás rendszere szerint. Szerző tudatával van annak, hogy a köznevelési költségvetés lényeges szaporodást mutatna; statisztikai adatok nyomán Angliára évenként százhetven millió font sterlingnyi kiadást tart szükségesnek, mely más úton-módon még ennél is magasabbra szaporodnék.

Szerzőnk átlagos számvetése szerint az első socialista költségvetés Angliában háromszáz millió font sterlingnél nem tenne kevesebbet és ezért méltán kíváncsi lehet az ember a földözetre. Nem nehéz eltalálni, hogy a földözetet a socialista észjárás értelmében fölforgatott adórendszer szolgáltatná.

Leone Levi, Sir Robert Giffen és mások nyomán constálja szerző, hogy az egyesült britt királyság lakosainak évi jövedelme ezernégyszázötven millió font sterlingre rúg. Ebből nem kevesebb, mint ötszáztíz millió font sterling, vagyis az összes jövedelem egyharmadánál több, a földbirtokosok és a tőkepénzesek jövedelme; ezt (fölfogása szerint) azon engedély fejében húzzák, melylyel a földet és a mult idők sociális munkájának fölhalmozott eredményét, vagyis a tőkét, kizárólag élvezik. A kamatnak és a járadéknak ez a tőkésített vagyona tulajdonképen sociális vagyon, azért jövedelme sociális czélokra fordítandó. Az élelmi szerekre vetett adót el kell törülni; de a nemzeti jövedelmet (vagyis a tőkésített vagyon jövedelmét), egy font sterlingnyi érték után tíz shillinggel kell megadóztatni s ezzel kellőleg meg lenne adóztatva a meg nem keresett bevétel, vagyis az a bevétel, mely nem munkabérből származik. E jövedelmi forrás mostani értékviszonyok szerint, kétszázötvenöt millió font sterlinget hozna; a negyvenöt millió font sterlingnyi hiány, háromszáz fontnyi adómentes minimum épségben hagyásával, a többi jövedelmi források után progressiv adó formá-

jában találna fődözetet. Ebből állana a socialista költségvetés fődözetének lényege.

A socialista törvények elseje, a munkához való jogot szabályozó, sok helyes eszmét tartalmaz indoklása részleteiben; mert ki tagadná, hogy ha erkölcsi bűn a tétlenség és ha általános kötelesség a munkálkodás, ennek correlat fogalma az, hogy mindenki munkája által érvényesülhessen. Ebben kétféle elem rejlik; első az, hogy a becsületes munka erkölcsi mozzanatánál fogva társadalmi elismerésre számíthasson; a második meg az, hogy előállíthassa az eszközöket is, melyek a munkálkodó egyén physikai, szellemi és erkölcsi szükségletei kielégítésére szükségesek. Ha tehát a munkának mai rendszere javulásra szorul, a mit elvitatni nem lehet, ez csak arra irányulhat, hogy ki kell emelkednie a kezdetleges létszükségletek fődözésének korlátolt köréből. A mikor a munkások a munka minősége és mennyisége szempontjából helyzetök javítására törekednek, ez a törekvés méltánylandó, valamint az a törekvés is, mely a munkakörnek az egyéni képességekhez és hajlamokhoz való idomítására irányul. Mihelyt e törekvések, merném mondani, ösztönök egész valójukban keresztül fogják hatni az egyéneket, ez okvetlenül a munkarendnek átalakulását fogja eredményezni. De a javasolt socialista törvénynek Achilles-sarka az, hogy közhatósági szabályozásnak veti alá azt, a mi a dolog természeténél fogva az egyéni törekvés föladata és a mi a cél tudatos egyénekből alakult munkásszövetkezetek működésének területébe esik. Igaz, hogy a mostani viszonyok kórossága a munkálkodás aránytalanságában, majd összetorlódásában, majd kiapadásában rejlik; igaz, hogy ez aránytalanságnál fogva ijesztőn összehalmozódnak városokban a mindenre kész proletár elemek, e mellett a vidéki élet pang, a mezőgazdaság sinlik; igaz az is, hogy az arányosság létrehozásában fontos szerep juthat a helyi tekintélyeknek, de, nézetem szerint, legfeljebb közvetítő minőségben. A közvetlen támogatás csak részben, még pedig kisebb részben várható, nemcsak a városoktól és a vidéki kerületektől, de az államtól, sőt egyes tehetősebb egyénektől és testületektől is, azonban a közvetlen támogatás nagyobb részben csak a munkások közül létesült szövetkezetektől várható. Mihelyt közhatóságok önállón, mintegy hivatalosan veszik át a munka beszerzését és

fölosztását az egyének közt, okvetlenül a legnagyobb aránytalanságnak, a legfölületesebb nivellálásnak kell bekövetkeznie, a minek eredménye az egyéni törekvés és hajlam elfojtása. Sőt ha vesszük, hogy minél szélesebb körű a hivatalos közegek intézkedési joga, annál nagyobb az egyesek önkénye is: biztosra vehetjük, hogy korlátlanul fölburjánzanék az önkény a szabad elhatározás tönkre tételében.

Egy, az összes munkásosztályokra kiterjedő nyugdíj- és nyugdíj-törvény az államot általános nyugdíj-állammá változtatná át; a gyermekek ellátásának általánosítása, képességeik és hajlamaik szabályozása még fokozná azt a társadalmi aránytalanságot, fölületességet és önkényt, melyet a munkához való jog szabályozásának törvénye statuálna. Ilyes törvények csak igen kis, kevés ezer lakossal bíró, egymástól független állami szervezetekben képzelhetők, a milyen a spartai polgárzat volt és ebben is csak legnagyobb egyoldalúsággal, de annál nehezebben válnak kivihetővé, minél nagyobb számú lakosságból áll az állam és minél bonyolultabb szervezete. Már pedig tagadhatatlan, hogy az államok mostanában minél nagyobb területekre való terjeszkedésre és minél több milliányi népesség összetömörítésére törekednek. Ha tehát a társadalmi reform embere az egyéni munka, a munkabér, az ellátás és a nevelés tényezőit közhatósági úton kívánja szabályozni, kénytelen — alapeszméjének keresztülvitele érdekében — a létező államalakulatoknak számtalan apró közösségekre való fölbonthatásának eszméjét is programjába felvenni. Ez azonban határozottan lehetetlenség; a nagy állami szervezetek közt szórványosan létesült apró szervezetek önállóságukat fön nem tarthatják.

De a javasolt socialista törvények nagy alapgyöngéje a költségek kérdése is. Egyáltalában a socialisták hátránya, hogy eszményi javaslataiknak megvalósítása tömérdek pénzbe kerül; javaslataik érdekében ugyanazzal a kézzel, a melylyel a szükségletek tételeit fölcavarják, mesterségesen elzárják a bevételi forrásokat. Adó formájában elvenni mindazt, a mit a multnak és a jelennek iparkodása előállított, ez egyjelentőségű magával a termelés megölésével. Azután ehhez a többi társadalmi osztályoknak is van hozzászólásuk; nemcsak azoknak, a melyek a socialisták fölötte tág szólása szerint a capitalismus osztályai közé tartoznak, hanem azon számos

tevékeny és érvényesülésre törekvő egyénnek is, a kik a mai rendszer mellett, de minden képzelhető rendszerben is, a bennök rejlő erkölcsi tényezők behatása alatt physikai és szellemi szükségleteik eszközeit önálló napi munkálkodással be bírják szerezni. Remélhető, hogy ez elemek mindig a főlzínen lesznek, még a socialistáknak parlamenti többségre vergődése esetén is. Más szóval: a socialisták sokat lesznek kénytelenek engedni eszméikből, ha valahol és valamikor parlamenti többségre kerülnek, a mit kizártnak mondani épenséggel nem lehet; vagyis csak azt fogják törvényhozásilag létrehozni, a mi megvalósítható. A kormányra jutott socialisták úgy fognak járni, mint minden ellenzék: sokat másképp fognak tenni, mint a hogy előbb beszélték volt.*)

Más szint nyernek a munkások törvényhozási követelései, ha elvonjuk az állami mindenhatóságnak föltötte tág, azért igen általános és kevésbé hatékony köréből. Ha a törvényhozási intézkedések alapelvévé a munkások egyéni és szakszervezeti tényezőit tesszük, közelebb hoztuk a megvalósításhoz. Az állami tisztviselők és katonák példája rosszul van választva, minthogy kiválólag állami szolgálatban állnak, számuk az állampolgárok nagy számához viszonyítva kicsiny és a nyugdíjalaphoz magok is hozzájárulnak. Ellenben a munkások összes osztályai és az állam közt igen laza, inkább csak eszmei összefüggés létezik. A munkások főképen úgy biztosíthatják magokat és gyermekeiket, ha szakszervezetekbe sorakozva gondoskodnak érdekeikről; e mellett természetesen nincs kizárva, hogy az állam törvényhozási tekintélyével és részben anyagi segélylyel is ne támogassa őket. E téren a jövő század még meglepő alakulatokat fog létrehozni. Mindenek előtt a gyülekezési és szövetkezési jog fog szabad irányban kifejlődni és eltűnik a rendőri beavatkozásnak az az akadékoskodó rendszere, mely most Európa-szerte divik.

---

*) A német socialisták még messzire vannak a kormányképességtől és mégis az 1898-iki stuttgarti német socialista congressus eredményeiből az az általános benyomás nyerhető, hogy a német sociál-demokrata párt már most átídomulni készül radicális democrata párttá.

IV.

A negyedik értekező, William Morris, csak érinti a gyakorlatiség terét, a mikor *A socialista eszmény a művészetben* című cikkében elégtelenségét fejezi ki a mai művészeti fölfogással és az igazi művészet megvalósulását a socialismus érvényesülésétől várja.*) Úgy találja, hogy még sok socialista sem lát az életben egyebet, mint azt, hogy a létnek gazdasági oldalával kell vesződni; pedig, szerzőnk nézete szerint, a socialismus mindent felölelő élet-elmélet, melynek, a mint saját etikája és saját vallása, úgy van saját æsthetikája is. A művészet fogalmát értekező a lehető leg-szélesebb értelemben veszi és csak azt zárja ki belőle, a mi, ha az értelemre és az érzésre hat is, de nem szól a látás érzékéhez. Ez a meghatározás egy részt igen szűk, másrészt igen tág. Igen szűk, mert szerinte például a zene a művészet körén kívül esnék, habár értekező nyilvánvaló következetlenséggel beléveszi; másfelől igen tág a meghatározás, mert beléje tartoznának mindazon termékek, melyek szemmel láthatók. Egy szóval értekezőnek meghatározásából az a célzat villan ki, hogy a művészet fogalmát, ha erőltetve is, közeli kapcsolatba hozza a socialismussal, a mennyiben minden iparágat, a kézi munkának minden fajtát körébe vonja. Ez alaphól kiindulva, értekező arra az eszmére jut, hogy a művészetnek socialista nézete összeütkezésbe kerül a művészetnek divó kereskedelmi (commercialista) nézettel. A mai commercialista azt gondolja, hogy a polgárosult ember munkájának nagy tömegében hiányzik a művészetre való alkalmatosság; ellenben a socialista a művészet e fogyatékos fölfogásában a modern polgárosodásnak sajátos kórosságát látja, mely az emberiségre sérelmes, azért orvoslásra szorul. A kóros állapot az emberiségnek általános sérelme s azt a socialista az emberi boldogság mivoltáról való téves fölfogásnak tulajdonítja, minthogy a mindent átható művészetnek lényege abban áll, hogy a gyönyör érzése jusson kifejezésre a termelés eredményében, a termékekben. De a mai munkálkodási rendszer mellett — így alkalmazza érte-

---

*) *The socialist ideal in the art.* By William Morris.

kező elméletét — a legtöbb becsületes ember boldogtalan életet kénytelen folytatni, mivel munkája, mely éltenek javarészét foglalja el, a termelés élvezetét nélkülözi.

Az értekező is, valamint egész iskolája, sovár lélekkel a középkor felé fordul vissza. Azt hiszi, hogy a művészet valaha az egész nép tulajdona volt; a középkorban szépnek találták a kézi munka termékeit. A középkori művészet összhangzatát mindazonáltal sűrű villongások és a háború pusztításai zavarták meg; megzavarták a kizsákmányolt város, a leperzselt helység, az elhagyatott mező. A romok sütötték akkoriban a művészet arczára a rút bélyegét; mai nap a termelés túlbősége okozza az örökös rútat. Az egyenlőtlenség éhsége tesz mindenkit szegénynyé annyi dúsgazdag között. A mit mostanában eszménynek neveznek, az nem egyéb, mint az erős reményű egyénnek kísérlete testbe önteni a jelennel való elégtelenségét. A művészet keveseké, egy klikké, nem a népé; a nép sokkal szegényebb, semhogy része lehetne benne.

A mostani művészeti nézletnek kritikája után értekező megrajzolni igyekszik a socialista művészeti eszményt. Szerinte a socialista művészeti eszménynek első szempontja az, hogy közös legyen az egész néppel; de ez csak úgy történhetik ha elősmerik, hogy a művészet kiegészítő részét tegye mindazoknak a kézműves ipari cikkeknek, melyek határozott formával bírnak és melyek némi tartósságra számítanak. Más szóval, a socialista nem nézi a művészetet valami szabadalmazott helyzet fényűző mellékességének, hanem az emberi lét szükségleteként igényli, melyet a társadalomnak nincs joga bármely polgártól elvonni. A socialista igényli, hogy a népnek minden rétege képessége szerint részt vehessen a művészi alkotásban. Energiáink élvezetes gyakorlása képezi minden művészet forrását és okozója minden boldogságnak; ebben áll az élet célja. Azért az a társadalom, a mely nem nyújt méltó alkalmat minden tagjának arra, hogy energiáit élvezetesen gyakorolja, eltéveszti hivatását és nem egyéb pusztá zsarnokságnál, melynek minden ponton ellen kell állni. A valódi kézműves szellemnek lényeges része az az ösztön, mely a termékeket önmaguk kedvéért nézi és ez teszi lényeges, elsődleges használatukat; a másodlagos használat, a szószerinti haszon, vagyis a piacznak szükségletei, alárendelt jelentőségű szempontok az előállító előtt. A termelőnek

állítónak közönyös, ha vajon az általa termelt cikk egy rabszolgának vagy egy királynak hasznára fog-e szolgálni; fő, hogy a cikket tőle telhetőleg legtökéletesebben készítse. Ha máskép cselekszik, gazemberek számára készít cikkeket, a végből, hogy ezek bolondoknak adják el és az összejátszás okából ő maga is gazember. A munkásnak úgy kell dolgoznia, mintha a maga számára dolgoznék, de ezt csak élvezettel járó munka teheti. Ha mindenki úgy cselekszik, kölcsönös jó szolgálatok kicserélése következik be, a mostani üzérkedő piacz helyett, a mostani rabszolga kötelekes gyári rendszer helyett. De ez többet kíván, mint munkások csoportszerű összegyűjtését; föltételezi szomszédok, vagyis egyenlők társaságát.

Nyilvánvaló, hogy a művészet eszményének e magasnak tetsző concepciója abban sinlik, hogy értekező a művészet körét túlságosan tágra szabja és következtetései azt a kétségtelen célzatot árulják el, hogy a művészetet eszközül vegye igénybe a socialismus megvalósítására. Nem is tagadja a szerző, sőt világosan kimondja: hogy az első lépésnek a művészet ujjaszületése felé abból kell állnia, hogy elvétessék néhány személytől az a szabadság, mely szerint a földet magánelőnyeik kedvéért kifosztják és ezáltal a közönséget meglopják. Teljesen ferde alap a művészet lényének és céljának vizsgálatánál! A művészetet saját természetéből kifolyólag kell szemlélni. Méltánylandó eszme, hogy csak az élvezettel végzett munka alkot tökéletes dolgot; tény az is, hogy a legegyszerűbb, a legköznapibb szükségletnek kielégítésére szolgáló cikk készítésének is van művészies oldala, ha a készítésnél gond és szeretet ösztönzi a készítőt: de ebből nem következik, hogy az emberi munkának minden terméke, ha élvezettel készül, művészet tárgya lenne egyszermind. Ez nyilván roppant kiterjesztése a művészet határának. A társadalmi viszonyok mindenesetre befolyással bírnak a művészet fejlődésére és nyilvánulásának formáira, de a művészetnek lényege minden időben egy és ugyanaz marad: eszményi világításba helyezi az általános emberit és a köznapiság köréből a kiválóság színvonalára emeli. Pusztá ábránd az, hogy valaha minden egyén egyaránt élvezhesse a művészetet; ehhez külön veleszületett érzék és benső szemlélés által tisztult műizlés szükséges, a mi csak keveseknek sajátja.

Ábránd az is, hogy a teljesen egyenlővé simított társadalom lenne a művészetnek legalkalmasabb talaja; ellenkezőleg: a művészetek története bizonyítja, hogy a fényűzés, a pompa, a vagyonosság, szóval az egyenlőtlenség tényezői táplálják leginkább a művészet alkotásait. Föltéve oly társadalmat, a milyenről a socialisták álmodnak és a melyben nem lenne se szegény, se gazdag, ebben a társadalomban a művészeti teremtésnek ösztöne elveszne a köznapiság kényelmében és gondtalanságában. De másfelől igaz marad az, hogy a mostani materiális korszak, más szóval, az individualismusnak túlbujánzása megérzik nemcsak az ipari termelésen, hanem a művészi alkotáson is. Valamint a gyári ipar a termelésben a mennyiségre, a gyorsaságra, az olcsóságra fekteti a főszűlyt, a kidolgozás gondosságának, tartósságának és csinyjának rovására: úgy a művészi alkotásban is a vásári elem vált túlnyomóvá és a művészet Schiller szerint, hatalmas tehén, mely a művészt vajjal látja el. Csakhogy, a dolgot valójában szemlélve, ennek a kevésbbé tehetős munkás osztályokra is vannak előnyei: a mint a túlszaporá ipar a termékeket megközelíthetővé tette a fogyasztó közönségre általában, úgy a művészetnek gyakran fölötte kontár termékei is inkább közkinccsé váltak. Föltéve, hogy a jövő században az individualismust valamennyire korlátok közé szorítják és az egyéni munka inkább érvényesül, természetes, hogy ez nem fog kedvező visszahatás nélkül maradni az ipar termékeinek gondos, mondjuk művészi, kivitelére sem. Ez az egész, de önmagában véve is elég. A valódi művészetnek nincs szüksége a társadalom fölforgatására; mert az eszményi szép, ha más-más formában is, ha számtalan hivatlan versenyzők között is, minden időben érvényesül.

JOÓB LAJOS.

AZ 1811/12-IKI MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉS.

(Kiadatlan okiratok alapján.)

Harmadik közlemény.¹⁾

IV.

1811 október 2-án megkezdődtek a pénzügyi bizottság ülései. A forrongó vérű Wallis, kit egy kiváló személyiség «határtalanul szenvedélyes, önféjű, meggondolatlan, hirtelenkedő és önkényű férfiúnak» fest,²⁾ nemsokára torkig volt, midőn magát a magyar követekkel, kik őt kérdéseikkel erősen szorongatták, rá nézve annyira gyűlöletes szóváltásokba látta keveredve. Elkényeztetve az őt körülvevő hizelgők sergétől, mélyen sérté őt e férfiak föllépése, kik állását semmi figyelemre sem méltaták. Ő, ki még a császárnak is megmondotta, hogy nem szokása a neki alárendelt tanácsosokkal vitákba bocsátkozni,³⁾ kénytelen volt kiméretlen kérdezősködőknek folyvást feleleteket adni. Mihelyt lehetséges volt, átadta a pénzügyi hivatal képviselőjét három tanácsosának: Mitisnek, Lederernek és Mikosnak. Ez az eljárás elkeserítette a magyarokat, kik remélték, hogy Wallis személyesen fog velők tárgyalni. De boszút is állottak rajta elmaradása miatt. Elnevezték őt «maledictus gladiator»-nak, és vonatkozással nevére, «vallis miseriarum» és «vallis rabiei»-ről beszéltek.⁴⁾ Azok a tanácsosok, kik a pénzügyi helyzet kifejtésére voltak hivatva,

---

¹⁾ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 267. és 268. füzetében.

²⁾ Kiadatlan.

³⁾ Wallis előterjesztése, 1810 oct. 4. K. p. ü. m.

⁴⁾ Jelentés, 1811 oct. 1. B. ü. m.

de a kik fölvilágosításaik tekintetében meg voltak kötve, valóban nehéz helyzetben voltak. Tévedés volt azt hinni, hogy a német nyelvben járatlan követekkel könnyen elbánhatnak.²⁾ A pénzügyi bizottság tagjai mindenkit az ellenkezőről győztek meg. Büszkén utaltak arra, hogy Balogh nógrádi követ, a német nyelv előkelő használatában, még Mitis udvari tanácsost is messze fölülmúlja.³⁾ Nem is tartózkodtak a minster képviselőinek kigúnyolásától és Dessewffy hangosan dicsekedett azokkal a gorombaságokkal, melyeket Mikosnak arczába vágott. Gúnyos örömmel beszélték, mint kényszerítik a három tanácsost mindenféle kérdések fölvilágosítására. De ez nem gátolta őket abban, hogy fölpanaszolják, miként a pénzügyi hivatal képviselői, folytonos hivatkozással az állami titoktartásra, útját állják annak, miként ők a pénzügyi kezelésbe mélyebb betekintést nyerhessenek. Az összes tárgyalásokat «szélmalomharcznak» jelenték ki. Belőlük jóformán gúnyt üznek. Mi értelme volt velök a titoktartást esküvel megígértetni, ha ugysem tudatnak velök többet, mint a mennyit az újságok is közölnek? Úgy bánnak velök, mint gyerekekkel, de óvakodjanak ezt tovább is így folytatni, mert majd megmutatják, hogy férfiakkal van dolguk.⁴⁾ Azok a követek, kik azt állíták, hogy ők a tárgyalásokból csak annyiban okultak, hogy megtudták, miként semmit sem tudhatnak,⁵⁾ részletes kimutatást követeltek a Magyarországon húsz év óta kiaknázott fémek és a különböző időkben megszavazott segélyek fölhasználásáról, mely kívánságukat rosszakarat kifolyásának, vagy legalább is rossz helyen alkalmazott kíváncsiságnak mondták.⁶⁾ Ilyes és ehhez hasonló kérdésekre a feleletet oly kijelentéssel tagadták meg, hogyha a képviselők még további részleteket is óhajtanak megtudni, forduljanak közvetlenül a császárhoz, ki szóbelileg fog fölvilágosítást adni. Mária Ludovica határozottan elítélte, hogy császári férjét ilyen szerepre akar-

¹⁾ Leurs jelentése, 1811 oct. 10. B. ü. m.

²⁾ Krones, *Aus Österreichs stillen und bewegten Jahren*, 19 l.

³⁾ Leurs jelentése, 1811 oct. 13.

⁴⁾ Leurs jelentése, 1811 oct. 9. B. ü. m.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ Naplószerű följegyzések, a kelet napjának megjelölése nélkül.

ják kárhozthatni. «Kérlek» — így ír 1811 október 11-én anyjának — «miféle képtelenség ilyesmit megigérni! A császár személyesen vesződjék ezeknek a született jogászoknak sophismaíval, ő, ki még hozzá csak németül beszél. Vagy alázatosan meghallgatják őt és mihelyt a szobából kimentek, írásbeli kijelentéssel fognak neki ellentmondani, vagy pedig valamelyik közülök elég vakmerő lesz a császárnak előszóval ellenvetéseket tenni, a mit ez nem tűrhet el és így, az ő személye és méltósága minden esetben, szörnyű módon compromittálva lesz».¹⁾ És csakugyan elhibázott lépés volt az egész ügy középpontjává magát az uralkodót tenni. Ha azoknak a követeknek «a fejét», kik a pénzügyekbe mélyebben be akartak hatolni, csakugyan a császárral akarták «megmosdatni»,²⁾ akkor ennek alaposan elejét vette a követeknek az a kijelentése, hogy ők a császárnak is meg merik az igazságot mondani, mi által be is következett volna mindaz, a mitől Mária Ludovica félt. A dolog azonban még sem jutott ennyire. A pénzügyi bizottság nem kényszeríté az udvari kamarát további leleplezésekre. A bizottság tagjai, kik csak az előterjesztések meghallgatására és arra voltak utasítva, hogy azokat ad referendum vegyék, úgy sem hozhattak határozatot és így csak arra szorítkoztak, hogy az országgyűléshez benyújtandó jelentéseket megszerkeszszék. Utóbbit október 14-én mutatták be, és abban kifejtették mindazokat a követeléseket, melyeket az udvar, az előterjesztések értelmében, követelt. Magyarország — így szól a jelentés — a forgalomban maradt 211 millió értékű beváltási jegyekért, a hitel föntartása érdekében, 100 millió erejéig kezességet vállal. Kötelezi magát, hogy úgy a beváltási, mint a törlesztési alaphoz évi járulékot fog szolgáltatni. Mivel pedig a beváltási jegyeknek csengő pénzre leendő évenkénti becseréléséhez, az egész monarchia részéről, két millió conventiós pénz szolgáltatandó, Magyarországnak a beváltási alaphoz 942,686 forinttal kell járulnia. A beváltási jegyek törlesztési alapjára évenként négy milliót igényeltek, ebből tehát 1.855,771 frt 46 kr. évi járulék szintén Magyarországot terheli. Míg ezek az összegek a múlt bűneit voltak hivatva jóvátenni, addig, a

¹⁾ Guglia, id. m. 132 l.

²⁾ Krones id. m. 119 l.

folyó államszükségletek fődözése czéljából is, a rendektől tizenkét millió forintnyi évi segély megszavazását követelték. Javaslatba hozták továbbá évi sorshuzások rendszeresítését, hogy ily úton a beváltási jegyek bizonyos számát betűrendben kihúzzák és ezeket a befolyó pénzből aranyban vagy ezüstben beváltják. Mint János főherczeg, ki az október 14-iki ülésben résztvett, beszéli, a bizottsági jelentés fölolvása alatt nem látott sötét arcokat, hanem igenis azt észlelte, hogy a legtöbb követ az udvari kamara kívánságát, mint valami lehetetlen dolgot, mosolygással fogadta.¹⁾ A kerületi ülésben történt fölszólalások, tényleg egyértelműleg követelték a jelentés elvetését. A legnagyobb ellenzéssel az a követelés találkozott, hogy Magyarország, a rendes adókon felül, még tizenkét millió évi segélyt is fizessen. Mindenki azt a szándékot vélte felfödözhetni, hogy itt állandó adó életbeléptetését czélozzák, mert attól féltek, hogy a «német ministerium» az alkalmat örökös teher létesítésére akarja fölhasználni, a minthogy Csehországban is, az ideiglenes fejadó, a mostani állandó adórendszert vontta maga után.²⁾ A jövőtől való félelem miatt ezek a követelések határozott ellenállásra találtak. A rendeket már a koronával való szakítás miatti aggodalom sem tartá többé vissza. A király — úgy mondák — éljen csak az ő jogával és oszlassa föl az országgyűlést; akkor kénytelen lesz a só árát, a harminczadot és postajövedéket önhatalmúlág fölemelni, mi által e rendszabályok szülte gyűlölség az ő fejére fog visszahullani.³⁾ Jellemző, hogy a rendek, a bécsi kormány követeléseinek visszautasításában, nem voltak magokra hagyatva. Nem kisebb ember, mint Gentz, ki már 1810-ben mondá, hogy minden reform lényeges előfeltétele: Magyarország megnyerése, az országgyűlés oldalára állott és annak magatartását helyeselte. Birtokunkban van Gentznek ebből az időből, néhány, az ismert «színházi grófhhoz» Pálffy Ferdinándhoz intézett levele, melyek Wallis eljárását a leghatározottabban elítélik.⁴⁾ Valóban érdemes a Bécsben nagy tiszteletnek és

---

¹⁾ Krones id. m. 121 l.

²⁾ Vogel jelentése, 1811 oct. 13. B. ü. m.

³⁾ Leurs jelentése, 1811 oct. 16. B. ü. m.

⁴⁾ Ezeket a leveleket a *Pester Lloyd* 1890 márcz. 11-iki számában közölte.

különösen a pénzügyi kérdésekben méltán kiváló szaktekintélynek örvendett férfiú kijelentéseit meghallgatnunk: «Ha már — úgymond Gentz — bármi kétségem maradhatott volna fönn az iránt, hogy a gróf (Wallis) minden nagy, sőt kis kérdés megoldására képtelen, úgy ennek a kétségnek legutolsó nyoma is el kellett hogy tűnjön azoknak a javaslatoknak hatása alatt, melyeket az ő megbízottjai az országgyűlés elé terjesztettek». «Mi volt» — kérdi tovább — «a föladat? Először az, hogy az egyszer már életbeléptetett rendszer oly tetszetős formában mutattassék be az országgyűlés előtt, hogy ez mindennemű, de különösen az *alkotmányra* alapított kifogásról szívesen és készséggel lemondjon. Másodszor: hogy az országgyűléstől a lehető legnagyobb járulékot kapják meg a folyó állami szükségletek fődözéséhez». «Mi történt» — kérdi tovább — «mindezek helyett? Miután az elképzelhető legügyetlenebb forma megválasztásával, úgyszólván kényszerítették az országgyűlést, hogy senki által megezáfolni nem tudott, mert megezáfolhatatlan, alkotmányos ellenvetésekkel állást foglaljon, és még csak halvány kísérletet sem tettek arra nézve, hogy az új rendszert tetszetős, az uralkodó fölfogásnak és előítéleteknek megfelelő világításba helyezték (a mire pedig elegendő anyaguk volt): kirukkolnak a következő cikelylyel: Magyarország vállalja magára a kezességet a beváltási jegyek felerészeért». Nézete szerint ennek a tervnek semmi értelme sincs, hacsak nem az, hogy «a bécsi járdataposóknak és a legközönségesebb fajtájú agioteuröknak egy kis port hintsen a szemökbe». Ha — így vélekedik Gentz — a folyó pénznem szerepét a beváltási jegyek vannak hivatva betölteni, úgy ehhez nem kell más kezesség, mint az állam létezése, összes ingó és ingatlan vagyonával. «Az egész dolog» — teszi hozzá — «puszta alakiság volt. Ha ezzel a magyarokat akarták az új pénznemnek megnyerni, akkor meg is kellett volna nekik mondani, hogy csak ezt értik a kezességi alap alatt és semmi egyebet, mert e nélkül előre látható volt — a mi meg is történt — hogy a kezesség szó sokkal veszélyesebb képzeteket fog szülni, mint a milyenekre valósággal ok van. De ezerszer okosabb volt erről a pontról teljesen hallgatni. Mert hisz az tényleg semmi haszonnal sem járt és legalább egy sereg óvás, kritika és ellenmondás elmaradott volna». Gentz a második követelést is bírálata alá vonja, melynek értelmében

tudniillik Magyarországtól azon négy milliós alapnak felét is követelték, mely a beváltási jegyek törlesztésére volt fordítandó. «Törlesztésére?» Igy kiált föl. «Igen sok van talán azon jegyekből?» «Legyen hát egyelőre így.» «De hát ekkor» — így apostrophálja ő Wallist — «miért nem apasztá, ön, uram, a pénzügyi tervezet szerzője, a bankóczédulákat mindjárt azok $\frac{4}{5}$ -ede helyett $\frac{5}{6}$ -odukkal? Így, 212 millió *) értékű beváltási jegy helyett csak mintegy 180 millió új papirja volna és megtakaríthatná azt a tőlünk követelt törlesztési alapot, mely önt csak *nyolcz* év múlva vezeti oda, a hová az érintett föltevés mellett, *mindjárt* eljuthatna. De hát a dolog *nincs is így*. Csakis az ön tudatlansága és korlátolt fölfogása mellett juthatni arra a gondolatra, hogy a kedvezőtlen árfolyam *egyedüli* oka, a papirpénz túlságos mennyiségében rejlik». Gentz kétségbe vonja, hogy 212 millió igen sok volna a monarchia folyó forgalmi szükségletének kielégítésére. Ha azt apasztani fognák, úgy a létező bajok a pénzhiány nyomasztó következményeivel is tetőztetni fognak. Az árfolyam így nem, hanem csakis azon az úton javítható, ha a rosszasságát előidéző igazi okokat földerítik és elenyésztetik. De ez, a tömeg apasztása és törlesztési alap *nélkül* is megtörténhetik. «Mire való tehát» — kérdi ő — «az országra, a legönkényesebb módon, oly terhet hárítani, melyről senkisésem képes belátni, hogy az rá nézve akárcsak a legkisebb haszonnal is járna?»

Ép ily kevéssé talál nála kegyelemre a bizottsági jelentésnek az a része, melynek értelmében Magyarország föladatává tétetik, hogy gondoskodjék az úgynevezett beváltási alap mintegy fele részének csengő pénzben leendő előteremtéséről, mely alap, rendeltetése szerint, arra szolgálna, hogy a beváltási jegyekből, sorsolás útján, évenként, további két milliót a forgalomból kivonjanak. «Kérdem» — úgymond levelében — «mi célja ennek a nyomorult szemfényvesztésnek? Vajon az-e, hogy, az összeség költségére, 5, 10, 20 conv. forinttal gazdagítson néhány egyént, kiknek néhány, a lutriból kihúzott számokkal ellátott ötösük, tizesük vagy husz forintosuk van véletlenül az erszényökben? Vagy pedig az

---

*) Mint már említve volt, akkoriban megállapíták, hogy a devaluatio keresztülvitele után 212 millió frt értékű beváltási jegy kielégíti a forgalom szükségleteit.

árfolyam javítására van az hivatva? Arra szolgál-e az, hogy a közönség előtt a *sors kegyeként* (quibus fortuna faveret!) föstik le azt, ha, beváltási jegyek helyett, conventiós pénzt harácsolhat? Avagy ez is csak más külső mezbe burkolt törlesztési mód akar lenni? Ha — úgymond — így áll a dolog, akkor rövidebb eljárás volna *egyellen* törlesztési alapot létesíteni és «aután a megsemmisítést, elégetést és pusztitást addig folytatni, míg semmiféle pénzjegy sem marad». Gentz tehát csöppet sem csodálkozott azon, ha, a mint vele közlék, a képviselők ezt a cikkelyt «hangos hahotával fogadták». «Il y a» — teszi ő hozzá — «des conceptions auxquelles on ne peut répondre que par des sifflets». Hogy Wallis gróf idáig sülyedett, ez még az én várakozásaimat is fölülmúlja, pedig ezek a képtelenségek nem kis adagára vannak elkészülve».

Gentz ugyan a mellett van — mert ezt látja a földolognak — hogy Magyarország, a jelentés negyedik pontja értelmében, fizessen évi tizenkét millió forintot. De nem helyesli, hogy az országgyűlést, állami titkok örve alatt, behatóan föl nem világosítják. «Az országgyűlés» — írja ő Pálffynak — «mindenesetre jogosult, a követelésre vonatkozólag, bővebb fölvilágosítást kérni. Ha ezt megtagadják, úgy nem marad a pénzügyminister részére más reménység hátra, mint a legelőkelőbb követeket rábirni, hogy a tizenkét milliót *vakon* megszavazzák. Ha a kívánt fölvilágosításokat megadják, akkor bemérhetetlen tér nyílik új, és tartok tőle, nagyon is jogosult vitákra. Bizony nem ez volt az útja annak, hogy Magyarországra a többi tartományokéval egyenlő teherviselést hárítsanak. Ennek más volt a módja, ehhez más beszéd, de mindenkifölött világos és érthető *rendszer* kellett. *Államtitkokkal*, manapság, már csak charlatanok dolgoznak. Most már idejét múlta a pénzügyi kormányzat ködbe burkolása, a minek, egyébiránt olyan szabad és törvényesen korlátolt monarchiában, a milyen Magyarország, amúgy sem volna helye». «Hogy azonban» — így hangzik Gentz könyörtelen ítéletének befejezése — «a minister *politikájára* térjek vissza, lehetséges-e nagyobb örültség, mint a kormányt egyedül érdeklő földolog kimondása előtt, a nehéz lépéshez megnyerni szándékolt kedélyeket, három, egymásra következő, egészen haszontalan, részben ízetlen, de minden oldalról nyomorultul bevetett javaslattal elkeseríteni? Az országgyűlés szerencsétlen kime-

nete, minden körülmények között, rendkívüli szerencsétlenség volna az államra nézve. De ha ez a csapás elér bennünket, úgy azért in re és in modo, egyesegyedül Wallis a felelős».

Ha oly kiváló férfiú, mint Gentz ily módon tört pálczát a Wallis benyújtotta pénzügyi javaslatok fölött, csodálkozhatunk-e azon, ha azokat a rendek sem részesíthették más elbánásban? De ők nem szorítkoztak csak a leghatározottabb visszautasításra, hanem, figyelmünkre teljes mértékben méltó, pozitív javaslatokkal is állottak elő. Egy újabb «diæta¹⁾ acta» szerepére hivatott föliratban akarták a rendek pénzügyi tervöket a trón tudomására hozni. A kerületi gyűlésekben folytatott tanácskozások folyamában két irány került fölszínre. Dessewffy József gróf azt indítványozta, kérnék föl a királyt a papírpénz haladéktalan megsemmisítésére. Viszont Vay azt állította, hogy ez lehetetlenség, mert a papírpénz teljes megsemmisítése kiszámíthatatlan, veszélyes következményekkel járna. Az országgyűlés legkiválóbb vezérei között fölmerült nézeteltérés heves összeütközést szült. A közvetítőknek azonban sikerült az ellentétek kisimitása. Vay most már kijelenté, hogy az állam nem létezhet ugyan papírpénz nélkül, de azért még nem szükséges a most forgalomban levő jegyeket föntartani. Viszont Dessewffy azt a korábbi kijelentését: hogy a míg papírpénz lesz, addig csengő pénz nem is lesz látható, oda módosítá, hogy ez csak a most forgalomban levő papírpénzre vonatkozik, mely nem nemzeti érték, és a melynek hitelét lehetetlen megmenteni.²⁾ Bármint alakultak azonban a nézetek, annyi kétségtelen, hogy Vay és Dessewffy tökéletesen egyetértettek Wallis pénzügyi tervének elítélésében és hogy mindketten hangsúlyozták, miként ezen az úton nem lehet az államon segíteni és így egészen másnemű eszközökhöz kell folyamodni. Mindenekelőtt az a terv állott előtérben, hogy a császár követeléseai csak akkor teljesítendők, ha a kormányzás az országgal szemben felelős nemzeti miniszterekre bízatik és a rendek jogot nyernek az összes állami kiadások beható megbírálására. De bármennyire irányult a követek figyelme hazájok különös viszonyaira, még sem hagyták tekin-

¹⁾ Leurs kifejezése, melyet 1811 oct. 16-iki jelentésében használt B. ü. m.

²⁾ U. a. oct. 19. B. ü. m.

teten kívül az örökös tartományok állapotait sem. Míg egyfelől a német tartományokban egyszerűbb és kevésbé költséges közigazgatás meghonosítását sürgették,¹⁾ addig másfelől azt kívánták, hogy az összes jövedékek, tehát a korona-kamarai és vallásalapítványi javak, az összes bányák és a só kezelése vagy haszonbérbe adása, 32 évre a nemzetnek engedtesék át. A kezelés a rendek kebeléből választandó «nemzeti közigazgatási szervre» menne át. Hasonló közigazgatási hatóságot állítólag már 1790/91-ben hoztak volna, «nemzeti tanács» elnevezése alatt, javaslatba. A rendek abból a nézetből indultak ki, hogy a pénzügyi bajokat nem a kész értékek hiánya, hanem csakis a királyi jövedelmek hiányos kezelése idézi elő. Ők tehát készeknek nyilatkoztak, az arany- és ezüstabányák jobb kihasználásával, az udvar részére jóval nagyobb jövedelmet szolgáltatni, mint a milyent az belőlők eddiglen húzott.²⁾ Vitéz hangsúlyozta, hogy ez a javaslat nem jelent a királyi jogokba való beavatkozást, ellenkezőleg, a rendek csak igazolni akarják a király előtt, hogy a jövedékek mily rosszul kezeltettek és hogy a tevékeny és körültekintő közigazgatás mily óriási előnyöket biztosíthat. Zmeskál árvai követen kívül, Marsovszky István egyházi személy emelkedett föl a nemzeti közigazgatás ellen, mint a mely, szerinte, a királyi jogok korlátozását jelenti. Ez a felszólalás annál nagyobb föltűnést keltett, mivel a papság, eddigelé, tökéletesen hallgatagul viselkedett. De Marsovszky elkövette azt a nagy hibát, hogy föllépése titkos rúgóját elárulta. Leleplezte a papságnak az egyházi javak miatti nagy aggodalmát, kiszalasztván száján azt a mondást, hogy szégyen, gyalázat volna azokat a javakat egyébre fordítani, mint a mire szánva voltak. A papság védőre talált Lukácsyban, ki arra hivatkozott, hogy a rendek a királytól csakis a közigazgatás és a közjövedelmek jobb kezelését kívánhatják. Midőn ő, a szigorú katolikus, az egyházi javakat nagy buzgalommal védelmezte, a teremben végigmorajlott az a kijelentés, hogy Lukácsy a papok megfizetett zsoldosa. Mint-

¹⁾ Egy tudósító a következő megjegyzést fűzi ehhez; «Der Adel, dessen Administration die ärgste Satyre auf eine Staatsverwaltung ist, will in Österreich eine bessere Verwaltung einführen!» 1811 oct. 16. B. ü. m.

²⁾ Leurs, 1811 oct. 19. B. ü. m.

hogy, a szóban forgó pontra nézve, nem tudtak megegyezésre jutni és a döntést a nyilvános ülés számára tartották fön, Ghiczy,¹⁾ a kerületi ülés elnöke, kijelenté, hogy szégyen volna rá nézve, ha épen az ő elnöklete alatt nem tudnának megegyezésre jutni. Ő is azt mondá, hogy a jövedékeknek a rendek javára történendő haszonbérbeadásáról, a király egyenes megsértése nélkül, nem lehet szó. Habár ebben a kerületi ülésben nem is jött megállapodás létre, mégis túlsulyra jutni látszott az a nézet, hogy a nemzeti közigazgatás eszméje elejtendő,²⁾ a minthogy arra, tényleg, többé nem is tértek vissza. Mindazonáltal, Vay javaslatára, a császárhoz kérést intézni határozták el, hogy a közjavak czélszerűbb kezelését, valamint a Magyarországot érintő kiadások és adósságok teljes kimutatásának előterjesztését rendelje el és az arany és ezüst kivitelét tiltsa meg.³⁾

Az új pénzügyi tervre vonatkozó javaslatban készek voltak a rendek az aranyban és ezüstben létesítendő alap előteremtését támogatni és az összeg felét magokra vállalni. Egész hangosan beszélték azonban, hogy a császárnak csengő pénzben nagy magánkincstára van, nyissa hát ki zacskját és siessen a szükséggel küzdő állam segítségére. Habár a nádor, sőt maga Ferencz császár, minden úton és módon köz tudomásra juttatni törekedett, hogy a császári magánkincstárról szóló hírlelés, puszta mese, de azért a czáfolatban még sem akartak hinni. A rendek, az ötven milliós alap létesítésével kapcsolatban, a közhitel megszilárdítása érdekében, egy állami bank alapításának gondolatával is foglalkoztak, oly eszme, mely Ausztriában a XIX-ik század kezdete óta, többször merült föl, de a melynek megvalósítására csakis Stadion Fülöp gróf, utóbb következő pénzügyi kormányzata alatt, került a sor.⁴⁾ De mig az osztrák pénzügyi politikusok egy, Bécsben székelő közös bankra gondoltak, az 1811/12-iki országgyűlés követi már most szellőztették azt a kérdést, hogy nem kellene-e két bankot, és pedig egyet az osztrák örökös tartományok, egyet pedig Magyarország részére fölláítani. A rendek egy része, élén a

¹⁾ Komáromi követ.

²⁾ Hoffmann jelentése, Pozsony, 1811 oct. 24. B. ü. m.

³⁾ Vogel, 1811 oct. 25. B. ü. m.

⁴⁾ Beer, *Die Finanzen Österreichs*, 90 l.

zágrábi püspökkel, inkább a kormány felé hajlott és az egyetlen közös bank mellett foglalt állást, mert, úgy mondták, ilyen válságos időkben lehetőleg mindazt mellőzni kell, a mi visszavonásra adhatna okot. Az ellenzék azonban hevesen sikra szállott ez ellen a terv ellen és minden erejével a külön magyar bankért küzdött. Erős küzdelem után végül elállottak utóbbi-tól és az önálló magyar bank gondolata, tényleg, ki is maradt a föliratból. *) Az a makacsság azonban, melylyel a rendek törekvéseikhez ragaszkodtak, már mindenfelé nagy föltűnést keltett és a közhitelre rossz hatással volt. Hager, a rendőri hivatal alelnöke, keservesen panaszkodott, annak a néhány, köztársasági érzelmű egyénnek mértéket nem tartó hangja miatt, kik a hangulatot a titkos ülésekben oly kedvezőtlenül befolyásolják és a követeket jogosulatlan követelések támasztására bírják. Ő a legrosszabbtól tartott, ha ily nézetek, a sajtó útján sokszorosítva, köztudomásra jutnának. «El nem titkolhatom» — így szól 1811 október 23-iki előterjesztésében — «Fölséged legmagasabb trónja előtt a miatti aggodalmamat, hogy az országgyűlési irományok nyomtatás útján, nemcsak Magyarországon, hanem a német tartományokban is el fognak terjedni és hogy — az üzenetekben néha oly hang szólalván meg, a milyent még a franczia nemzeti convent sem használt — a belölök szétáradó aristokratikus-demokratikus forradalmi szellem, még a német tartományokat is meg fogja mételezni, vagy azokat legalább is elkedvetleníti, ha tudniillik

---

*) «Dass der neue Plan» — így szól egy Metternich részére Pozsonyban készült naplószerű följegyzés 1811 oct. 20-áról. (Bécsi áll. levélt.) — «grosse Ideen in sich fasse, deren Realisirung schon lange vielleicht mit Nutzen hätte bezweckt werden können, lässt sich kaum läugnen; ob aber der Hof in der Lage sein wird, ihn annehmen zu können und wollen, ob die ungarischen Stände im Stande sind, die Verhältnisse der deutschen Provinzen zu kennen und zu würdigen, ob der Kaiser, nachdem er einen festen Gang in der Regierung der Staatsfinanzen adoptiert und ihn vor den Augen von ganz Europa als unwandelbar verkündet hat, es nun, da der Wurf geworfen ist, zugeben könne, dass die Hälfte seiner Monarchie demselben, als falsch berechnet, ihren Zutritt verweigere und ihm einen neuen Gang vorschreibe, zu dessen Projectirung sie gar nicht berufen war — diese und so viele andere Fragen, die sich jedem warmen Patrioten unwillkürlich aufdringen, wird die nähere Zukunft, die vielleicht wohl auch nicht so gar nahe liegen dürfte, aufklären.

Fölséged a közvéleménynek, a rendi szabadságok leple alatti illetén megdolgozását, tovább ts megtűri». ¹⁾ Úgy látszik, hogy a forradalmi szellem növekvéséről szóló amaz újabb hírek, melyek értelmében a feszültség Magyarországon nőttön nőne és mindenki a politikai válság kitörésére várna, ²⁾ igazat adtak Hagernek. Egy közvetlenül Ferencz császárhoz intézett emlékirat azt állítja, hogy az a párt, mely 1790 óta következetesen Magyarország önállóságaért küzd és ezt az országot a legmesszebb menő politikai szabadság elvei szerint akarja szervezni, ennek a célnak még az uralkodóházat is kész föláldozni. «Itt» — így szól az emlékirat — «minden túlérte . . . . Ha a kormány nem akarja önmaga és a nép iránti kötelezettségeit megszegni, akkor itt a végső ideje annak, hogy ezeknek a bűnös üzemeknek véget vessen». Az emlékirat szerzőjének nézete szerint a magyar ügyekre nézve egy «bizalmas, titkos bizottságot» kellene felállítani, mert a német államférfiak, tehát a bécsi ministerek, mint a tapasztalat mutatja, édes-keveset értenek azokhoz. Erre a bizottságra kell az ügyek legfőbb vezetését rábízni és annak még a legmagasabb magyar hatóságokat is alá kell rendelni. A bizottság pedig mindaddig folytatná működését, míg Magyarország ügyei vissza nem térnének ugyanabba a rendes mederbe, melyben a német tartományok ügyei folynak. ³⁾ Oly vész hírek voltak ezek, melyek a császárt bensejében megrendítették. Ő, ki az összes követeket közepes és semmi okos dologra nem képes embereknek ⁴⁾ tartotta és egy ízben, állítólag, azt a kérdést tette: «ugyan mit is csinálnak Pozsonyban azok a bolondok?» mi mellett az egész alkotmányt elavultnak és rossznak tartotta, ő, már majdnem abban a hangulatban volt, hogy azokra hallgasson, kik, mint Duka és Prohaska tábornokok, most már úgy vélekedtek, hogy itt nincs többé egyéb hátra, mint «közéjük csördíteni». Az ő oldalukon állott Wallis, ki mindent erőszakkal akart kikényszeríteni. ⁵⁾ Ebben a hangulatban Ferencz, még az alatt az idő alatt, mely alatt a követek, az ő közvetlen köze-

¹⁾ Hager előterjesztése 1811 oct. 23. B. ü. m.

²⁾ Leurs a császárhoz, 1811 nov. 2. B. ü. m.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Kronos id. m. 121 l.

⁵⁾ U. o.

leben, a fölírat fölött tanácskoztak, arra határozta el magát, hogy egy erős hangú leíratot fog kibocsátani. «Attól» — így ír ő Hagernek 1811 november 4-iki előterjesztésére — «a mit birodalmam javára elhatározandónak vélek, semmi esetre sem fogok eltérni és a daczot, engedetlenséget és jogaim korlátozását Magyarországon épen oly kevéssé fogom megtérni, mint bárhol másutt, de annak is útját fogom állani, hogy a rendek az én jóakaró, összes államaim javára egyaránt irányzott, atyai szándékomat megghiusíthassák és ezzel a magok és az örökös tartományok szerencsáját alááshassák. Főadatává teszem önnek, hogy ezt a szilárd és rendületlen határozatomat, minden rendelkezésére álló egyenes és közvetett úton, köztudomásra hozza».¹⁾ Alig vette Hager e resolútiót kézhez, azt a tartományi főnököknek és bizalmasainak azonnal megküldé.²⁾ A resolútiót Bécsben a különböző városrészekben, a templomok közelében fölragasztott hirdetmények útján tették közzé. A császár erélyes föllépését a bécsiek olyan kitörő örömnnyilvánításokkal fogadták, hogy az emberek társaságban és az utczákon, egymás nyakába borultak.³⁾ Ezer meg ezer kéz fogott a császári leírat lemásolásához, hogy azt Ausztria minden vidékére elküldhessék.⁴⁾ A leírat, Hager közvetítésével, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban is megjelent.⁵⁾ Kevés híjja volt annak, hogy az a hivatalos *Wiener Beobachter*ben is közhírré nem tétetett.⁶⁾ És most az a különös esemény ment végbe, hogy néhány nappal a valódi resolútio közzététele után, annak egy hamisítványát is kezdték terjeszteni. A bevezetett nyomozat számai egész Rosenberg herczeg, altábornagy házáig vezettek.⁷⁾ Ezt a legélesebb hangon tartott hamis reso-

¹⁾ A császár resolútiója Hager 1811 oct. 23-iki előterjesztésére. B. ü. m. Springer id. m. I. 190 és Krones id. m. 49 a resolútió keltét, hibásan, novemb. 5-ikére teszik. Horváth, *Magyarország történelme* cz. m. VIII. köt., csodálatos módon, semmit sem szól arról.

²⁾ Hager a tart. főnökökhöz. 1811 nov. 5. B. ü. m.

³⁾ Jelentés, Bécs, 1811 nov. 9. B. ü. m.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ 1811, 1280 l. 320. sz. a.

⁶⁾ Egy névtelen naplójából, 1811 nov. 9. Maga Metternich herczeg, a minister atyja, beszélt el a napló írójának, hogy ő volt az, ki a resolútió kihirdetését az *Oesterreichischer Beobachter*ben még idejekorán megakadályozta.

⁷⁾ A nyomozat Metternich parancsára vezettetett be.

lutiót az a párt dobta be a közönség körébe, mely a november 4-iki császári utasítást túlságosan enyhének tartotta. A Pozsonyból keltezett, hamis kézjegy így szólott: «Az országgyűlést fölöszlatom. Visszatérek székvárosomba, a honnan tisztjeim útján fogom parancsaimat az országgal tudatni és ha ezek engedetlenségre találának, úgy, karddal a kezemben, fogom igazamat keresni». ¹⁾ A hamisítvány annál könnyebben talált hitelre, mivel valójában olyasmit tartalmazott, a mi után Bécsnek hatalmas és nagy befolyású köréi, szivők mélyéből vágyakoztak. Bécsben, már a november 4-iki resolutio közzététele után, beszélték, hogy a császár tizenkét német ezrednek megrendelte, miként huszonnég óra alatt Magyarországra induljanak, hogy továbbá a császár és a nádor között nagyon heves jelenet ment volna végbe és csakis a ministerek közbelépésének sikerült a császárral, a József főherczeg ellen kiadott elfogatási parancsot visszavonatni, mire a főherczeg lemondott és Wallis a magyar alkotmány teljes megszüntetését hozta volna javaslatba. ²⁾ De, a mint ez a bécsieknél oly gyakran elő szokott fordulni, a hangulat egyszerre gyökeresen megváltozott. Épen azokat, kik a császári resolutiót mindenféle elképzelhető dicsőítő hymnusok kíséretében, egészen az egekig emelték, hirtelen, a legnagyobb levertség, és a jövő miatti kétségbeesett aggódás fogta el. Már-már látni vélték a még daczosabban föllépő Magyarországot, mely külföldön keres segítséget és az élelmi szerek kivitelét zárlattal fogja megakadályozni, minek háború és nyomor lesz a következménye. ³⁾ A bécsi polgárok pedig, kik az országgyűlés zajos lefolyásáról mit sem tudva, nyugodtan éltek napjaikat, tüstént fölriadtak nyugalmukból. A beállott félelem legközelebbi, nyugtalanító következménye nemsokára nyilvánult a zab és a csengő pénz rohamos drágulásában. ⁴⁾

Pozsonyban november 9-ikén ismerék meg a nov. 4-iki resolutiót. A hamis kézjegy csak valamivel később érkezett oda. Mind a kettő mennydörgés módjára hatott. Máriássynál haláldéktalanul értekeztetést tartottak. Fölhevülésökben mindnyájan

¹⁾ 1811 nov. 9. B. ü. m.

²⁾ Jelentés, Bécs, 1811 nov. 9. B. ü. m.

³⁾ A bécsi rendőrfőigazgatóság jelentése, 1811 nov. 11. B. ü. m.

⁴⁾ Hager előterjesztése, 1811 nov. 12. B. ü. m.

egyetértettek abban, hogy ez az intézkedés a nemzetet megalázza. Most már, így szóltak a követek, kétségtelenül el van határozva, hogy Magyarországot az örökös tartományokba beolvaszzák.¹⁾ Még csak ezentúl jön a hadd el hadd, mondák mások. Magyarországot egész Európa előtt lealacsonyították. Eddig csak kétezer ember tudta, hogy a pénzügyi rendszert megtámadták, most már milliók meg milliók is meg fogják tudni.²⁾ A resolutio Pesten is nagy izgalmat keltett.³⁾

De hát olyan volt-e az európai helyzet, mely megengedte ily kirohanások intézését és a rendek amúgy is éles föllépésének fokozását? Hisz az Oroszország és Franciaország között kitörésre készülő háború körvonalai mind világosabban bontakoztak ki, ez pedig a legnagyobb óvatosságot parancsolta. Hogyan is mutathatá be magát Metternich, ily jelentőségű európai összetűzés közepett, kívánatos szövetségtársnak, mikor a monarchia erejét belső villongások béníták meg? A külügyminister előtt nem maradhatott titokban, hogy Berlinben számításba vették a magyar ügyeket és a rendek ellenállásából bizvást következtetést vonhattak arra, miként Ausztria nem lesz képes a hadsereg erősítésére.⁴⁾ Valamint Poroszország, azonképen más államok is a legnagyobb figyelmet szentelték a magyarországi helyzetnek. Oroszországról tudva van, hogy lelke mélyéből kívánta Ausztria teljes megbénítását, nehogy az Franciaországgal szövetségre léphessen. A szt.-pétervári kabinet csakis a monarchia belső gyöngesége révén remélhette Metternich politikájának meghiusulását, ki, akkoriban, Franciaországra akart támaszkodni. Metternich, az időtájt, a sötétben tapogatódzott és a monarchia jövője miatt nagyon is aggódott. Hisz tartania kellett attól, hogy I. Sándor czár és I. Napoleon Ausztria rovására még az utolsó pillanatban is kibékülhetnek. Ő ekkor nagy rejtély előtt állott, mert az Európát megrázó, bekövetkezendő nagy eseményeket még mindig mély homály burkolta. Törökország és Oroszország minden pillanatban megköthették a békét és ezzel az

---

⁴⁾ Jelentés, kelet nélkül, mely hihetőleg Leurstől származik. Átadatott 1811 nov. 12-ikén. B. ü. m.

¹⁾ Vogel jelentése, 1811 nov. 13. B. ü. m.

²⁾ Schedius Armbrusterhez, 1811 nov. 14. B. ü. m.

³⁾ Demelitsch, *Die auswärtige Politik Metternichs*, I. 488 és 489 l.

északi szomszéd szabad kézre tehetett szert — ismét oly körülmény, mely Metternichet a legnagyobb óvatosságra intette. «Éz az esemény» — így írt ő november 5-én Pozsonyból — «a mostani politika menetére, még inkább számba veendő befolyást gyakorol és az 1812-ik évnek már eleve egészen más jelleget kölcsönöz. Helyzetünk jóval aggodalmasabb, sőt alig kiszámítható lesz».¹⁾ Vajon közönyös maradt-e, a nov. 4-iki resolutio szülte izgalommal szemben az a minister, ki a leirat megjelenését követő napon ekként nyilatkozott? Úgy látszik, hogy Metternich, a Hager-féle jelentések nyomása és az erőszak alkalmazását sürgető párt hatása alatt, az első pillanatban, szintén hozzájárult a resolutio kibocsátásához²⁾ és hogy ezt az elhatározását csak utólagosan bánta meg. Az ő támogatásával, József főherczeg, ki a király és a rendek közti jobb viszony helyreállítására irányzott minden törekvését, egy csapással, meggyorsítva látta, most már sikeresen léphetett föl a nov. 4-iki resolutio nyilvános visszavonásának kieszközlése végett.³⁾ Egészen rendkívüli és csakis a nagy európai politikával magyarázható meg Ferencz császárnak az az elhatározása, melylyel öcsesét, József főherczeget, fölhatalmazá arra, miként a rendek elnökének megírhatta, hogy olyan parancs, mint a november 4-iki, soha sem bocsátatott ki.⁴⁾ A felelősség azért a megalázásért, melylyel ez a

---

¹⁾ Kézirat.

²⁾ Egy névtelen naplója, nov. 9. Erre vall az a körülmény, hogy ő atyjával, Metternich hg.-gel, mindenfelé terjeszteté a hírt, miként a császárnak a nov. 4-iki resolutio visszavonását javasolta. U. o. Metternich tehát már nov. 9-ikén el volt határozva a resolutio hatálytalánítására.

³⁾ Gróf Beckers, a 11-ikén estve Bécsbe érkezett nádor hadsegéde, nyíltan beszélé, hogy még sohasem látta urát oly jókedvűnek, mint azon a napon, melyen a resolutiót visszavonatnia sikerült. A császárra ő azzal is hatott, hogy ily resolutio után az egész világ azt gondolhatja, hogy Ausztria háborúban van Magyarországgal; ily viszonyok között hol akadhat még olyan állam, mely Ausztriával szerződésre lépjen. Jelentés, Bécs 1811 nov. 13. B. ü. m.

⁴⁾ József főherczeg Majláth személynökhöz. Bécs nov. 12. B. ü. m. «Dignabatur sua Mtas SSma eatenus per me demisse interpellata benigne declarare, nullas hujus continentiae manuales vel ad baronem Hager vel ad comitem Saurau (Alsó-Ausztria helytartója) dimissas fuisse, mihiq; una benigne comittere, ut præattactarum manualium

lépés a koronára nézve járt, mindenesetre a császár tanácsadóinak fejére hull vissza, kik őt, az adott viszonyok között, ilyen lépésre bírták rá. A kormány gyöngeségét mi sem tanúsíthatja jobban, mint ez a hallatlan eljárás, mely az uralkodó tekintélyét a rendek előtt bizonyára nem emelte.¹⁾ Hisz még olyan megjegyzést is lehetett hallani, hogy a visszavonás csak azt jelenti, miként a császár «tremarolába» esett. Mindezeknek a levét pedig Hager volt kénytelen meginni, mert ő rá várt a szörnyű sors, hogy az összes hatóságokat a resolutio állítólagos nemlétezéséről tudassa és ő volt az, ki egy magyarországi előkelőségnek kénytelen volt szemtül-szemben kijelenteni, hogy ő ilyenféle leiratot sohasem látott.³⁾ Sorsát csak súlyosbitotta túlbuzgalma, melylyel az eredeti parancsot, általánosságban való közlés helyett, szó szerint tudatta a továbbterjesztésre utasított hatóságokkal, mely eljárása mellett, semmi kétség sem maradhatott hátra a resolutio hitelessége iránt.⁴⁾ Ha ő nem ad ki kezéből másolatokat, úgy nem lehetett volna a resolutiót, falragaszok útján, szószerint közölni és ekkor a visszavonás módja is nagyobb hitre található volna. A császár érezte is vele haragját, midőn, Pozsonyból Bécsbe visszatérve, «nem csekély csodálkozását» fejezte ki resolutiója közlése fölött. «Az ilyen közhirrététel» — írja Ferencz Hagernek — «csakis olyan következménnyel járhatott, mint a milyen bekövetkezett, és el nem titkolhatom önnel szemben rosszalásomat».⁵⁾ Hager indítatva érezte magát igazolása előadására és az a mód, melylyel ezt teszi, érdekes fényt vet arra a körülményre, mennyire szerettek

---

authentiae contradicam atque omnibus viis et modis hanc altissimam contradictionem ad Statuum et Ordinum notitiam pervenire faciam quo hac ratione præfati St. et Oo. super concepta exinde sollicitudine plenè quieti reddantur».

¹⁾ Minthogy az 1811. nov. 4-iki leirat sohasem hozott a rendek hivatalos tudomására, természetsszerűleg elesnek mindazok a megjegyzések, melyek Kronos (id. m. 49 l.) ahhoz fűz.

²⁾ Vogel jelentése, 1811 nov. 14. B. ü. m.

³⁾ Előterjesztés, 1811 nov. 15. B. ü. m.

⁴⁾ Még 1812-ben is megróvják Hagert, hogy nem tudta a terjesztésnek módját ejteni a nélkül, hogy kezéből másolatokat adjon ki. Kézirat.

⁵⁾ A császár kézjegye Hagerhez, Bécs, 1811 nov. 11. B. ü. m.

volna a bécsi ministeri körök Ferencz döntését legott ténynyé változtatni. Hager még október 29-én szóbelileg lelkére kötö a császárnak Pozsonyban, hogy, az állam és az uralkodóház érdekében, a nyakas magyarokkal szemben, a legerélyesebb rendszabályokat alkalmazza. De Ferencz akkoriban még mitsem akart ily javaslatokról hallani. Alig tért azonban Hager vissza Bécsbe, már néhány nap mulva megkapja Pozsonyból a nov. 4-iki rendeletet. Ez megerősíté őt abban a föltevésében, hogy immár elérkezett a magyarok megfenyítésének ideje. Ő tehát bűnös mulasztást vélt elkövetni, ha, a kihirdetés módja iránt, a Pozsonyban időző udvarhoz még további kérdést intézván, a közzétételt 48 órával késleltette volna. Persze Hager nem tudhatta, hogy Metternich időközben meggondolkozott és hogy a rendeknek legalább látszólagos engedékenysége is a császár akaratának megváltoztatását követelte. Mindazonáltal még most is a mellett kardoskodott, hogy a visszavonásnál sokkal üdvösebb volna, ha a császár a nádor és a rendek előtt megmásíthatatlan akaratát hangoztatná, mert így legalább egy része elérhető volna annak, a mit — mint mondja — «egy corps d'armée nyomatékosabban biztosíthatna». «Nagy kérdés még» — teszi hozzá — «ha vajon a legfelsőbb resolutio teljes közzététele, magoknál a magyaroknál is, nem-e inkább lohasztani, mint fokozni fogja az ő nyakaságukat».*)

V.

Mialatt ez, a maga nemében hallatlan eset végbement, a rendek még mindig a pénzügyi patens elleni harmadik óvást magában foglaló föliraton tanakodtak. Mindnyáját egy gondolat, egy vágy vezérelte: Wallist és vele együtt rendszerét megbuktatni. Az egyik ülésben így szólott Máriássy: Mi reméltük, hogy Wallis nagy vegyésznek fog bebizonyulni, ki a papírpénzből arany- és ezüstpénzt csinál. De mennyire csalatkozunk várakozásunkban. Akár felülről, akár alulról, akár belül nézzük a beváltási jegyeket, sehol sem látunk egy picziny kis aranyat vagy ezüstöt: felülről nem, mert a király nem képes

---

*) Hager előterjesztése, 1811 nov. 12. B. ü. m.

azokat beváltani, alulról sem, mert az ország nem akar érték kezességet vállalni, de belül sem, mert a papírpénz mindig papir marad, még pedig rossz papir, melyből soha világeletemben nem lesz pénz.¹⁾ A személynök csak ügygyel-bajjal tudta kivinni, hogy a pénzügyminister személye ellen irányzott támadások a fölíratból kihagyassanak.²⁾ De azt már nem tudta megakadályozni, hogy gróf Dessewffy József kiindulva abból a szükséghelyzetből, melyet a február 20-iki patens a gyűlölts rendszabályok támogatására fölemlít. «A szükség gróf Wallis-hoz» cím alatt egy maró satirát ne hozzon forgalomba, melynek első versszaka ekként hangzik:

«Vétek nyúlni más zsebébe,
Onnan fogni két kezébe,
Aranyat vagy ezüstöt;
Azzal osztán elszaladni,
Tékozlással mind kiadni,
S oszlatni mint a füstöt.
De ha ki jól meggondolja,
Hogy a szükség parancsolja,
Bizony szabad azt tenni».³⁾

Örömmel adták kézről-kézre azt a gúnyiratot is, melynek képén, a császár és Wallis betört fenekű kocsiban ülve,

¹⁾ Jelentés 1811 nov. 2-áról. B. ü. m.

²⁾ Radicevich jelentése. Pozsony 1811 oct. 25. B. ü. m.

³⁾ *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése*, I. 236. L. még u. o. 242 l. Közölni óhajtók e helyen egy francia versből is néhány szakaszt, megemlítve, hogy ennek szerzőségét is, akkoriban, általában Dessewffynek tulajdonították. B. ü. m. A verssorok a következők:

«Du grand ministre des finances
Chantons l'esprit et les talens
De ses profondes connaissances
Chez nous on parlera longtems»

«Pour conserver ce qui nous reste
Il faut lui faire nos adieux
Tout retard peut être funeste
Et le plutót sera le mieux».

«Car ces messieurs détestables
Augmentent sans cesse le mal
Mettront l'état aux incurables
Et les sujets — à l'hôpital».

azelőtt a veszély előtt állanak, hogy egy sártengerben merüljenek el. Mindenkinek mosolyt csalt ajkaira a képnek az a további részlete, melyen egy nemesi fölkelő katona az uralkodó segítségére siet, hogy kellemetlen helyzetéből kiszabadítsa, de a pénzügyministert nyugodtan sorsára bizza.¹⁾ Épügy közbeszéd tárgya volt — a nélkül, hogy az állításhoz a legcsekélyebb kétely is férközött volna — a császárnak az az állítólag gróf Zichy Károlyhoz, az utóbbinak kertjében intézett mondása: «Magam is nagyon kíváncsi vagyok, hogy Wallis meddig fogja még magát tartani».²⁾ A Wallis-ellenes hangulat mellett, könnyen megmagyarázható, ha a rendek, kik a pénzügyminister javaslatának visszautasításával, saját jogaikat vélték oltalmazni, semmi engedékenységről sem akartak hallani. A harminczkét éves haszonbér és a külön felelős ministerium követelése most már elejtetvén, a kerületi ülések vitáinak főtárgya a papírpénz forgalmon kívül helyezése volt.³⁾ Dessewffy József volt ennek az álláspontnak a főképviseelője, mely ellen még november 6-án senki sem szólalhatott föl a nélkül, hogy magát gyalázkodó megjegyzéseknek ki ne tegye. A főurakról, kik mérséklőleg akartak föllépni, mindjárt azt mondták, hogy: «ők annyit értenek a papírpénzhez, mint a vakok a színekhez». Még Vayt is, ki a papírpénz azonnali eltüntetését lehetetlenségnek állította, szakadárnak és az udvar kegyét hajhászónak kiáltották ki.⁴⁾ Dessewffy állítását arra alapította, hogy a császár magánkincstára elég nagy a papírpénz gyors beváltására.⁵⁾ Ezt a túlzott föltevést a nádor egy november 8-án tartott magánértekezleten igyekezett eloszlatni.⁶⁾ Még a november 9-iki ülésen is oly heves kifakadások fordultak elő, a milyeneket alig mert volna valaki a magánértekezésben ismételni. A személynök egész rábeszélő képességét fölhasználta, hogy a daczos nemességet enyhébb föllépésre bírja. Végre, az erőfeszítéstől kimerülten, fölkiáltott: «Öreg vagyok és a világon semmi egyéb kívánságom

---

¹⁾ Vogel jelentése, 1811 nov. 30. B. ü. m.

²⁾ Píringer Hagerhez, 1811 nov. 19. B. ü. m.

³⁾ Vogel jelentése, Pozsony 1811 oct. 26. B. ü. m.

⁴⁾ U. a. nov. 6. B. ü. m.

⁵⁾ Hager előterjesztése 1811 nov. 3-áról. B. ü. m.

⁶⁾ Jelentés 1811 nov. 13-áról. B. ü. m.

sincsen, minthogy hátralevő napjaimat a haza szolgálatának szentelhessem, de előre látom, hogy a mostani események nem fognak a rendek részére, rózsákat teremni». ¹⁾ Pillanatsnyira úgy látszott, hogy Dessewffynek az a javaslata, melynek értelmében a legrövidebb és pedig a jelenlegi országgyűlés folyama alatt meghatározandó határidőn belül, jó pénz hozandó forgalomba, a nov. 9-iki, döntő, nyilvános ülésben, győzedelmeskedni fog. De a javaslatot visszautasították és a határozat úgy hangzott, hogy a császár fölkérendő, mihelyt lehetséges, a mostani rendszer kiküszöbölésével, csengő pénz behozatalára és arra, hogy a papírpénz bevonásának idejét és módzatait a rendekkel még ezen az országgyűlésen, tanácskozás tárgyává tegye. ²⁾ A császár magánkincstárára vonatkozó bárminő hivatkozás pedig elmaradott. A nádor ezenfölül törekedett, a főrendekkel néhány, az alsóház üzenetében előforduló élesebb kifejezést is átalakíttatni, hogy így, mint mondja, az egész ügy «csekélyebb jelentőséget» nyerjen. Ő a föliraton olyan átalakítást is óhajtott eszközölni, mely mellett, a közös célra való közremunkálás tekintetében, a készséges akarat világosan kitűnjék; «ügyde» — írja ő a császárnak — «a proceres többsége nem vélt tovább mehetni és így megmaradtak a fönnebbi változtatásnál». ³⁾

A hosszas és gyakran igen heves viták után létrejött fölirattal a nádor Bécsbe utazott, hogy azt személyesen adja át a császárnak. A fölirat tartalma nem nagy vigasz volt Ferencznek, mert az nemcsak ismét elítélte Wallis rendszerét, ⁴⁾ hanem az udvar követelte segélyt is kifejezetten, haszon-talan tékozlásnak jelentette ki, mint a mely a pénzügyek álla-

¹⁾ Jelentés, 1811 nov. 13-áról, B. ü. m.

²⁾ Így szól a novemb. 11-iki fölirat is. *Acta com.* 1811, 107 l.

³⁾ József főherczeg a császárhoz, Pozsony, 1811 nov. 9. Bécsi áll. levélt.

⁴⁾ *Acta comitialia*, 1811, 93 l.: «De paterna hac Majestatis Vestrae Sacratissimae intentione, nos quidem plene persuasi sumus, consideratis tamen circumstantiis, quæ se a tempore adoptati systematis hujus evolverunt, convinci non possumus: eodem systemate, quod obstantibus fundamentatibus legibus, de quarum observatione Majestas Vestra nos sub his etiam comitiis clementer assecurare dignata est, ad effectum dirigi non potest, unquam ad scopum pertingi valere».

potát legkevésbé sem javíthatja. Az uralkodó hangulatot híven jellemezte egy követnek az a fölkiáltása: «a király a bőrünket akarja lenyúzni».¹⁾ A rendek úgy vélekedtek, hogy a király ne pénzt kérjen, hanem léptesse életbe azokat a javaslatokat, melyek az egész monarchia jóllétének emelése érdekében, már 1807-ben tétettek. «Nem tudjuk elképzelni» — így szóltak ők a császárhoz — «hogy az államot jelenlegi szomorú állapotából más eszközzel is ki lehessen ragadni, mint a monarchia összes iparforrásainak megnyitásával, még ha mindjárt, pillanatnyilag a pénzügyek szenvednének is azalatt, mert csakis ez az útja annak, hogy a nemzet gazdaságának útjában álló összes akadályok elháríttassanak».²⁾

A fölíratban használt hangra nagyban bátorította a rendeket a megyék helyeslése, melyek a november 11-iki fölíratot »mesterműnek»³⁾ nevezték. Mindenfelé beszélték, hogy a nemesség a rendek magatartását helyesli, az összejövetelek alkalmával a követeket élteti és azzal büszkélkedik, hogy a magyar az egyetlen nemzet, mely az igazságot ki meri mondani.⁴⁾ A nemesség és a papság, csekély kivétellel, a pozsonyi országgyűlésen hangoztatott amaz elvek mellett foglalt állást,⁵⁾ melyeket bécsi oldalról, az országban elterjedő lázongó szellem mérgező ösforrásának jelentettek ki.⁶⁾ «A pozsonyi országgyűlésen most megjelent rendek» — írja Schedius tanár Pestről Hagernek — «az országban nagy közbecsülésre tettek szert és az általános hangulat is, majdnem kizárólag az ott uralkodó irányzatok szerint alakul».⁷⁾ Sőt a parasztság is veszedelmes gondolkozásmódot árult el, melynek terjedését az állítólag már Csehországban és Karinthiában a pénzügyi rendszer miatt kitört nyugtalanságot mindenesetre hamis hireivel⁸⁾ is szították. A súlyos terhek alatt roskadozó parasztság hihetőleg, megnyerhető lett volna az udvar részére, ha

¹⁾ Wenger jelentése, Pozsony, 1811 oct. 29. B. ü. m.

²⁾ *Acta comit.* 1811, 107 l.

³⁾ Jelentés 1811 dec. 26-áról. B. ü. m.

⁴⁾ Jelentés 1811 nov. 2-áról. B. ü. m.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ Hager előterjesztése, oct. 30-áról. B. ü. m.

⁷⁾ Schedius Hagerhez, Pest, 1811 nov. 9. B. ü. m.

⁸⁾ Ferencz utasította 1811 nov. 19-én (B. ü. m.) Hagert, hogy állja útját ezeknek a hamis hírléseknek és terjeszsze azt az igaz hírt,

azt, a mint azt Gustermann tanácsolá, épen úgy, mint a városokat, a nemességgel és a papsággal szembeállítják.¹⁾ De mert a kormány egy ilyen, következményeiben kiszámíthatatlan társadalmi fölforgatást, mégis kockázatosnak tartott, szilárd és pedig minden osztályból egyaránt alakult ellenzékkel kényszerült szemben állani. Minél nagyobbak voltak az udvar követelései, annál nagyobb mértékben fokozódott az ellenzék belső összetartása. A nádor jól ismerte ezeket az állapotokat. De a míg ő Bécsben a fölirat szülte kedvezőtlen benyomás enyhítésén fáradozott, a rendek a legkisebb hajlandóságot sem mutattak gondolkozásmódjuk megváltoztatására. A sérelmek — úgynevezett gravamina — szőnyegre hozatalával újabb bizonyítékot szolgáltatott arra nézve, hogy ellenzéki álláspontjokból mit sem hajlandók engedni. Nem lehet célunk, ezen a helyen, a különböző sérelmeket, egyenként tárgyalni. De mint kiválóbb fontosságuak különös kiemelést igényelnek azok, melyek a levéltitok megsértésére²⁾ és a személyes meggyőződésnek az által előidézett korlátozására vonatkoztak, hogy azokat, kik az udvar előtt nem tetsző elveket hirdettek, túlságosan gyakran idézték föl Bécsbe, a királyi szó meghallgatására.³⁾ Heves kifakadások történtek Piringer és Gustermann ellen, kik műveikben, a rendek fölfogása szerint, az alkotmányt megtámadták. Gróf Dessewffy Sámuel, József fivére, élesen megtámadta Piringert, kit erkölcsi gyilkosnak nevezett, mert

---

hogy «az örökös tartományokban a legnagyobb nyugalom és ragaszkodás tapasztalható».

¹⁾ Gustermann javaslata. Kelet nélkül. B. ü. m. Ő azt mondja, hogy a paraszt előtt jobb kilátások képét kell föltárni és nem elég az olcsóbb urbariumot és a vagyonképességet megigérni. Erre megjegyzi Hager 1811 nov. 1-éről keltezett előterjesztésében (B. ü. m.): «Sein Mittel (tudniillik a Gustermanné) däucht mich jedoch eine zu gewagte Opposition des Bürger- und Bauernstandes gegen den Adel und die Clerisey aufzustellen». Leurs, 1811 oct. 23-ikán (B. ü. m.) ezeket mondja: «Die Klasse, welche heute die Regierung quält und durch welche sie sich in ihrem Gange hemmen lässt, würde in einem Monate um Güter und Leben kommen, wenn das Volk wüsste, dass die Regierung derselben ihren Schutz entzöge. — — — Nur Städte können Aristokratie mässigen; nur sie haben dieses in Europa gethan, nur sie werden es in Hungarn thun».

²⁾ *Acta com.* 1811. 133 l. De posta.

³⁾ U. o. 123 l. De evocatione ad verbum regium audiendum.

- az alkotmányt és a nemzetet le akarja mészárolni.¹⁾ Végre abban állapodtak meg, hogy a «de scriptis calumniosis» szóló sérelemben csakis Gustermann és a *Vertheidigung des Brückenkopfes vor Pressburg im Jahre 1809* című mű szerzője ellen emeltessék panasz, melylyel egyszersmind az a kérelem is egybekötöttetett, hogy a censorok ne tőrjék meg a nemzetet meggyalázó ily sajtótermékek megjelenését az örökös tartományokban.²⁾ Az e körül folyó vitákban különösen kitűnt gróf Dessewffy József, ki, Hager szerint «der trotzigste, hämischste, und rüstligste Gegner» volt. Hager csakugyan azt is hitte, hogy az ellenállást egy csapással megtörhetni, mihelyt a császár elhatározza magát, hogy a rendek e félelmetes vezérével hatalmát éreztesse. «Jelen alkalommal» — e szavakkal fordul Ferenczhez — «el nem fojthatom azt a kívánságot, kegyeskedjék Fölséged ennek a Dessewffynak vad és rakoncátlan törekvéseit föltartóztatni és őt királyi hatalmánál fogva, legalább az országgyűlésből száműzni: mert ez a Fölséged kegyességével teljesen összeegyeztethető lépés nagyon jótékony hatású volna és az ő szövetségeseit megfélemlítené, de a kiabálókat, különben is, korlátok közé szorítaná, a nélkül, hogy más erőszakosabb rendszabályokra volna szükség».³⁾ Teljes erejét latba vetette azonban Dessewffy a magyar nyelv érdekében, melynek a kormány részéről tapasztalt elhanyagolása, külön sérelmet alkotott. A tárgy fontossága és az ahhoz fűződött reménységek és aggodalmak indokolni fogják, ha ezzel a kérdéssel behatóbban kívánunk foglalkozni.

Dessewffy kezdettől fogva lelkes híve volt a nemzeti nyelvnek, melynek ápolását nagyon szíven hordozta. Ő nem ismert nagyobb kegyetlenséget annál, mint midőn egy népet anyanyelvétől akarnak megfosztani.⁴⁾ Viszont minden eszközt jónak tartott, mely a nyelv fejlesztésére szolgált. Nagy öröm érte tehát őtet, midőn 1808-ban, a Cotta-féle könyvkereskedésben rendelkezésre álló lapokból arról, az állítólag egy magyar főúr részéről kitűzött pályatételről szerzett tudomást,

¹⁾ Vogel jelentése, Pozsony, 1811 decz. 1. L. még a Diariumot is az 1811 decz. 1. ülésről.

²⁾ *Acta comit.* 1811. 112 l.

³⁾ Hager előterjesztése, 1811 decz. 10. B. ü. m.

⁴⁾ *Gróf Dessewffy bizodalmas levelezése*, I. 49 l.

melynek tárgya: ha vajon a magyar nyelv alkalmas-e a közélet követelményeinek kielégítésére? Ma már jól tudjuk azt, a mi úgy Dessewffy, mint összes kortársai előtt titok maradt, hogy tudniillik az a pályatétel se valamely magyar főúrtól, se pedig a nádortól nem származott, hanem a bécsi «Polizei-Hofstelle» hivatalából került ki, hogy ezzel Eris almája a különböző nemzetiségek közé dobassék.¹⁾ A mit sem sejtő Dessewffy tehát lelkes szavakkal biztatta barátját: Kazinczyt a pályázatra és annak kimutatására, hogy a magyar nyelv a közéletben előforduló minden tárgyalásra alkalmas. Az 1811/12-iki országgyűlésen Dessewffy, lelkesedése egész erejével lépett sorompóba a magyar nyelv igazaiért. Vállvetve küzdött ő ezért az eszményért a vele rokonérzelmű követekkel. Mindenki kötelezte magát, hogy csakis magyarul fog beszélni. Nagy sértésnek tekintették tehát, hogy épen ennek az országgyűlésnek folyama alatt adták a pozsonyi színházban *A víg cipész* («Der lustige Schuster») című darabot, a melyben az egyik játészó személy, a darabban előforduló cipészinas abbéli megjegyzésére, hogy ő ért spanyolul, angolul, francziául, magyarul, latinul, ennek az utóbbinak azt feleli: «hát akkor beszéljünk inkább németül, mert magyarul és latinul minden paraszt tud beszélni».²⁾ Az ilyes tűszúrások csak fokozták a német nyelv elleni gyűlöletet és a magyarhoz való ragaszkodást. Bármennyire egyek voltak azonban a rendek az udvar követeléseinek visszautasításában, a magyar nyelv kérdésében tátongó ür keletkezett közöttük.³⁾ A tiszta magyar és a szláv népeségű megyék követei között erős összetűzésekre került a sor, és különösen heves vitákra adott alkalmat az a kérdés, mekkora legyen az a határidő, mely alatt a lelkészek, tanítók, tanárok és hivatalnokok a magyar nyelv teljes elsajátítására kötelezhetők. A személynök azt az alapelvet állította föl, hogy Magyarország tulajdonképpen «alkotmányos» nyelve a latin és hogy a királyt, ki arra esküt is tett, nem lehet a magyar nyelv megtanulására kényszeríteni. E kijelentés ellen Des-

¹⁾ Erre nézve l. a közelebbieket: Az 1807-iki magyar országgyűlésről szóló cikkemben. Századok, 1896 évf.

²⁾ Vogel jelentése, Pozsony, 1811 decz. B. ü. m. A darabot aztán be is tiltották.

³⁾ Jelentés, 1811 decz. 15. B. ü. m.

sewffy óvást emelt, hangsúlyozva, hogy mindnyájuk kívánsága, hogy királyuk magyarul beszéljen.¹⁾ Viszont Lukácsy, trencséni követ, ellenkező álláspontra helyezkedett és azt hangoztatá, hogy a papokat nem lehet magyar szónoklatok tartására kényszeríteni. A latin nyelv, úgymond, eddigelé szerencsés helyzetet biztosított az országnak, mely a mellett jól érezte magát; van-e tehát ok arra, hogy ezzel a nyelvvel szemben hálátlanságot tanusítsanak? Helyes-e a nemzetet kétfelé osztani? Egy csizma éppen oly kevésbé talál mindenkire, mint egy kalap az összes emberek fejére. Ezt jól meg kell fontolni, tévé hozzá, mert biztosíthat mindenkit a felől, hogy még ha a kálvinisták összes togátusaikat is az ő megyéjébe küldenék, még sem volnának képesek annak lakóit megmagyarosítani.²⁾ Hosszas tanácskozások után elhatározták a királyt fölkérni, hogy a helytartótanács a megyékkel magyarul levelezzen és hogy ezentúl az összes törvényczikkek latin és magyar nyelven szerkesztessenek; hogy az összes egyházi és világi iskolákban a magyar nyelv kötelező tanítása elrendeltessék; hogy 1815 január 1-étől kezdve az ügyvitel az összes dicasteriumoknál magyar nyelven végeztessék és hogy végül 1812 január 1-től számított hat év alatt, az egész oktatás a nemzet nyelvén történjek. A magyar nyelv megtanulására kitűzött határidő, Horvát- és Tótország részére egy évtizre, tehát 1822-ig hosszabbított meg.³⁾

Ezek a határozatok a kormány bizalmasai előtt a monarchia egységének végét jelentették és mit sem tartottak veszélyesebbnek, mint ezeknek «az aristokratikus terveknek» megvalósítását. «A német ministerium ellenőrzése alól való kibuvásra és az osztrák császárság összes tartományait törvényesen összefűző, közös kötelék szétbontására» — úgymond az egyik jelentés — «nem is választhatna a mind követelőbben föllépő magyar nemesség biztosabb eszközt, mint a magyar nyelvnek tervbe vett, általánosan kötelező behozatalát». ⁴⁾ E jelentés szerint: Mária Therézia soha sem engedte volna

¹⁾ Vogel jelentése, 1811 decz. 11. B. ü. m.

²⁾ U. o. és Hoffmann jelentése, 1811 decz. 10-éről. B. ü. m.

³⁾ *Acta com.* 1811; 127 l. De lingua hungarica ejusque administracionis.

⁴⁾ Jelentés, 1811 decz. 5-éről. B. ü. m.

meg, hogy a megyék ügyeiket magyar nyelven vezethessék; «1792-ben» — teszi hozzá — «elég gyöngék voltak, hogy ezt a magyar nemességnek megengedjék, a nélkül, hogy az abból levonható következtetésekre is gondoltak volna: ezek a következmények pedig immár be is állottak». ¹⁾ «Csak egyetlen következményt» — mond egy másik jelentés — «kell megfontolni! Tagadhatatlan, hogy a kálvinisták mind jól beszélnek magyarul és nagy szónokokkal rendelkeznek; mihelyt tehát a magyar nyelv lesz a hivatali állás betöltésének főfeltétele, nyilvánvaló, hogy minden fontos állás, lassanként a kálvinisták kezére kerül, kik, végre is olyan dictaturát fognak gyakorolni, melynek következményeit késő lesz megbánni.» ²⁾ A kálvinisták elhatalmasodásától való félelem karöltve járt az a miatti aggodalommal, hogy a magyar nyelv meghonosodása a katolikus egyház fönnállását is veszélyeztetheti. «Ha» — így ír Hoffmann pesti senator — «kalvinista uraink (a magyar nyelv dolgában) célzt érnek, úgy ezzel vége a katolikus egyháznak és mindazoknak, kik a legmagasabb osztrák ház iránti ragaszkodást föntartani kívánják». ³⁾

Mialatt az országgyűlés a sérelmek összeállításával foglalkozott, a nádor még mindig Bécsben tartózkodott. Mindenki feszült várakozással leste visszaérkezését. Hisz úgy gondolták, hogy magával hozza a november 11-iki föliirat királyi elintézését. Némelyek ugyan azt állíták, hogy a császár felelni sem fog többé. Mások ismét úgy nyilatkoztak, hogy a nádor, ki november 11-ike óta Bécsben tartózkodott, addig el sem akar onnan jönni, míg nem sikerült neki a rendek kívánalmainak megfelelő királyi döntést kieszközölni. ⁴⁾ Persze, helyesebben vélekedtek azok, kiknek állítása szerint a nádor a császár székhelyéről addig el sem mozdulhat, míg a Párisba küldött futár vissza nem tér. ⁵⁾ Bizonyos ugyanis, hogy Metternich 1811 december 3-án Schwarzenberg herceget, a párisi nagykövetet arra utasította, puhatolná ki, miképen vélekedik Napoléon a magyar alkotmánynak az udvar részéről megkísérlendő,

¹⁾ Jelentés, 1811 decz. 5-ről. B. ü. m.

²⁾ Jelentés 1811 decz. 15-éről. B. ü. m.

³⁾ Hoffmann jelentése, 1811 d. cz. 19. B. ü. m.

⁴⁾ Jelentés 1811 nov. 29-éről.

⁵⁾ Vogel jelentése, Pozsony 1811 decz. 3. B. ü. m.

erőszakos megdöntéséről.¹⁾ A rendek sérelmeinek éppen az az első pontja, melyben Horvátországnak az utóbbi háborúban elvesztett részét, visszafoglalás esetére, Magyarországhoz csatolni kéri,²⁾ fegyverül szolgált Metternich kezében arra, hogy Napoleont az államcsíny szükségességéről meggyőzze. Mindekelőtt pedig el kell oszlatnia a francziák császárljának a miatti bizalmatlanságát, hogy a magyar alkotmány megsemmisítése a belső egység erősítésére szolgálván, az, az összes erők egyesítése mellett, új hadjárat indítását fogja maga után vonni. Sőt inkább az a föladat várt Schwarzenbergre, hogy az egész dolgot úgy tüntesse föl, mintha az országgyűlés szétrobbantása kizárólag Franciaország érdekében történék. Schwarzenberg utasítva volt megmondani, hogy a bécsi udvar csak akkor nyújthat Napoleonnak az Oroszország elleni, küszöbön levő hadjáratához segílyt, ha a nyakas rendek alkalmatlan ellenőrzésétől megszabadulhat.³⁾ Úgy látszik, hogy Napoleon beleegyezése esetére, csakugyan minden elő volt készítve a magyar alkotmány halomra döntésére. Aláírásra készen állott a császári kézjegy, mely József főherczeg letétele mellett, a császári ház egy másik tagját bizza meg az államcsíny keresztülvitelével.⁴⁾ Különösen a «terroristáknak» is nevezett Wallist

---

¹⁾ Metternich Schwarzenberghez, Bécs, 1811 decz. 3. Bécsi áll. levélt. «Il serait fort intéressant de savoir comment l'empereur Napoléon juge la question du renversement de cette constitution et V. A. voudra bien ne pas négliger de sonder là-dessus le terrain et de nous informer des résultats de ses observations».

²⁾ U. o. «Elle (a rendek kívánalma) fournit une des preuves les plus incontestables de la nécessité de mettre un terme à l'anarchie légale, parée du nom de constitution hongroise, mais V. A. sait combien le moment de cette entreprise doit être calculé sur les événements politiques de l'Europe et sur les rapports particuliers de l'Autriche avec les puissances».

³⁾ U. o. «Vous trouverez toutefois, mon prince, de grandes ressources dans la position des affaires hongroises, dans le cas où il s'agirait de nuancer vos explications sur nos rapports politiques avec la France, de manière à entrevoir de l'intérêt à faire ressortir l'étendue de nos efforts militaires futurs, en leur opposant la gêne que nous fait éprouver la marche de la diète hongroise, ou bien à établir l'impossibilité de les augmenter en appuyant vos preuves sur cette même cause».

⁴⁾ Mayer jelentése, Pozsony, 1812 márcz. 8. Bécsi áll. levélt. Annál a helynél, hol Mayer megemlíti, miként ő arról a legbizalma-

és Baldaccit jelölték meg azon férfiak gyanánt, kik, a katonai párt társaságában az alkotmány megsemmisítését tervezték.¹⁾ A nádor tudomással birt mindezekről az ellenséges törekvésekről; sőt azt hitte, hogy csak ürügyet keresnek a terv keresztülvitelére. Aggodalommal eltelt szívét fivére, János főherczeg, előtt tárta föl, ki akkoriban a következőket jegyzé föl naplójába: «Én nem kívánom azt, (az alkotmány megszüntetését), mert nem most van annak az ideje; előttünk áll a főhatalmasságok (Francia- és Oroszország) közti háború; mi semmire sem vagyunk elkészülve, az oroszok pedig már talán Belgrád előtt vannak! Mi lesz abból? Elégületlenség, végrehajtó hadsereg az országban, és miféle csapataink vannak? Az összes magyar ezredek Lengyelországban vannak, beállanak a szökések azokhoz, kiknek jobb dolguk van, vagy pedig haza. Az óhitűek ragaszkodása Oroszországhoz; talán nyugtalanságok az ország belsejében. Mit fog a fegyveres fölkelő sereg csinálni? Nincs-e elég robbanó anyag? Hisz csak néhány vállalkozó heveskedőre van szükség. És végre is, mit akar a császár? Pénzt! Hát megkapja-e azt ezen a módon? Ha megsemmisíti az alkotmányt, a legtöbb hivatalnok félreáll, tehát új hivatali szervezet hálózatát kell az országra kiterjeszteni, hogy keresztülvitelre kerülhessen a sor. Ehhez évekre van szükség, láttuk ezt már József császár idejében. Így hát elveszítjük a régi szerszámokat, de újakat nem kapunk».²⁾ Bármennyire leverék a nádort a sötét kilátások, de bátorságát még sem vesztette el. El volt határozva helyén mindaddig kitartani, míg onnan a császár el nem mozditja.³⁾ A nádort azonban nem tették le, és az államesinyt nem hajtották végre. Nem hajtották végre azért, mert Napoleon, tekintettel a homályos európai helyzetre, annak mellőzését tolmácsolta.⁴⁾ Magában az országban

---

sabban értesítve lett, Metternich irónnal megjegyezte: «Hogyan jutott ez a közönség tudomására?», a mi bizonyítja, hogy a császár elé csakugyan ily tartalmú kérvényt terjesztettek.

¹⁾ Jelentés 1811 nov. 27-éről. B. ü. m.

²⁾ Kronos id. m. 133 l.

³⁾ U. o. 134 l.

⁴⁾ Metternich bizalmas utasítása Schwarzenberghez 1812, jan. 24. Bécsi áll. levélt. Cet embarrass (a rendek magatartásával szemben) n'existerait pas, si nous pouvions songer à la (az országgyűlést) dissoudre par un simple coup d'autorité qui nécessairement devrait

persze másként vélekedtek. Itt általában azt tartották, hogy a francia császár épen arra ösztökéli szövetségesét, hogy a magyarokat megrohanja, sőt erre a célra már fegyveres csapatokat is ígért volna.¹⁾ A fordulatot az udvar elhatározásában az 1812 január 5-éről kelt királyi resolutio jelezte, mely az 1811 november 11-iki föliratra szolgált válaszul. Most már még csak annak a színezetét is gondosan kerülték, mintha a királyi döntés a nádorral ellentétben keletkezett volna. Metternich figyelmeztette a császárt, ne engedné a nádort addig elutazni, míg a leiratot neki kezébe nem adta, mert máris mindenfelé beszélnek, hogy József főherczeg a resolutio átvétele nélkül hagyja el Bécsset, bizonyítékául annak, hogy a leirat tartalma az ő gondolkozásmódjával nem egyező.²⁾ Erre a császár azt felelé: «Fivérem a rendek föliratára vonatkozó határozataimat még elutazása előtt átvette».³⁾

être suivi immédiatement du renversement de la constitution; mais Napoléon est d'accord avec nous sur les dangers de songer à pareille entreprise avant que nous ne voyions clair dans la marche des affaires générales». — Metternich 1812 január 24-iki fölmutatatható utasítása (Bécsi áll. levélt.) ezeket mondja: «La communication que je vous ai faite le 11 janvier del a résolution royale adressée à la diète le 5 du même mois, aura prouvé à l'empereur Napoléon que nous avons agi dans le sens qui lui avoit également paru le plus adopté à l'urgence de la position des affaires générales». Sajnos, Schwarzenberg válasza Metternich 1811 decz. 3-iki utasítására vonatkozólag nincs meg az iratok között, épen így nem található föl Metternich 1812 január 11-iki sürgönye Schwarzenberghez, melyben a január 24-iki utasításból láthatólag behatódobban nyilatkozott Napoleonnak a tervezett államcsínnyel szemben tanúsított magatartásáról.

¹⁾ Jellemző erre nézve ama Napoleon és gróf Bubna közt 1812 decz. 31-én folytatott beszélgetés, a midőn a francia császár az osztrák tábornokot arról akarta meggyőzni, hogy Ausztria érdekében állana vele Oroszország ellen még szorosabb egyetértésre lépni. Napoleon azon kérdésére, miért helyezi magát vele szemben a monarchia nyilvános véleménye ellenséges álláspontra, Bubna a következőket mondá: «Que la nation hongroise voyoit dans l'emp. Napoléon une tendance systématique à détruire leur constitution». Erre Napoleon: «Ceci je le conçois, car je suis l'ami de l'empereur, et lorsque j'étois son ennemi, les Hongrois étoient de mon côté. Bubna Metternichhez intézett jelentése. 1812. decz. 31. Bécsi állami levélt. Lásd Oncken: *Österreich und Preussen im Befreiungskrieg* I. köt. 64. l.

²⁾ Metternich elcterjesztése 1812 jan. 5-éről. Bécsi áll. levélt.

³⁾ A császár resolutiója előbbihez.

József főherczeg január 6-án hagyta el Bécsset. Minthogy most még semmit sem lehetett erőszakkal keresztülvinni, meghagyták őt tisztségében. Fölvethetjük azonban azt a kérdést, hogy indokolt volt-e az udvar magatartása József főherczeggel szemben? Vajon nem hozta-e ő meg éppen a császár érdekében, a legnagyobb áldozatot, akkor, midőn az ország alkotmánya ellenére, az országgyűlés összeülése előtt, a pénzügyi patens kibocsátásához hozzájárult? ¹⁾ Elfeleldhették-e Bécsben, hogy ő volt az, ki, magát népszerűsége elvesztésének kitéve, tekintélye teljes súlyával föllépett a febr. 20-iki patens elfogadása érdekében? Az ő helyzete mindezeknek az eseményeknek hatása alatt nem vált valami rózsássá. Hisz Podmaniczky és mások nyíltan hangoztatták, miként a nádor drágán fogja megfizetni, hogy a pénzügyi rendelet kibocsátásába, tanácsuk előzetes meghallgatása nélkül, beleegyezett. ²⁾ A bizalmatlanság magvát immár szétszórták ellene és ő neki éreznie kellett, mint veszt el naponként a bizalomnak azt a kincsét, melylyel a magyarok megajándékozták. ³⁾ Igaztalanul jártak el tehát azok, kik a császárnak folyvást azt hajtogatták, hogy fivére egészen az országos párt befolyása alá jutott, mely neki mindenben irányt szab. A valóság inkább az, hogy József jól megfontolt politikából közeledett a hatalmas párthoz, hogy ezt céljaira megnyerhesse, a nélkül azonban, hogy magát annak karjai közé dobta volna. Éppen oly jogosulatlan volt, őt, orosz rokonságára hivatkozással, azzal vádolni, hogy sógora, a czár védelme alatt, Magyarország királyi székének elnyerésére törekszik. ⁴⁾ Semmiféle jel sem mutat arra, hogy a nádor, uralkodója iránti hűségében, egyetlen pillanatig is ingadozott volna. Fáradozásai, melyek hiven visszatükröződnek a császár-

---

¹⁾ Makó országgy. követ azt mondá, hogy ő nem hisz a nádor alkotmányszeretetésében, miután utóbbi az új pénzügyi rendszerhez beleegyezését adta, Vogel jelentése, 1811 nov. 14. B. ü. m.

²⁾ Vogel jelentése, 1811 aug. 28. B. ü. m.

³⁾ Leurs jelentése, átdatott 1811 szept. 4-én B. ü. m.: Se. kön. Hoheit der Burggraf Ungarns haben nie so viele und so erbitterte Feinde gehabt, als unter den jetzigen Ständen; die Parthei hat beschlossen, denselben in das Gedränge zu bringen und zu demüthigen, weil er nicht offen genug gegen Ungarn soll gehandelt haben».

⁴⁾ Jelentés nov. 14-éről és Hager előterjesztése, 1811 decz. 12-éről. B. ü. m.

hoz intézett leveleiből és előterjesztéseiből, nyilvánvalóan tanusítják, hogy épen oly nagy ügyességgel, mint odaadással törekedett fivére ügyét védelmezni. De ő nem érthetett egyet azokkal, kik az alkotmányukra féltékeny magyaroktól minden körülmények között, csak engedelmességet követeltek. Büszkeséggel töltve be nádori tisztségét, szent kötelességének tartotta, az alkotmányt az udvar absolutistikus irányzataival szemben, tőle telhetőleg, megvédelmezni. De épen így buzgókodott azon is, hogy mint közvetítő az uralkodó és a rendek között, előbbinek érdekeit sikeresen gyámolítsa. Nem rajta múlt, ha igyekezete most, e tekintetben, eredménytelennek bizonyult. Vajon az ő hibája volt-e, hogy 1810-ben, midőn az országgyűlés egybehívásának előkészítése került szóba, javaslatait mellőzték? Ha akkoriban tanácsát követik és önkéntes engedményekkel a kedélyeket megnyerni törekednek, úgy nem kellett volna neki most oly döntést magával vinnie, mely könnyen újabb összeütközések okozójává válhatott.

A királyi leirat tartalmáról némi előízt adhat annak megemlítése, hogy a császár a föliratot «ostobának» («dumm-dreist») nevezte, mely tele van «ellenmondásokkal és sületlenségekkel» («Widersprüche und Ungereimtheiten») úgy, hogy «annak terjesztése csakis a rendeket fogja megszégyeníteni, de a kormánynak semmi esetre sem árthat». Ferencz resolútiójának megszerkesztését, nem a mint ennek történni kellett volna, a magyar udvari kancelláriára, hanem külügyministerére bízta. Az országgyűlési tárgyalások folyama alatt már többször észlelhettük, hogy Metternich különös figyelmet szentelt a magyar ügyeknek. A január 5-iki döntés, mely az ő legsajátabb műve,²⁾ mutatja, a mit ezentúl is folyvást látni fogunk, hogy mostantól kezdve, ő a császár tulajdonképeni tanácsadója a magyar ügyekben. Valóságos művészettel fejtegeti ő e leiratban, hogy az alattvalók, kik mindent csak kor-

¹⁾ A császár resolútiója 1812 jan. 31-éről. B. ü. m. Igy nyilatkozott Ferencz, midőn Hager január 25-én kérdést intézett hozzá, vajon megengedhető-e a rendek föliratának és a többi országgyűlési okmányoknak nyilvános elárusítása. L. Pertz: *Leben des Freiherrn vom Stein*. II. köt. 559 l. mint itél Stein az 1811 nov. 11-iki föliratról.

²⁾ Gróf Metternich leirat-tervezete a magyar rendek 1811 nov. 11-iki föliratára. — A tényleg kibocsátott resolúció 1812 jan. 5-éről. B. áll. levélt. A latin szöveget *Acta comit.* 1811/12 196 l.

látolt szempontjokból szemlélnék és így képtelenek az állapotokról maguknak teljes képet alkotni, mennyire nem bírhatnak tiszta fogalommal az elkerülhetetlenül szükséges intézkedésekről. Metternich elmondhatja az uralkodóval, miként nem kételkedik abban, hogy a rendek fölíratában foglalt terjedelmes fejtegetések «az állam közjavát» czélozzák. «De mert ezt» — így hangzik a folytatás — «egész terjedelmében, csakis Ő Felsége mérlegelheti az egyedül előtte ismert körülmények szerint, és azokat az összes viszonyokat, melyekre az egész monarchia javának előmozdítását czélzó rendszer fölépíthető, senki más tökéletesen nem ismerheti, helyes mértékkel tehát annál kevésbbé mérlegelheti, elkerülhetetlen volt, hogy a rendek által a fontos kérdésre vonatkozólag adott fejtegetések, a kitűzött czéltól el ne térjenek, vagy a kivitel lehetőségével ellentétben ne álljanak, vagy végezetül, önmagoknak ellent ne mondjanak és egymást kölcsönösen le ne rombolják».*) Nyiltabban nem is lehetett a rendek előtt, tanácskozásaik hiábavalóságát megmutatni. Ha csakis a trón magaslatán álló uralkodó képes, teljes áttekintés alapján, helyesen határozni, mire való a rendek gyűlésezése? Metternich, úgy látszik, ezen a békés úton könnyebben és gyorsabban remélte az alkotmányt romba dönteni, mint a fegyveres erő segítségével. Hadd maradjon meg az alkotmány külszíne, a rendek pedig legyenek arra a szerepre kárhóztatva, hogy mindenhez pusztá beleegyezésüket nyilvánítsák. Ha a rendek beérik ezzel a hatáskörrel, mely mellett az udvar követelései ellenállásra nem találhatnak, akkor a kormányt még saját előnye is, az országgyűlés fönmaradásának védelmezésére utalja. Ha pedig a rendek nem akarnának úgy táncolni, a hogy Metternich dudál, úgy erre, de csakis erre az esetre, kéznél volt az államcsínyre való fenyegetés. A kinyomatott január 5-iki resolútióból, mindenesetre kimaradt ez a hely, de föl kell tételeznünk, hogy annak elhagyása a hivatalos, a követekkel közlendő szövegből, az utolsó pillanatban, és hihetőleg a nádor közbelépésére, következett be. Kétségkívül nagyon jellemző a legfelsőbb köröknek Magyarországról táplált gondolkozásmódjára nézve, hogy Metternich oly okmányt terjeszthetett aláírás

*) Idézve Metternich német választervezete után. B. áll. levélt. A latin szöveget l. *Acta comit.* 196 l.

végezt a császár elé, a mely figyelmezteti a rendeket azokra a sajnós következményekre, «melyek» — így szól ez a tétel — a halasztást nem tűrő és a legkényszerítőbb szükségén alapuló intézkedések kitolása, vagy hosszasabb halogatása miatt, magát az alkotmányt érni fogják».*) Ezek a szavak még azoknál is szigorúbbak, melyeket a császár az 1811 november 4-iki resolúcióban használt. Ebben csak annyit mond, hogy sem «daczolást», sem «jogai korlátozását», «sem ellenállást» nem fog tűrni. «De az alkotmánynyal» szemben semmi fenyegetés sem hangzott el. De ezenkívül is nagy a különbség valamely, a miniszterhez intézett és minden perczen letagadható bizalmas utasítás és a nyilvános ülésben kijelentendő ünnepélyes nyilatkozat között. Bárki volt legyen az, ki a január 5-iki resolúcióban foglalt fenyegetés kihagyását javasolta, annyi bizonyos, hogy a császárnak jó tanácsot adott. Mert a fenyegetés, az országgyűlés egész lefolyásából következtetve, a rendek gondolkozásmódján semmit sem változtatott volna, sőt a kedélyek izgalmát csak fokozta volna. Ha pedig a rendek, mit sem adva a kardcsörtetésre, még sem engednek, nem lett volna-e a császár annak a keserű kényszerűségnek kitéve, hogy vagy beváltsa szavát, vagy pedig némán szemlélje, hogy a hátrálás mily mély sebeket üt tekintélyén? Mindenesetre bölcsőbb eljárás volt tehát, hogy Ferencz, mellőzve az esetleges államcsínyre való utalást, csakis arra hívta föl a rendek figyelmét, hogy tévednek, midőn a közjóról való szükséges gondoskodást az alkotmánynyal össze nem egyeztethetőnek tartják és hogy az ilyen nézet csakis az alkotmány megrendülésére vezethet. Ebből az elvből kiindulva, követelte, hogy Magyarország, a rendes contribúción felül, az 1812-ik évre, még tizenkét milliót fizessen és az 1813-ik év első negyedére, az említett aránynak megfelelő összeget biztosítson. Ennek az ügynek letárgyalására Ferencz négy heti időt engedett, de ezenfelül azt is követelte, hogy ugyanaz alatt az idő alatt a királyi előterjesztéseknek a magánviszonyokat tárgyazó harmadik pontja is elintéztessék. «A sietség» — így szól a resolúció — «annyival sürgetőbb, mivel 1812 február 1-ső napja, melyen a bankóczédulák el fognak tűnni, immár nagyon közeledik és a további halogatás a magánfelek között, nagy

---

*) Választervezete Metternichnek, B. áll. levélt.

vagyonai kárukra, elkerülhetetlen összeütközéseket fog maga után vonni». ¹⁾

Kifejezetten kijelentette azonban a császár, hogy a jól megfontolt pénzügyi rendszer továbbra is fönmarad. Csakis egyetlen pont tekintetében volt hajlandó engedni: kész volt ugyanis elállani attól a követelésétől, hogy Magyarország száz millió beváltási jegyért a biztosítást már most, azonnal magára vállalja. E helyett ajánlja a rendeknek, hogy küldjenek ki egy bizottságot oly terv kidolgozására, melynek segélyével a beváltási jegyek biztosításának, földözettel való ellátásának és törlesztésének eszközei előteremthetők. A bizottság utasítandó, hogy még a jelenlegi országgyűlésnek, mely négy héten belül szét fog oszlani, újabb összejövetelekor részletes jelentést tegyen. A hivatalos okirat hangsúlyozta, miként a királyi előterjesztések e részének tárgyalása egyfelől azért rövidítettetik meg, hogy a nagy jelentőségű tárgy megfontolására kellő idő adassék, de másfelől azért is, hogy az adózó népesség az országgyűlés föntartásának terheitől megszabaduljon. ²⁾ Ámde valójában, a beváltási jegyek biztosítási alapjának föladása, az udvar meghátrálását jelenté, a magyar ellenzék előtt. Egyáltalában, a január 5-iki resolutio szigorú hangja és a korlátolt alattvalói belátás hangoztatása csakis arra vezethető vissza, hogy így a korona visszavonulása, tekintélyének nagyobbfoku csorbulása nélkül és csekélyebb föltűnés keltése mellett, következhessék be. ³⁾ Ezt a lépést mindenestre megkönnyíté a beváltási jegyek árfolyamának egészen váratlan javulása. Most már bizonyos valószínű látszat mellett állithatták, hogy az árfolyamemelkedés mellett, a biztosításról lemondhatnak, mely utóbbinak amúgy is inkább erkölcsi, mint anyagi hát-

---

¹⁾ Gróf Metternich választervezete. Bécsi áll. levélt. A latin szövegre nézve l. *Acta comitialia*, 198 l.

²⁾ *Acta comit.* 197 l.

³⁾ Metternich bizalmas utasítása Schwarzenberghez, 1812. jan. 24. Bécsi áll. levélt. «L'empereur a cédé vis-à-vis de la diète qu'il a pu le faire sans se compromettre envers ses peuples». A Schwarzenberghez intézett fölmutatható utasítás szerint: «L'empereur en évitant le plus que faire se pouvait de se mettre en opposition avec les propositions royales, a effectivement tâché de poser les questions de la manière la plus simple et d'écarter de la discussion tout ce qui pouvait prolonger celle sur des principes» Bécsi áll. levélt.

tere volt.¹⁾ És ezzel, tisztességes formák között kiküszöbölhető volt az egyik, sokat vitatott kérdés, mely a kormány és az országgyűlés közötti kiegyezésnek útját állotta.

A január 5-iki resolutio hangja Bécsben közmegelegedést okozott. Mióta megtudták, hogy a bajokban Magyarország is részesedni fog, mindenfelé a legnagyobb áldozatkészség mutatkozott.²⁾ De már kevésbbé kedvező hangulatot keltett a resolutio a rendeknél. A királyi leiratot a legnagyobb csöndben hallgatták meg.³⁾ A fölolvadás befejezésekor mormogás hallatszott, a nemtetszés világosan fölismerhető volt.⁴⁾ Az egyik követ fölkiáltott: «Ez olyan resolutio, melyet az ország törvényei nem támogatnak.»⁵⁾ Néhány főúr pedig elkeseredve jelentette ki: «No hát jól van: így semmit sem adunk».⁶⁾ Az egyik szemtanú, Leurs, azt mondja, hogy nyert benyomásai szerint csak az lehet a «végső menedék», ha vagy föláldozza az udvar hatalmát, vagy pedig erőszakos rendszabályokhoz folyamodik.⁷⁾ Leginkább bántotta a rendeket az a szemrehányás, hogy ők önmagokkal jöttek ellenmondásba, a mi, szerintük, csakis a királyról mondható el. Hát vajon nem vették-e nekik még a miatti panaszukat is rossz néven, hogy a kormány az «arcana arcanorum» mögé buvik és mit sem akar mondani? Most pedig ezt maga a császár is bevallja és mégis

---

¹⁾ Metternich Schwarzenberghez, 1811 decz. 3. Bécsi áll. levélt. «..... et qui n'avaient été conçues que pour le soutien des billets d'échange bien plus sous un point de vue moral que sous celui d'une stricte nécessité matérielle». A választervezet (Bécsi áll. levélt.) is említi, hogy az árfolyam javulása miatt a kormány lemondhat a biztosítási alapról. De a hivatalos szövegben ez a kijelentés nem fordul elő.

²⁾ Jelentés. 1812 jan. 12. B. ü. m.

³⁾ Vogel jelentése, 1812 jan. 8-áról. B. ü. m.

⁴⁾ Mayer vezérőrnagy jelentése Metternichhez, Pozsony 1812 jan. 8. Bécsi áll. levélt. Mayert Metternich küldte ki Pozsonyba, hogy az országgyűlésen történekről tudósításokat adjon. Metternich 1812 jan. 21-iki, a császárhoz intézett előterjesztésében (Bécsi áll. levélt.), melylyel Mayer sürgönyleveleit bemutatá, utóbbiról azt mondja: «welcher durch seine Berichte sehr viel Einsicht und eine sehr richtige Beurtheilung verräth». Sajnos, a tábornok jelentései márczius 30-ával megszakadnak.

⁵⁾ Hoffmann jelentése. 1812 jan. 8-áról. B. ü. m.

⁶⁾ Mayer vezérőrnagy jelentése, Pozsony, 1812 jan. 8. Bécsi áll. levélt.

⁷⁾ Leurs jelentése, 1812 jan. 8. B. ü. m.

tagadni akarják, hogy ő előbbi szavaival ellentétbe került? Maga Leurs az udvarnak ez a jelentékeny bizalmasa is, kénytelen bevallani, hogy nagy hiba volt, egyrészt a rendek szemei elé tartani, hogy ők nem bírhatnak az uralkodó mély bepillantásával, másrészt pedig őket ellenmondással vádolni. Most már nyilvánvaló lett azoknak az állításoknak a következménye, melyeknek fölvételétől a királyi resolútióba, Leurs intelmei szerint, tartózkodni kellett volna.¹⁾

A követek, szilárdul ragaszkodva álláspontjukhoz, kölcsönösen tüzelték egymást a gyors cselekvésre, hogy ezzel a kormányt elkábitsák és annyira sarokba szorítsák, hogy többé kivezető úthoz ne juthasson.²⁾ Nem is négy hét, hanem már hét nap alatt tisztába akartak jönni válaszukkal. Minden figyelmeztetés, minden hivatkozás arra, hogy csakis az állam szükséghelyzete kényszeríti az uralkodót követelései föntartására, «süket fülekre» talált. Lukátsy fölkiáltott: «Ha most engedünk, örökre végünk van. De győzünk, ha alapelveinkhez ragaszkodunk».³⁾ «Mi ér nektek» — így szólott a parancsnokoló tábornok néhány ellenzéki főúrhoz — «ez a meg gondolatlan beszéd, ugyan hová juttathat az benneteket?» Beckers gróf, ezredes, József főherczeg hadsegéde pedig, hangoosan kijelentette: «Fontoljátok meg, hogy mit csináltok makacsságokkal. A császár csapatokat fog az országba küldeni, és föltétlenül végrehajtja, a mit az állam javára szükségesnek tart».⁴⁾ A rendek, kik mindekkoráig tartózkodtak a király és nemzet jogainak fejtegetésétől, most már, a viszonyok kényszere alatt, mindinkább ennek az útnak a követésére voltak ráutalva. A könyvpiaczon megjelentek azok a röpiratok, melyek az említett kérdés vitatását minden irányban megkezdettek. Így már 1811 végén napvilágot látott egy füzet, melynek czime volt: *Mivel tartozik a császár a magyaroknak és mivel tartoznak a magyarok a császárnak?* és mely a kérdést a rendek álláspontja értelmében döntötte el.⁵⁾ Most aztán egy

¹⁾ Leurs jelentése, 1812 jan. 8. B. ü. m.

²⁾ Mayer jelentése 1812 jan. 8. Bécsi áll. levélt.

³⁾ Jelentés 1812 jan. 12-éről. B. ü. m.

⁴⁾ Mayer jelentése, Pozsony 1812 jan. 8. Bécsi áll. levélt.

⁵⁾ Arnbruster jelentése, 1811 nov. 20. B. ü. m. A füzetet magát nem láthattam.

másik röpirat jelent meg; czime: *Mi a király, mik a rendek, mi a nemzet?* Ezt oly gyorsan elkapkodták, hogy még 500 bécsi értékű forintot is ígértek egy-egy példányért.¹⁾ Elérkezett tehát az ideje, hogy ezeknek az államjogi fejtegetéseknek eleje vétessék. Több főúr, kik a «böles, valóban hazafias és a trónhoz hű párthoz»²⁾ tartoztak, föl is kérte a nádort, hogy egy magánértekezleten a rendeket nyakasságok következményeire figyelmeztesse. Ezt a tanácskozmányt január 9-én tartották meg. A főherceg, a kerületi ülés elnökének szájából kénytelen volt azt a kijelentést hallani, miként ők csak azért engedtek a meghívásnak, hogy a nádort meghallgassák, de távolról sem akarnak az ügyek megbeszélésébe bocsátkozni. Ez azonban a főherceget nem tartotta vissza annak nyílt kimondásától, hogy a rendek igyekezzenek mielőbb a resolutio értelmében határozni, mert máskülönben a császár kénytelen lesz kivánságának idegen eszközökkel, nyomatékosan érvényt szerezni.³⁾ Az «idegen eszközök» ugyan gondolkodóba ejtették a rendeket, de nem szültek oly fokú aggodalmat, mely őket engedékenységre kényszerítette volna.⁴⁾ Az erre következő kerületi ülésekben a heves beszédek és a király környezete elleni kifakadások hosszú sorozatában nyilatkozott meg a rendek hangulata. «A ki a királyt igazán szereti» — úgymond Dessewffy — «az bizonyítsa be ezt azzal, hogy semmit sem fizet; mert a tékozlót segélyezéssel nem lehet rendre szoktatni». Ha, folytatja, megszavazzuk a tizenkét milliót, úgy, az alkotmány ellenére, olyan kötelezettségekbe sodortatunk, melyek mellett, — és ez volt az új, divatos jelszó — «az összes jövődöbeli deficitek atyja» leszünk. «Mit jelentsen» — tévé hozzá Dessewffy — «az alkotmány küszöbön levő megsemmisítéséről szóló, évek óta tartó sugdosás? A tökéletes bizonyosság nem érintene bennünket olyan érzékenyen, mint a bizonytalanságnak az az állapota, melyben folyvást leledzünk. «Ne fizessünk semmit» — végzé ő beszédét — «és várjuk be az

---

¹⁾ Leurs jelentése. Kelet nélkül. Átadatott 1812 febr. 16-án. B. ü. m.

²⁾ Mayer szavai, melyeket 1812 január 8-iki jelentésében használt. Bécsi áll. levélt.

³⁾ Mayer jelentése 1812 jan. 11-éről. Bécsi áll. levélt.

⁴⁾ U. o.

alkotmány elvesztését». «Inkább semmiféle alkotmányunk ne legyen» — kiáltották mások közbe — «mint olyan, melyet meg kell vásárolnunk».¹⁾ Erre fölemelkedett Máriássy, kit a nádor kifejezése, az idegen eszközökről, nem hagyott pihenni. «Ha» — úgymond — «idegen hatalom fenyeget bennünket» (és itt köhécselésével szándékosan szünetet tartott), úgy van még karunk királyunk megoltalmazására. Ha pedig az alkotmány miatti belső aggodalmak léteznének, akkor is megtaláljuk a szükséges eszközöket (ismét szünet); ebben az esetben fölkérjük királyunkat, távolítsa el a rossz tanácsadókat és bizzék és higyen hű nemzetében».²⁾ Az összes fölszólalások óvást emeltek a segély megszavazásának jogosultsága ellen, mert ez csak háború esetében fordulhat elő.³⁾ Néhány férfiú, élükön Vayval, az alkotmányos szempont megóvása mellett, szükségesnek tartotta, a külső viszonyokra tekintettel, a császár segélését. Segíteniünk kell, úgymond Vay, mert az alkotmányt könnyen veszély érheti, ha ridegen visszautasító magatartást tanusítunk. Egyebként is botrányszámba jöhet egész Európa előtt, ha a császártól minden támogatást megtagadunk.⁴⁾ Habár e szavak kedvetlen fogadtatásra találtak, mégis 18—19 megye követei Vay javaslata mellett foglaltak állást. Husz vármegye semmit sem akart a fizetésről hallani, tizenhárom pedig az utasítás hiányának ürügye alatt, tartózkodott a szavazástól.⁵⁾ A hajlandóság kétségtelenül megvolt arra, hogy a királyt ne hagyják cserben. Segíteni akartak, de csakis szabad elhatározásból és ezért tiltakoztak is az ellen, hogy Ferencz, királyi jogánál fogva, követelhetné a tizenkét milliót a kitűzött időpontban.⁶⁾ Mayer tábornok előtt azonban már nagy vívmánynak tünt föl, hogy a teljes megtagadással, legalább a rendek egy része, szakított. «A jég meg van törve» — írja ő Metternichnek — «most már minden csak attól függ, megtalálják-e a mágások a módot,

¹⁾ Mayer jelentése, Pozsony, 1812 január 11. Bécsi áll. levélt.

²⁾ U. o.

³⁾ Vogel jelentése, Pozsony, 1812 január 11. B. ü. m.

⁴⁾ U. o. Mayer szerint (1812 jan. 11 Bécsi áll. levélt.) Kalmárffy budai polgármester merészkedett a «fizetni» szót legelőször kiejteni.

⁵⁾ Mayer és Vogel jelentései 1812 jan. 11-éről.

⁶⁾ Hoffmann jelentése, 1812 jan. 14. B. ü. m.

hogy a rendeket lassanként a királyi resolutio teljes kielégítésére bírassák rá. De hogy rávehetőek lesznek-e a bizottság¹⁾ megválasztására, ez nagyon is kétséges, annyival inkább, mivel némely főurak, úgy látszik, ebben a tekintetben a rendekkel értenek egyet».²⁾

A január 11-iki kerületi ülésben, melyen «hevesebb és fájósabb» jelenetek játszódtak le, mint valaha, Máriaissy indítványt tett arra nézve, hogy a fizetési rendszer barátaiból és ellenfeleiből bizottságot válasszszanak. Az indítvány egyhangulag elfogadtatott. A bizottság föladata volt oly középútat föltalálni, melyen mind a két párt hívei egyesülhetnek.³⁾ Négy napi tanácskozás után, melyekben a kiküldött tagokon kívül senki sem vehetett részt, benyújtotta a bizottság munkálatát a kerületi ülés elé. A jelentés szerint, az alkotmány szellemében, semmit sem kell fizetni. Nincs semmi ok a legutolsó fölirattól (november 11) eltérni; világosan meg van ebben mondva, hogy az ország a jelenlegi pénzügyi rendszert nem helyesli. De azért mégis előtérbe lépett a szándék, hogy az uralkodón, a követelt segély helyett, önkénytes adománynyal segítsenek.⁴⁾ A január 17-iki nyilvános ülés, melyben a bizottság javaslata fölolvadásra került, ugyan még keveset árult el az érintett szándékból. Itt még csak a korona azon hamis tanácsadói ellen szórt vádak voltak hallhatók, kik az uralkodót romlásba viszik és az alkotmány ellen merényletet kísértenek meg.⁵⁾ De Mayer, Metternich megbizottja, már ekkor erős áramlatot velt fölfödözhetni az udvar javára. Szerinte a főnemesség és a nemesség sok olyan tagja, kik, mint mondja, látszólag még az alkotmányos formásokba kapaszkodnak bele, kívánnék az ellenzékéből, mihelyst bizonyossá lenne, hogy a császár csakugyan élni akar királyi hatalmával.⁶⁾ Még meg sem kapta

---

¹⁾ Ez alatt a resolutióban említett bizottság értendő. Erre nézve megjegyzi Mayer (1812 jan. 9. Bécsi áll. levélt.): «Darüber herrscht aber nur eine Stimme, dass auf keinem Falle eine Deputation angenommen werde, weil sie solche als die Schlinge erklären, an der sie sicher gefangen werden».

²⁾ Mayer jelentése, 1812 jan. 11-éről. Bécsi áll. levélt.

³⁾ Mayer jelentése, Pozsony, 1812 jan. 17. Bécsi áll. levélt.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ U. o.

Metternich ezt a jelentést és már felülkerekedett az a meggyőződés, hogy a császáron a mostani szükség közepett, segíteni kell. A január 18-iki országos ülés, melyen a közfölfogásnak ez a gyors átalakulása kifejezésre került, az összes eddigi ülések között a legcsodálatosabb volt. A vitát mind a két oldalon a legnagyobb heveség jellemezte. Vitéz, Máriássy, gróf Dessewffy József és mások teljes erejükből küzdöttek azok ellen a követek ellen, kik, mint Zmeskál, az évenkénti tizenkét milliós segély megszavazása mellett szólaltak föl. Kétesnek látszott, hogy melyik párt fog győzni. Ekkor döntött Vay közbelépése. Ő is hangsúlyozta, hogy szó sem lehet a segélyre irányuló törvényes kötelezettségről. De azért fontolják meg a rendek, mennyire veszélyes, jó uralkodónktól, ki alkotmányunkat fön akarja tartani, minden olyan támogatást megtagadni, a melyet már személye iránti hűségünknel fogva is. meg kellene szavaznunk. Ha ezt nem tesszük, úgy módot nyújtunk Magyarország ellenségeinek arra, hogy «a jó atya szívét» tőlünk elfordítsák.¹⁾ E szavak súlya alatt, végre, gróf Dessewffy József is meghajolt. Oly föntartással, hogy a segély, nem köteles szolgáltatás, hanem önkénytes adomány alakjában szavaztassék meg és még ez is csak a király személye iránti különös tiszteletből és hűségből, fölhagyott eddigi rendületlen ellenállásával.²⁾

WERTHEIMER EDE.

¹⁾ Diarium 1811/12. Sessio LII.

²⁾ U. o. «Quod si tamen pluralitas ad offerendum subsidium accederet, praeunte jam collega suo (Vay), se quoque illi non refragaturum, dummodo illud, in forma liberi oblati, eaque cum declaratione offeratur, quod ex solo erga suam majestatem fidelitatis et devotionis ardore proficiscatur».

NASZREDDIN HODSA TRÉFÁI.

Adalék a török népirodalom ismertetéséhez.

Alig van országa a mohamedán keletnek, a hol a kis-ázsiai eredetű Naszreddin neve a legismertebbek közé ne tartoznék. A bohókás hodsza a legötletesebb tréfákat és történetkéket juttatja a keletvilági ember eszébe, és azok a *lataif* (tréfa) néven ismeretes adomák, melyek ma sem tévesztik el vidító hatásukat, mind a Naszreddin mosoly fakasztó nevéhez fűződnek. A tudós hírű hodsának már-már legendaivá szűrődött alakját mély homály fedi a történelemben. Vannak, a kik a hodsza létezését egyáltalában kétségbe vonják, és a népiéletnek ez erősen kidomborodott alakját, a hozzája fűződő hagyományokkal egyetemben, a nép képzeletének, népalkotásnak tulajdonítják. A valóság az, hogy életrajzi adatai rendkívül hiányosak, és a mi keveset kikutattak, az sem egészen megbízható. Egy messze keleti hagyomány azt vallja róla, hogy Harun-al-Rasid idejében élt, és mint Muhammed Naszreddin egyike volt kora legtudósabb molláinak. Tanai miatt, melyek az akkori vallásos fölfogást sértették, állítólag halálra ítélték és hogy megmenthesse életét, elméjében megzavarodottnak, amolyan félbolond-félének tette magát. Több körülmény szól a mellett, hogy ez a hiedelem, mely különben sem mondható elterjedtnek, aránylag újabb időkben keletkezett. Mintha csak azt a sok együgyű tréfát akarnák vele igazolni, melyek sehogy sem illeszthetők a hodsza nevéhez fűződő egyéb történetkéik mellé. Több valószínűség szól a mellett és könnyebben is bizonyítható, hogy a hodsza Kis-Ázsiában, némelyek szerint az Angora-vidékebeli Szivri-hiszarban, egyéb

adatok szerint pedig magában Ak-sehirben született. *) Annyi kétségtelen, hogy Ak-sehir városában élte le napjait, és hogy ugyanott porladoznak a hamvai is.

A hagyomány, mely mai napig sem feledkezett meg róla, főleg azokban az időkben szerepelteti, a mikor a sánta Timur, más szóval Demirlenk portyázgatott Anatóliában, a mi időszámításunk szerint a XIV. század legelső éveiben. A hodsa nevéhez fűződő tréfákban többnyire Ak-sehir, Szivri-hiszár, Kónia és Jeni-sehir nevű helynevek fordulnak elő; történeti nevek szereplői közül pedig Ala-Eddin szultán, Timur-lenk sah és Bajazid. Csupa olyan hely és személynevek, melyek közt, mint majd látni fogjuk, a tudatos és okozati kapcsolat kétségtelen. Az azon korbeli Kis-Ázsia több, egymástól független fejedelemségből, úgynevezett bejlik vagyis bejségekből állott. Ilyen fejedelemség volt Karamánia, melynek fővárosa Kónia, hét tartományai egyikének a főhelye pedig Ak-sehir, a hodsa nevéhez fűződő tréfáknak leggyakoribb központja. Ugyancsak ide tartozott a másik két város is. Ennek a karamán birodalomnak volt egyik fejedelme Ala-Eddin sah, Naszredinnek egyik uralkodói kortársa, a kivel több ízben állott a villámgyors Bajazid véres és következményeiben is fontos hadakozásban. Egyízben Kóniát és Ak-sehirt hódította el a sáhtól, később az egész birodalmát elfoglalta és török, illetve oszmán uralom alá hajtotta. Ez volt a szeldsuki birodalom vége. Mikor Timurlenk megjelent volt, akkor már Bajazidé volt Karamánia; és épen a hodsa idejében történt, a mikor ez a tatár hódító, noha csak rövid időre, gátat vetett az oszmán hódításnak és Bajazid uralmát megtörte. Timur tudvalevőleg 1402-ben hódította meg a viszontagságos multú Karamániát. Az ő uralma sem tartott soká, mert már 1464-ben az egész karamán terület ismét oszmán uralom alatt volt, és az egykori nagy birodalomra csak a népies használatú karamán vidék ha emlékeztet. Oszmán birodalma alig volt még ekkor

---

*) Egy kazáni hirlap tárczájában az van mondva a hodsáról, hogy a hagyomány hol Szmirnat, hol Drinápolyt, hol meg Rodusz szigetét vallja a szülővárosának. A keleti törökség úgy látszik, inkább a szélső nyugotról származtatja az oszmánli tréfalantost, a kit udvari embernek, szultánok mulattatójának tartanak. (*Kazanskij Telegraf* 1847. sz. 1899 jan. 16/28.)

száz és néhány évnél idősebb. Az új terület csak lazán függhetett össze a birodalom többi részeivel, és a szultáni méltóságot sem ragyogta még körül a kalifatus későbbi nimbusa. Az együvértartozás érzete éppen nem volt kifejlődve, különösen Kis-Ázsia déli részeiben nem, a hol még nagyobb lehetett a törzsfők hatalma, mint a Rum országában székelő szultánoké.

Ezekben a mozgalmas időkben élt a hodsa, egymást fölváltó és más-más nemzetiségű uralkodók idejében. Először mint Ala-Eddinnek, Karamánia független fejedelmének az alattvalója, majd az oszmanida Bajazid uralma alatt, és végül a tatár Timur udvarában, a kinek idejében valószínűleg halálát is lelte. De különböztek bár ez uralkodók egymástól fajra és még inkább hódítási törekvéseikre nézve, egyek voltak vallásban és közel állottak egymáshoz nyelvi tekintetben. A szeldsuki vagyis karamán nyelv alig különbözhett még akkor az oszmánitól, és Timurék tatárságában is sok volt a nyelvtani és szókincsbeli hasonlatosság. Innen magyarázható meg az a körülmény, hogy mindegyikénél érvényesülhetett a hodsa, és hogy a nyelvben gyökeredző humora egyikénél sem ment veszendőbe. Noha nyelvénél, karamáni voltánál fogva mégis csak Bajazidékhöz állhatott legközelebb. Már a foglalkozása is némi kiváltságos helyet biztosíthatott neki. A mohamedán hierarchiában előkelő helye jut a hodsának, az egyházi és világi ügyekben egyaránt ítélkező törvény- és vallástudónak. Hodsa, azaz egyházfi volt Naszreddin is, amolyan bíró és tanítóféle egy személyben, községének mindenféle szellemi ügyeiben a vezetője. Nem egy hagyomány fűződik hozzá, hogy a mikor a hódító deszpóták sorra foglalgatták a kisázsiai helységeket, mindig a leleményes hírében álló hodsa volt a kiszemelt, a ki városának a képviselőjében az uralkodó fényes-séges színe elé járulhatott. Ekkortájt kezdődött a tatár betörés, és Timur győzelmeinek fényesnél fényesebb sorozata. Nagy lehetett a helységek rémülete, a mint Timurlenk jöttének vagy közeledtének a neszét vették. Ellentállás nélkül hódoltak meg előtte az anatóliai kis bejségek, és szerencsésnek vallhatta magát az a vidék, melyet a föld porával nem tett egyenlővé. Előre retgették a jöttét és követeket menesztettek eléje, hogy kérlelhetetlen haragját csak némikép is enyhítsék. Naszreddin községét is elérte a sorsa. Mint írástudó embert a hodsát állítja a hagyomány sorompóba, és ő volt azzal a nem könnyű

föladattal is megbizva, hogy ismert furfangjával és az ékes-szólás tudományával útját állja a végromlást hozó veszedelemnek. Nem egyszer emlékszik meg róla az írás, hogy minő cselfogásokkal élt ilyenkor a hodsa, és hogyan tudta a megszorult községeket és e községek lakóit megmenteni. A következő nagyományt magamnak volt alkalmam följegyezni. Aksehir felé közeledett a rettegett hódító és a halálra ijedt város lakói a hodsához fordultak, hogy a szó fegyverével álljon ellent, és nyerje meg valahogyan a sáh kegyét. Hajlott a hodsa a kérő szóra és hozzálátott a készülődéshez. Egy óriási nagy turbánt illeszt a fejére, meztelenre vetkőzik, és a városon kívül leül az út szélére, a merről Timurnak a jöttét várták. A hódító csakhamar megérkezett. A mint megpillantja a különös öltözetű hodsát, kérdi a körülötte levőktől, hogy mit tudnak erről az emberről. Kíséretéből többen ismerték már a hodsát, a kik hirül adták a sáhnak, hogy Naszreddin ez az ember, a szépen folyó szavú és a mosolygós beszédű. Leszáll az uralkodó a lováról, odamegy a hodsához, és: «Ki vagy?» kérdi tőle. A hodsa Istennek mondja magát, a ki azért ül e helyen, hogy egyet-mást megteremtsen. Mosolyog a sáh, odaint magához egy apró szemű emberkét és ráparancsol a hodsára, hogy ha csakugyan rendelkezik azzal a teremtmény erővel, hát nagyobbítsa meg ennek az embernek a szeme nyílásait. A hodsa azzal szabadkodik, hogy ő a föld istene, és hogy ennél fogva csak odáig terjed a hatalma, a meddig a köldök van. Azonfölül nem tehet ugyan semmit, de a köldökön alul, ha a padisah úgy parancsolja, javíthat egyet-mást. Megtetszett az uralkodónak a furfangos válasz, a hodsát kegyeibe fogadta, és ennek révén kimélettel bánt el a várossal és lakóival egyetemben.

A hodsának Timurral való találkozása többféleképen van megörökítve. A többek közt olyan történetekkel is kapcsolatban, melyeknek mását a hodsáénál régibb korból, sőt egészen idegen népeknél is találni. A minthogy nem egy oly tréfával fogunk találkozni, melyek úgyszólván nemzetköziek, és a melyek csak újabb időkben jöhettek a hodsával kapcsolatba. Ezek közül való a hodsára és Timurra átvitt következő hagyomány is. Kedveskedni akart a hodsa a nagy hódítónak, és a feleségéhez fordul tanácsért, hogy mit vigyen Timurnak ajándékba, fűgét-e vagy birsalmát. Felesége a birsalmát ajánlotta,

mert formásabb is nagyobb is a fügénél. A hodsának azonban megvan az az elve, hogy nem jó dolog az asszony szava után indulni, és épen azért — a fügében állapotodott meg. Viszi az ajándékot a nagy kényúrnak és térdet-fejet hajtva előtte, ruhája szegélyéhez dörzsöli arcát és átnyújtja az adományát. Timur, a kinek ez a csekélyke ajándék sehogy sem nyerte meg a tetszését, oly sértőnek találta ez olcsó kedveskedést, hogy a fügéket egyenként elővétette és a hodsá tar fejéhez csapdosta. «Áldassék Allah» — kiáltott föl mindannyiszor a hodsá, valahányszor egy-egy füge fültövön vagy feje búbját érte. Timurt ez a különös hálálkodás szerfölött kíváncsivá tette, és abba hagyva a büntetést, kérdi a hodsától viselkedése magyarázatját. «Azért áldassék Allah» — feleli neki a hodsá — hogy meg nem fogadtam a feleségem szavát. Ha az ő tanácsára hallgatók, és a füge helyébe birsalmát talállok hozni, rég darabokra zuzódott volna már a fejem.»*)

Azoknak az ötletes hagyományoknak, melyek Timur személyéhez fűződnek, se szeri, se száma. A minthogy nem egy tréfában van megörökítve az a bizarrszerűen különös viszony is, melyben a szókimondó hodsá a trefaértő, de tréfálkozásaiban is szigorú kényúrhoz állott. Mintha rá lettek volna egymásra utalva. Főleg Timur sáh a hodsára, a kinek feleleteiből sohasem hiányzott az őszinteség, és a ki olyankor is meg mert szólalni, a mikor más valaki talán a fejével játszott volna. Tréfás történetkéivel, olykor-olykor trágár szolgálásaival mulattatta, és talpra esett feleleteivel, melyek nem mindig voltak egy-egy mély értelem és elburkolt célzás hijával, szórakoztatta. Ha néha-néha túl talált menni a bizalmasság határán, a mi gyakran megtörténhetett a beszédes hodsával, szigorú megfeddésben, sőt olykor-olykor érzékeny büntetésekben is volt része. Így járt egyszer pórul az ugorkáival, melyek szintén ajándéknak voltak szánva. El is fogadta Timur az ajándékot,

---

*) Egy másik változat szerint előbb szilvát vitt a hodsá ajándékba, és csak azután szándékozott répát vinni. Mikor már útban volt a répával, akkor ajánlotta volt neki egy ismerőse, hogy a répa helyett jobb lesz, ha fügét visz. Camerloher: *Meister Nasr-eddins Schwänke*. — Hasonló mesét talált Köhler egy héber nyelvű elbeszélésben, a hol a hodsá helyét egy galileai aggastyán, Timurét pedig Hadrián császár foglalja el (*Orient und Occident*.)

és tíz darab arannyal jutalmazta meg a hodsá buzgólkodását. Vérszemet kapott erre a hodsá, és egy pár nap leteltével egy egész szekérrel állított be a palotába. Timur ezúttal meg-sokallta a dolgot, és hogy kedvét szegje a kapzsinak, annyi botütést rendelt a hodsá talpára, a hány ugorkát csak leszede-tek a szekérről. Összeolvasták, ötszáz darab volt rajta. Mikor a botütések felét már ráverték a talpára, engedélyt kért az uralkodótól, hogy a büntetés másik felét a főajtónálló kaphassa, a kivel már előzetesen megegyeztek volt, hogy az ugorkákért kijáró jutalmon osztozkodni fognak. Rá is verette a padisah a másik kétszázötvenet. (Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches* I. 630). — Viszont a hodsá sem mulasztott el egy-egy alkalmat, ha arról volt szó, hogy a nagyurat megboszanthassa, vagy pedig érzékenykedő büszkeségét megsértse. Vadászatra hívta meg egyszer a sáh, és egy csökönyös lovat adatott alája. Az eső megeredt, úgy hogy mindenki elvágtatott, csak a hodsá lova nem akart mozdulni. Úgy segít magán, hogy leveti a ruháit és maga alá teszi a nyeregbe. A mint megszűnt az eső, ismét felölti a ruháit és utóléri a vadászókat. Csudálkozik a khán, hogy meg nem ázott a hodsá. «Olyan szilaj ez a ló — mondja Naszreddin — hogy csak úgy repült velem, és ennek következtében meg sem áztam». A mint hazaérnek, a legdisze-sebb istállójába kötteti a khán a hadsa lovát. Nemsokára ismét vadászni mennek, most már ő maga ül rá arra a lóra, és a mint ismét megered az eső, mindenki elvágtat, csak ő ázik meg a csökönyös lován. Megharagszik a hodsára, másnap magához hivatja és szemére lobbantja, hogy hozzá nem illő hazudozása miatt megázott. «Mért haragszol? — mondja a hodsá» — Ha eszed lett volna, neked is magad alá kellett volna vened a ruháidat és nem áztál volna meg».

Tudjuk a hagyományokból, hogy a hodsát nem igen tudták elragadni Timur vérengző hadakozásai. Bár nemze-tiségi érzésről ez időtájt még szó sem lehetett, kiérezte az ő egészséges ösztönével, hogy Timurnak a táborozásai éppen nem mondhatók áldásosnak. És a hol csak tehette, ott nyíltan ki is fejezte ebbeli véleményét. Tíz aranyat kért egy ízben a sáhtól, hogy valami emlékfélét állíthasson magának. Timur az ő meg-szokott bőkezű készségével és egyúttal némi kíváncsisággal teljesítette a hodsá különösnek tetsző kérését. A tíz aranyon egy türbét (siremléket) építtetett magának, melynek három

oldala nyitott volt, csak északról volt megvédve egy falazattal. Ebbe a falba egy ajtót illesztetett, és zárját egy nagy lakattal (asma kilid) látta el. A türbét négy faoszlop tartotta, és egy négyszögletű fatetővel fedte be, hogy földön nyugvó sírhelyét aláhelyezhesse. A különös építménynek, melyet az ak-sehiri mezerlikben (temető) állíttatott föl, a következő magyarázatát adta. Az utókort csak sirásra fogják Timur hatalmas kőfalai fakaszthatni, míg Naszreddin türbéje nevetetni fog és derűs mosolyt kelt majd száz meg százezerek ajakán. És valósággal így is történt. E türbébe temették el idővel a hodsza földi maradványait, és a mai kor zarándokai meg nem állhatják egy-egy mosoly nélkül, a midőn kegyeletökkel a szent sir számba menő bizarr emlékekhez elzarándokolnak. *) Egy újabbkori hagyomány is fűződik e síremlékhez, melyet oly embertől volt alkalmam följegyezni, a ki a történetkének tanuja volt. «A ti időszámításotok szerint — kezdte az elbeszélő — 1832-ben történt, midőn az egyiptomi Ibrahim pasa vezérlete alatt Kis-Ázsiában jártunk volt, hogy a kónia-vidéki lázongásokat elfojtsuk. A többek közt Ak-sehirt is útba kellett ejtenünk. Útunk a temető mellett vezetett el, és nem kerülte el a pasa figyelmét, hogy a mint egy-egy pillantást vetettek a katonák a hodsza türbéjére, egyike sem tudta nevetés nélkül megállani. A pasa megálljt (dur) vezényelt és a mint rájött a dolog nyitjára, kihirdette a katonák közt, hogy a ki a türbe mellett úgy el tud haladni, hogy el nem neveti magát, azt jutalomban fogja részesíteni. Sokan meg is tették, és visszafojtott nevetéssel ki is állották. Egy albán katonára került a sor, a ki minden áron meg akarta tartani a komolyságát. Közeledik a sír felé, és alig hogy megpillantja a különös türbét,

---

*) A hodsza e sírjához, mely a mai Ak-sehir temetőjének a fő-bejáratánál máig is fönnáll, épen úgy elzarándokolnak, mint bármely más, szent hírben álló emberéhez. A sírhely fejenél a hodsának egy nagy turbánja van odaillesztve, és a fal rácsorozatán ott vannak azok a fölraggatott rongyocskák is, melyeket a czélból tesznek oda a beteg zarándokok, hogy a türbében nyugovónak a csodatévő hatalma megszüntesse a bajaikat. Naszreddinek e megmaradt emlékééről gyakran tesznek említést az egykorú és későbbi történetírók. El nem mulasztják ilyenkor, hogy a hodsának e türbéjével kapcsolatos egy-két tréfát el ne beszéljék. A népies kiadású «lataif»-gyűjteményekben megtalálható a türbe rajza is.

olyan kitörő nevetethnékje támadt, hogy a mint ajkát és fogait összeszorítja, szemeit pedig jó erősen behunyja, a megtartóztatás kinjában egyszerre csak elszólja magát. «Olyan ember ez a hodsa — vallotta be később — hogy ha már fölülről nem tudja, alulról nevelteti meg az embert.»*) E síremlék még mai nap is egyik főnevezetessége Ak-sehirnek, mely egy pár esztendő óta vasúttal is megközelíthető városa lett Anatóliának.

Már élte idejében is elterjedt lehetett Naszreddinnek a hire. A mikor még bohókás kalandjait és népies humortól dagadozó mondásait előbb közvetlenül, majd szájhagyomány útján hallhatták. A ki annyiszor segített a mások baján, a ki úgy megtudott mindenre felelni, és a kinek a tanácsára még fejedelmek is hallgattak, az ugyancsak kiérdemelte a tudós (bilgiç) hodsa nevezetét. A hodsai méltóságot különben is a szent és bölcs ember varázsa veszi körül. Minden kiejtett szavát jelentősnek, tetteit követésre méltónak hiszik, és ha bohós tréfákozása ellenkezik is a török fajnak inkább csendesesen szemlélődő természetével, humorának majdnem az együgyűségig menő naivsága és szavainak találó volta egészen beleilleszkedett fájának jellemzetes kedélyvilágába. Hiszen tanító czélzata is volt az ő humorának, és tréfáit legtöbbször csak olyankor rögtönözhetette, ha valamelyes igazságot akart belőle levonni. Mennyi igazság van az ő élcelődésében, mennyi komolyság a humorában. Így juthatott ő ahhoz a csakis istenes férfiakat megillető hirnévhez, mely a hodsa legendai emlékét még mai nap is körülövezi. Alakja nem az irodalomban, hanem a nép emlékezetében kövesedett meg, a minthogy az a műfaj is, melyet főleg az ő egyénisége teremtett meg, népies színezetű népi termék. Mondásai a folklór szavaivá finomodtak, alakja meg egy legendakör hőisévé hasonult. Elannyira, hogy a kisázsiai törökségnek, és e törökség nyelvi megnyilatkozásának még mai nap is ő a legtisztább típusa. Innen magyarázható meg az a kedvelt népszerűség, mely az ő nevéhez fűződő, és az ő neve alatt ismeretessé vált tréfákat közkeletűekké, a népnek úgyszólván közkincsévé tették. Mintha csak a maga eszejárását, a maga gondolkozása módját látná benne az a pór-mohamedán, a kit a mai finomultabb ízlésű

---

*) Eredeti szövegét l. az akadémia kiadásában megjelenő értékesemben.

oszmanli türknek, szészerint, töröknek, de átvitt értelemben parasztnak gunyol. Hisz a hodsából is első sorban ez a türk beszél, a minthogy póriasan törökös a megszólalása, nyelvezete és humorának mindenféle megnyilatkozása.

Nem egy jellemzetes és korfesto eredetiséget találhatni a naszreddini tréfákban. Noha másfelől meg kétségtelennek látszik, hogy — a mint már említettük — újabb és viszont régibb keletű elemekkel is találkozunk bennök, és hogy még azon tréfák egy részében is, melyek személyi vonatkozásuaknak tetszenek, más népek hagyományaiban is megtalálhatók. Még pedig úgy nyelvre, mint eredetre, sőt földrajzi elhelyezésre is egymástól távol eső népeknél. De nem is szükséges, hogy minden esetben az átvétel elméletét alkalmazzuk. Lehet, hogy részben közös, és útjok- veszett forrásból eredtek, de lehetséges az is, hogy egymástól függetlenül keletkeztek. A mint hogy a humornak is lehetnek olyan közös vonásai, melyek egymástól önállóan, a népelet fejlődésének más-más fokozatában egyaránt megnyilatkozhattak. Ilyen a többek közt a hármas kérdésekre való megfelelés motivuma. Ismeretes a három bölcс férfi megjelenésének a mondája, melynek naszreddini változata a következő. Megjelenik e három férfi Anatóliában is, természetesen Ak-sehirben. A hodsának kell ezúttal sikra szállania, hogy a kérdésekre, melyek megfejtésével jutalom is jár, méltóan megadja a választ. Az első kérdésre, hogy hol a világ közepe, a hodsá odamutat a botjával a számara elülső két lába egyikére, hogy ime ott van. Ha nem hiszik el neki, feleli a faggatóknak, fogjanak hozzá és mérjék ki. Másodiknak azt kérdik tőle, hogy hány csillag van a községében, Ak-sehirben. Épen annyi, feleli a hodsá, a hány szőrszál a számara farkán van. Ha nem hiszik el neki, olvassák össze. «Ha már a szőrszálakat emlegeted — áll elő a harmadik bölcс — arra felelj nekem jó hodsá, hogy hány szőrszál van a szakállamban?» «Épen annyi — vág vissza Naszreddin — a hány a számaram farkában van». Kételkedik benne a szakálas bölcс. «Ha nem hiszed el, jer mérjük össze. Szálanként tépjük ki a te szakálladat, a számaram farka szőreit és legott kitünik a valóság». E történet változatait, melyek közé Bürgernek *Kaiser und Abtja* is tartozik, Köhler mutatta ki, többször idézett értekezésében. Ugyancsak ő állított össze több olyan *lataifot*, melyeknek

Nyugot országaiban is ismeretesek a változatai. Hogy csak néhányat említsünk meg belőlök, ilyen az az eset is, a mikor vizet merített a hodsá és a mint belenézett a kútba, a holdvilágot pillantotta meg benne. «A kútba esett a hold» kiáltozza, horgos kötelet hoz, és lebocsátja a kútba. Addig erőlködik, míg a horog egy kőbe ütődik és a mint küszködik vele, a kötél elszakad, a hodsá hanyatt vágódik és a hogy az égre esik a pillantása, meglátja rajta a holdat. «Áldassék Allah, — fohászkodik a hodsá — sokáig fáradoztam, de helyére is került a hold». — A német 'Claus Narr' és hasonló társaira emlékeztet a hodsának az az esete, mikor egy csörgedező forrás mellett elfogta a kis dolog, és a forrás okozta zajt összetévesztvén, egy nap és egy éjjel föl se kél az ültő helyéből. Nyugoton a részeg emberekre alkalmazzák inkább. — Sokféle változata ismeretes annak a mondának, a mikor maga alatt vágja le a hodsá a fát, vagy arról a tolvajról szóló história, a ki a holdsugarakon ereszkedik alá, és Grimm egyik meséjére emlékeztet a hodsának az az ötlete, hogy pénzt dob le a tavi békáknak, hogy édességfélét vásároljanak rajta. Ugyancsak széleskörű a rokonsága a Naszreddin zsidájának, a kitől nemcsak ezer aranyat, hanem egy szamarat és bundát is elcsalafintáz; avagy a hodsá híres szamarának, mely éppen akkor ordítja el magát, mikor elakarja a gazdája tagadni. Az sem pusztán Timurlenkkel esett meg, hogy az ajándék libának csak féllába lett volna, és egyéb kalandjai a hodsának, melyeknek számos változatai után ítélve, csak utólag fűződhetek a hodsá nevéhez. És ennek annál könnyebb volt a lehetősége, mert hisz e tréfák még rendszeresen összegyűjtve sincsenek és csak szájrul szájra, apárul fiura szállottak. A változatokon még itt-ott az avatatlanok keze, illetve szája is meglátszik. Csupán egyes kis füzeteket, népolvasmánynak szánt ponyvatermékeket ismerünk, melyeket rendesen hozzá nem értő emberek állítottak össze, mint a hodsával megesett kalandok sorozatát. Ezek alapján készültek azok az idegen nyelvű átültetések is, melyek a világ-irodalomban a török Eulenspiegel vagy a török Aesopus jelzőjével ajándékozták meg az ak-sehíri népbölcset. *) A hodsának

---

*) A hodsá tréfáinak első török gyűjteménye e század első felében 1837 körül jelent meg Sztambulban. Azóta egymást érik a többé-kevésbé megbízható kiadások, melyek leggondosabbika az 1883-iki.

a német Eulenspiegelrel való összehasonlítása a nagy tudomány Schottól származik. Teljesen jogosultnak tartjuk Köhler abbeli nézetét, hogy ez az analogikus elnevezés, melyet azóta hagyományszerűen alkalmaznak a hodsára, nem eléggé igazolt. A ravasz Eulenspiegel sohse tesz és követ el olyan naiv és együgyű dolgokat, mint a hodsá, hanem inkább azon van, hogy másokat kigunyoljon és megboszantson. Viszont olyan „Klaus Narr“-félenek sem vallhatjuk Naszreddint, a minőnek Köhler akarja föltüntetni. A hodsá látszólagos együgyűsége inkább csak színlelt és részben mulattatás, részben pedig okulás céljából való. Nem olyan bolond ő, mint a milyennek mutatkozik, a mit akkor bizonyít be legjobban, a mikor őrleni valót visz egyszer a malomba, és egy másiknak a zsákjából buzát lop a magáéba. A molnár rajta kapja és a mikor kérdőre vonja érte, azzal mentegetődzik, hogy mint félbolond követte el. „Ha félbolond vagy, — mondja a molnár — akkor miért nem a magad zsákjából loptál, és tetted volna a másikéba.“ „Ha úgy tennék — feleli a hodsá — nem fél, hanem egész bolond lennék».

A hodsá tréfaival kevesen foglalkoztak még eddigelé. Behatóbb tanulmányozás tárgyává nem tették és lehető kiegészítésekre sem igen gondoltak. E hézagosság adott nekem némi ösztönzést és midőn évekkel ezelőtt a hodsá egykori székhelyében, az ájdin-kóniai vilájetekben jártam, fölhasználtam a kinálkozó alkalmat és naszreddini emlékek és hagyományok után kutattam. Ebben az irányban tett nyomozásaimnak megvolt a kívánt és nem is remélt eredménye. Nemcsak hogy kiveszőben nem voltak a hodsá tréfái és humoros mondásai,

---

Mehemed Tevfik gondozása mellett megjelent füzetke. Német fordítása az *Universal-Bibliothek*ban jelent meg, Müllendorf fordításában (2735 sz.). Kéziratban több európai könyvtár őrzi a hodsá ellenőrizhetetlen tréfáit. L. Decourdemanche: *Les plaisanteries de Nasreddin hodsá*, Paris és Bruxelles. A nyugoti nyelvek közül németül, francziául, olaszul, románul és új görög nyelven jelentek meg naszreddini kiadások. Ez utóbbiak közül az athéni (1896) kiadás a legfigyelemreméltóbb, melyet Valavani látott el egy eléggé tartalmas bevezetéssel. Egy képes angol kiadás is van készülőben, melyet Konstantinidi rendez sajtó alá. Vannak még ezeken kívül örmény, szerb, horvát és bosnyák nyelvű kiadások is, nem tekintve a keleti nyelvű (arab, perzsa, tatár) és itt-ott képekkel díszített nyomtatásokat.

hanem közvetlen a nép ajkáról el is leshettem és lejegyezhettem őket. Talán megközelítőleg abban a formában, a hogyan századokkal ezelőtt a hodsá ajkáról elhangzottak. De mindenesetre a nép nyelvén, a karamáni tájszólás népies közvetlenségével és zamatjával. Emléke oly elevenen él még a községében, és annyira a magokénak vallják a hodsát, hogy szinte féltékenyen őrzik azokat a megmaradt reliquiákat, melyeket a hodsáénak tulajdonít a hagyomány. A közeli Jeni-sehírről, melyről egy-egy tréfa szintén megemlékszik, mindenáron le akarják tagadni, hogy valaha ott is hodsáskodott volna a tréfák mestere.

De egyebekben is megmaradt még a hodsának máig is beszélő nyoma. Lépten-nyomon egy-egy új emlékére bukkan-tam, és mintha csak a tréfák világa elevenedett volna föl előttem, sorra láthatóvá lettek mindazok a helyek, a melyekhez a hodsának egy-egy mondása vagy valamelyes cselekedete fűződött. A legrégebbi hagyomány egy hegytetőhöz fűződik, mely a város határán van, és a mely, valószínűleg egy régebbi földrengés következtében, mintha ketté volna hasadva. Erről jelennek meg az esőt hozó fellegek, és erre felé vizsgálódnak, ha az időjárásról akarnak egyet-mást megtudni. Különösen jellemzi a hodsát az a hagyomány, mely e hegyhez és hasadékához fűződik. Megharagudott egyszer a hodsá az ak-sehirbeliekre és hogy boszút álljon a városon, fölment arra a hegyre és ráterítette a szőnyegét a hasadékra. Ezzel azt érte el, hogy a fellegek nem húzódhattak a város felé, és ennek következtében eső nélkül maradt az egész környék. Nagy lett az ak-sehirbeliek rémülete, és küldöttséget menesztettek a hodsához, hogy emelje le a hegyről azt a végzetes szőnyeget és ne hozzon romlást a fejökre. A jószívű hodsá megilletődött e kérésen, és alig hogy lelibbentette a szőnyeg egyik csücskét, már is kellemes szellő fujdogált és szinte fölfrissítette a hőség eltikkasztotta várost és lakókat. Csakhamar az ég is megereszté a csatornáit, és áldás támadt a nyomában, áldván Allaht és utána a hodsá könyörületességét. *) (L. Valavani fentemlített bevezetését.) Magában a városban is találni még naszreddini emlékeket és az egyes emlékekhez fűződő tréfákat. Alig van

---

*) Ezt a hagyományt, mely főleg Valavani följegyzéséből ismeretes, egy sztambuli kiadás primitív rajzában is fölismertem.

a városnak egy-egy tere vagy utcája, forráskútja (česme) vagy dsámija, melyre a hodsának egy-egy szálló hagyománya ne emlékeztetne. Dsámik és mecsetek (mesdsid) vetekednek a dicsőségért, hogy Naszreddint vallhassák egykori imámjoknak és több *mimber* (szószék) akarja az igazhívő világgal elhíttetni, hogy rólok hangzottak el először a hodsának elévülhetetlen mondásai. Innen bocsátotta a többek közt világgá az isteni hatalom létezésének következő magyarázatját: «A mióta az eszemet tudom, mindig csak az történik, a mit a mindenható akar. Ha nem az isteni hatalom keze intézne mindent, akkor egyszer legalább olyannak is meg kellett volna valósulnia, a mit én akartam». Különös előszeretettel és büszkeséggel mutogatják egy mesdsidnek azt a helyét, a honnan a következőkép prédikált a hiveinek: «Tudjátok-e óh muszmulánok, hogy mit leszek én nektek mondandó?» — ,Nem tudjuk', válaszolják neki a muszmulán hivei. ,Ha nem tudjátok, akkor hát minek mondjam el', felelt vissza a hodsza. — A következő napon ismét fölkerül a szószékre, és megint azt kérdi a hiveitől, hogy tudják-e, mit akar nekik mondani. ,Tudjuk, óh hodsza', felelik ravaszul vissza. «No ha tudjátok, akkor kár nekem elmondani», szól és leszáll a szószékről. A jámbor hívők megütköznek e feleleteken, és legott megbeszélik egymás közt, hogy hogyan fognak majd ki a hodsán. Harmadnapra, épen a Ramazán hónapjában volt, megint elkezdí a szószékről, hogy: «Tudjátok-e óh hiveim, mit leszek nektek mondandó?». A hívők egyik csoportja azt feleli hogy: ,tudjuk, a másik csoportja, hogy: ,nem tudjuk.' — «Aferim (pompás), — örvendez a hodsza, — a kik tudják, azok majd elmondhatják a nem tudóknak». Ezzel leszáll és ott hagyja az elképedt hívőket.

Nemcsak vallásos, hanem profán művelkedéseinek is több emlékét őrzik a helyi hagyományok. Emitt volt az a tó, a melybe egyszer — a hagyomány szerint — belefuladt volt a hodsának egyetlen kacsája. Naszreddin azóta mindennap el-eljárt a tóhoz, kenyeret aprítgatott beléje és úgy szürcsölgette a kanálával. ,Mit művelsz hodsza?' kérdik tőle az álmélkodó emberek. «Kacsalevest eszem», volt rá a hodsza válasza. — Másutt ismét egy átluggatott kaftánját mutogatták, melyet valamikor szárítani tett ki a hodsza. A kaftán akkor még természetesen ép állapotban volt. A félhomályban tolvajnak nézte a kiterített ruhadarabját és ijával, nyilával keresztül-

kasul lődözte. Midőn másnap reggel megtudta a valót, halát adott az Istennek, hogy épen akkor benne nem volt a kaftánjában, mert halálra sebezte volna magát. — Épen ilyen módon örült akkor is, mikor a szamara elveszett. «Ha Allah őrizzen — szolt — a szamaram mellett lettem volna, én is vele együtt veszttem volna oda».

Különben is nagyon sok volt az évődése egyetlen szamarával. Az aksehiri kávéházakban mai nap is el-mulatoznak rajta, és sorba mondogatják azokat a tréfás kalandokat, melyeknek főhőse a hodsa négylábuja volt. Egyszer a midőn kölcsön kérték tőle, eltagadta, hogy nincs is neki szamara. E pillanatban azonban megszólalt a füles az istállóban, és legott szemére vetik neki a füllentését. «Ej, ej, szolt a hodsa megsértődve, hát ti inkább hisztek egy szamár ordításának, mint a hodsátok szavának». — El akarta a hodsa adni a szamarát, és kihajtotta a csársiba (vásárra). Nagy sár volt azonban az úton, és hogy hogy nem, a szamár farka besározódott. Veszi erre Naszreddin a kését, levágja vele a szamár sáros farkát és beteszi az iszákjába. Már akadt volna vevője a szamarának, ha észre nem veszi a levágott farkot. «Azon ne aggódjál, — nyugtatja meg a hodsa — a farka benn van az iszákban». — Útban volt egyszer a hodsa a szamarával, és mialatt pihenőt tartottak, ráteríti a kaftánját a megnyergelt fülese hátára. A hodsa elszunyókált a pihenés alatt, és mire fölébred, látja, hogy hülthelye a kaftánjának. Időközben leopta valaki a számárról. Lerántja a szamár hátáról a nyergét, fölilleszti a maga hátára, és mérgesen rárivall a szamarára: „Ha majd megkerül a kaftánom, visszakapod a nyergedet».

Még a hodsa híres kazánját is mutogatják az ak-sehirbeliek. Eredetileg nem is az övé volt, hanem a szomszédjáé, a kitől egyszer kölcsön kérte egy pár napra. Egy kis tányér is volt a kazánban, a mikor visszavitte, és a mikor kérdi tőle a szomszédja, hogy mit keres benne az az edény, azt feleli rá a hodsa, hogy a kazán szülte. Belenyugszik a szomszéd a magyarázatba, és elteszi az újszülöttet. Rövid idő multán ismét szűksége volt a hodsának a kazánra, érte megy és egy pár napra elviszi. A pár naphól pár hét is lett, a kazán nem mutatkozik. Odamegy a hodsához, és kéri a kazánját. Meghalt», mondja a hodsa. „Hát meghalhat egy kazán?» kérdi a szomszédja. «Ha

el tudtal hinni, hogy szülni tud, hidd el azt is, hogy meg is halhat», volt a hodsa furfangos válasza.

Mindezek a tréfák még mai nap is közkeletűek. Milyen színesebb nyelven, mennyi közvetlenséggel hangzottak el e történetké, és mennyire különbözött a humoruk a népkönyvek száraz és nyelvi hibákkal telt leírásától. De meg inkább is volt módomban az egyes lataifokat megválogatni és csakis az olyanokat beleilleszteni a gyűjteményembe, melyek vagy szorosabb kapcsolatban voltak a hodsa egyéniségével, vagy pedig inkább megfeleltek az anatóliai néphumor sajátosságainak. Főleg a helyi színezetűek kötötték le a figyelmemet. Az olyan tréfák, melyek vagy még máig is fönmaradt tárgyakhoz vagy emlékekhez fűződnek, vagy pedig a török nép psychikumának a megnyilatkozásai.

A hodsa tréfái a lehető legkülönbélebb fogalmi körökre terjednek. Nagy tér jut bennök, a többek közt, a vendéglátáshoz fűződő eseményeknek, és az idegenből jött ember majdnem köteles és közös megvendéglésének. Különös érdekességgel nyilatkozik ez meg az iszlám hitű török népeknél, főleg Anatóliában, a hol a karaván-szeráj intézményei mellett minden egyes háznak is divik a külön-külön dávetje (meghívás). „Dávet var“ (meghívás van) hangzik még mai napság is, ha idegent pillant meg a ház valamelyik lakója. Nem egy vendég fordulhatott meg a hodsa házában is, a kinek azonfelül még a híre neve is vonzhatta a jámbor utasokat. De azért ki tudott fogni azokon az embereken, a kik a vendéglátás szabadságával és előnyeivel vissza akartak élni. Lett légyen ez szándékos, vagy bárgyúságból eredő. Egy ak-sehiri ember beszélt el a hodsának ezt a következő esetét. Egy szomszéd községnek, talán Jeni-sehirnek egy *türkje* beállit egy nap a hodsához és egy nyulat ad át neki ajándékba. Naszreddin megköszöni az udományt, és a mint szokásban volt, megvendégeli az ajándékozót. Egy hét leteltével ismét meglátogatja a türk, megint megvendégeli levessel. Alig mulik el azonban egy-két nap, vagy öt-hat ember jön a hodsa házába, és ott maradnak vendégekül. «Kik vagytok», kérdi tőlök a hodsa. „Mi annak a földinknek a szomszédjai vagyunk, a ki a minapi nyulat hozta volt neked.“ A hodsa szó nélkül megvendégeli ezeket is. De ime, még egy hét sem telt el, ismét egy pár ember toppan be a hodsához. «Hát ti kik vagytok?», kérdi tőlök a hodsa. „Mi annak

a nyulat hozó ember szomszédjának a szomszédjai vagyunk. — A hodsá üdvözli, majd leülteti őket és egy jókora nagy üst vizet tálatat elibök. „Hát ez mi?” kérdik a vendégei. «Ez a víz annak a nyul levesének a leveséből való», magyarázza nekik a hodsá. — Egy másik alkalommal ő jelent meg valahol vendégnek, de mivel kopottas volt a kaftánja, ügyet sem vetettek rá. Legott visszatért a házába, új kaftánt öltött magára és abban jelent meg újra a vendéglátóknál. Ezúttal szívesen fogadták, és főhelyre ültették, a bársonypuha vánkosokra. A mint az ételeket elibe tálatják, fogja a kaftánja szegélyét és belemártogatja az ételekbe. „Mit művelsz, hodsá?” kérdi a házigazda. „Szíves fogadtatásod a kaftánomnak szól, az hadd lak-jék jól”, volt a hodsá válasza.

A nászreddini lataifok különben sincsenek hijával az erkölcsi háttérnek. És az ilyféle oktatásokra a hodsának, mint községe bírāja és tanítójának, különben is bőségesen nyílt alkalma. Tréfáinak egyik forrása épen az ítélkezéseiben és tanácsaiban rejlik, melyek hol póriasan furfangosak, hol nevetgetően együgyűek, de mindig találóak és jellemzetesek. Messze földről jönnek hozzá az emberek, hogy igazságot vagy tanácsot kérjenek tőle, vagy hogy legalább is vitatkozhassanak vele. Néha csak azért, hogy hátha tréfáló kedvében találják. Kérdéseket intéznek hozzá, hogy zavarba hozzák, és a kérdezőket ő hozza zavarba, csipős és szókimondó, néha maliciosusan bántó feleleteivel. Különben is sajátos vonásai közé tartozik, hogy humorát nagyobbára a kérdésekre adott feleleteiben nyilvánítja. És ha rejtett ravaszság lappang a hozzá intézett kérdésekben, még nagyobb a csalafintaság naivnak, olykor együgyűnek tetsző, de azért mély értelmű feleleteiben. Ebben a szándékos és tettetett naivitásban nyilatkozik meg leginkább nemcsak az ő, hanem általában a török nép humora. Értzi a kérdésnek naivul nevetséges voltát és feleleteivel még fokozza azt. Hallgatóiról azonban fölteszi, hogy szavait megértik és szókbá burkolt célzatát fölismerik és helyeslik. Így a mikor azt kérdik a hodsától, hogy újhholdkor mit csinálnak a régivel, azzal vág vissza, hogy apróra darabolják és csillagokat faragnak belőle.* — Éjfél volt már és a szubasi (rendőr) az utcán

---

*) Még eredetibb annak a tréfának egy másik változata, a melyben arra a kérdésre, hogy a kicsinyé váló, majd megint megnöve-

találja még a hodsát. „Mit keressz ily későn az utcán? förmeg rá a rend embere. «Az álom tűnt el, azt keresem», feleli nyugodtan a hodsa, és indul tovább a keresésére.

Ritka esetek közé tartozott, ha zavarba hozhatták a hodsát. Pedig hányszor játszottak össze a hivei, hogy valami-kép túljárjanak az eszén. Különösen azt a gyengéjét szerették szellőztetni, hogy az olcsó ajándékozgatásnak nem igen volt embere. A hodsa inkább az ajándékfogadásban találta örö-mét. Ha a negyven esztendősen álló eczetjéből kértek, azt felelte rá, hogy ha eddig is adott volna belőle, nem érte volna el ezt a magas kort. — Egy barátja meg néhány garast (piaszter) kért tőle kölesön, rövid határidős visszafize-tésre. «Pénzt azt nem adhatok, — válaszolt a hodsa — de mivel jó barátom vagy, határidőt adok annyit, a mennyit csak kívánsz». — Fukar volt a hodsa, és ennél fogva kapzsi is. Ha csak szerét ejthette, attól sem riadt vissza, hogy meg nem enge-dett úton juttasson egyet-mást magának. Attól azonban őriz-kedett, hogy a lopás gyanújába ne keveredjék valahogy. Az volt a hodsának az elve, hogy lopást csak akkor követ el, ha rá is tudják bizonyítani. Rávásott egyszer a foga a szomszédja szép veteményes kertjére. Létrát vesz elő, odatámasztja a kert falához, és fölmászik rá. Észreveszi azonban a kert gazdája és rászól a hodsára, hogy mi keresni valója van ott. »Létrát árulok«, válaszolt a hodsa. »Itt szoktak létrát árulni«, kérdi a szomszéd. »Óh mily együgyű vagy, — válaszol a furfang mestere — ott árulnak létrát, a hol van.«*) Viszont a hodsa

---

és ismét fogó holddal mit csinálnak, azt feleli, hogy a régi holdat kinyújtják, és villámot csinálnak belőle. Köhler Heine irataiból közöl egy ehhez hasonló hagyományt, melyet egy irországi nő szájába ad, a kinek hasonló kérdésére art felelte az anyja hogy »a régi holdat dara-bokra tördeli a jó Isten és kis csillagocskákat csinál belőle».

*) Ugyanennek egy következő változata is ismeretes: Egy vete-ményes kertbe tévedt egyszer a hodsa. Mindenből, a mit csak talált, kiszakított egy darabot és teletöltötte vele a zsákját. A kertész azon-ban rajtakapta, és kérdi tőle, hogy mi itt a keresni valója. »Nagy szél fújt az imént, ide sodort ebbe a kertbe«, feleli a hodsa. »Hát ezeket ki szakította ki?« faggatja a kertész. »Olyan erős volt a szél — mentegetőzik a hodsa — hogy csakúgy dobált ide-oda, és minden a mihez nyultam, a kezembe ragadt«. — »De ki töltötte meg ezt a zsákodat?« kérdi tovább a kertész. »No nézd csak, — szól a hodsa — igazán csodálatos dolog. Jer csodálkozzunk rajta mindaketten».

is szörmentén bánt azokkal, a kik elvettek tőle valamit. Egy tolvaj lopózkodott egyszer a házába, és midőn figyelmeztette rá a felesége, a hodsá óvatosan körütekint és így szól: «Hadd lopjon, lehet, hogy talál valamit nálunk; ha igen, akkor elveszem tőle.» — Olyankor is meglopta egyszer egy tolvaj, mikor bővében volt az elvinni való. Mikor már mindent összeszedett a zshivány, a hodsá is kap valamit a kezébe, és megy a tolvaj után, egészen a házáig. Bekopogtat hozzá, és midőn kérdi a tolvaj a szándékát, nagy jámboran azt feleli a hodsá: «Nos, hát ide költözködtünk, én is segitettem valamicskét».

A lataifok egy jó része a hodsá birói és predikátori szereplésével foglalkozik. Mint községének imámja neki kell a szószék teendőit ellátni, és a pereskedők ügyes-bajos dolgait is elintézni. És a hodsá ugyancsak ért hozzá, hogy a való igazságot kikutassa, és mellesleg neki is meg legyen belőle a haszna. Tréfát szeret üzni a perlekedőkkel, és jaj annak a félnek, a ki a hodsá eszén merészelne túljárni. Furfangját ilyenkor csillogtatja a legfényesebben, és akkor ül legörömostebb a birói székbe, ha olyan ügyes-bajos dolgokat kell elintéznie, melyek csak éleselméjű agyafurtsággal oldhatók meg. Főleg akkor van elemében, ha fogas és látszólag megoldhatatlan bonyodalmakkal állanak elébe. Mindenre kész az ő birói felelete, és igen sokszor szerepelteti a hagyomány, mikor a birói ítélet mögött jókora tréfa és furfangosság rejtőzik. — Két veszekedő fél jelent meg egyszer előtte. Az egyik azt állította a másikáról, hogy beleharapott a fülébe, a másik pedig azt erősítgette, hogy saját maga harapta meg a fülét. A hodsá elküldte őket, hogy jőjjenek valamivel később. A hodsá, mikor egyedül maradt, fültövön kapja magát, hogy hátha beleharaphatna. De addig húzza, ránczigálja, míg hanyatt vágódott, és megsebesítette a tarkóját. Mikor visszakerül a két perlekedő, így szólt nekik a hodsá: «Fülharapásról szó sem lehet; talán hanyatt vágódott, és megsebesítette a fejét». — Sokkal ravaszabb volt a hodsá egy másik alkalommal, mikor ő került a bíró ítélőszéke elé. Egyszer — beszél a hagyomány — a mint Ak-sehir utczáin sétálgatott, így beszélgetett magában: «Óh nagy Allah, megajándékozhatnál egyszer ezer arannyal. De csakis ezerrel, egygyel kevesebb ha volna, el sem fogadnám». Egy jómódú zsidó szomszédja volt a hodsának, a ki véletlenül tanúja volt a hodsá óhajának és föltette magában, hogy próbára teszi az állhatatos-

ságát. Beletett egy zacskóba kilencszázkilenczvenkilencz aranyat, és a kéményen át bedobta a hodsához. Naszreddin hálát adott a Mindenhatónak hogy kérését meghallgatta, és miután észrevette, hogy egy darab arany hiányzik az ezerből, azzal vigasztalódott, hogy a ki ennyi pénzt juttatott neki, az majd csak megadja neki az ezrediket is. Szomszédja azonban nagyon is megszeppent, mikor látta, hogy ugyancsak költögeti a hodsá az aranyakat. Odamegy Naszreddinhez és bevallva neki mindent, visszaköveteli a pénzét. A hodsá hallani sem akart róla, a pénzt Allahtól kérte Allahtól kapta. Bíró elé vitték a dolgot. A hodsának csak úgy akaródzott a törvény elé állani, ha prémes bundát ad rá a zsidó, alája pedig öszvért. A szomszédjának bele kellett nyugodnia, és a bíró elé viszi a hodsát, a hol előadja a panaszát. A hodsá hivatkozik a fohászára, az isteni gondviselés beleavatkozására, és végezetül így szól: «Ez a jahudi bizony még arra is képes volna, hogy a rajtam levő bundát és az öszvéremet odakint is a magáénak vallja». — «Az enyém hát, — kiáltja a zsidó — én adtam neki kölcsön». De ezzel csak a bíró haragját vonta magára, és a hodsáé lett az igazság aranyastul, bundástul, öszvérestül.

Ugyancsak így vagyunk vele, mint prédikáló hodsával is. A hivatát oktatja ugyan a szószékről, de nem annyira a morál, mint inkább a gúny és nevetségesség pengéjével okozza az érzékeny sebeket. Olyankor is prédikál, mikor látszólag nincs is mit mondania, és hogy ilyenkor nem egyszer neveteti meg a hívőket, arra lépten-nyomon találunk a lataifokban példákat. Egy alkalommal így szólal meg a hívők előtt: «Ezer a szerencsések, hogy a tevéket szárnyasoknak nem teremtette Allah. Mert ha szárnyaik volnának, és a házaik fedelére szálának, rég agyon zúztak volna benneteket». — Egy másik alkalommal, midőn egy távolabbi helységebe ment prédikálni, azon kezdte a mondókáját, hogy ugyanolyan világ van ebben a községben is, mint az övében. «Miből sejtet?» kérdik tőle. «Abból — feleli — hogy nálatok is ugyanazok a csillagok ragyognak az égen, mint nálunk Ak-sehirben».

Nem kevésbé jellemzők azok a tréfás történetek is, melyek az idejebeli iskoláztatás módjának és fokának adják egy-egy mozaikszerű képét. Mint községe hodsájának első sorban a tanítás volt a kötelessége. Köréje gyülekeztek a tudományért égő (szofa) ifjak, és bizonyára több életbölcseiséget

és furfangot tanultak el a mesteröktől mint a szent könyvet illető magyarázatokat. Innen van, hogy a tanítványok is nem egyszer tréfálják meg a mestert. Szintén látjuk, hogyan ül a hodsa az iskolául szolgáló dsáminak a szőnyegén, körülötte félkörben a tanítványai, és hogyan vegyít a tanításába egy-egy világibb vagy neveltetőbb hangot, melylyel a tanítás komolyabb és hivatásosabb részét fűszerezi. Itt-ott meg is tréfálja őket. Találkozik egyszer velök az utcán, és magával hívja őket a lakására. A háza kapujánál arra kéri őket, hogy várjanak egy kissé, míg odabent rendet csinál. Bent pedig azt mondja a feleségének, hogy menjen ki az utcára, és mondja meg a tanítványainak, hogy nincs itthon a hodsa. Az asszony kimegy és elakarja küldeni az ifjakat. «Mit beszélsz jó asszony — felelik neki — hisz együtt jöttünk a hodsával». Az asszony csak erősítgeti, hogy nincs otthon, az ifjak meg nem hagyják, és addig addig míg veszekedés nem lett belőle. A hodsa megneszeli belőlről a dolgot, kidugja a fejét az ablakon és leszól a tanítványaihoz: «Mit veszekedtek, jó fiuk. Lehet hogy két kapuja van ennek a háznak; az egyikén hazajött, a másikon meg elment». — Meg akarták ezért tréfálni a tanítványai, és átöltözködik az egyik kéregetőnek. Odamegy a hodsa házához, és kopogtat az ajtaján. A hodsa lekiált az emeletről, hogy ki kopogtat odalent. «Jőjj ide le», szólnak neki vissza. A hodsa lemegy és kérdi az ismeretlentől, hogy mit akar. «Alamizsnát akarok», volt a hodsa bosszantására szánt válasz. Naszreddin azonban föl hívja az emeletre, és mikor fölérték, azt mondja az álkéregetőnek, hogy Allah adjon. «Nem tudtad ezt lent megmondani?» kérdi az ifjú. «Hát te mért nem kértél letről?» volt a hodsa ravasz válasza. A hodsának egyébként egyes tanításai és tanítványaihoz való viszonya nem egy hagyományban van megörökítve.

Ugyanilyen humor nyilatkozik meg a hodsa családi viszonyaiban is. Feleségével el-elmókázik és nagy örömét leli benne, ha maga ellen fölingerelheti. Egyszer összeszedik a fehér ruhákat, és elviszik a folyó szélire, hogy mosást tartsanak. De alig hogy hozzá kezdenek a mosáshoz, arra felé repül egy holló, fölkapja a szappant és eltűnik vele. Visong az asszony az urának, hogy fusson utána és kerítse elő a szappant. «Ne bánts — csitítja a hodsa — piszkosabb az a holló nálunknál, hadd mosakodjék meg azzal a szappannal». —

Másodízben házasodott a hodsá, és lakomára hívja a szomszédjait. Hozzálátnak az evéshez, de eszközbe sem jut, hogy a szerénykedő hodsát is meghívják az étkezéshez. Ezen annyira megboszankodott, hogy otthagya őket. Keresik később a hodsát, de nem találják. Mikor végre hosszas keresés után ráakadnak, és küldik a menyasszonyához, rájuk mordul, hogy az asszonyhoz is csak az menjen, a ki ételével italával jólakott. — Megakarta ezért az asszonya bosszantani. Levest főzetett a hodsának, és oly forróra forralta, hogy szinte égetett. Mikor az asztalra került a leves, megfélekedezett a dologról az asszony, és a hogy egy kanállal lenyelt belőle, úgy megégette vele a torkát, hogy a könnyek is kipotyogtak a szeméből. «Mi baj asszony, — kérdi a hodsá — tán forró volt a leves?» «Dehogy — feleli a hodsáné — csak az jutott eszembe, hogy szegény megboldogult anyám mennyire szerette ezt a levest». Gyanutlanul fog hozzá a hodsá a leveshez, és a hogy ő is megégeti vele a torkát, egyszerre keserves sírásra, sóhajtozásra fakad. «Mi bajod, mért sírsz?» «kérdi a felesége. «Azon sírok, hogy oly szerencsétlen volt az anyád, hogy tégedet hozott a világra.»

A hodsá nevéhez fűződő tréfák tárgyak szerint is csoportosíthatók. Külön helyet foglalnak el a történeti és külön a helyhez kötött hagyományok, és ismét más csoportba illeszthetők azok a lataifok, melyek Naszreddin koránál újabb keletűeknek látszanak. Mert ilyenek is jó számmal fordulnak elő bennök. És a mint hogy régibb keletű tréfákat Naszreddin nevével hoztak a később koriak összeköttetésbe, azon mód találunk újabb keletű, sőt európai úton átjött adomákat is, melyeket a hodsának szokás fölróni. *) Még mai nap is szokásban van, hogy egy újabban és rendesen a nép ajkán keletkezett tréfát úgy beszélnek el, mintha az a hodsá korával, sőt magával a hodsával esett volna meg. Így inkább megmosolyogják, és jobban el is hiszik. Elannyira, hogy alig hangozhatik el egy-egy jó ötlet, a nélkül hogy a hodsá személyéhez ne fűznék az eredetét. Sőt még a történeti alapú, illetve azokban a tréfákban is, melyek vagy Timurlenkkel vagy Bajaziddal és

---

*) Naszreddinnek egy horvát kiadásában Bacchus neve van a hodsá szájába adva. Lásd a «Bacchov konj»-nak elnevezett tréfát «Pošurice i šale Nasredina» (Zagreb) című népies kiadásban.

Ala-edinnel vannak összekötve, szintén találunk újabb idők mellett bizonyító motívumokat. Noha nem volna nehéz épen azokat a lataifokat külön választani, melyek minden kétséget kizárólag bizonyítják a hodsa egyéniségének teremtvő humorát. Annyira egyéniek, annyira sajátosak a megnyilatkozásai, hogy az újabb viszonyok humorával nem is téveszthetők össze. Ilyenek első sorban azok, melyek a hodsa korabeli közigazgatási és társadalmi szokásokra és életmódra vonatkoznak. És e szokásokkal és ez életmóddal oly benső kapcsolatban állanak a tréfa mesterének a mondásai és ötletes cselekedetei, hogy csakis az ő korában, és főleg az ő személyével történhetek meg. A hodsának különben is megvolt a maga körülírt hatásköre. Ha egy istenfélő vagy világlátott ember kerül a községébe, neki kell vele szóba állania, és vallásosságát, világlátottságát, tudását próbára tenni. Ő fogadja az idegenből jött küldötteket, és őt küldik idegenbe, hogy a különféle vitás kérdéseket elintézzze, és hogy helyt álljon a feleleteivel. Hogy a legtöbbször nem úgy viseli magát, a hogyan kiválasztott voltának a méltósága megkövetelné, azt ismét csak a mindent és mindenkit kibékítő humorának lehet fölróni. Szókimondó, sőt igen sokszor triviális és pórias volta különben sem szűrt akkortájt szemet. Az ilyféle tréfái az akkori közizlésnek a hőmérői, és az e csoportba tartozó lataifokból csak érdekes tanulságokat vonhatunk le az idejebeli társadalmi és erkölcsi világnézetekre. Hisz nagyjában még ugyanolyan állapotokat mutat a mai Kis-Ázsia is, mint a milyenek a hodsa idejében dívhattak. Főleg azon a vidéken, a mely az idegen kultúra befolyásától el van zárva, és a hol a török faj kevésbbé érintkezhetik idegen fajú és vallású elemekkel. A török humornak ez a triviális, és néha obscoen vonása egyéb népi eredetű műfajokban is megnyilatkozik. A Karagöz sikamlós párbeszédei mellett egyik legnépszerűbb alakja a ramazani népmulattatóknak a meddah, népiesen metahcsi vagyis elbeszélő. Ennek a történetkéiben gyakran találkozunk naszreddini elemekkel, vagyis olyan hosszúra nyújtott elbeszélésekkel, melyek eredetileg a hodsa egy-egy tréfájának a kiszínezései. Ezek a történetek *hikjaje* vagyis elbeszélés néven ismeretesek, és divatozó formájok valószínűleg az araboktól van átkölcsönözve. Mai napság az egész török területen el vannak terjedve, és tartalmuknál fogva eredetieknek tekinthetők. Keletszerte ismeretes az a tréfás

elbeszélés, melynek humoros éle abban a mondásban csúcsosodik ki, hogy čevir kaz janmasin, azaz: «forgasd a libát, hogy meg ne égjen». Alig mulhatik el Ramazán a nélkül, hogy ez a történetke meg ne nevettesse a hallgatókat, és alig eshetik szó Naszreddinről, a nélkül hogy vele is kapcsolatba ne kerülne ez a minden ízében népies történet.

Össze kell még végezetül foglalnunk a hodsa humorának jelentősebb vonásait. Gyakori jelensége a lataifoknak a hodsa bárgyuskodó együgyűsége és ennek következtében gyakran ismétlődő póruljárása. Hány meg hány tréfa esik meg a hodsa rovására, hányszor vall a tudatlanságával, és pórias együgyűségével kudarczot. Mintha csak az volna a főczél, hogy mentül nevetségesebb és ezáltal mentül mulattatóbb alakká váljék. Ilyenkor nem ő mulat másokon, hanem mások ő rajta. És ez főleg az a vonás, mely nemcsak Naszreddint, hanem általában a török néphumort, és e humor nyelvi megjelenését, a legjobban jellemzi. Ez a sajátsága teszi Naszreddint a török néphumor legtisztább megtestesítőjének. A mi a török árnyjátékok Karagöz nevű alakja, a népszínjátékok Hadsejvat mestere, a népmesék együgyű Mehemedje, ugyanolyan alakja a lataifoknak Naszreddin apó. Csak valamennyinél közvetlenebb, valamennyinél őseredetibb. Amazoknál már keretezett a humor, ő nála még pőrén van; amott más-más műfajokba illeszkedett, itten pedig egymagában is külön műfaj.

Valóban az aksehiri bölcs tekinthető a török néphumor legősibb és legközvetlenebb megnyilatkozásának. Innen van, hogy azok a tréfás történetkék is, melyek a nép lelkületéből termettek, még leginkább hasonlítanak a hodsa tréfáihoz, és hogy azok a népies lataifok, melyek rendesen a bu adam (ez az ember) szócskával kezdődnek, a hodsa adomáinak egy részével vannak összevegyülve. Szinte érthetetlen, hogy négyszáz esztendő kellett hozzá, míg akadt a hodsa tréfáinak, ha mindjárt avatatlan kezű, de azért a teljességre igyekvő összegyűjtője. Pedig neve egy pillanatra sem merült a feledés homályába, és eredeti tréfáinak a leírása, noha elszórtan és alkalm szerűen, számos történeti és életrajzi kötetben maradt megörökítve. A hodsa humorával még a Karagöz népies tréfái hasonlíthatók legjobban össze. Egyformán jut nálok kifejezésre a török néphumor legeredetibb megnyilatkozása, és épen oly legendakör burkolja be az egyiket, mint a másikat.

Lényegben majdnem azonosak, csak a formában és némi-képen a hangban is, különböznek egymástól. Tatár források alapján lett ismeretessé a hodsának egy úti élménye, melyet Ivanitskij fordított le oroszra. Egy útjában történt a hodsával, hogy sírásókkal találkozik, és azzal köszönti őket, hogy «béke veletek». A sírásók jól elverik, mert nem úgy kellett volna a hodsának köszönnie, hanem két kezét fölemelni és a halottak nyugalmaért imádkozni. A hodsá megjegyzi ezt magának és tovább megy. Egy sereg emberrel találkozik később, a kik tánczolvá, dalolva haladnak el mellette és alighogy megpillantja őket a hodsá, kezeit fölemeli és belekezd egy halotti imába. Ezek is elverik a hodsát, mert lakodalmasokat nem ily imával kell fogadni, hanem velök együtt ugrándozni és tánczolni. Ezt is megjegyzi magának a hodsá. További útjában egy vadászszal találkozik, a ki épen egy nyul nyomában járt. A hodsá ugrál, tánczol, és lármájával elriasztja a nyulat. Rátámad a vadász, és üti a puskaagyával, hogy miért nem ment lábújjhegyen, majd lehajolva majd fölemelkedve. A hodsá ezt is megjegyzi magának. Majd meg pásztorok mellett haladt el az útja, a kik egy nagy juhnyáját hajtottak és a mint a hodsá majd lehajol majd fölemelkedik, úgy megrémültek az állatok, hogy százfelé szaladtak. Ennek is a hodsá vallotta kárát.

Hasonló eset történik Karagözzel is.★) Noha épen ez a motívum másutt is megvan, és nem lehetetlen hogy orosz részről jutott el a tatárok hodsájához, a hol Ivan Durakról vagy Ivanuskáról mesélnek el hasonló történeteket. A találkozás mindenesetre föltűnő. A mai élő nyelvhez is fűződik egy-két emléke a hodsának. Annyira átment volt Naszreddin neve a köztudatba, hogy szinte közmondásszerűvé vált, és egyes szólásokba is beleilleszkedett. A minthogy máig is fönmaradtak még olyan közmondások és szólásmódfélék, melyek Naszreddin humorával a legszorosabb kapcsolatban vannak. És e mondások nemcsak egyes vidékéké, hanem közkincsévé lettek az összes oszmán törökségnek. Némelyikének még a történetét is tudjuk. — A csársiba ment egy alkalommal a hodsá, hogy egyetmást bevásároljon. Egyik szomszédja odaadja neki

---

★) L. Hamam Ojunu (*Fürdőjáték*) cz. kiadásomat.

pár garasát meg a bocskorát, hogy csináltassa meg a pénzen, mert szorítja a saru a lábát. Ekkor mondta a hodsá, hogy «a kinek pénze van, annak nem szorítja bocskor a lábát». Ez a mai közmondásnak a hagyomány szerinti eredete. Még tréfásabb a keletkezése annak az ismeretes szálló mondásnak, melynek az a levont tanúsága van, hogy a ki a fára mászik, az ne hagyja lent a papucsait. A hodsának akkor kellett e mondással élnie, mikor néhány jókedvű legényke fölmásztatta egy nagy fára, és mialatt fönnkuksolt, elakarták lopni a papucsait. A hodsá azonban kifogott rajtok, mert magával vitte a bocskorait a fára. Mikor azután a felsült legénykéek megkérdezték tőle, hogy minek viszi a papucsait is, azt a látszólagos naiv, de furfangos háttérű feleletet adta nekik, hogy azért, hátha valami útát talál a fán, hogy tovább folytathassa az útját.

Egy más alkalommal meg a paplanjával esett baja. Az ágyában feküdt már a hodsá, a mint zajt hall a kapuja előtt. A feleségével gyertyát gyújtat, kimegy és a sötétben lekapja valaki róla a paplant, melyet magára öltött volt. Didegve tér vissza a hodsá, és mikor kérdi a felesége a zaj okát, azt feleli, hogy valószínűleg a paplanon vesztek össze, mert (mint a közmondás vallja): «jorgan gitti, kouga bitti; a paplan oda lett, a veszekedés megszűnt.» — Szárnyas igéje a törökségnek, hogy: «imam usurunža, dsemāt sičar». Ha az imám elszólja magát, a községe akár oda is rezelhet. Ezt a mondást akkor felelte a hodsá, a mikor szemrehányást tett neki az imámja, hogy a bejnél, a hol látogatóban voltak, szégyenletesen viselkedett. Igaz, hogy a bej sem tett sokkal különben. — A hodsá híres türbéjéhez fűződik az a szólás, melyet olyankor használnak, a mikor valami nyilvánvaló és el nem rejthető dolgot akarnak takargatni. Azt mondják az ilyen esetekben: «Naszreddin hodsanin türbesine benzer» vagyis «Naszreddin hodsának a türbéjéhez hasonlít». Nem egy ily szólás kövesedett meg a népnyelvben, és nem egy szárnyas igéje gazdagítja a mai török nyelv eredeti sajátosságait. Noha azt sem szabad elfelednünk, hogy már egy meglevő szóláshoz is hozzáfűződhetett egy-egy tréfa, melyre szintén tudunk egy-két esetet.

A hodsá híre neve, mint már említettük volt, a törökségen túlra is átcsapott. Lataifjai nemcsak a török, hanem a

mohamedán kelet többi nyelvterületein is elterjedtek, s az arab, perzsa és tatárnyelvű tréfakedvelők épen úgy ismerik a *goha*, *dsuha*, *havadse* kópéságait, akár csak ott keletkeztek volna. Különösen kedvelik a mestert a dagesztáni hegylakók, és általában a Kaukaszus mohamedán népességei, hozzáértve az iráni azerbajdsánokat is. Kazánban, a tatár tudományosság középpontjában, nemkülönben Tiflisben is, egyre vannak újabb meg újabb kiadások megjelenőben, melyek azonban többnyire török eredetiből vannak átültetve. Sőt még jóval távolabb vidékeken sem ismeretlen a hodsa alakja és humora. Katanov írja, hogy egy-két adoma a tarancsi népnél is ismeretes, egy kínai területen, az Ili folyó völgyeiben lakó török törzsnél. A hodsa neve ugyan mindig és mindenütt Naszreddin, népiesebben Nuszratin, vagy a legtöbbször csak egyszerűen a hodsa, havadse, de a nemzetisége és a lakóhelye az gyakran váltakozik. A kaukázusbeliek cserkesznek vallják, a perzsák iráninak, a kazániaiak tatárnak, és az egyiptomiak arabnak. Arról nem is szólva, hogy az oszmán birodalom rájah népeinél, a görög, örmény, bolgár, szerb, horvát és román nyelven beszélőknél, ugyanúgy szólal meg a hodsa is. Pedig ha egyéb nem, a siremléke és a rajta levő néhány emléksor is török eredete mellett vall. Ha hiteles okiratokra nem is hivatkozhatunk, ott vannak a történeti tradíciók, melyek a néphagyományokat úgyszólván kiegészítik. A hodsa világraszóló sírját már századok előtt is látogatták. A költő padisáhról, Muradról, több helyütt jegyezték föl a történetírók, hogy egy hadjárat alkalmával a hodsa ak-sehiri sírjánál hosszasan időzött volt, és egy költeménye megírására is ott nyert ihletet. Történetírók is tesznek róla említést, a kik nemcsak néphagyományok alapján ismerhették a hodsát, hanem történeti eseményekkel is kapcsolatban. Utódjairól is nem egyszer történik említés. A XVI. században történt, hogy egy udvari hivatalt ígértek volt a hodsa egy késő ivadékanak, a ki a vidékről egyenesen a szadrázámi (nagyvezéri) palotába sietett, hogy úti-költségét megtéríttesse és hogy naszreddini ivadék voltát bebizonyítsa. Ettől tették függővé az alkalmaztatását. A palota előtt leszállt a lováról, melyet a palotaőrség nagy dobjához kötött. Mialatt a mi emberünk bennjárt a palotában, megtalálta a lova rántani a dobot, melynek pergése annyira megvadította, hogy vad futásnak eredt dobostul, szerszámostul. És

minél élesebben pergett a dob, annál vadabban vágatott a ló, és oly nagy riadalmat okozott ezzel az öszvérek közt, hogy az egész negyedtet föllármázta. Nagynehezen lecsendesítették a nekivadult állatokat, és mikor az esetet a szadrázámnak is hírül vitték, legott megadta a hivatalt az épen nála időző hodsá-utódnak. «Nincs szükségem több bizonyítékra, — szolt a nagyvezér — valóban te csak Naszreddin ivadéka lehetsz». — Kevesebb adatot találunk, alig egy-kettőt, a hodsá fiatalabb, gyermek és legénykori életéből. És a mint a hodsá gyermekeire az apjuk vonásait szeretik ráörököteni, azonképen vannak olyan hagyományok is, melyek a fiatal Naszreddinben a későbbi évek hodsáját sejtetik. Így a midőn még legénykorában azt kérdezték tőle, hogy ő-e az idősebb avagy a testvére, azt felelte, hogy ő egy esztendővel előbb született ugyan, de egy év múlva utól fogja érni a bátyja és akkor egykorúak lesznek. Egyszer meg azt tette, hogy odalopózkodott az atyja odaliskjához. A rabnő fölriad az álmából és kérdi hogy ki az. «Csitt — mondja a fiatal Naszreddin — én az apám vagyok».

De az effélék csak elvéte találhatók, a minthogy a hodsá egész egyéniségét semmiféle korkülönbség és az ezzel járó sajátosság nem zavarja. A humor csak a javakorabeli hodsát ismeri. Sem nagyon fiatalnak nem tudja elképzelni, sem pedig túlon túl vénnek.

Hogy a lataifok mégis összegyűjtetlenül maradtak, annak első sorban a török nyelv természetellenes fejlődése volt az okozója. A hodsá tréfái ugyanis annyira a nép szelleméből valók, annyira össze vannak forrva a nép belső életével, hogy alakilag is csak ezen a nyelven voltak kifejezhetők, a nép egyszerű szavainak a közvetítésével. Hisz e tréfák egész fogalomköre és gondolatmenete nem igen terjed túl a népén. És míg az irodalmi nyelv szokás egy mesterkelt és a török nyelv szellemének meg nem felelő nyelveyveleget tett divatossá és irodalom-képessé, addig az eredeti lataifokban önkénytelenül is megkövesedett a török kifejezések és szólásmódok népies zamatossága. A lataifokban megnyilatkozó humor csakis tiszta népies nyelven nyerhetett kifejezést. Ezért nem fogadta magába négy század műirodalma a saját műnyelvéhez nem illő adomákat, és azért nem akadt irodalmi színvonalon álló összegyűjtője és magyarázója. Elannyira, hogy a hodsá

élete körülményeiről is alig ismerünk valamit. És csak késő századok mulva, nem is a történetíró szavahihető lapjain, hanem a néplegendának apáról fiura szálló igéiben ha találunk egy-egy földerítő adalékot, és földi pályájának egy-egy halványodó sugarát. Naszreddin alakja ma már egy fogalommal finomult, a török néphumor meg nem hamisított fogalmává.

KÚNOS IGNÁCZ.

EGY FLANDRIAI KUTYA.

Elbeszélés.

I.

Misó és Pajtás egészen magokra hagyatva éltek a nagy világban. A barátság jobban összefűzte őket, mintha édes testvérek lettek volna.

Misó az Ardennek vidékéről való kis fiú, Pajtás pedig hatalmas nagy flandriai kutya volt. Életéveik tekintetében egykoruak valának, jóllehet egyikök még fiatal, a másik már is vén volt. Egész életükön át együtt laktak: mindketten árván és magokra hagyatva éltek; sőt hogy egyáltalában éltek, azt is ugyanegy térnek köszönhatték. Növekvő rokonszenvők napról-napra mindinkább egymáshoz fűzte őket és ez a megingathatatlan és fölbonthatatlanul vált érzelmök az idők folyamában mély szeretetté olvadt.

Kicsike kunyhóból állott az otthonuk, mely a kis flandriai falu végén, sík legelők és szántóföldek közepett, egy a mezőket átszelő nagy csatorna mentén, a szélbenhajladozó nyár- és nyírfák hosszú soraitól környezve, Antwerpentől vagy egy mértföldnyire feküdt.

Az egész falu néhány tuczat házból állott, a melyeknek fehérre meszelt falai napvilág mellett a hó fehérségével veteledtek. A házaknak világos zöld vagy égbékszinű redőnye és rózsapiros vagy fekete, sőt néhol fehér teteje volt.

A falu közepén, mohával benőtt alacsony dombon, szélmalom állott: az egész síkságnak egyetlen ismertető jele. Egykoron vörösre volt festve, de ez még gyermekkorában lehetett — talán egy félszázaddal ezelőtt vagy még régebben, a mikor még Napoleon katonáinak őrlötte a buzáját; az idő és a szél

most már barnavörös színűre cserzették. Bár tagjai az idő fogától csúzosak és merevek lettek, az egész környéket mégis ez a malom szolgálta ki. A környékbeli népség épen oly istentelen dolognak tartotta volna őrleni valóját máshová vinni, mint akár az isteni szolgálatra egyébűvé járni és nem ide, a malommal szemközt lévő, kis tornyu szürkés templomba, a melynek egyetlen harangja reggel, délben és este oly búskomoran, azzal a különös tompa kongással hangzott, a mint az alföldi harangok szólani szoktak.

A bánatosan hangzó kis harangtól nem messze, a falu végén lévő kis kunyhóban laktak Misó és Pajtás. Éjszakkeletről, a zöld réteken és a messze elterülő gabnaföldek síkságán túl, a mely egy végtelen és változatlan fölületű tóhoz hasonlított. Antwerpen székesegyházának csúcsa látszott ide.

A kunyhóban az öreg Dacs János, egy igen öreg és végtelenül szegény ember lakott, a ki egykori katona idejéből még jól emlékezett azokra a háborukra, a melyek ennek az országnak földjét annak idejében úgy feldúlták, mint a hogy az ökrök a barázdát letaposni szokták. Az aggastyán a katonai szolgálatából az öt nyomorékká tévő sebén kívül semmi egyebet nem hozott haza.

Úgyanakkor, midőn az öreg Dacs János a nyolczvanadik esztendejét betöltötte, az Ardennek vidékén — Stavelot közelében — tartózkodó leánya is meghalt és két éves fiacskáját örökségképen nagyatyjára hagyta. Az aggastyán csak ügygyelbajjal tudta magát eltartani, de azért az előtte csakhamar kedvessé és becsessé vált új terhet panasz nélkül vállalta magára. A kis Misó mindegyre szépen fejlődött; az aggastyán és a fiúcska boldogan éltek a szegényes kis kunyhóban.

Valóban pedig igen nyomorúságos, vályogból épített kis kunyhó volt ez, de azért tiszta és fehér volt mint a tengeri kagyló; a kis kertben pedig, a melynek közepén állott a kunyhójuk, babot, tököt és zöldséget ültettek magoknak.

Nagyon szegények voltak, rettenetesen szegények, oly annyira, hogy néha napokon át egy falat ennivalójok sem volt. Elegendő eledelhez soha sem jutottak: jóllakni előttök egyértelmű lett volna azzal, mintha hirtelen a mennyország tárult volna föl előttök. De az aggastyán végtelen jóindulattal volt a szép, ártatlan, nyiltszívű és gyöngéd fiú irányában. És ők száraz kenyér és néhány káposztalevél mellett boldogok valá-

nak. Nem is kívántak egyebet az egek és a föld urától, csak azt az egyet, hogy Pajtás mindig velök lehessen. Mert mire is jutottak volna ők Pajtás nélkül?

Pajtás volt ugyanis az ő mindenök: összes kincsök és élestaruk, aranykészletök és gazdagságuk forrása, kenyérkeresőjük és szolgájuk, egyetlen barátjuk és vigasztalójuk. Ha Pajtás tőlök megszökik vagy meghal, nekik is meg kellett volna halniuk. Pajtás mindkettejükre nézve a testet, agyat, kezeket, fejet és lábakat jelentette: az ő életök és lelkök is csak Pajtásban és Pajtás által létezett.

Dacs János tudniillik agg és nyomorék, Misó pedig még gyermek volt és Pajtás volt a kutyájuk. Egy sárgásszörű, hatalmas fejű és testű flandriai kutya, kiálló farkasfülekkel. Hajlékony csontjai és izomzata elárulták, hogy e faj számos nemzedéken át kemény munkában edződött ilyenre. Pajtás nemzetségének sok évszázadon keresztül kemény és kegyetlen munkát kellett végeznie Flandriában: a szolgák rabszolgái, a szegény nép kutyái és hámszerszámba fogott nyomorult teremtményei valának. Izmaik a targoncza keserűségeitől csak edzöttek, de elvégre sorsuk az volt, hogy az utcza kövezetére rogyva lehelték ki párájukat.

Pajtás ősei is Flandria és Brabant különböző városainak és hosszú, árnyék nélküli és fárasztó országútainak éles kövezetein, kemény munka között töltötték egész életüket. Születésekor szenvedés és nehéz munka jutott osztályrészül; táplálékul szitkokat, keresztelésül pedig ütlegetek kapott. És miért ne? Hisz az ország keresztényen, Pajtás pedig csak egy eb volt.

Már serdülő korában megismerte a targoncza és a nyakötő láncz keserűségeit. Még nem volt tizenhárom hónapos, midőn egy vaskereskedő birtokába jutott, a ki az egész országot, éjszaktól délig, a kék tengertől a zöld hegységekig szokta bebarangolni. Valami csekélyke árt fizethetett érte, mivel hogy a kutya még nagyon fiatal volt.

Durva és iszákos gazdája alatt Pajtás élete a pokolbeli élethez hasonlított. Gazdája egy mogorva, durva és gonoszlelkű brabanti volt, a ki korszokkal, üstökkel, üvegedényekkel, dézsákkal és sok más agyag-, fém- és czinkárukkal tele rakott targonczájának huzását csakis Pajtásra hagyta, holott ő fekete pipájából füstölve, lomhán és kényelmesen oldalt ballagott, meg-megállván minden útszéli koresma mellett.

Szerencséjére, vagy tán inkább szerencsétlenségére, Pajtás igen erős állat volt. Vas fajzata, a melyből származott, a kegyetlen munkához szoktatva lévén, ő is fájó ütlegek, éhség, szomjuság, szitkok és fáradalmak közepett — hisz a flandriaiak ilyenekkel jutalmazták legtürelmesebb és legszorgalmasabb négylábu áldozataikat — tengette nyomoruságos létét.

Két évi ily kínos és hosszadalmas vonaglás után, Pajtás egy napon ismét a Rubens városába vezető poros, egyenes és barátságatlan utak egyikén haladt.

Nyár közepe volt és tikkasztó hőség uralkodott. Fém- és agyagárukkal hatalmasan megrakott targonczáját már alig bírta húzni. Lassan ballagó tulajdonosa csak akkor vett róla tudomást, a midőn ostorával az eb reszkető hátára csapott.

A brabanti, hogy sört igyék, minden koersmánál megállott, de Pajtásnak tilos volt egy korty végett csak egy pillanatra is megállania. És midőn így a forró nap perzselte országúton, huszonnégy óra óta étlenül és — a mi reá nézve még kínosabb volt — tizenkét órán át szomjúhozva, a portól piszkosan, az ütlegektől sebesülten és a testét összeszorító irgalmatlan hámtól elkábultan vonszolá targonczáját, Pajtás egyszerre csak tántorogni kezdett, majd habzó szájjal hirtelen összerogyott.

Összerogyott fényes nappal a fehér poros országút közepén: a végkimerülésig el lévén fáradva, teljesen mozdulatlanul feküdt. Gazdája ismét a saját külön gyógyszerárában lévő egyetlen orvossághoz, a rugás, szitkok és ütlegek orvosságához nyult. Ez az orvosság volt a kutyának nem egy ízben az egyedüli itala és étele, fizetése és jutalma.

De a kinzások és szitkok Pajtáson most épenséggel nem fogtak. Az országút forró fehér porában teljesen élettelenül látszott elterülni.

A brabanti rövid idő multán, mivelhogy az ütlegeket és a szitkokat célravezetőknek nem találta, mivel a hulla, hacsak a kutya bőrét keztyűnek föl nem használja, rá nézve értéktelen volt, abban a hiedelemben, hogy a kutya páráját kilehelte, búcsúzásul dühös szitkokba tört ki, majd a hámszerszámot leoldotta és a kutyát úgy megrúgta, hogy ez oldalt, a fübe hempergett. Erre a targonczát lustán és boszúsan, folytonos morgás között, a dombnak vonszolván, a haldokló kutyát a hangyák és varjuk eledeleül ott hagyta.

Ez épen egy nappal a lüttichi bucsú előtt történt, úgy hogy a brabantinak sietnie kellett, hogy jókor érkezék a vásárra, meg hogy a házi szükségletekre szolgáló fémáruinak ott jó helyet kapjon. Haragjában folyton dühöngött, mert most már önmagának kellett egész Lüttichig a targonczát húznia. Eszébe sem jutott, hogy hátrafelé nézve, Pajtásra csak egy pillantást is vessen: az állat kimult s így rá nézve annak becsé is megszűnt. De legott eltökélte, hogy a keze-ügyébe kerülő legelső egyedül csatangoló kutyát — ha gazdája észre nem veszi — ellopja. Pajtás neki — ugyszólván — semmijébe sem került, mert az állat két hosszú, kegyetlen éven át, napkeltétől estig, nyáron úgy mint télen, szép és rossz időben egyaránt szünet nélkül végezte gyötrő munkáját.

Ő alaposan kihasználta Pajtást, de emberi lény létére nagy bölcsen az árokban hagyta a végső vonaglításában lévő ebet, mit sem törődve azzal, hogy a míg ő, a lüttichi bucsú vígságai közepett, a szokott módon kéreget és lop, eszik és iszik, tánczol és énekel, azalatt a madarak az ebnek véres szemeit vágják ki. Egy haldokló targonczás eb — ugyan minek virrasztott volna ő órákon át a haldokló mellett — hisz az alatt talán egy marék rézpénzt vagy egy hangos kacagást elszalaszt-hatott.

Pajtás tehát a gyepes árokban feküdt. E napon az országot nagyon népes volt, mert az emberek százával — ki gyalog, ki öszvéren, ki szekeren, ki targonczán — siettek vidáman Lüttich felé.

Néhányan észrevették ugyan a kutyát, de a legtöbb oda sem nézve folytatta az útját. Egy döglött kutyával több vagy kevesebb — számít is az valamit Brabantban — vagy valahol a világon?

Kevés vártatva a bucsújárók között egy biczegő, görnyedt és nagyon törődött aggastyán közeledett. Külseje épen nem arra mutatott, mintha mulatni készülne: nagyon szegényes és kopott ruha volt rajta és a mulatni vágyók között csendesen ballagott a poros országúton.

A mint Pajtást észrevevé, csodálkozva állott meg, majd oda lépve letérdelt a gyepes és gázos árokba és könnyörülettel sugárzó jóságos szemeivel a kutyát kezdé vizsgálni.

Egy rózsás arcú, szép fürtű, fekete szemű, alig pár éves fiú volt vele, a ki a neki melléig érő gáz között szintén oda

típegett és kedves komolysággal bámult a mozdulatlanul fekvő szegény, nagy állatra.

Ez volt a kis Misó és a nagy Pajtás első találkozása.

Ennek pedig az lett a vége, hogy az öreg Dacs János, hosszadalmas fáradság és vesződség után, a beteg állatot haza, az egy kőhajításnyira fekvő kis kunyhójába vitte és itt annyi gonddal ápolá, hogy a kutya betegsége: a hőség, szomjúság és kimerültség miatt okozott agyláz, a csend és pihenés következtében csakhamar elmúlt és az egészségét visszanyerő és erejéhez térő Pajtás ismét sárgás-barna talpaira állhatott.

Igaz, hogy e halálos betegsége következtében, heteken át, tehetetlen és erőtlen volt. De az egész idő alatt egy kiméletlen érintést, egy durva szót nem tapasztalt, csak a kis fiu résztvevő suttogását és az aggastyán hízogő czirogatásait hallá. Az aggastyánnak és a vidám fiucsának gondoskodása és figyelme a kutya betegsége alatt még fokozódní látszott.

A kunyhó egyik szöglete, a hol jó csomó száraz széna volt, jutott az állat fekvőhelyéül. Aggódní lesték ők a sötét éjszakákön az állat lélegzését és midőñ ez első ízben hallható és vidám, bár rekedt ugatásba akart fogni, mindketten hangos nevetésbe törtek ki és a biztos gyógyulásnak erre a jelére majdnem sírva fakadtak. Sőt a kis Misó, kitörő örömeben, a kutya hatalmas nyakába egy pipitérből font koszorút akgatott és rózsás szájával a kutyát meg is csókolta.

Ily körülmények között, midőñ a fölépült Pajtás régi erejében és nagyságában ismét talpra állhatott, gondolkozó, barátságos, nagy szemeivel azon csodálkozótt, hogy hova lettek azok, a máskor őt fogadó káromkodások és nógató ütlegek. Ekkor hűséges szive, élete utolsó pillanataíg, soha nem csökkenő, hatalmas szeretetre lobbant.

És Pajtás, mint hű kutya, háláját le is róttá. Most is komoly, gyöngéd és okos szemeivel barátjainak mozdulatát leste.

Dacs Jánosnak, a vén katonának az volt a foglalkozása, hogy kis targonzáján a boldog szomszédok teheneinek tejét naponként Antwerpen városába vitte.

A falu lakói részben könyörületességből, de sokkal inkább abból az okból juttatták neki ezt a foglalkozást, mert nagyon kényelmes volt rájuk nézve a tejnek a városba szállítását erre a becsületes fuvarosra bízni és otthon maradva, kertjök, tehenök, kis földjök vagy a baromfi után látni. Azonban utóbb már

ez a foglalatosság is nehezeire esett az aggastyánnak. Nyolczvan-három éves volt, Antwerpen pedig egy jó mértföldnyire vagy talán még ennél is távolabbra feküdt.

Pajtás, a folyógyulladását követő első napon a tejes kannakra ügyelt, s míg az öreg azokat hozta-vitte, az alatt ő, a pipitér koszorúval sárgásfekete nyakán, a napon sütkérezett.

A következő reggel, még mielőtt az aggastyán a targonczához közelített volna, Pajtás a targoncza rúdja elé állott és a könyörületességéből neki nyújtott kenyérért viszonzásul, oly kétségtelenül, hogy még a süket is megérthette volna, a munkára való képességét és ehhez való kívánságát jelezte. Dacs János jó ideig ellenkezett. Mert ő is azok közé tartozott, a kik istentelen dolognak tekintették a kutyát természetéhez nem való munkára szorítani. De elvégre az öreg Dacs mégis kénytelen volt engedni, legyőzve az állat makacssága- és hálájától. Targonczáját ennél fogva olyaténképen alakítá át, hogy Pajtás azt gyorsan vonhatta. És ezt az eb ezentúl élte fogytáig minden reggel meg is tette.

A tél beálltával Dacs János nem győzte a szerencsés végzetet áldani azért, hogy a löweni bucsú őt az árokban heverő haldokló ebhez juttatta. Mert ő már igen vén volt és évről-évre mind gyöngébb és erőtlenebb lön, úgy hogy ha rá gondolt, el sem tudta képzelni, hogy kedves kutájának ereje és támogatása nélkül, miként volna ő most képes a tejes kannákkal megrakott targonczáját a hófedte, itt-ott sáros és rögös úton húzni.

Pajtás viszont mennyországbeli állapotnak tartotta az ő helyzetét.

A kegyetlen terhek után, a melyeknek vonására egykori gazdája lépten-nyomon ostorcsapások között kényszerítette, most valósággal mulatságnak látszott neki a fényes kannákkal megrakott kis világoszöld targonczá, ennek a jóságos aggastyánnak oldala mellett vonni, a ki folyton gyöngéd hízkeléssel és barátságos szavakkal tartotta. Különben is már délután három vagy négy órakor, munkájának végeztével, szabad volt és tehetett, a mit akart: nyujtózzkodhatott, a napon sütkérezve alhatott, a mezőkön kóborolhatott, a fluval játszhatott vagy pedig kutya-pajtásaival mulathatott. Szóval Pajtás igen boldognak érezte magát.

Nyugalmas állapotában szerencse volt rá nézve, hogy

régi gazdáját a michlini bucsún részeg állapotában verekedés közben megölték, úgy hogy ezentúl félelem nélkül és zavar-talanul élhetett uj és megkedvelt otthonában.

Néhány évre rá az öreg Dacs Jánost, ki egész életén át különben is nyomorék volt, szélhűdés érte, úgy hogy ettől fogva teljesen képtelen volt járni.

Ebben az időben a kis Misó hat éves volt, és minthogy már igen sokszor kísérte a nagyatyját a városba, már jól kiismerte itt magát. Ő foglalta el tehát a targoncza melletti helyet és ő adta el a tejet és ő kapta a pénzdarabokat, a melyeket visszatértek az illetőknek, a kiknek járt, oly ked-ves komolysággal szokott átadni.

A kis ardennesi gyönyörű szép fiu volt; okos, kedves sötét szemű, piros-pozsgás arcú és nyakáig érő dús haj-fürtű. A városban már nem egy művész tette vászonra a mellette elhaladó kis csoportot: a tejes edényekkel megrakott zöld targonczáját, a barnássárga, hatalmas nagy kutyát — a járása közben vidáman csilingelő szerszámával — és a mellette ballagó kis fiut — a nagy faczipőkből kilátszó fehér lábacskáival — a kinek ártatlan, komoly, de azért kedves arca oly annyira hasonlított Rubens bájos kis gyermekarczaihoz.

Misó és Pajtás oly pompásan és e mellett oly jókedvűen végezték a dolgukat, hogy az öreg Dacs Jánosnak, midőn a nyár közeledtével ismét jobban érezte magát, már nem kellett a városba fáradnia, hanem a küszöbön ülve sütkérezhetett és nézte az övéit, a mint a kerti ajtón távoztak. Közben egyet szundikált és álmodott, majd egy kicsit imádkozott végül, midőn a toronyóra hármat ütött, fölkel és a visszatérőkre várakozott. A mikor azok haza érkeztek, Pajtás jókedvű uga-tással maga szabadította ki önmagát a hámból, Misó pedig büszkén beszélt el a napi élményeit. Ezután hozzáfogtak a rozskenyérből, tejből vagy levesből álló ebédjökhöz. Ekközben az árnyék mind hosszabbra nyúlt a síkságon és a gyönyörű székesegyház csúcsa az alkony fátyolába látszott burkolózni. De a békességes lefekvés előtt, az aggastyán hangosan imád-ságot mondott.

Igy folytak napjaik és éveik. Misó és Pajtás boldogan, ártatlanul és egészségsben töltötték napjaikat.

II.

Különösen a tavasszal és nyár idején valának boldogok. Flandria nem valami szép ország, és Rubens városának környéke talán legkevesébbé mondható szépnek.

Gabonaföld és veteményes kert, legelő és szántóföld boszantó egyhangúsággal következnek szakadatlanul az unalmas síkságon és kivéve azt a néhány szikár, szürkés templomtornyot rokonszenves, kedvesen csengő harangjaival, vagy nem számítva a mezők ösvényein haladó néhány embert, a kéveköti aratót vagy a gunyás favágó festői alakját — sehol semmi változatosság, semmi kiemelkedő, semmi természeti szépség. A ki hegyes vagy erdős vidéken lakik vagy tartózkodik, az itt ennek a szomorú síkságnak végtelensége és egyhangúsága közepett mintegy fogságban vélné magát.

De ez a zöld síkság igen termékeny és a messze elnyúló határának, egyhangúsága és komorsága mellett is, sajátságos bája van. A víz mentén virágok pompáznak és a csatorna hosszában, magasra nőtt terebélyes fák között, zöld hordócskákkal megrakott és különféle színű zászlókkal fölcifrázott bárkák siklanak tova.

De bár hogy gondolkozzunk, a zöld környéket és a széles térséget a fiu és a kutya elég szépnek és elég jónak találták. Mindketten munkájuk végeztével nem is vágyódtak valami jobb után, mint a csatorna mentén tenyésző buja fübe heveredni és a nehézkesen mozgó hajókra bámulni, melyek a szárazföldi nyár virágainak illata közé a csipős tengeri szellőt elegyítették.

Viszont igaz, hogy a tél annál zordabb és ridegebb vala. Ekkor sötétben és dermesztő hidegben kellett fölkelniök. Ebben az évszakban alig jutott valami a naponkénti enni valóra, azonkívül a kunyhójok a hideg éjszakákra alig nyújtott annyi oltalmat, mint egy kis sátor. Mégis, midőn a nyár beköszöntött, a kúszó venyige nagy leveleivel befödött kunyhó oly kedvesnek látszott! Pedig ez a venyige, mely a tavasztól őszig oly pompás zölddel borítá a kis lakot, sohasem hozott gyümölcsöt.

A téli szelek a szegényes kis kunyhó falazatában számos nyílásra akadtak; ez időtájt a venyige is komor, leveletlen

vala és a puszta föld halványnak és szomorúnak látszott, sőt nem ritkán kunyhójok nedves padlója is keményre fagyott. A zord tél és hó megdermeszték Misó fehér lábait, valamint az útközi jégdarabok is megsebzék a derék, fáradhatatlan Pajtás talpait.

De még ilyenkor sem hallotta egyik a másiknak panaszát. A fiú faczipóinek kopogása és a kutya négy talpának csoszogása — a mint a fagyott földön férfiasan lépdelték — a csengetyüs szerszám ütemével egybe olvadt. És ilyenkor Antwerpen utcáin néha az is megtörtént, hogy valamely asszony párolgó meleg levest és jó darab kenyeret adott a fiúnak, vagy valamely jószívű kereskedő néhány tüzelni való fadarabot rakott a hazafelé indulók targonczájára, valamint az is megtörtént néha, hogy valamely falujukbeli asszony a tejnek egy részét neki ajándékozta. És ilyenkor, a korai beesteledés idejében, a fehér lepellel borított földeken át vidáman és boldogan siettek hazafelé, és megérkezvén, hangos örömkialtásba törtek ki.

Általában véve tehát jól, meglehetősen jól érezték magokat. Sőt Pajtás — főleg ha az országúton vagy az utcán oly kutyákkal találkozott, a melyeket kora reggeltől késő estig kemény munkákkal gyötörték és ezekért a fáradaimaikért — nem tekintve azt, hogy éltökben tetszésök szerint fagyoskodhatnak — csak ütlegekkel és szitkokkal jutalmaztak, és a melyeket szerszámaiktól csak akkor szabadítanak meg, a midőn már az éhségtől hulladoznak — mondom, Pajtás ilyenkor mely hálát érzett sorsa iránt, mert ennél jobbat vagy pompásabbat nem is képzelt. Jóllehet, hogy lefekvéskor igen sokszor hatalmas étvágyat érzett; jóllehet a nyári délutánok hőségében és a téli szürkületet dermesztő hidegében erős munkája akadt; jóllehet, hogy az éles kövezet sokszor fájdalmas sebeket ejtett a talpán; jóllehet, hogy a foglalkozása egészben véve erején fölüli és természetellenes volt: mégis mind ezek ellenére hálás és megelégedett volt, mert napi teendőinek végeztével azoknak a szemei, a kiket szeretett, mosolylyal csüngtek ő rajta. És ez elegendő volt Pajtásnak.

Csak egyetlen egy dolog volt, a mi Pajtást kellemetlenül érinté és ez a következő. Antwerpenben — a mint általában ismeretes — lépten-nyomon görbe udvarok közé szorított, vagy korcsmákra és kapuátjárókra támaszkodó mogorva, régi, de azért oly remek épületekre akadunk, a melyeknek tetejéből

harangszó, boltozatos kapuiból pedig ki-kihangzó kellemes hangú csengő hallatszik.

A multnak e hatalmas, régi szentegyházai most a modern világ piszka, zaja, csőcseléke, ridegsége és kereskedése közé vannak ékelve. Fölöttük felhők és madarak röpködnek a magasban, körülöttük szél fú és lent, a lábaiknál, a földben alszik — Rubens.

A mindenható mester nagysága még most is észlelhető Antwerpenben. Bármerre fordulunk szűk utcáiban, minden felől az ő dicsősége ragyog, és ez okozza, hogy még a legközönségesebb dolgok is más alakban tűnnek föl előttünk. És a mint tekervényes utcáin, álló vizein és utálatos udvarain keresztül haladunk, az ő szelleme, álomlátásainak merész szépsége lebeg körülöttünk, és a kövek is, a melyek egykoron lábainak nyomát érezték és testének árnyékát látták, helyökből mozdulni és hangosan beszélni látszanak.

Mi volna Antwerpen Rubens nélkül? Egy piszkos, homályos, zajos vásárhely, melyet a dolgaik után a kikötőben járó kereskedőkön kívül senki egy tekintetre sem méltatna. Rubens által pedig Antwerpen az egész emberiség előtt szentelt névvé és földdé vált, egy Betlehemmé, a hol a művészet istene látott napvilágot; egy Golgothává, hol a művészet istene fekszik eltemetve.

Ha csak az orgona meg nem szólal és az énekben hangosan nem kiáltja a *Salve Reginát* vagy a *Kyrie eleison* — oly csendes és nyugalmas itt minden a nagy fehér koporsó körül. Bizonyára nincs művész a világon, a kinek hatalmasabb sírköve volna az övé, a melyet neki szülőföldje szívében, a szent Jakab oltára előtti tiszta fehér márványzat nyújt.

Oh nemzetek! Gondosan, kincsekként gyűjtsétek össze a nagy embereiteket, mert csak ő általuk fog rólatok a jövő tudni. Flandria népe ebben a tekintetben bölcsen járt el. Fiainak legnagyobbikát még életében dicsőséggel árasztá el, halála után pedig magasztalásokkal illeti a nevét. De az ily bölcsesség nagy ritkaság.

Ime, ez volt Pajtás szomorúságának okozója. A kis Misó ugyanis a legtöbbször ezekbe a nagy, komor, oszlopos és a háztetők sokaságából oly bánatos fenséggel kiemelkedő épületekbe járt, s míg a fiú a komor szürke, boltozatos kapuzaton át eltűnt, ez alatt az utcán hagyott Pajtás folyton — bár

hiába — azon törte a fejét, vajon minő varázs lehet, mely az ő elválaszthatatlan és kedvelt társát mindenkor magához csábítja.

Egy-két ízben megkísérlé és utána ment. Föl is kapaszkodott a lépcsőkre a maga után vonszolt tejhordó taligával, de itt mindannyiszor visszataszítá egy feketébe öltözött és a hivatalos ezüstitálcával ellátott nyulánk őr. Így tehát, attól való félelmében, hogy bajba hozhatja a kis gazdáját, csakhamar elállott a szándékától. Ilyenkor azután mindaddig, míg a fiu ismét meg nem jelent, a templom előtt leheveredve, türelmesen várakozott.

Nem is azon szomorkodott Pajtás, hogy a fiu annyit jár a templomba — mert tudta ő, hogy az emberek templomba szoktak járni — hisz a faluja népe is abba a düledező, a vörös szélmalom átellenében lévő templomba járt, de őt csak az bántotta, hogy a templomból kijövet a kis Misót mindig oly különös — vagy kipirult vagy halovány — arcúnak látta. És midőn az ily templomlátogatások után haza értek, a fiu nem gondolva a játékra, álmodozva, csendesen leült és bánatosan, sőt szomorúan bámult a csatorna irányában vonuló fellegekre.

Vajon mi lehet ennek az oka? Pajtás gyakran gondolkozott ezen. Vélekedése szerint ez a nem természetes búskomorság semmiképen sem lehetett jó hatással a fiura. Ép azért néma viselkedésével minden lehetőt elkövetett, csakhogy Misót kicsalja a napos mezőre vagy a népes piacra.

De Misó nem minden templomba járt, hanem jobbára a nagy székesegyházba. Ilyenkor a Quentin Matsys kapujának lépcsőzeténél hagyott Pajtás bármennyire is erőlködött, ásított és sóhajtozott, sőt közben vonított, mind hasztalan volt. Csak midőn már az ajtókat zárták, akkor jött ki fölindultan a fiú, ki átkarolván a kutya nyakát, ennek széles, sárgásbarna homlokát megcsókolá és folyton ugyanazokat a szavakat suttogta:

— Oh, csak egyetlen egyszer láthatnám őket, Pajtás! Oh, ha őket láthatnám! —

Vajon kik lehettek ők? — tépelődött magában Pajtás, miközben gondolkozó, rokonszenves, nagy szemekkel föltekintett.

Egy alkalommal, a midőn az őr nem állott ott és az ajtók tárva valának, egy pillanatra kis barátja után sompolygott és a templomban körülnézett. A chorus mindegyik oldalán két letakart nagy kép függött: ezek voltak tehát «ők»!

Misó a mennybemenetelt ábrázoló oltárképnél térdelt majdnem magán kívüli elragadtatásban. Midőn Pajtást észre-
 vevé, fölállott és a kutyát csendesen kivezeté. Arczáról könnyek
 peregtek és midőn a letakart képek előtt elhaladt, azt suttogta
 játszótársának:

— Mily borzasztó, Pajtás, hogy őket, mert szegény
 vagyok és mivel fizetni nem tudok, nem láthatom! Pedig ő,
 midőn ezeket a képeket festé, bizonyára sohasem gondolt arra,
 hogy azokat a szegény ember ne láthassa. Bizonyos vagyok
 benne, hogy ő megengedte volna, hogy mi azokat egyszer,
 vagy talán mindig is lássuk. Ezek az emberek pedig előlünk
 eltakarják, és befedik azokat a szép dolgokat, csak hogy a
 fizetni tudó gazdagokon kívül más ne lássa. Oh, ha csak egy-
 szer láthatnám a képeket, megelégedetten halnék meg.

De biz' ő nem láthatta a képeket és e baján Pajtás sem
 segíthetett. Mert az, hogy egy oly ezüstpénzre tegyen szert, a
 mennyit az egyház *A keresztre feszítés* és *A keresztről való levé-
 tel* dicsőségének megtekintése fejében követelt, ez mindkettő-
 jökre nézve ép oly lehetetlen volt, mint például a székesegyház
 tornyának tetejére fölmászni.

Bármint takarékoskodtak is néha, öt krajczárnál többre
 sohasem vitték, mert vagy a tűzhelyre kellett néhány hasáb fa
 vagy levesre kellett a pénz, és az utóbbi is csak a legnagyobb
 fáradság mellett tellett. A gyermek szíve pedig végtelen
 szomorúsággal mindegyre csak a két letakart Rubens-kép
 megtekintésére sóvárgott.

A kis fiúnak egész lelkét a művészet emésztő szenvedélye
 hevítette és hozta folytonos forrongásba.

Midőn hajnal hasadtával a régi város néptelen utczáin
 haladt a kis paraszt fiúnak látszó Misó, ki a targonezát húzó
 kutyával kapuról kapura járt tejet eladni, szüntelenül álmai
 birodalmában — a melynek Rubens volt az istene — csa-
 pongott.

A harisnyátlan lábakkal faczipókben járó és a hidegtől
 és éhségtől reszkető Misó, kinek a hajfürtjeit és vékonyka
 ruháján át a téli szél át- meg átjárta, mély elmerült-
 ségében csak *A mennybemenetel* Máriájának gyönyörű szép
 arczát látta a vállain lefutó gazdag aranyhajával és az örökös
 napfénytől sugárzó homlokával. A szegénységben nevelkedett
 és a sorstól üldözött, írni-olvasni nem tudó Misónak a gonosz

végzet olyast adott kárpótlásúl, a mit közönségesen csodatehetségnek nevezünk.

Erről a tehetségéről senki sem tudott. Ő épen oly kevésbé mint bárki más; szóval senkinek sem volt róla tudomása.

Csakis a mindig vele lévő Pajtás látta, a mint a fiú krétával a kövekre mindenféle alakokat rajzolt. Csak ez az állat hallotta, a mint a kis széna-ágyán fekvő gyermek gyakran a nagy mesterének szelleméhez halkán és félénken, de szenvedélyesen imádkozott. Csak ez az állat ügyelt az esti alkony vagy a rózsás napkelte alkalmával a fiúnak hol komor tekintetere, hol ismét sugárzó arczára és számtalanszor érezése kimondhatatlan fájdalomnak örömmel vegyes, sajátos, forró könyeit, a melyek a gyermek vidám, ifju szemeiből az ő ránczos, sárga homlokára hullottak.

— Teljesen nyugodtan halnék meg, ha tudnám, hogy te, Misó, akkorra, mire férfiu léssz, majd sajátodnak mondhatod ezt a kunyhót a körülötte lévő kis földdel együtt, a melyet magad művelnél. Akkor a szomszédaid is ten's urnak hívnának — szolt nem egyszer az ágyán fekvő öreg János.

A flandriai parasztnak ugyanis az a legmagasabb eszménye és törekvése, hogy sajátjának mondhasson akár csak egy talpalatnyi földet is, mivel ekkor a környék őt már úrnak tartja. És a vén harczos, ki fiatal korában az egész világot bejárva, végül üres kézzel tért haza, agg korában úgy vélekedett, hogy szeretett unokájának nem kívánhatna jobb sorsot, mint ha az egy talpalatnyi földön megelégedetten és alázatosan él haláláig.

De Misó az ily szavakra némán hallgatott. Ugyanaz az erjesztő kovász, mely egykoron létre hozta a Rubenseket Jordaenseket, Van Eykokat és ennek a nemzetségnek többi bámulatos tehetségeit, az újabb időben pedig az Ardennek zöld tájékán — ott, hol a Mosel Dijonnak régi várfalait mossa — Patroklus nagy művészet — a kinek szelleme hozzánk sokkal közelebb esik, semhogy isteni voltát helyesen megítélhetnők — dolgozott a fiúban is.

Misó egészen másképen álmodta meg a jövődjét. Nem a kicsinyke föld megszántásáról, sem a vesszőkből font tető alatti lakásról, sem arról nem álmodott, hogy a kevésbbé szegény szomszédok őt ten's urnak hívják. A székesegyház tornya, mely a mezőkön túl a rózsás esti felhők közül vagy a

hajnal borongós, szürke ködjéből annyira kiemelkedett, neki egészen más dolgokról regélt. De ezeket ő csak Pajtással közölte és a mint a gyermekek szokták tenni, enyelegve sugdosott a kutya fülébe a ködös hajnalakon, midőn kettecskén munkájokhoz fogtak, vagy midőn pihenésök ideje alatt a csergedező víz mellé heveredtek.

Az ily álmokat nem is lehet egykönnyen szavakba önteni, hogy a hallgatók lusta részvétét fölkeltsék. De az ágyhoz kötött szegény öreg embert az ily szavak bizonyára fájdalmasan érintették, sőt meg is rémitették volna. Mert az öreg annak idejében, mikor még Antwerpen utczáin csoszogott és őt krajezáros sötét sörre betért a koresmákba, a Madonnának a koresmák falain függő, vörös és kék szinből csinált mázolását épen oly jónak tartotta, mint bármelyikét azoknak a híres oltárképeknek, a melyeknek láthatása végett az idegenek messze földről és minden országból Flandriába jönnek.

Pajtáson kívül csak egy lény volt, a kivel merész álmait Misó kedve szerint közölhette: a kis Lujzával, ki a gyepes dombon a régi vörös malomban lakott, és a kinek atyja az egész faluban a legvagyonosabb ember volt.

A kis Lujza igazán kedves kis baba volt, gyönyörű rózsás, gömbölyű arczu és barátságos sötét szemű, a mi a spanyol uralom örökségeként számtalan flandriai arcban épen úgy fölismerhető, a mint a spanyol művészet nyomai az egész országban szétszórt annyi fölséges palotában, pompás udvarokban, az épületek díszes homlokzataiban, a szobrokkal ékített kapuzatokban — hisz ezek nem egyebek mint czimerekbe rajzolt történetek és kövekbe vésett költemények — lépten-nyomon föl találhatók.

A kis Lujza gyakran együtt volt Misóval és Pajtással. Együtt játszottak ők a mezőkön, együtt futkostak a hóban, együtt szedték a százszorszépet vagy más mezei virágot és a földi szedret, azután együtt jártak a régi, szürkés templomba, meg a malom széles tűzhelyénél is gyakran kettecskén sütkéreztek.

A kis Lujza a környéken a leggazdagabb gyermek volt. Nem volt sem fivére, sem nővére. Kék selyem ruhája sohasem volt megfoltozva; azután bucsúkor annyi aranyozott diót meg czukorbáránykát kapott, hogy két tenyerében is alig fért el; a midőn pedig először ment áldozni, szöske fürtjei fölé a még

anyjától és nagyanyjától örökölt igen drága mechlíni csipkéből készített főkötőt tettek. Ámbátor még csak a tizenkettedik évét töltötte be, sokan már is arról beszéltek, hogy mily jó volna, ha ezt a leányt a fiúk számára feleségül kaphatnák. Ő pedig vidám, egyszerű kis leány lévén, mit sem tudott a leendő örökségről, s legjobban szerette valamenyi játszó pajtásai közül az öreg Dacs János unokáját és kutyáját.

Egy ízben, midőn Gögös ur, a leány atyja, a ki bár jó, de mogorva ember volt, az azon a napon kaszált sarjú után akart nézni, hirtelen csinos csoportra bukkant.

A kis leánya ugyanis a széna között ülve, ölében tartá Pajtás nagy, sárgásbarna fejét; mindketten számos pipacsból és buzavirágból font koszorúval voltak földiszítve: Misó ellenben azzal volt elfoglalva, hogy egy darab faszénnel egy tiszta, sima fenyőlapra rajzolta le őket.

A molnár megállott és könnyező szemekkel nézte a képet, lévén az csodálatosan hű egyetlen gyermekéhez, a kit ő oly végtelenül szeretett. De csakhamar durván rápiritott a kis leányra, hogy mit lustálkodik, a mikor az anyjának a munkában szüksége volna reá. S míg könnyező, megijedt gyermekét haza küldé, Misóhoz fordulva, a fadarabot ennek kezeiből elkapta.

— Csinálsz-e sok ily bolondságot? — kérde némileg reszkető hangon.

Misó elpirúlt és szemeit lesütve halkán felelte:

— A mit látok, azt mind lerajzolom.

A molnár elhallgatott. Majd egy frankot vett a kezébe és feléje nyújtotta.

— Bizony mondom, nagy bolondság ez és haszontalan időpocsékolás, de mivel Lujzára hasonlít és a feleségemnek bizonyára örömet szerez, íme, vedd helyébe ezt az ezüst darabot.

Az Ardenes tájékaról való ifjúnak arcza elhalványult. Kezeit hirtelen hátra rántván, fölemelt fejjel válaszolt.

— Tartsa meg, Gögös úr, a képet a pénzével együtt annak a fejében, hogy irányomban oly gyakran jóindulattal volt.

Ekkor magához szólítá Pajtást és a réten át hazafelé ballagott.

— Ezzel a frankkal most megláthattam volna őket —

suttogta Pajtáshoz — de pénzért még ő érettök sem adhattam oda a képet.

Gögös úr szomorúan és gondolkozva tért vissza a malomba.

— Ennek a fiúnak — mondotta este a nejének — nem szabad•oly nagy barátságot tartania Lujzával. Ebből előbb-utóbb kellemetlenség támadhat: a fiú most tizenöt, a leány pedig tizenkét éves, azután a fiú csinos is meg helyes is.

— Pedig mily derék és jó fiú — szolt az asszony, gyönyörrel szemlélvén a fenyődarabra rajzolt képet, melyet a kakukóra és a viasz-feszület közé aggattak.

— Hisz nem mondom, hogy nem úgy van — válaszolt a molnár, egy kortyot hörpintve a fémedényből.

— És hogy ha az, a mitől félsz — szolt a nő habozva — egyszer csakugyan bekövetkeznék, vajon oly nagy baj lenne-e az? Hisz a leányéból kettőnek is bőven kifutja, azután, ha valaki boldog, kell-e ennél egyéb?

— Te asszony vagy és buta — válaszolt durván a molnár, az asztalra dobva a pipáját.

— A fiú szegény mint a koldus, sőt a festési bogaraival még a koldusnál is szegényebb. Ügyelj tehát, hogy a jövőben ne találkozzanak, mert ellenkező esetben a *Szent Szív* apáczáira bízom a gyermeket, hogy ott jobban gondját viseljék.

A szegény anya erre úgy megrémült, hogy menten megígérte, hogy férje akarátának mindenkor készségesen eleget tesz. Nem akarta ugyan leányát elszakítani a kedvencz játszótársától és talán a molnár sem kívánta, hogy a fiuval szemben — a kinek egyedüli bűne a szegénysége volt — oly nagy kegyetlenséggel járjanak el, de azért számtalan mód állott rendelkezésükre, a melyekkel a kis Lujzát az ő szeretett játszótársától megfoszthatták.

Misó, jóllehet még gyermek volt, büszkeségében és érzékenységében mélyen sértve érezte magát és ettől az időtől fogva sem ő, sem Pajtás nem mentek a dombon fekvő vörös malom felé, a mint ezt szabad idejökben eddigelé tenni szokták.

Hogy miben állott az általa elkövetett sértés, arról nem volt tudomása. De sejtette, hogy Gögös úr azért, mivel ő Lujzát a széna között lerajzolta, reá valamiképen megnehez-

telt. S midőn a leány, ki őt szerette, feléje közelítvén, vele kezét akart fogni, a fiú szomorú mosolylyal és gyöngéd komolysággal mondá:

— Ne, Lujza, ne haragítsd atyádat. Ő azt képzei, édesem, hogy miattam vagy tétlen és ebből az okból nem szereti, ha velem vagy. Ő jó ember és téged igen szeret: épen azért Lujza, ne boszantsuk őt.

Szomorkodott szívvel mondotta e szavakat és ezentúl már a mező sem látszott előtte oly vidámnak, mint annak előtte, a mikor napkeltekor az egyenes országút jegenyefái alatt Pajtás társaságában elindult.

A vörös malom volt reá nézve az a határkő, a hol jövet és menet megpihenni szokott; melynek lakóit vidáman köszönté akkor, a midőn az a kis szöszke fej az alacsony ajtóban megjelent és parányi rózsás tenyerében Pajtásnak egy darab csontot vagy kenyeret hozott.

Most sóvárogva pislantott a kutya a zárt ajtóra. A fiú is vérző szívvel, pihenés nélkül haladt el mellette, a leányka pedig, a kemencze melletti kis széken ülve, a kötésére hullatta lassan pergő könnyeit. A lisztes zsákok között forgolódó Gögös úr ellenben kemény szívvel mindegyre azt hajtogatta:

— Így kell ennek lenni, ez a leghelyesebb! Hisz a fiú oly szegény mint a koldus, azután a feje tele van üres, képzelgős bolondságokkal. Ki tudja, micsoda galibát okozhat még a jövőben.

Így bölcsekedett a molnár, a ki a lakása ajtaját csak ritka és ünnepélyes alkalmakkor nyitotta ki. De ezentúl az ily alkalmak is híján voltak az igazi szívességnek és vidámságnak, mivel a két gyermek már megszokta a naponkénti vidám, gondtalan, boldog csevegést és együttes mulatást; a mikor hajdani szórakozásaiknak és játékaiknak nem volt egyéb tanúja és öre, mint a csengőjét okosan rázó és a kutya gyors rokonszenvével mindenhez alkalmazkodó Pajtás.

A befestett kis fenyődarab pedig továbbra is a konyhában a kemencze fölött, a kakukóra és viaszfeszület között függött és néha Misónak, ha reá gondolt, bizonyára nehezebbé eshetett annak a tudata, hogy míg az ajándékát elfogadták, addig őt magát visszautasították.

De nem panaszkodott; a türelem már természetévé vált. Hisz az öreg Dacs János folyton azt rebegte:

— Szegények vagyunk; nekünk mindent, a mit Isten reánk küld, a jót úgy mint a rosszat egyképen kell elfogadnunk. A szegény ember nem válogathat.

E szavakat a fiú mindannyiszor csendben hallgatá, tisztelettel lévén nagyatyja iránt. De azért bizonyos meg nem határozható, édes remény, mely a nagytehetségűek csalója, folyton azt suttogta szívében:

— Még a szegény embernek is megvan a joga néha azt remélni, hogy kiváló ember lesz belőle, s ezt a világ sem tagadhatja meg tőle.

Igy gondolkodott ártatlanságában, és midőn egy napon a kis Lujza, a csatorna mentén lévő gabonaföldek között, véletlenül vele találkozott, hozzá futott és őt szorosan átölelvén, könyek között panaszolá, hogy életében első ízben tiltották meg a szülői, hogy őt a holnapi nevenapja alkalmával vacsorára hívhassa és vele, a mint eddigelé mindig szokta, a nagy csűr alatt tánczolhasson — ekkor Misó megcsókolá a leányt és szilárd meggyőződés hangján azt suttogta:

— Egyszer majd másként lesz, Lujzám. Az a kis fenyődarabra csinált rajzom, a melyet atyádnak ajándékoztam, egykoron annyi ezüstöt ér, mint a milyen súlyos a fája. És atyád sem fogja akkor az ajtót előttem elzárni. Csak te szeress mindig, drága Lujzám; csak engem szeress mindig, akkor híres ember válik belőlem.

— És ha én nem szeretlek? — kérdé nemének ösztönszerű hiúságával a duzzogó csinos leányka.

Misó szemei a leány arczáról a messzeségbe tévedeztek, oda, a hol a flandriai arany-vörösös est homályából a székes-egyház tornya kibontakozott.

A fiú arczán mutatkozó mosoly oly kedves és mégis oly bánatos volt, úgy hogy a kis Lujza is megijedt tőle.

— Én nagy ember akarok lenni, Lujza — szólt lelkesedéssel a fiú — nagy ember vagy meghalni.

— Tehát te nem szeretsz — mondá az elkényeztetett leányka, félre tolván az ifjút. De ez tagadólag rázta a fejét és mosolyogva folytatta utját a magas sárga gabona között, mintegy álomban látván, a mint a szép jövőben egy napon a régi, ismerős tájakra visszatér és Lujzát, a kit tőle most már nem fognak megtagadni, a szüleitől feleségül fogja kérni. Mintha álmában máris látná, hogy mily tisztelettel fogadják a

szülők, a falu népe pedig tolong, csak hogy őt láthassa, sőt, szinte hallani véli, a mint az egyik a másik fülébe mondja : Látod őt ? Király ő az emberek között, mert nagy művész és az egész világ az ő nevével van tele. Pedig egykoron ő a mi kis Misónk volt, a ki kenyerét koldus módjára úgyszólván csak a kutyája segítségével tudta megkeresni.

Azután ismét elképzelte, hogy a prémes ruhába és biborba öltöztetett öreg nagyatyját épen olyanra fogja lefesteni, a milyennek azt a Szent Jakab kápolnájában lévő *Szent Család* képen látta ; hogy Pajtás nyakán aranyláncz fog csüngeni ; hogy a kutyát a jobb oldalára fogja ültetni, oda mondván a világnak : Egykoron ez volt az egyetlen barátom ! Azután elképzelte, hogy nagy, fehér márvány palotát fog magának építtetni gyönyörű kerttel és ennek halmos oldaláról fogja a székesegyház tornyát bámulgatni. De ebben a palotában nem egyedül fog lakni, hanem mindazokat a fiatal embereket fogja oda állandó tartózkodásra hívni, a kik szegények és magokra hagyatva állanak a nagyvilágban, azonban oly kikötéssel, hogy nagy dolgokat kell alkotniok. És ha majd ezek az ő nevét magasztalni akarnák, azzal fog nekik válaszolni : Ne nekem köszönjétek, hanem Rubensnek. Mert nélküle mivé lettem volna én is ?

Ezek a szép, lehetetlen, ártatlan, önzetlen és dicső álmok menet közben annyira elfogták, hogy boldognak érezte magát, boldognak annak ellenére, hogy a mai napon volt a Lujza nevenapjának most oly szomorú évfordulója, a midőn Pajtással együtt a sötét kis kunyhó felé ballagtak, hogy a fekete kenyérből álló vacsorájokat elköltsék, mialatt ott a malomban a falubeli összes gyermekek énekelének és nevetve ették a dijoni nagy kerek mézeskalácsot és a brabanti mandulás patkót, majd pedig a félszer alatt a csillagok világánál, hegedüszó és fuvola mellett, tánczra kerekedtek.

— So'se törődj' vele, Pajtás — szólt a kutya nyakát átölelve tartó fiú, ki a kunyhó küszöbe elé ült, a hová az esti szellő a vidámság kitörő hangjait a malomból hozzájuk vitte.

— Ne törődj' vele ! Majd másként lesz az nem sokára.

A fiú bizott a jövőjében, a sokkal tapasztaltabb és józanúl bölcselkedő Pajtás ellenben úgy vélekedett, hogy a malombeli vacsora jelenlegi veszteségét bajosan kárpótolja a bizonytalan jövőnek álombeli teje és méze.

És valahányszor Pajtás Gögös urék előtt elballagott, mindannyiszor szomorúan vonított.

III.

— Nemde, ma van Lujzának a nevenapja? — szólott a kunyhó szögletéből az ágyán fekvő öreg Dacs.

A fiú igenlőleg bólintott. Pedig szerette volna, ha az emlékező tehetsége az öreget ez egyszer cserben hagyta volna.

— És miért nem mentél oda? — kérde tovább a nagyatyja. — Hisz' azelőtt mindig ott voltál, Misó.

— Nagyon beteg vagy, öregapám, nem hagyhatlak magadra — suttogta a fiú, miközben ifjú, szép fejével az ágy fölé hajolt.

— Csak lassan! Hisz Julis anyó eljött volna, a mint máskor is szokta tenni. Mi az oka? — faggatódzott az öreg. — Talán megsértetted a kicsikét?

— Nem, nagyapám, soha sem — felelt hirtelen kipirult arcczal a fiú. — Őszintén és röviden bevallom, hogy ezúttal Gögös úr nem hívott meg. Talán nem tetszik neki az arczom.

— Csak nem tettél valami rossz fát a tűzre?

— Tudtommal semmit. Lujzát egy fenyőfa-lapra lerajzoltam. Ennyiből áll a dolog; sem több sem kevesebb.

— Oh!

Az öreg elhallgatott. A gyermek ártatlan felelete legott megsejteté vele a valót. Bár a vesszőkből font kunyhónak egyik szögletében, száraz levelekből készített ágyhoz volt kötve, de azért nem feledte el teljesen az emberek felől szerzett tapasztalatait.

Gyöngéden kebléhez szorítá Misó szép fejét.

— Nagyon szegény vagy, gyermekem — monda sokkal reszketőbb hangon, semmint korához képest szokta. — Oh szegény! mily csapás ez reád nézve!

— Nem, én gazdag vagyok — suttogá Misó, és ártatlanságában meg volt győződve, hogy halhatatlan tehetségei őt a királyoknál is hatalmasabbá teszik. Erre a csöndes őszi estén a kunyhó ajtaja elé állott, bámulván a csillagok ezreire és a szélben hajlongó magas nyárfákra.

A malom összes ablakai ki voltak világítva. A furulya

hangjai mindúntalan a füleihez verődtek. Könnyei végig peregtek az arczán — hisz még gyermek volt — de azért könnyei között is mosolyogva suttozta: majd egykoron!

Ott állott mindaddig, míg minden elsötétült és lecsöndesedett. Ekkor Pajtással együtt bementek és egymás mellé fekve mélyen és hosszasan elaludtak.

Volt neki egy titka, de erről csak Pajtás tudott. A kunyhó mögött ugyanis egy hitvány, de észak felől eléggé világos, kis helyet rendezett be magának, a hová kivüle senki sem tette be a lábát. Durva, faragatlan fából egy festő-állványt készített magának és az itt szerte-széjjel heverő sok barna papírra tette le agyának számtalan képzetét.

Soha senkitől sem tanult valamit; festékre sem tellett neki. Napokon át száraz kenyerét vonta meg magától, csakhogy néhány dolgot megszerezhessen. És csakis fehér és fekete színben tudta a látottakat megfesteni. Azon a ledől fán ülve pihenő öreg alak — a melyre a mintát az esténként így üldögélő öreg Mihály favágó adta — szintén krétával volt rajzolva.

A vázlatra vagy a távlatra, a boncztanra vagy az árnyékolásra soha senki sem oktatta vagy figyelmeztette, és mégis, az arcznak az a törődött kifejezése, az a bágyadt csöndes megadás, azután maga az a gonddal tele ránczos arcz, úgy, a hogyan ő ezt a gondolkodó, a fatörzsön magában ülő öreg embert, a sötétedő est háttérével lerajzolta, mindez együttvéve ezt a rajzot igazi költeménynyé tette.

Igaz ugyan, hogy ez a rajz bizonyos tekintetben még nyers tehetségre mutatott és kétségen kívül több hibában is leledzett, de azért igazi művészet, hű természetesség és valódi élet sugárzott ki belőle megkapóan és mély szomorúsággal.

A mindennapi teendő elvégezése után Pajtás megszámlálhatatlan órákon át bámulá a munka fokozatos haladását, és azt is tudta, hogy Misónak bár gondosan ápolt, de hiábavaló és merész reménye vala, hogy ezzel a nagy képével fogja elnyerni azt a kétszáz frankos évi jutalomdíjat, a melyre Antwerpenben minden tizennyolcz éven alóli tehetséges ifjú — legyen ez tanuló vagy paraszt — krétával vagy íróónnal készített rajzával évenként pályázhatott. A döntenit hivatott bíráló bizottság, mely Rubens városának három legkiválóbb művészből állott, jelölte ki érdeme szerint a nyertest.

Miso az egész tavaszon nyáron, és őszön át keményen

dolgozott ezen a kincsén, a mely — ha sikerül — első lépcsőül szolgált volna a függetlenségéhez és az általa vakon, öntudatlanul, de szenvedélyesen imádott művészet rejtelseihez.

Senkinek sem szólt a dologról: nagyatyja úgy sem értette volna meg, a kis Lujza pedig reá nézve elveszett. Csak Pajtással közölt mindent, csak neki suttogta:

— Ha Rubens látná, bizonyára nekem adná a díjat.

Pajtás hasonlóképen gondolkozott, mivel tudta, hogy Rubens kedvelte a kutyákat, különben sohasem festette volna meg őket oly bámulatos hűséggel. Azután azok az emberek — ezt is jól tudta Pajtás — szoktak jószívűek lenni, a kik a kutyákat szeretik.

A rajzokat már december elsején be kellett küldeni, hogy huszonnegyedikén fölöttök dönthessenek, és hogy a nyertes a karácsonyi ünnepeket már családjával együtt vidáman tölthesse.

Egy zord téli nap félhomályában, szívdobogva, reménnyel és félelemmel eltelve, a kis zöldes targonczára helyezé Misó a nagy képet, azután Pajtás segélyével a városba vivén, ott egy nyilvános épületben átadta.

— Talán épenséggel semmit sem ér. Mit tudok én? — gondolá bánatos szívvel, nagy félelmében.

Most, hogy a képet ott elhelyezte, egyszerre oly merész, oly hiábavaló, balga álomnak tűnt föl előtte, hogy ő, a kis, mezítlábos fiú, ki a betűkhöz is alig értett, képes legyen olyasmire, a mit nagy festők és igazi művészek a megtekintésre érdemesnek tartsanak.

Mégis, midőn a székesegyház mellett elhaladt, megszűnt a félelme. Úgy látta, mintha Rubens isteni alakja, a ködből és homályból kiemelkedve, előtte teljes fenségében ragyogott volna és nyájas mosolylyal szólott volna hozzá: Csak rajta, bátorság! Nevemet épenséggel nem csüggeteg kedélylyel, sem ingatag félelem között véstem örök időkre Antwerpenre.

Megnyugtatta sietett haza Misó a hideg esti homályban.

A mi csak tehetségében állott, megtette: a többi mind ártatlan, nem kétkedő hite szerint, és a mint ezt a füz- és jegenyefák között lévő kicsiny kápolnában tanulta, most már Istentől függött.

A tél rendkívül zord volt. Alig hogy a kunyhóba ért,

már is havazni kezdett; és a napokon át hulló hó csakhamar betakarta a mezők ösvényeit és átjáróit. A kisebb patakok mind egy szálíg befagytak és igen érezhető hideg terült el a síkságon. Ekkor bizony kemény munka volt a mindenünnen fáradtsággal összehordott tejet a sötétben a csendes városba vinni.

Valójában nehéz és kemény munka volt ez, különösen Pajtásra nézve, mert az évek, a melyek az ifjú Misót meg-edzették, őt megvénitették: tagjai megmerevedtek, csontjaiban pedig gyakori fájdalmakat érzett. Mégis a munkában való részét mindvégig ki akarta venni. Misó ugyan kimélni és egyedül akarta vonni a targonczát, de az állat ezt sohasem akarta engedni. Csak ha a jeges útra értek, akkor nem bánta, sőt szívesen látta, ha a fiú a targonczát hátulról tolva, segített. Pajtás a targoncza örökös húzása között töltötte életét; de büszke is volt erre. Néha napján a hidegtől, a rettenetes úttól és a tagjaiban lévő csúztól iszonyu fájdalmakat állott ki, de azért még lélekszakadva is büszke nyakkal, türelmesen ballagott előre.

— Maradj otthon, Pajtás, megértél már a pihenésre, azután magam is elhúzom a targonczát — buzditá őt reggelenként nem egyszer. De Pajtás, bár jól megérté a fiú szándékát, sohasem egyezett volna abba, hogy akkor, midőn a kötelessége hívta, rokkant katonaként otthon henyéljen. Fölkelvén, naponként a rúd elé állott és a mezőkön át, a hol négy lábának nyoma annyi sok éveken át meglátszott, lassan bandukált a hóborította utakon.

— A halál elérkezéséig sohasem szabad pihennünk — vélekedett Pajtás és néha úgy látszott, mintha reá nézve a pihenés ideje már nem volna igen távol. Látása mindinkább gyöngült; az éjjeli nyugvás után nem csekély erőlködésébe került a fölkelés, jöllehet attól a pillanattól fogva, a midőn a kis kápolna harangján a hajnali öt órát húzták — a mi nála a nappali munka kezdetét jelentette — tovább nem maradt volna a szalma nyugvóhelyén.

— Szegény Pajtásom, nemsokára mind a ketten csendesen egymás mellett fogunk pihenni — mondá az öreg Dacs János, midőn összeaszott kinyujtott kezével, mely az utolsó falatot is megosztá a kutyával, Pajtás fejét megczirógatá. És az aggastyánnak és a vén kutyának szíve csak attól a gondo-

lattól fájt, hogy akkor, midőn ők ismét majd elköltöznek, ki fog az ő kedvenceökről gondoskodni?

Egyik délután, a mint Antwerpenből hazafelé indultak, az egész flandriai síkságon keményre és márványsímára fagyott hóban az út mentén egy csinos kis bábút találtak — egy aranyozott, körülbelül hat hüvelyknyi nagyságu, vörös bársony ruhájú bábút — a mely esése ellenére, nem úgy a mint ez a nagy urak bukásánál történni szokott, a midőn Fortuna őket elejti, teljesen ép és sértetlen maradt. Bizony csinos kis játékszer volt. Misó a tulajdonosát akarta kipuhatolni, de mivel ez nem sikerült, úgy okoskodott, hogy leghelyesebben cselekszik, ha azzal Lujzának kedveskedik.

Már öreg este lett, midőn a malomhoz ért: jól tudta, hogy merre nyílik a leányka szobájának ablakocskája. Úgy okoskodott, hogy mivel ők oly hosszú időn át játszó társak voltak, azzal, hogy ezt a talált kincset a leánykának adja, senkinek sem okoz kárt.

A leány szobájának ablaka egy alacsony félszer tetejére nyílott. Fölmászott tehát erre és az üvegtáblán gyöngéden kopogott: benn kis világ égett.

A gyermek az ablakot kinyitván, némileg ijedten tekintett ki.

Misó a kezébe adta a bábút.

— Ezt a bábút a hóban találtam, Lujza. Fogadd el — suttogá — fogadd el és az Isten áldjon meg, édesem.

És még mielőtt a leány megköszönhette volna, lecsúszott a tetőről és a sötétben eliramodott.

Azon az éjjelen tűz támadt a malomban. A külső épületekkel együtt sok gabona is elpusztult, de a malom és a lakóház sértetlenül maradtak. Az egész falu folytonos rettegés között talpon állott és a tűzoltók Antwerpenből rohanva törtettek elő a hősíkságon keresztül. A molnár biztosítva volt és így semmi kára sem lett; mindazonáltal dühöngött és mind-egyre hangosan kiabálá, hogy nem véletlenül keletkezett a tűz, hanem valaki bizonyára gonosz szándékból rakta.

Misó a zajra fölébredvén, másokkal együtt a tűzhöz rohant, hogy segítsen, de Gógös úr őt haragosan félre lökte.

— Este felé te itt ólálkodtál — szólott durván. — Esküdni mernék, hogy te többet tudsz a tűzről mint bárki más.

Misó némán, megrémülve hallá ezeket a szavakat. Ért-

hetetlen volt előtte, hogy ily időben vele bárki tréfát űzzön, mivel föltenni sem merte, hogy valaki még tréfából is mondjon ilyeket.

A molnár ezt a durva állítását másnap több szomszédja előtt megismételte, és bár a fiú ellen semmi komoly gyanú sem volt fölhozható, csakhamar híre terjedt, hogy Misót azon este a malom környékén olálkodni látták. Azt is híresztelték, hogy a fiú azért haragszik Gögös úrra, mivel ez a leányával való érintkezését megtiltotta. És a falu népsége, de különösen azok a családok, a melyek a jövőben a fiuk számára szerették volna megkaparítani a Lujza gazdagságát, most a helybeli leggazdagabb földbirtokos szavait szolgálélekkel utána mondták, belső örömmel, de mogorva tekintettel és rideg szavakkal illették az öreg Dacs János unokáját.

Nyíltan senkisé sem mondott legcsekélyebbet is a szemébe, de azért az egész falu azon volt, hogy a molnár előítéletét megerősítse, elannyira, hogy a házikókban és parasztlakokban, a hol Misó és Pajtás reggelenként a tejért meg szoktak jelenni, az előbbi vidám köszöntés és barátságos mosoly helyett ezentúl mogorva tekintettel és kurta szavakkal fogadták. Valójában ugyan senki sem hitt a molnár botor gyanújában, sem az innét támadt rágalmában, de az emberek itt szegények és tudatlanok valának, ellenben az, a ki a fiú ellen a vádat emelte, a falu egyetlen gazdag embere volt. A barátok nélkül és ártatlanságának tudatában lévő Misó pedig sokkal gyöngébb volt, semhogy az általános áradattal szembeszállhatott volna.

— Te nagyon kegyetlen vagy a fiú iránt — mondá a neki bátorodó molnárné könnyezve férjének. Meg vagyok győződve, hogy ő ártatlan és becsületes fiú és bármily nagy bánat töltsen is el a szívet, ily aljasságra még gondolatban sem vetemednék.

De a mit Gögös úr kimondott, ahhoz, mint makacs ember mindvégig ragaszkodott, bár bensejében jól tudta, hogy mily igazságtalan az eljárása.

Misó a rajta elkövetett méltatlanságot bizonyos büszke türelemmel viselte, méltóságán alulnak tartván a vád elleni védekezést. Büszke magatartásával csak akkor hagyott föl némileg, midőn egészen magára maradt Pajtással. Így okoskodott ugyanis: Csak a képemmel legyek nyertes, majd akkor ők fognak boszankodni!

Mindazonáltal egy tizenhatodik évét be nem töltött fiúra nézve, a ki egész életét egy kis, szűk világban tölté, a kinek a gyermekkorában mindenki kedveskedett és hízelt, kemény próba volt, hogy egy semmiért ez az ő egész világa ellene forduljon. Különösen kemény megpróbáltatás volt ez reá nézve ebben a szürkés, havas és éhezéssel járó téli időben, a mikor a falujabeli kemenczéken kívül csak a szomszédok barátságos köszönésében találhatott melegséget meg fényt. A téli időben valamennyien inkább húzódtak egymáshoz, csak Misóval és Pajtással nem akart senkisémet érintkezni, úgy hogy ők az öreg, szélütötte, ágyhoz kötött ember társaságában, abban a kis kúnyhóban, a melynek tűzhelye most oly gyakran hideg vala és a melynek asztaláról oly gyakran hiányzott a kenyér, egészen magokra voltak hagyva.

Egy kereskedő ugyanis most Antwerpenből naponként kijött öszvéren, hogy a tejet a falusi majorosoktól összevásárolja. És alig volt három-négy a falubeliek között, a kik a tejkereskedő vételárát visszautasítva, a kis zöld targonczához hívek maradtak.

Így a Pajtás húzta teher mindinkább könnyebbé vált, de Misó zsebében a fillérdarabok is — fájdalom — mind ritkábbak lettek.

A kutya eleinte az előtte most már elzárt ismerős kapuknál régi szokás szerint meg akart állapodni és elgondolkozva némán tekintett a kapukra. Nem csekély fájdalomba került a szomszédoknak is, hogy kapujokat és szivöket is el kellett előlök zárnioők és nézniök, hogy Pajtás mint vonul tova üres targonczájával. De mégis megtették, csakhogy Gögös úr kedvében járjanak.

A karácsonyi ünnepek is immár gyorsan közeledtek.

Zord és hideg idő vala. Köröskörül hat lábnyi mély hó feküdt és a jég oly szilárdra fagyott, hogy állatot, embert elbirt. A kis faluban ebben az időben ős időktől fogva vidámság és jó kedv uralkodott. Kalács és ital mellett, a czukorból való szentek és az aranyozott Jézuska között, tréfa és táncz zaja hallatszott a legszegényebb házikóból is. Mindenünnen a flandriai csöngetyűk vidám csingilingése volt hallható; az ajtókon belül, a tűzhelyen, mindenütt jól megtöltött búsos fazekak gőzölögtek süstörögve. A rikitó színű keszkenőbe és feszes fűzőkbe öltözött leányok pedig ilyenkor nesztelenül

jártak-keltek a hóban egyik bucsúról a másikra. Egyedül a kis kunyhóban volt nagyon sötét és nagyon hideg.

Misó és Pajtás most már teljesen magokra maradtak, mert a karácsony előtti hétnek egyik napján a halál az öreg Dacs Jánost is elvitte, a ki az életről a szegénységen és nyomoron kívül alig tudott egyebet. Már hosszú ideje, mint félig holt ember, a tagjait is alig volt képes mozgatni, és az egész ereje csak néhány barátságos szónak motyogásából állott. És mégis mily irtózatossá félelemmel töltötte el mindkettejüket az ő halála; gyászuk mély és őszinte vala. Észrevétlenül szenderült jobb létre az aggastyán és midőn a hajnali szürkületkor veszteségük tudatára ébredtek, kimondhatatlan elhagyatottság, és szomorúság fogta el őket. Ugyan már régóta törődött, erőtlenség, szélütött volt az öreg, ki a védelmökre még a kezét sem volt volna képes fölemelni, de azért igazán szerette őket és mindig mosolylyal fogadta a visszatérőket. Vigasz nélkül, szakadatlanul hullatták könnyeiket, a midőn az ő földi maradványait magába záró deszkakoporsót azon a fehér téli napon a kis kápolna melletti névtelen sírhoz kísérték. Csak ketten, a fiatal gyermek és a vén eb, a kiket barátok nélkül hagyott hátra a világon, gyászolták igazán.

— Most bizonyára megbánja a szigorúságát és a szegény fiúnak is meg fogja engedni, hogy ide jöhessen — gondola magában a molnár neje, miközben a kemencze mellett pipázó férjére tekintett.

Gögös úr eltalálta neje gondolatát, de azért kemény szívű maradt és ajtaját, midőn a szegényes, kis temetés házuk előtt elhaladt, zárva akarta tartani.

— A fiú teljesen koldus — mondá — nem szabad Lujzához közelednie.

Az asszony egy árva szót sem mert kiejteni, de midőn a sírt behantolták és a gyászoló közönség széjjel oszlott, egy örökzöldből font koszorút adott Lujza kezébe, hogy azt a jel-telen, sötét sírhalomra helyezze, a honnét a havat épen előbb távolították el.

Misó és Pajtás megtört szívvel tértek haza. Még ennek a nyomorúságos, örömtelen és bánatos otthonnak vigaszától is meg voltak fosztva. Adósok voltak egy havi lakbérrel és midőn Misó az elhunynak utolsó gyásztiszteletéért járó díjat kifizette, egy fillérje sem maradt. A kunyhó tulajdonosához, egy czipő-

foltozóhoz ment könyörögni. Ez a foltozó, a ki minden vasárnap éjjel Gögös úr társaságában pipázva egy nagy kancsó bort szokott meginni, semmi kegyelemre nem volt hajlandó. Durva, fősvény és pénzre vágyó ember volt, a ki az elmaradt lakbér miatt megharagudván, minden tégladarabot, szöget és kapcsot visszakövetelt és meghagyta Misónak Pajtással együtt, hogy másnap a kunyhóból azonnal hurczolkodjanak ki.

Igaz, hogy a kunyhó alacsony és bizonyára nyomorúságos volt, de azért szívök mégis mély vonzalommal ragaszkodott hozzá. Oly boldogok voltak itt, különösen nyáron a napos mezőkön, a kúszó venyige és a virágos borsó között, oly kedves, oly derült volt itt minden. Életök ugyan nem állott egyébből mint folytonos munkából és nélkülözésekből, de azért ők oly elégedettek és vidámak voltak, mikor hazafelé sietve, az aggastyán őket örökké mosolygó «Hozott Isten!» üdvözléssel fogadta.

A fiú és az eb egész éjjel át bánkódva és dideregve, a sötétben szorosan egymáshoz kuporodva ültek a hideg tűzhely mellett. Testök már érzéketlenné vált a hideg iránt és szívök is mintha már megdermedett volna.

A karácsonyest napja volt ez, midőn a fagyos fehér föld fölött hajnalodni kezdett. Misó dideregve és görcsösen ölelte meg egyetlen barátját, miközben forró könnyei sűrűn a kutya fejére hullottak.

— Menjünk Pajtás, édes, drága Pajtásom — suttogá — menjünk és ne várjunk, míg kidobnak.

Az ifjú az akarátának vakon engedelmeskedő Pajtással elindult. Szomorúan, egymás mellett haladva hagyták oda a nekik oly kedves kis tanyát, a melynek minden egyes gyatra része és hitvány darabja előttük oly becses és kedves vala. Pajtás bánatosan tekintett a kis zöld targonczára: többé már nem az övék volt; a többi holmival egyetemben itt kellett hagyni az adósság fejében. Fényes szerszáma is czéltalanul feküdt a hóban. És a mint a kutya mellette elhaladt, igaz szívfájdalmában majd hogy menten le nem rogyott. De a míg a fiú élt és ő reá szüksége lehetett, addig Pajtás nem akarta elhagyni.

A megszokott régi úton haladtak Antwerpen felé. Még alig pitymallott és az ablakok legnagyobb részt csukva valának, de néhányan a falubeliek közül már talpon voltak.

Figyelmökre sem méltatták a mellettök elhaladó fiút és kutyát. Csak egy kapunál állott meg Misó és kíváncsian betekintett: az ő nagyatyja egykor sok szívesseget tett az itt lakóknak.

— Nem lenne szives Pajtásnak egy falat kenyeret adni? — Szólott félénken. — Már nagyon vén és tegnap reggel óta mit sem evett.

Az asszony sietve becsapta az ajtót, olyasmit mormogva, hogy a búza és rozs mostanában igen drága. Szomorúan ballagtak tovább a fiú és a kutya: többé senkitől sem kértek.

A keserves úton lassan haladva, épen tizet ütött az óra, midőn Antwerpenbe értek.

— Csak valami eladni valóm volna, hogy neki kenyeret vehetnék! — gondolá Misó, de a rajta lévő vékony ruháján és egy pár faczipójén kívül, épenséggel semmije sem volt.

Pajtás megértette őt és orrával, mintha kérni akarta volna, hogy miatta ne aggódjék, a fiú tenyerébe mintegy betemetkezett.

A rajz tárgyában kitűzött verseny nyertesét délben fogják kihirdetni és Misó azon középület felé irányította lépteit, a hová ő a kincsét letette.

A lépcsőkön és az előcsarnokban nagy csoport, részben az ő korabeli, részben idősebb fiú várakozott szüleik, rokonaik vagy barátaik társaságában. Szíve a félelemtől hevesen dobogott, a mint szorosan maga mellett tartva Pajtást, közéjük elegyedett. A városnak öreg harangjai érczes hangjokon épen deket ütöttek. A belső csarnok ajtai megnyílnak: a szorongó tömeg hevesen, lüktetve tör befelé. Mindenki tudta, hogy a díjra kiszemelt kép a többi fölött egy mennyezetes állványon fog elhelyeztetni.

Misó szemei egyszerre elhomályosodnak, feje szédülni kezd és alig képes lábán állani. Midőn ismét tisztán lát, észreveszi a magasra helyezett rajzot: Nem az övé volt! Egy mély érczes hang messze hallhatólag hirdeti, hogy a díjat az Antwerpen városában született Kiesshinger István, egy idevaló kikötői rakodó munkás fiának ítelték oda.

Midőn Misó ájultságából magához tért, a lépcsőkön egyedül találta magát Pajtással, mely őt minden tőle telhető módon fölébresztteni igyekezett. Némi távolban tőle az antwerpeni ifjak lármás tömege üdvözlé a szerencsés versenytársat és hangos éljenzéseivel kísérte a rakodópart mentén hazáig.

A fiú térdre rogyott és a kutyát átölelé.

— Mindennek vége, édes Pajtásom — suttogá — mindennek vége!

A mennyire csak bírta, minden erejét összeszedte, mert az éhségtől elgyöngült és azután visszaindult falujába. Pajtás lehorgasztott fővel és vén, kitartó, de most az éhségtől és bántattól elgyöngült lábaival mellette ballagott.

Sűrűn hullottak a hópelyhek és fagyasztó északi szélvész dühöngött a zord síkságon. Nagy munkájokba került, míg az ismerős ösvény végére jutottak és pont négy órát ütött, a midőn a falu határába értek. Pajtás a hóban szaglálódva, hirtelen megáll, majd nyöszörögni kezd, azután a fogaival egy kis barna bőrtárczát kapart ki. A homályban Misó elé tartotta.

A kis kálváriánál, a fészület alatt szomorúan pislogó lámpácska előtt megállottak. A fiú önkénytelenül a világosság felé tartotta a talált tárczát, melynek külsején Gögös úr neve állott, benn pedig hatezer korona értékű bankjegy volt.

Ennek láttára a fiú némileg fölrázkódott a kábultságából. A tárczát az ingébe rejté, majd megczirógatva Pajtást, előre nógatá. A kutya komoly pillantást vetett reá.

Misó egyenesen a malom felé tartott és annak ajtajánál kopogott. A molnár neje könnyező szemekkel nyitá ki az ajtót, a kis Lujza pedig hozzá simulva a ruhája szegélyébe kapaszkodott.

— Te vagy az, szegény fiúcska? — kérdé barátságosan, mialatt könyüi mindegyre folytak.

— Siess innét, még mielőtt az uram észrevesz. Egész éjjel sirtunk és szomorkodtunk. Férjem elindult, hogy a pénzt megkeresse, a melyet hazatértében elvesztett, és a melyet sohasem fog megtalálni a hóban. Isten tudja, nem-e fogunk ezen tönkre menni. Ez az Isten büntetése azért, a mit veled elkövettünk.

Misó átadta a tárczát az asszonynak és intett Pajtásnak, hogy jöjjön be.

— Pajtás este megtalálta a pénzt — mondá sietve. — Mondja meg ezt Gögös úrnak. Remélem, hogy ő a kutyától, öreg napjaira, nem fogja megtagadni a hajlékot és eledelt. Vegye át tőlem, nehogy utánam jöjjön, és legyen irányában jóindulattal.

Még mielőtt az asszony és a kutya őt megértették volna,

lehajolt és Pajtást megsókolta. Ekkor az ajtót hirtelen betévén maga után, a hamar sötétedő est homályában eltűnt.

Az asszony és leánya az örömtől és félelemtől elnémítva állottak. Pajtás kínos erőlködéssel hasztalanul igyekezett a becsukott, vassal pántolt tölgyfa ajtót kinyitani. Nem merték az ajtót kinyitni, nehogy az eb eltávozhassék. Mindent megkísérlettek, csak hogy a kutyát megvigasztalják: édes süteményt, majd pecsenyét hoztak, a mijök csak volt, a legjavából megkínálták, végül a meleg tűzhelyhez akarták édesgetni. De mind hiába! Pajtás ezeket a jó dolgokat mind visszautasította és a csukott ajtó mellől mozdulni sem akart.

Esti hat óra lett, a mikor végtére a szemközti ajtón a fáradt és megtört molnár belépett.

— Elveszett az örökre — szólott reszkető hangon és halvány arcczal. — Kerestük lámp kkal mindenütt: oda van a kis leányunk összes vagyona!

Ekkor a neje a kezébe adta a pénzt és egyúttal elbeszélte, hogy micsoda úton jutott hozzá. Az erőteljes férfi reszketve dőlt egy székre, és szégyenkező, majdnem ijedt arcczal tenyerébe rejté az arcát.

— Kegyetlen voltam a fiú iránt — rebegte kinosan — nem érdemeltem tőle ezt a jóságot.

A kis Lujza neki bátorodva, észrevétlenül atyjához közelített és göndör hajú szép fejével egészen hozzá simúlt.

— Ugy-e atyus, Misó ismét hozzánk jöhet — suttogta a leány. — Nemde már holnap is eljöhet, úgy mint annak előtte?

A molnár karjaiba szorítá a leányt. Rideg, napbarnította arcza rendkívül halavány lett, ajkai pedig idegesen reszkettek.

— Igen, igen, eljöhet — felelé. — Karácsonykor vagy más napon, a mikor csak akar. Kapzsiságomban nagyot vétkeztem, de az Isten enyhén büntetett. Isten segedelmével, a hibámat jóvá akarom tenni, igenis jóvá fogom tenni.

A kis Lujza örömeiben hálásan megsókolá az atyját, a kinek térdeiről lecsúszva, az ajtó mellett örökös kutya-hoz rohant.

— És ma este, úgy-e szabad Pajtást is megvendégelnünk? — kiáltá gondtalan vidámsággal a leányka.

Atyja komolyan bölintott a fejével. — Bizony neki adjuk a legjobb falatot.

A rideg ember szíve mélyéig meg volt indulva.

Karácsony est vala. A molnár háza hatalmas tölgyfatuskókkal és tőzegdarabokkal, tejföllel és mézzel, pecsenyével és kalácsesal gazdagon el volt látva. A gerendákról örökzöldből font koszorúk függtek le; a fészület és a kakukóra alig látszottak ki a töméntelen fenyőágak közül. Kis papírlámpák, a Lujzának vett különféle játékszerek és cifra papirosba takart czukros sütemények voltak szerte-széjjel. Mindenütt fény, melegség és bőség áradt széjjel és a leányka a kutyát kiváló vendég gyanánt szerette volna ünnepelni.

De Pajtás sem a melegben lefeküdni, sem a multságban részt venni nem akart. Jóllehet, hogy éhes volt és nagyon fázott, de Misó nélkül se az étel, se a kényelem nem kellett neki. Minden kísértéssel szemben érzéketlen maradt és az ajtóhoz támaszkodva folyton csak a menekülés pillanatát leste.

— A fiú után vágyakozik — mondá Gögös úr.

— Derék, jó kutya! A legelső dolgom lesz hajnalban a fiú után nézni.

De Pajtáson kívül senkinek sem volt tudomása arról, hogy Misó ott hagyta a kunyhót és csak Pajtás sejtette, hogy Misó azért hagyta őt itt, mivel nem akarta őt az éhségnek és szenvedéseknek kitenni.

A molnár kunyhója nagyon meleg volt; lángoló, nagy fatuskók pattogtak a tűzhelyen. Vacsora idejében a szomszédok egy pohár borra és egy darabka zsíros libapecsenyére betértek. Lujza abban a biztos tudatban, hogy reggel a játszótársa majd visszatér, kezével a szőke haját hátrasimítá, majd vidáman ugrándozott és énekelt. Gögös úr túláradzó boldogságában, könnyes szemekkel mosolygott leányára és arról kezdett beszélni, hogy miként fog a gyermekének kedvencz játszótársán segíteni. A házi asszony nyugodt, elégedett arczczal ült a fonószék mellett, a kakukóra pedig vidám csattogással jelzé az órákat. És mind ezek közepett Pajtást, mint egy elkényeztetett vendéget, ezer és ezer hizelgéssel igyekeztek maradásra bírni, azonban ez minderre nem hajlott. Misó nélkül se a nyugalom, se a bőség nem izlett neki.

Midőn a vacsora az asztalon párolgott és mindegyre vidámabb és lármásabb hangok hallatszottak; midőn a kis Jézuska a legválogatottabb ajándékokat hozta Lujzának: az erre az alkalomra leső Pajtás éppen akkor szökött ki, a mikor egy ujonnan érkezett vendég az ajtót gondtalanul nyitva

feledé. Gyorsan, a hogyan csak a fáradt és gyöngye lábaival a hóban bírta, a zord, sötét éjbe iramodott. Egy gondolata volt csak, Misót utolérni. Ha emberi lény lett volna, baráti érzületei ellenére is, a hívogató vacsora, a barátságos meleg és a csalogató szundikálás bizonyára egy kis pihenőre birták volna. De nem ilyen vala a Pajtás barátsága. Eszébe jutott az a rég elmúlt idő, midőn az aggastyán és egy kis fiú reá, a halálos betegre, az útszéli árokban akadtak.

Az egész estén át szakadatlanul friss hó hullott. Most vagy tíz óra lehetett. A fiú lábnyomait a hó majdnem teljesen befutta. Hosszadalmas és fáradságos munkájába került Pajtásnak, míg szaglásával a fiú nyomára akadt. És alig hogy nagy nehezen reá bukkant, épen oly hamar ismét nyomát veszítette, és ez így ment folyton tatán százszor is, hol reá akadva, hol nyomát veszítve.

Az éj rendkívül zord volt. A vihar az útmenti fészületek kis lámpáit eloltotta. Az út jégsima volt, az áttörhetetlen sötétség az emberi lakások minden nyomát elrejté: köröskörül sehol egy élő lény nem látszott. A barmok fedél alatt állottak és a férfiak és nők a kunyhókban és lakásokban mindenütt ünnepi hangulatban mulattak. Egyedül Pajtás volt künn a kegyetlen hidegben, egyedül ő, a vén, éhező, sokat szenvedő, de a nagy szeretetének erejével és türelmével kutató eb.

Misónak gyöngye és a hóban alig kivehető lábnyomai az Antwerpenbe vezető rendes utat mutatták. Éjfél múlt, a mire Pajtás a város szűk, tekervényes és elhagyatott utcáit elérte. Az egész város teljes sötétségbe volt burkolva. Csak itt-ott tört át némi vöröses fény a zárt redőnyök hasadékaiban; néhol pedig egy-egy, bordalokat éneklő csapat baktatott lámpákkal hazafelé. Az utcák a hótól mind fehérek lettek, a magas falak és tetők pedig mellettök feketéknek látszottak. A szélnek zúgásán kívül, a mely a czimtáblákat mindannyiszor megesisikorgtatta és a magas gázlámpákat megrázta, egy hang sem volt az utcákon hallható.

Annyi járó-kelő taposta keresztül-kasul a havat és annyi lábnyom kereszteződött össze-vissza a hóban, hogy a kutyanak igen nagy fáradságába került a minduntalan elvesztett és megtalált nyomot követnie. De azért lankadatlanul folytatta útját, jöllehet, hogy a hideg a csontjáig hatolt és a kemény jég véresre sebzé a lábait, az éhség pedig úgy gyötörte, mintha

valamely patkány rágt a belsejét. De azért a szegény sárgásszőrű, didergő állaton, mely mindegyre folytatta útját a fagyos sötétben, senkisémet könnyörült. Pajtás folyton a legnagyobb türelemmel csak az általa szeretett ifjúnak lábnymait követé, míg elvégre a város szívébe és innét a nagy székesegyház lépcsőihöz érkezett.

— Bement azokhoz — gondolta Pajtás — a kiket szeret. Megfoghatatlan volt ugyan előtte, de azért szomorúsággal és kegyelettel töltötte el az ifjúnak a művészet iránti érthetetlen és szent szenvedélye.

A székesegyház ajtaja az éjféli mise után nyitva maradt. A mulatni vagy aludni hazavágyó öröknek gondatlansága vagy álmodása okozhatta, hogy a templom ajtaját nyitva feledték. Azonban ez a véletlen tette lehetővé, hogy Pajtás, a sötét kövezetre hullott hóban, a nyomok kutatását az épületen belől is folytathatta. Ez a vékonyka, oda fagyott fehér fonál, a mely után a mély csöndben indult, az óriási boltíves épületen belül egyenesen az oltár ajtajához vezette, a hol a köveken elterülve találta Misót. Nesztelenül hozzá csúszott és a fiú arcát érinté.

— Azt képzelted talán, hogy én — egy kutya — téged hűtlenül elhagylak? — mondá a néma szeretet.

A fiú csendes zokogással föltápáskodván, a kutyát szorosan magához ölelé.

— Feküdjünk egymás mellé és haljunk meg együtt — suttogá a fiú. — Az emberek úgy sem törődnek velünk és mi teljesen magunkra vagyunk hagyva.

Pajtás feleletként még közelebb huzódott és fejét az ifjú mellére hajtotta. Barna, szomorú szemeiben nagy könnyecseppek ültek — nem a saját sorsa miatt, mivel ő maga részéről boldog volt.

Szorosan egymás mellett feküdtek a dermesztő hidegben. Az éjszaki tengerről a flandriai síkságon átvonuló szelek, mint valami jeges hullámok, minden élő lényt, melyhez hozzá értek, megfagyasztottak. Az óriási kőboltozat alatt, a hol ketten voltak, még jóval hidegebb volt mint künn, a hóborította síkságon. Néha egy-egy bőregér mozgott az árnyékban és itt-ott a szobrokat, egy-egy pillanatra megvilágító fénysugár tört be a templomba.

Néma csöndben feküdtek ők egymás mellett Rubens

képe alatt és már-már a hideg okozta eszméletlen állapotnak álmába merültek. Mindketten a régi derült napokról álmodoztak, a midőn a nyári virágzó réteken egymást kergették vagy midőn a víz melletti magas sásban elrejtőzve bámultak a tengerre kimenő hajókra.

Soha harag, soha egyenetlenség közöttök nem volt; durvaság az egyik részről vagy bizalmatlanság a másik részről soha egy pillanatra meg nem zavarta az ő teljes szeretetüket és hűségüket. Rövidke életökön át kötelességöknek becsületesen megfelelték, igazi értelemben boldogan éltek, senkitől, akár embertől, akár állattól, mit sem irigyeltek és mivel ártatlanok voltak, megelégedettek valának. És most is, itt fekvé és virrasztva a karácsony éjjelen át, az együtt töltött napokról álmodoztak, holott az éhségtől kimerültek valának és megdermedt ereikben a lomha vér már alig keringett.

Hirtelen nagy világosság, a felhőkön áttört holdnak fénye hatolt be a hatalmas boltozatokig. A havazás megszűnt és künn a hónap visszasugárzása az alkony derengő világosságát okozá.

Misó fölugrott és míg könnyei halavány arczára peregtek, mintegy magánkívüli szenvedélyes állapotban, kitárt karokkal hangosan fölkiáltott.

— Végre mégis láttam őket! oh Istenem, most már elég!

Lábai ingadoztak és mialatt szakadatlanul az általa imádott felséges dologra bámult, térdre rogyott. Fényesen, tisztán, édesen és mégis oly élesen, mintha a mennyei trónról sugárzott volna, világította meg a hold néhány pillanatra azt az isteni látományt, a mely után oly régóta vágyódott.

Egyszerre hirtelen eltűnt a kép és Krisztus arcát áttörhetetlen sötétség takarta.

Erre a gyermek ismét szorosan átölelte a kutyát.

— Ott fenn majd meglátjuk az arcát — suttogetta. — Hiszek abban, hogy ő nem fog bennünket elválasztani: ő majd könnyőretelesebb lesz irántunk.

IV.

Reggel az antwerpeni közönség az oltár előtt halva találta mindkettőjüket. Az éjjeli fagy az ifjú és öreg életét

egyformán kioltotta. Midőn karácsony reggelén a papok a templomba jöttek, kettejüket a kövön egymás mellett elterülve találták. Ott fenn pedig Rubens nagy látományáról a függönyök félrehúzódván, az Istenember töviskoronájára lövelte üde sugarait a fölkelő nap.

Később, a mint nappalodott, egy öreg, törődött arczú férfi jött oda, a ki asszonyok módjára keservesen sírt.

— Kegyetlen voltam a fiú iránt — szólott fuldokló hangon — és most akartam a hibámat jóvá tenni, igen, a fél vagyonomat is föláldoztam volna érte és fiammá fogadtam volna.

Utóbb, a mint már egészen megvirradt, egy hírneves, bőkezű és nemes gondolkozású festő is oda érkezett.

— Azt a fiút keresem, a kinek tegnap igazság szerint a díjat kellett volna megnyernie — szólott az emberekhez. — Sokat ígérő, ritka nagy tehetség. Egy öreg favágó a kivágott fa mellett est idején — ez volt a rajzának tárgya. — Mily nagy jövő csirája rejtett benne. Szeretnék reá akadni, hogy azután magam mellé véve, a művészetben oktathassam.

És egy göndörfürtű, kedves kis leány, atyjának karjába kapaszkodva, keservesen zokogott és hangosan kiáltá:

— Oh Misó, jer velünk! Mindent rendbe hoztunk számodra. A kis Jézuska sok-sok ajándékot hozott, azután az öreg dudás fog muzsikálni: meg a mama is mondta, hogy te az egész karácsony hetén át, igen, még a három király napjáig is a kemence mellett diót törhetsz. Azután Pajtás is oly boldog lesz! Oh Misó, ébredj föl és jer velünk!

De az a fiatal, halavány arcz, a nagy Rubens felé fordulva, mosolygó ajkával milderre azt válaszolta: Már késő!

E közben a harangok kedves, messze csengő kongása megszólalt a fagyos időben és a fénylő nap ragyogva süttött a hóval borított síkságra, a lakosság pedig vidám és hangos csoportokban mozgott az utcákon. Azonban Misó és Pajtás nem szorultak többé könyörületességre. A mire még szükségök volt, azt Antwerpen most már kérés nélkül is megadta.

A halál könyörületesebb volt irántok, semmint hogy tovább hagyta volna őket nyomorogni. Egyikök odaadó szeretetben, a másik ártatlan hitében múlt ki ebből a világból, a melyben a szeretetért jutalmat és a hitért kárpótlást nem nyujtanak.

Egész életöket együtt töltvén, a halálban sem válhattak el egymástól. Mert a midőn észrevették, hogy erőszak nélkül az ifjú karjait az általa szorosan átölelt kutyától el nem különíthetik, a kis falucskájok megalázott és megszégyenített lakossága azt a különös kegyet kérte és nyerte is, hogy mindkettejüknek közös sírt ásván, őket örökre egymás mellé temette.

QUIDA után, angolból

ORLAI ANTAL.

SZABADSÁGHARCZUNK NÉMET DALNOKA.

Mi magyarok nem tartozunk a népszerű népek közé. Nem vagyunk elég nagy nemzet arra, hogy messze szemébe tűnjünk a világnak s nem vagyunk elég kicsiny arra, hogy kikönyörögjünk magunk részére figyelmező jóakarátát. Rokonaink sincsenek; nyelvünk egészen sajátyszerű, megtanulására a többi nemzet fiainak nincs szükségök, nincs módjok s nincs módszerök. Száz oka van, hogy az úgynevezett művelt külföld alig ismer bennünket s édeskeveset törődik velünk. A száz okból egy is elég a közönbösség megmagyarázására.

Pedig — «Európa színpadán mi is játszottunk s mienk nem volt a legkisebb szerep» . . . — Hosszú idők, századok nyomoruságos pangása után, legutóbbi nagyszerű föllépésünk 1848/49-iki szabadságharczunk volt. Ha ezt a gyászba fuladt felséges merést elmulasztjuk vala, ma jóformán azt sem tudná már a világ, hogy még vagyunk.

Dicső, bár vakmerő utolsó szabadságharczunkkal nemcsak létjogunkat vívtuk ki, hanem magunk felé fordítottuk megint a világ figyelmét, melegebb érdeklődését s komoly tiszteletét is. Vértanuink egész sora nem hiába halt meg. Kiontott vérök nem csupán termő magja lett a mai jobb politikai időknek, hanem égre kiáltva fájdalmas visszhangot keltett a világ akkor élt nagy költőinek lantján is. Hugo Viktor fölzokog egy versében: «Oh, Batthianyi, oh Sándor! . . .» Heine, a keservében is gúnyolódó német költő, szabadságharczunk bukása után kimondja a zord igazat: «Es fiel der Freiheit letzte Schanz und Ungarn blutet sich zu Tode.»

A mérhetetlen gyászban, mely reánk borult, legalább

megvolt nemes hiuságunknak az az elégtétele, hogy tisztelettel s jó érzéssel beszéltek rólunk.

De volt még egy igen jeles német költő, Hartmann Móricz, a ki nem is várta be a tragikus katastrophát, hanem mindjárt, a mint megkezdtük szabadságharcunkat, nagy, lelkes gyönyörűséggel fordult felénk. Még el sem estünk, már Magyarországon látta a szabadság sánczát. Ihletett, rajongó szózatokkal fordult a világhoz, különösen a németekhez s esdve kért rokonszenvet és segítséget a mi ügyünk részére. A magyar ügy közös ügye minden népnek, mely szabad kíván lenni — ez volt e német költő verses izgatásának summája. Emlékeztette a németeket az új görögök szabadságért való küzdelmére. Akkor philhellén volt az egész művelt világ, philhellén volt minden német — pedig az a szabadságharc messze folyt s nem jelentett a németek részére annyit, mint a magyarságe. Késérőség fogta el a német költőt, hogy faja, hagyományos politikai ellenszenvből, nem ismeri fel a magyar nemzetben a hőst, a ki a német szabadságnak is bajnoka. Rámutatott a zsarnokság szolgálatába szegődő szlávra, mint a magyarnak ellentétére; figyelmeztette faját, hogy Ausztriában vége lesz a német hegemoniának, ha megdől a magyar . . . Mindhiába! A rólunk szóló szép versek, a bennök lévő nagy költői és politikai igazságokkal egyetemben, kiáltó szó maradtak a német pusztában.

De én úgy érzem, hogy a jeles német költőnek, ki immár régen a sírban porlad, mi magyarok mégis tartozunk annyival, hogy végre észrevegyük irántunk tanusított nagy szeretetét és jó akaratát. Annál inkább észrevehetjük pedig azt, mert nemes és nekünk kedves érzései igaz költői módon nyilatkoztak meg. Ezt be fogom bizonyítani azzal a néhány versével, melyet később magyar fordításomban bemutatok.

A jeles német költő, ki oly sokat s oly szépen dalolt rólunk, főkép utolsó szabadságharcunkról, Hartmann Móricz, csehországi német földön 1821-ben született. Ausztriát, mint afféle szláv hajlandóságú szabadságellenes államot, nem szerette. A nagynémet nemzeti eszméért és a legszélsőbb szabadsági eszmékért rajongott. Ily irányban írt és küzdött már negyvennyolcz előtt is. Ezért Bécsben már 1847 végén bűnperbe fogták. Az elítéltetéstől a márcziusi forradalom mentette meg. Aztán beválasztották a frankfurti parlamentbe, hol

a democrata szélső balpártnak volt tagja. Frankfurtban a harczytérrel érkező jó és rossz hírek változatos benyomásai alatt írta s ugyanott adta ki egy kötetben 1849-ben rólunk szóló dicsőítő dalait, *Reimchronik des Pfaffen Mauritius* címmel. Közben a frankfurti parlamentből harmad magával Bécsbe küldetett, hogy táplálja az osztrák dynastia ellenes nagy-német szabadságmozgalmat. Egyik társa, Blum, áldozatul esett e veszedelmes küldetésnek, de ő megmenekült. Részt vett még a stuttgarti csonka parlament tárgyalásaiban is. Mikor ezt föloszlatták, majd Schweizban, majd Párisban élt, majd meg utazásokat tett. Aztán ismét Stuttgartban telepedett meg s végül, az idők változtával, 1868-ban ismét Bécsbe tette át lakását, hol 1872-ben meghalt.

Versein kívül nagyon becsesek elbeszélései és úti rajzai is. Fordította Petőfit is németre, a nélkül azonban, hogy magyarul tudott volna. Szarvadi Frigyes tette át neki az eredetit német prózára s ő ebből dolgozott. Ha az újabb német irodalomban a legjobb neveket említik, Hartmanné nem marad említettlenül.

Most pedig hadd mutassam meg néhány versével, hogy e német költő milyen lelkes barátja volt a szabadságért küzdő magyar nemzetnek.

I.

KELET NÉPE.

Van egy népe napkeletnek —
 Annak az erében ugy forr,
 Ugy pezsg, mint a nemes uj bor
 Tüze lelkes érzületnek.

Van egy népe napkeletnek
 Itt élt az már ezer évig
 S éljen mind a világvégig,
 Mint rontója rút cseleknek!

Van egy népe napkeletnek —
Beh bús volna sorsunk már ma,
Ha e hős nép itt nem állna
A kapunknál őrizetnek!

Van egy népe napkeletnek —
Szenvedésit ez megállja!
Mindig kézben a szablyája,
Melyet rozsdá nem lepett meg.

Van egy népe napkeletnek —
Csatazajját, harci dalját
A világon végig hallják,
Mint viharját vad szeleknek.

Van egy népe napkeletnek —
Annak háborúja is szent!
Győzelméért kérem Istent,
Mit a zsarnokság fizet meg.

II.

DEBRECZEN.

Ős Debreczen őrt áll a pusztá-mélyen,
Mint a derék hazafiságnak vára.
Mondják, hogy innen ki a zöld határba
Naponként mintegy ezer eke mégyen.

Itt bő magöntő termés hogy ne légyen? —
Kalásztengernek be se látni végét —
És Debreczen hatalmát, dicsőségét,
Azt zengi a pacsirta is a légen.

Te vagy óh város a magyarság tükre! —
Az is ezer ekével túr talajt
S nemes magot hint felhasadt rögökre,

Ezért virúl fel ott a népszabadság!
 Röpítsük égig róla fel a dalt,
 Magyar dicsétől zengjen a magasság!

III.

VERBUNK.

Mi leli ott azt a csárdát?
 Ugy reng, mintha vihar volna.
 Milyen vad szelek czibálják?
 Fedeléről hull a szalma.
 Gyors csikósok rohanása,
 Gyülekvése — semmi más a',
 A verbunkra lovagolnak.
 Ki ma pásztor, huszár holnap,
 S nem lesz kerek földön mása!

Tán a sírból van kelőben
 Daljás kori dalos lélek?
 Fűben, fában, levegőben,
 Földön, vízben ének éled.
 Mily édes-bús hangok árja!
 Mint hí hősi nagy csatára
 Az a nóta, az a régi:
 «Hej Rákóczy, hej Bercsényi!»
 Míg a pusztát végig járja.

.

Üstökös az, mely az éjen
 Vészes, véres fénynyel áthat —
 S úgy piroslik fel az égen,
 Hogy a téjut bele sápad?
 Szörnyü jel az, de nem égi,
 «Veres kakas» neve néki,
 Suhogtatja a lángszárnyat . . .
 S haza járnak hősi árnyak
 Lelkesíteni, hazát védni.

Él a régi hősi szellem
 S a hazának öre újra.
 És szent minden hű kebelben
 Magyar harcza és boszúja.
 Most is fenn jár harczra keltve
 Árpád, István, Mátyás lelke,
 Mint mikor a magyar küzdve
 Európáért ment a tűzbe
 S hős nevét kiérdemelte.

S az a szellem, mely bilincset,
 Mit a gyilkos osztrák rámért,
 Sohse türte s újra s ismét
 Harczra kelt a szabadságért —
 S egy világot, mely csak nézte,
 Tettel bámulatra készíté —
 Az a szellem újra él ma,
 Uj magyar had újra kél ma
 S száll elszánva újra vészbe.

Óh vitéz nép, csak előre!
 Csak ne csüggedj, tarts ki végig!
 Örök végzet: hogy az öre
 Szabadságnak csak te légy itt!
 De ki Sanherib hadára
 Mint pusztító csoda szálla:
 A nagy Isten — sujtson arra,
 A ki rátör a magyarra
 S légyen ennek erős vára!

IV.

GÖRGEY.

Tegnap ott és már ma itt,
 Még ma itt s már holnap ott —
 Járta Alföld síkjait
 S ismét másfelé csapott.

Ma a Kárpát bérczes táján
Schlickre üt le vakmerően,
Holnap beszél Körmöczbányán :
Van arany még a verőben ?
És minderre pénzt se kér,
Rangczímet se, egyebet se —
Görgey a hős vezér.

Még ma tokajit iszik
A forrásnál — s holnap immár
Ott terem, hol nem hiszik
És Komárom mellett vi már.
Megitatja ma lovát,
Kék Dunában, de tán holnap
Már a cs. k. paloták
Udvarában abrakoltat.
És minderre pénzt se kér,
Rangczímet se, egyebet se —
Görgey a hős vezér.

Ramberg, Schlick és Simonich,
Dicső egy szentháromság,
S óh te is szent Jelacsics
Világ hőse mostanság !
Ki kudarczot nem akar,
Egérútért jó ha szétnéz,
Mert e hadverő magyar
Ugy jelen meg, mint a szélvész.
És minderre pénzt se kér,
Rangczímet se, egyebet se —
Görgey a hős vezér.

V.

A BÉCSI DIÁKOK.

Kik nyerték meg a nagy napot
Vörös toronynál, míg a muszkát
Szilaj rohammal szerte zúzták? —
A bécsi diákok voltak ott,
A pompás bécsi diákok!

Kik is kaczagtak oly nagyot
Pucher uron, a vén kövéren,
A kit diszít nagy hadi érem? —
A bécsi diákok voltak ott,
A pompás bécsi diákok!

S oly rút verést kiktől kapott,
Vitézlő Schlick Gödöllő táján,
Hogy annyi kék folt van irháján? —
A bécsi diákok voltak ott,
A pompás bécsi diákok!

Dembinszky arcza kiderül,
Ha látja őket, «ördögük van!»
S Bem szól: «a vér pezsg e fiukban!
Tinektek minden sikerül,
Ti pompás bécsi diákok!»

Ott küzd az aulának fele,
Dicsón lobog a német zászló
És Windischgrätz a vérben gázló
Még titeket nem győze le,
Ti pompás bécsi diákok!

Csak e diákság érti meg,
Hogy melyért ott csatáz manapság,
A németé is a szabadság,
Ott kél a nap mindenkinek —
Óh pompás bécsi diákok!

Fekete-piros és arany
 Zászlónk', ha Isten úgy akarja,
 Az aula ismét becsavarja
 És vig dalt zengnek újonnan
 A pompás bécsi diákok !

VI.

A SZÁZÖTVEN HUSZÁR.

Fenn Csehországban egy cseh korcsmában
 Vagy öt huszár ül csöndesen.
 Szemükben néma szomorúság van,
 Hogy mért, nem tudja senki sem.

Hazájuk messze ; búbanat árnya
 Borúl szívükre, mely nehéz.
 Ő nekik tömlőcz itt a kaszárnya,
 Vágyuk a messzeségbe vész.

Ah, mert akármilyen távol is a hon
 Egy hírt idáig juttatott,
 Hogy nagy az ujság a Tisza-parton,
 Vad, véres harcok dülnek ott.

— Való, mit suttog némelyek szája ?
 Azért küldettünk ide mi,
 Hogy, mikor vész csap honn a hazára
 Ott ne lehessünk védeni ? . . .

Szívükben ez forr s haza repesnek,
 De meg nem mondják senkinek.
 Itt, messze földjén komor cseheknek,
 Itt minden oly zord, oly rideg !

S a mint ott ülnek nagy szomoruan
 S néznek borukba hallgatag :
 Az ajtón halkán, félve besurran
 Valami furcsa kis alak.

Olyan osonva nesz nélkül lépdél,
Fürkész a gyors tekinteti,
Óvatos módon vár a beszéddel
Hogy kém-fül azt ne lesse ki.

Hirek hordását titkon manapság
Ilyen emberkék végezik ;
Igy terjed loppal szét az igazság
Mert emisszáros biz' ez itt.

Az öt huszárnak szemébe mélyed,
Mint a ki bírál és tanul —
S az ötnék lelke háborgva éled,
Mikor megszólal — magyarul :

«Magyar huszárok, árva huszárok,
Ti hontul elszakadt fiak !
A haza vészben — s nem is tudjátok,
Mint roskadoz száz baj miatt.

Nem is tudjátok, hogy a pusztákon
S a lárakoson zúgnak hadak,
Hogy a csikósok gyors paripákon
Hont védeni száguldanak.

Mint mikor dúlta a török régen,
A hon ma oly időket ér :
Falvaink lángja pirlík az égen,
A földeken folyik a vér.

A tőkén hagyjuk veszni a fűrtöt,
Bárányt a farkas foga mar . . .
Ránk a zsarnokság nagy hadat gyűjtött,
De jól verekszik a magyar ! . . .»

Igy szól — s hallgatják magyar huszárok
S a szívük majdnem megszakad ;
A szemeikből könnyü szivárog
S csak némán pödrik bajszokat.

Szól újra a hirnök: «magyar vitézek, —
S a fő gyalázat mindben az,
Hogy a ki dúlja az ősi fészket
Horvát a tolvaj, a pimasz!»

«Milliom átok!» . . . s az öt felpattan
«Horvát?» . . . s öklözné az eget.
«Haza legények! Lóra legottan!
Eb fattya, horvát, jaj neked!»

S mire a hajnal pitymall' keletnek
Nyeregben százötven huszár.
Hosszú, keserves utnak erednek, —
A haza hi, a haza vár!

Át szakadékon cseh hegyek táját
Elhagyják, s jön a morva sík.
Zsoldos hadak most utjokat állják,
De kardjuk új utat hasít.

A szláv lakóság hű osztrák szolga,
Magyart gyűlöl és rajtok üt;
De ők bevágnak a nép-gomolyba
S keresztül törnek mindenütt.

Ügetve s lépést haladnak egyre,
Éhezve, küzdve, vesztve vért —
És bár halódva dől is egy-egy le,
A többi megy tovább azért.

Ezernyi baj közt — ah, végre, végre! —
Elérik azt a drága hont,
Csókkal borulnak áldott földére
S szemük a porba könnyet ont.

«Anyánk!» — kiáltják — «mint hű vitézek
Megjöttünk messze bár tanyánk,
Itthon, ah itthon meghalni készek
Értted mi jó magyar anyánk!» . . .

S hogy hírük a hongyülésbe ére
Hatalmas éljenzés riadt —
S a ház kimondta : köszönetére
Méltók e hü, jó hadfiak.

És a százötven huszár-legénynek
Lantom e kis dalt szentelé, —
Nem illik ez be hőskölteménynek,
De szívem ujongott belé.

HARTMANN *után, németből*

KOZMA ANDOR.

NAGY KÉPES VILÁGTÖRTÉNET.*)

Fordítsuk tekintetünket a távol keletre, a Tigris és Euphrates vidékére, a hol az emberi nem bölcsője ringott. Tekintsünk vissza az eseményekre, melyek már évezredek óta a múlté; ereszkedjünk le a Nilus völgyébe és lebbentsük meg a fátyolt, mely egy egész világ csodáit és meséit takarja el szemeink előtt; menjünk a Jordán folyóhoz, ismerkedjünk meg egy nép történetével, a mely századokig magáénak vallotta azon földet, melynek ma is «szent föld» a neve s mely még ma is jámbor zarándoklások czélpontja.

Nem könnyű, de hálás e föladat, a melyre vállalkozunk. Mert azáltal, hogy tekintetünket az ókori keletre fordítjuk, megismerkedünk az emberi nem fejlődésének mozzanataival, működésével, cselekvésével, munkásságával és megtanuljuk a kulturális élet eredetét és fejlődését.

Az ókori Kelet története röviden az emberi nem fejlődésének története. És ez az, a mi bennünket további munkára ösztönöz, mert a nehézségek mellett is, a melyek élénk tornyosulnak, buzgón és fáradhatlanul haladunk a munkában. Mindenki bizonyos megilletődést érez, ha azon helyre lép, hol bölcsője ringott; mily meleg érzelmek hatnak át még bennünket, ha azon helyre vetjük tekintetünket, hol az emberi nem bölcsője ringott? A kegyelet érzete fog el, ha gondolataink e helyekre tévednek, melyek története a mi történetünk is; és bizonyára a hála ténye, ha az ősidők eseményeivel foglalkozunk, melyek az emberi nem művelődésének kezdeteig nyulnak vissza.

---

*) *A Kelet ókori népeinek története.* Maspero Gaston műve alapján átdolgozta Fogarassy Albert, átnézte Goldziher Ignác. Kiadják: a Franklin-Társulat és Révai testvérek. Buda-Pesten.

E törekvésnek köszönhetjük azon kitűnő művek egész sorozatát, melyek az utolsó évtizedekben az irodalmat oly kiváló módon gazdagították.

Itt mindenekelőtt Brugsch Henrik *Geschichte unter den Pharaonen* műve említendő, a melyhez méltóan sorakoznak Dunker, Delitzsch, Ebers, Erman, Hommel, Justi, Kaulen, Lepsius, Lenormant, Maspero, Meyer, Meltzer, Pietschmann, Perrot et Chipiez, Sayce, Schrader, Smith, Stade, Tiele, Wellhausen, Wiedemann, Winckler és más kitűnő írók művei.

A különböző nemzetek e versenyétől — hivatott képviselők hiányában — Magyarország eddigelé távol maradt. Az orientális-
mus terén vannak ugyan tudósaink, kik első rangú ékességei és kiváló képviselői e tudománynak, de a keleti népek ókori történetének önálló kutatását a magyar tudományos buvárkodás még alig vonta körébe.

Ennek az volt a következménye, hogy nemzetünk műveltebb elemei sem tudtak sokat az ókori keletről, s így az ősi keletre vonatkozó kérdések is csak csekély érdeklődést keltettek.

Ez állapotnak azonban meg kellett változnia. Azon óriási haladás, melyet az utolsó évtizedekben a tudományok minden ágában tettünk, sürgősen követelte, hogy oly nemzeti művek alkotására törekedjünk, melyek hivatva vannak a művészetet, irodalmat és tudományt a legszélesebb körben terjeszteni. Így jött létre a *Nagy Képes Világtörténet* is, melynek első kötete a fönt jelzett mű.

A főntebb vázolt körülmények következtében, a melyeket az «Előszó» is hangsúlyoz, nem teljesen önállóan alkotott munka van előttünk, hanem Maspero Gaston műve alapján átdolgozott történet, a melyben az Indiáról szóló fejezet Justi Ferdinánd (a híres marburgi tudós) műve nyomán készült. «A magyar tudományos buvárkodás — mondja a szerkesztő az előszóban — még mindig nem vonta körébe a keleti népek ókori történetének önálló kutatását. Ezért legjobbnak látszott azon munka átültetése irodalmunkba, mely a tudományos eredményeket valóban történeti módszerrel foglalja össze és adja elő. Ilyen Maspero *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*je.

Azonban bátran mondhatjuk, hogy ez átdolgozás is felette fontos nemzeti mű. Ezután, a kik a tudományos kutatás eredményei iránt érdeklődnek, megtalálhatják magyar nyelven mindazt, a mi bennünket az általános világ- és művelődéstörténet szempontjából a régi kelethez csatol. Nem kell többé idegen nyelvű könyvekben

lapoznunk, ha a legrégibb művelt nemzetek tetteiből akarunk tanulságot szerezni. Keletről jöttek a kultura hajnalának első sugarai. A művészet, tudomány és irodalom az ősi keletben gyökerezik. Alig van olyan ága a tudományos kutatásnak, melynek története ne az ősi Kelethez vezetne, mint kiinduló ponthoz. Így tehát a régi Kelet ismerése műveltségi kötelesség és ennek hazánkban eddigelé csak úgy tehettünk eleget, ha idegen nyelvű könyveket vettünk segítségül. A jég azonban már meg van törve. *Kelet ókori népeinek története*, mely előttünk fekszik és nagy arányú irodalmi vállalkozást jelez, lehetővé teszi, hogy magyar nyelven tanuljuk meg mindazt, a mi a régi kelet történetében érdeklődésünket fölkeltheti. Ezenfölül épen nem lehet azt mondani, hogy pusztán fordítás; sokat találunk benne a mi egészen ujonnan van feldolgozva; sőt annyi eredetiség van benne, hogy a könyvet mint önálló irodalmi terméket kell üdvözlönnünk. Ezek után különösen három kérdéssel kell foglalkoznunk: 1. Szerencsés választás volt-e a külföldi irodalom sok kitűnő műve közül épen Maspero *Histoire Ancienne*-jét választani és e mű alapján dolgozni ki a régi kelet történetét? 2. Jól oldotta-e meg föladatát a szerző, vagyis megfelel-e a fordítás az eredeti mű szellemének? 3. Azon részek, melyek nem egyenes fordítások, hanem a szerző önálló munkáját teszik, úgy vannak-e kidolgozva, hogy a modern történeti kritika követelményeinek megfelelnek?

E kérdéseket egyenként akarom taglalni és alapos, tárgyilagos mérlegelésnek vetem alá.

Lássuk tehát az első kérdést. Tény — és erről nem lehet vitatkozni — hogy minálunk a régi kelet történetének tanulmányozása nem részesült olyan támogatásban, mint a világ más kultur államaiban. A tudomány ide tartozó ágait, a melyeket minden nagyobb egyetemen több tanerő (köztük 2—3 rendes tanár) képvisel, a magyar főváros egyetemén a legújabb időig nem ismerték. A *Nagy Képes Világtörténet* szerkesztőségének a között kellett választania, hogy vagy lefordít és átdolgoz egy már a külföldi irodalomban létező művet, vagy egészen lemond ily munka kiadásáról.

Hogy ez utóbbit nem tette és inkább idegen irodalmi terméknek átültetésére vállalkozott, ezért mindenki bizonyára a legnagyobb elismeréssel tartozik. Hogy aztán Maspero művéhez nyult, azt tudományos szempontból csak helyeselni lehet. Szerencsésebben választani általában nem is lehetett volna. Hallgassuk meg csak, hogy ítelték meg e francia munkát német vetélytársai. A *Lit. Cent-*

ralblatt 1876 január 15-iki számában Ebers György (kinek tekintélyét a régi keleti történet kutatás terén bizonyára senki sem fogja kétségbe vonni) egy ismertetésében így ír az 1875-ben megjelent Gaston Maspero *Histoire Anciennejéről*:

«Champollion és E. de Rongé utóda a Collège de France egyiptológiai tanszékén, hivatottan tárgyalta itt a keleti népek régi történetét. Az anyag alapos ismerete, áttekinthető beosztása és mindenekfelett az ízlésteljes előadási mód, nemcsak a szaktudós, hanem a laikus előtt is oly becsessé teszik e könyvet, hogy minden körülmények közt megérdemelné a német nyelvre való fordítást.»

Az ismertetés így végződik:

«Csak ismételhajjuk, hogy az előttünk fekvő művet, mint a régi kelet történetének gazdag és fontos adalékát üdvözlajjuk és hivatottnak tartjuk arra, hogy a keleti ókori történet kutatásának mai előrehaladottságában későbbi nemzedékek oktatására is szolgáljon.»

Hasonló szíves szavakkal üdvözlaj Ebers e műnek 1895-ben megjelent újabb kiadását. (Lásd *Lit. Centralblatt* 1895. január 5.) Itt is kifejezi azon élénk olajtását, hogy e «kitünő» mű «német fordítása» mielőbb napvilágot lásson. Ez nem is váratott soká magára. Nem kisebb ember mint Pietschmann, kelet ókori történetének tanára a göttingai egyetemen, vállalkozott Maspero művének németre fordítására.

Így tehát én is csak legnagyobb örömömnek adhatok kifejezést, hogy e mű a magyar irodalom kincsévé vált és e vállalkozásért melegen üdvözlajm a *Nagy Képes Világtörténet* szerkesztőségét.

Ámbár azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy Ebers az egyiptológus szempontjából beszélt és habár Maspero tekintélyét az egyiptológiát illetőleg mindenki teljesen elismeri, a babyloniaiak és assyrok történetét illetőleg nem lehet hasonlót állítani.

Azt lehetne mondani — és ennek röviddel ezelőtt tényleg kifejezést is adott egy e mű felől megjelent ismertetés*) — hogy Maspero igen kitünően értett ugyan a régi egyiptomiak történetének megírásához, de semmiesetre sem volt képes a régi Babylonia történetének hű megírására.

Azt lehetne gondolni, hogy az egyiptológia és az assyriológia két, egészen ellentétes tárgy, melyet egyesíteni nem lehet. Naponként látjuk, hogy gymnasiumainkban a latin mellett a görög egész

---

*) *Századok*. 1899. febr. füzet.

jól megfér és classica-philologusaink az egyetemen a latint és a görögöt egy személyben egészen jól egyesítik; mégis azt állítják az egyiptomi és assyr nyelvet illetőleg, hogy: «e kettő nem simul egymáshoz, sőt hovatovább jobban hajba kap.»

Őszintén be kell vallanom, hogy e nézethez sehogysem csatlakozhatom. Mert ép úgy mint a hogy valaki a latin és görögben egyaránt megállhatja helyét vagy mint jó hebraista vagy talmudista Cicerót és Ovidiust egész jól interpretálhatja; úgy kiváló egyiptológus is lehet valaki a nélkül, hogy a babylon-assyr tudománytól magát teljesen el kellene zárnia. Tudvalevőleg az egyiptomi a sémita nyelvekhez és így az assyrhoz is jóval közelebb áll, mint a latin a göröghöz. És épen oly jól, a mint egy assyrologus egyszersmind szumérológus is lehet, habár az assyr sémita, a szumér pedig egész bizonyosan nem sémita nyelv és bennök az ékalaku írásjeleken kívül semmi közös sincs, úgy, hogy tényleg kiváló assyrologusaink vannak, a kik a szumértól teljesen távol állanak, ép úgy mivelheti valaki egész behatóan az egyiptomi mellett az assyrt is. És oly kiváló tudós mint Maspero bizonyára nem mulasztotta el a tudomány időnkénti állása iránt érdeklődni, valamint az is bizonyos, hogy Maspero a régi babyloniaiak története és az újabb ásatások korszakot alkotó eredményei iránt mindig érdeklődött annyira, mint mi, a főttebb nevezett ismertetésnek tisztelt szerzőjét is ideszámítva.

Hogy Maspero művének 1895-ben megjelent új kiadásában Babylonia és Assyria történetét nem oly részletességgel tárgyalja, a mint ez azon szakmunkákban történik, melyek kizárólag ez országok történetével foglalkoznak; hogy a régi Babylonia nincs oly terjedelemben és részletességgel tárgyalva mint Tiele és Hommel műveiben, ennek oka nem az, mintha Maspero magát képesnek ne érezte volna, hanem egyszerűen az, hogy a régi kelet általános történetének keretébe csak azt vehette föl, a mi már a tudomány közkinsévé vált, és azt semmi esetre sem, a mi még további kutatások és beható tanulmányok alapja azok előtt, kiknek a Tigris és Euphrat menti országok történetét kutatni szaktudományuk. Nem annyira az anyag nagysága bírálandó egy történeti műnél, mint inkább a meglevő anyag földolgozásának módja. E tekintetben teljesen csatlakozom a *Nagy Képes Világtörténet* szerkesztőjének azon kijelentéseéhez, melyeket a következő szavakban fejez ki (Előszó VI. oldal): «Nem minden történeti tény, nem minden fönmaradt emlék vagy adat egyuttal a világtörténelemé. Szemünk előtt mindig az általános érdekűnek kell lebegnie. Minden egyes, különben bár-

mily érdekes tény vagy adat, csak annyiban jöhet számba, a mennyiben vonatkozással bír a fejlődés egész menetére, és a mennyiben összeköttetésbe hozható a tárgyalást irányzó szempontokkal.... Nem a téglák száma, hanem elrendezése és egybeforrasztása teszi az épületet.»

Miután talán igen is részletesen mutattam rá Maspero művének jelentőségére és mindannak bonczolgatásába bocsátkoztam, a mit e minden tekintetben kitűnő munkát illetőleg egyik vagy másik oldalról fölhoztak, vagy a mit még fölhozni lehetne, tárgyalásom első részének végéhez jutottam és a fölvetett három kérdés elsejére, a mely a *Nagy Képes Világtörténet* első kötetének tárgyilagos bírálatánál foglalkoztatott, azzal felelek, hogy e nagy arányu mű szerkesztősége — minden itt megemlített körülmény helyes mérlegelésével — igen jól választott és minden tekintetben csak elismerésünket érdemelte ki, midőn a régi keleti népek történetének megírásánál Maspero művét választotta alapul.

Eljutottunk a második kérdéshez: megfelel-e a fordítás az eredeti mű szellemének?

E kérdésre is igennel kell válaszolnunk és ezt annyival is inkább tehetjük, mivel a címlapon ezt olvassuk: «átnézte Goldziher Ignác.» E név viselőjét nemcsak szűkebb hazájában ismerik el tekintélynek, hanem mindenütt, hol a tudomány és műveltség pártfogására talál, s így e név elég kezesség arra nézve, hogy Fogarassy Albert föladatának e részét szerencsésen oldotta meg. És e meggyőződésre fog jutni mindenki, a ki a magyar fordítást az eredeti mű alapján bírálja.

Bírálatunk harmadik pontjához jutván, az előttünk fekvő mű — «kelet ókori népeinek története» — azon részét kell megvilágítanunk, mely a szerző kizárólagos tulajdonát teszi.

E föladat épen nem lesz könnyű, mert a szerző annyi ujat ad, hogy véleményünk szerint e részeket illetőleg a szerény «átdolgozta» szó helyett egész joggal használhatta volna az «írta» kifejezést.

A szerző saját véleménye szerint ez eltérések különösen a kháldeai műveltség kezdetének tárgyalásánál találhatók, hol turáni elemekről is lehet szó, továbbá a babyloni sírok leírásánál és a khítita emlékek ismertetésénél. A IV. fejezet, a melyben szerző Kháldeát tárgyalja, három részből áll: Kháldea ős népei. — A teremtés, az özönvíz; Kháldea mesés története. — Az első történeti királyok. — A kanaáni betörés és a pásztornépek Egyiptomban.

Itt a ma Babyioniának nevezett földrészt ősnépét ismerjük

meg, mely «turáni» néptörzs volt és északkeletről vándorolván ide, Dél-Babyloniában állandóan megtelepedett, míg Észak-Babyloniában a «Semiták» egy ága (nyelvileg az arabokkal, héberekkal, arménekkal közel rokon) huzódott meg, mely a déli szomszédok kulturájába hamar bele élván magát, végre a nem semita elemet teljesen magába olvasztotta. A Dél-Babyloniában letelepedett néptörzs új hazájának a *kingi* = ország nevet adta, míg Észak-Babylonia a legrégebbi fölíratokban «Burra»-nak nevezetik. Később (Hammurabitól kezdve) kingi és Burra helyett a *Šumir* és *Akkad* elnevezést találjuk, azon két nevet, mely — mint már Hommel *) is kiemelte — városnevektől eredtek: *Šumir*, *Šingir*-ből, Larsa egyik melléknevéből; és *Akkad Agadi*-ből (mely Babel előtt az észak-babyloniai hatalom székhelye volt). — A nyelvek tehát, melyeket itt beszéltek: Dél-Babyloniában a šumír, és Észak-Babyloniában az akkad volt. E két nyelv egymástól teljesen különböző volt, mert a šumír az ural-altáji, az akkad a semita nyelvekhez tartozott. Šumír-akkad (vagy Szumér-Akkad) nyelv tehát — a mint a szumér-t gyakran nevezni szokták — soha sem létezett. «Ép oly kevésbé van szumér-akkad nyelv — írja Oppert **) — a mint osztrák-magyar nyelv nem létezik. Az ékíratokban található «lišan šumíri» és «lišan akkadi» kifejezések közül az egyik az ural-altáji, a másik az assyr nyelvre vonatkozik.»

És mégis — eléggé csodálatos — igen sok kitünő munkában és értekezésben még mindig a «szumér-akkad nyelv» kifejezést találjuk. Van ennek jogosultsága a szumér kérdés fejlődéstörténetében.

Tudjuk, hogy Hincks ***) volt az, a ki 1850-ben először hívta föl a figyelmet azon körülményre, hogy az assyr, habár semita nyelv, mégis oly írásmóddal ír, mely a többi semita írásmódoktól teljesen különbözik. Mikor aztán később bebizonyított, hogy nem semita nép találta fel az ékírást, és midőn a két nyelvű táblácskákon az új, nem semita nyelvet fölismerték, tették hozzá az angolok az «akkad nyelv» elnevezést. 1869 január 13-dikán Oppert a *Société française du numismatique et d'archéologie*-ban a Khaldeaiak eredet-

*) *Geschichte Babylonien u. Assyrien*. 234.

**) Egy Párisból, 2. rue de Sfax. 1898. maj. 1. keltezett levelében, melyet tudományos becsére való tekintettel, a *szumér ősnép nemzetisége* című értekezésemben az *Ethnographia* folyóiratban teszek közé.

***) Report of the 20. meeting of the British Association for the advancement of science 1850.

téről beszél és itt, az ujonnan fölfödözött nyelvet szumérnek nevezi. Ekkor évekig tartó, hosszadalmas vita keletkezik az assyriologusok táborában; (nem tekintve azokat, kik, mint Halévy, az új nyelv létezését általában tagadták) egyesek az «akkad» elnevezésért szálltak síkra, mások a «szumér» elnevezést tartották jobbnak és jogosultabbnak. Ennek az lett az eredménye, hogy semleges körökben mindkét elnevezést elfogadták és a népet nyelvével együtt szumér-akkadnak nevezték el. Egy évtized óta e kérdés teljesen eldőlt és megszűnt, különösen Bezold korszakalkotó fölfedezése óta, mely a dél-babyloniai nyelvet az assyr agyagtáblácskákon «lišan šumíri»-nak (li-ša-an šu-mí-ri) nevezi, azonban a szokás hatalma (gyakran azon körülmény is, hogy az akkadot a szumér egy későbbi tájszólásának tartják) hozza magával, hogy még most is beszélnek szumér-akkad nyelvről.

Ez és nem más értelemben van használva az előttünk levő mű 124. oldalán a «szumér-akkad» elnevezés, mert a 146. és 147. oldalon e két elnevezés mint két különböző ország neve és így mint két különböző fogalom fordul elő: az egyik a déli országrészt jelentvén Uruk, Larszam és Szirtella városokkal, a másik Észak-Babyloniáét Babylon, Borsippa és Nippur városokkal. A 147. oldalon is világosan olvashatjuk: «Hatalma Akkad és Szumir országokra terjedt ki.»

Csak az hat zavarólag, hogy e szavak helyesírásában nincs következetesség. A 124. oldalon alulról a 8-dik sorban «szumer»-t, a 146. oldalon (9-ik sor alulról) «sumír»-t és a 147. oldalon (felülről 17-ik sor) megint «szumír»-t olvasunk. Igaz, hogy más művekben is hasonló következetlenséget látunk e szó helyesírását illetőleg. Így például Hommelnél:*) «König von Sumir u. Akkad» és «das alt-babylonische Sumir», ezzel ellentétben: «Sumerier», «Sumerologie» és «sumerische Sprache.» Melyik hát a helyes írásmód? Az assyr agyagtáblákon, melyek a British-Muzeumban vannak és a melyeken a szumér nyelvről említés tétetik, «li-ša-an šu-mí-ri» áll. «Š» az angol «sh», a német «sch» és a magyar «s» megfelelője. «i» azon jel, mely a magyar «é»-nek felel meg leginkább, a többi nyelvben pedig az «e» adja vissza legjobban. Semmiesetre sem szabad azonban «i»-vel visszaadni. Delitzsch**) nem ír soha «i»-t, mindig «e»-t, hogy ez által is föltünővé váljék a két hangzó, «i» és «í», különbözősége.

*) *Geschichte Babyioniens und Assyriens.*

**) *Assyrische Grammatik.* (Porta Linguarum Orientalium, Pars X.)

Azonban az egyes jelek értelmi értéke is különböző. Míg például az í (= é) jelnek csak ez egy hangértéke van, addig az i «na' ádu»-t (magasztos) is jelenti. A «bi» jelnek még e phonetikai értéke is van: kaš gaš és šikaru = kábító ital, értelmi értéke is van, míg a bí = (bé) jegyének, bađ, bat, miđ, miť, til, ziz hangértéke és *bělu* = ur, *labáru* = öreg, *nakbu* = forrás, *mitu* = halott, *pagru* = hulla értelmi értéke is van. Így van ez a többivel is.)*

Ha tehát a «šu-mí-ri» szót magyarban akarjuk visszaadni, úgy «su-mé-ri»-t kell írunk. És ha az ország s a nyelv megjelölésénél szigorúan az assyr agyagtáblácskához foglalt megnevezéshez akarunk ragaszkodni, úgy «sumér» ország és «sumér» nyelvet kell írunk.

Ép így aztán az angolnak «shumerian»-t, a németnek «das Land Schumer»-t, «die schumerische Sprache»-t és «Schumerologie»-t kellene írnia. Azonban általánosan elfogadott szokás, ott, ahol nem valamely szöveg átírásáról van szó, hanem fordításban vagy elbeszélésben fordul elő valamely szó, melyben «š» van; az nem «sch» vagy az angol «sh» és magyar «s»-sel íratik, hanem a német «s»-sel. Így például a német nem mondja: «Mosche», hanem «Mose»; «Aššur»-t «Assur»-nak és «Šir-bur-la»-t, «Sirburla»-nak mondja és így tovább.

Ily módon tehát a német nem «Schumer» országot és «schumer» nyelvet, hanem «Sumer» országot és «sumer» nyelvet ír és ejt. Ép így találjuk ezt az angolban**) is, a «sumerian» megjelölésnél, (nem «shumerian») hasonlóan a francziáknál is***) a «sumérienne» kifejezést. E következtetéssel írjuk a magyarban is: Asszíria, Szirburla, Szippar stb. és így «szumér» és nem «sumér» vagy «sumir.»†) Különben a magyarban sem mondjuk «La France», hanem «Francziaország», nem «Deutsches Reich» hanem «Németország» és más nyelvek és országok elnevezésére is megvan a saját kifejezésünk, mint olasz nyelv, oláh nyelv stb. Nem tekintve tehát

---

*) Legjellemzőbben van illusztrálva az i és í közötti különbség e két szónál: bíltu = adó, bíltu = urnó.

**) Lásd A. H. Sayce értékkészését. (*Zeitschrift für Assyriologie*. II. 343. l.).

***) Amiaud (*Zeitschrift für Assyriologie*. II. 346.).

†) «sumir» általában elvetendő. Ha a szövegbeli jelöléshez akarunk ragaszkodni, úgy csak «šumir»-t, vagy sumért írhatunk, mivel «š» a magyar «s»-nek és «í» a magyar «é»-nek felel meg.

a főntebbi magyarázatokat, az assyr szövegben említett «li-ša-an šu-mí-ri» kifejezést a magyarban a «szumér nyelv»-vel adhatjuk vissza ép úgy, a mint «Ramses» helyett «Ramszesz»-t írunk.

Csak hogy aztán ezt következetesen kellene használni, azonban, sajnos, e következetességet nélkülözzük.

Különösen zavarólag hat ez, mivel a 132. oldalon egy boszantó sajtóhiba csúszott be. Itt ez áll: «Az akkadiak mellett, az emlékek egy más népfajt is megismertetnek velünk, a mely vérmérsékletben és törekvésekben azoktól egészen eltér. Nyelve nagyon közeli rokona volt a hébernek, arabnak és más sémi nyelvalakoknak.» Miután azonban az akkadok voltak e sémi népfaj, tehát «az akkadiak mellett» helyett a «szumérok mellett» vagy a «turániak mellett» kellene állani. Ilyen kisebb sajtóhiba több fordul elő. Így a 4. és 5. oldal közt levő térkép címíratára «Egyiptom» van nyomva, míg a könyvben másutt mindenütt «Egyiptom» áll.

A 150. oldalon (alulról 3-ik sor) pedig a 151. oldalon közölt ékiratos táblácskának átírása hat némileg zavarólag a szigorú kritikus szemeire, a mennyiben a «király» szó, «šar» helyett «sar»-nak, és «Mágan» ország «Mákkán»-nak van nyomtatva. Naramszin király ékiratos fölíratának olvasása tehát: «*Na-ra-am-sin šar ki-ib-ra-tim ar-ba-im ga a-pi-ra-ak mǎ-gan.*»

Azonban mindezek a megjegyzések annyira alárendelt természetűek, hogy e mű kitünőségét legkevésbé sem szállítják le.

A szakember szemét nem kerüli el és a laikusra nézve közönbös, hogy egészen helyes-e a transcriptió, különben is a naponként észlelhető haladás ellenére sem vagyunk még e tudományban annyira, hogy általános értékű átírási módszerünk volna. Az ily egységesség iránti kíváncsi naponként érezhető ugyan és nem mulik el congressus, melyen az egységes transcriptio szükségessége meg ne beszéltetnék és igen kíváncsi ne tartatnék; eddig azonban megállapodás nem jött létre.

Innen ered aztán, hogy az ókor legfontosabb személyei és helynevei a különböző művekben különbözően vannak írva. Így például a «Thutmesz» név egyik műben «Thutmosz», a másikban «Thutmosis». Ugyanez fordul elő «Šir-bur-la» város nevéénél. Az előttünk levő műben «Szirtella»-t találunk, Hommel «Sirgulla»-t ír és *Geschichte Babylonians und Assyriens* című munkájának 27. oldalán megjegyzi:

«Írják: Šir-bur-la, kiejtik: vagy Sir-gul-la vagy Sir-bul-la, talán így is Sir-til-la.»

Én részemről «Širburla» vagy «Szirburla» mellett vagyok, de azért nem csatlakozom azon nézethez, mely a «Szirtella»-t helytelennek tartja.

Sokkal zavaróbban hat a szakemberre a 175. oldalon levő sajtóhiba, a hol III. Thutmes győzelmi stélája van lerajzolva. Itt szerencsétlenségre I. Thutmes («I. Thutmosz győzelmi stélája») áll III. Thutmes helyett. A szakember rögtön észreveszi a «Ra-men-heper Thutmes» névből, mely a király-cartoucheban van. «Ra-men-heper Thutmes» volt tudniillik III. Thutmes neve; míg I. Thutmesnek «Aa-heper-ka-ra» mellékneve volt.

Kitűnően van megírva azon fejezet, mely a régi babyloniaiak vallásos nézeteit ismerteti. Egyszerűen és világosan van jellemezve és szemünk elé állítva a legrégibb babyloniai pantheon. Itt a nagy, megközelíthetetlennek képzelt ég szelleme (Ana) és a nagy segítő föld-szellem (Ea), valamint a számtalan kisebb istennek hatalma, élénken van leírva és jellemezve.

Látjuk, hogy a démonok és alsóbb rangú szellemeknek sokoldalu befolyásában való hit mennyire betöltötte a régi chaldeusok vallásos érzelmeit. Es így megismerjük az egész sammanizmust, a melyet a sumérek bizonyára még előbbi hazájokból hoztak magokkal, egyszersmind azonban vallásuknak további fejlődését is a babyloniai földön. Az ősbabyloniai teremtes legendája és az özönvíz felől is sok érdekest olvashatunk.

Babylonia történetét is kitűnően írta meg a szerző.

Nem találjuk ugyan meg itt mindazon részleteket, melyekkel egy kizárólag Babylonia és Assyria történetét felölelő műben (például Hommel és Tiele művében) találkozunk, azonban régi kelet történetéhez szükséges és fontos adat mind föltalálható. És emellett a tudományos eredmények valóban történeti módszerrel vannak összefoglalva. Itt ismerhetjük föl legvilágosabban a szerzőnek azon törekvését, hogy a kelet története eddigi földolgozóinak hatása alól szabaduljon és művére az önállóság bélyegét nyomja.

A sumér-akkad ősrégi nemzetre is elég figyelmet fordít. Ha az egész sumér kérdést, mely a tudományos világot 1852 óta foglalkoztatja, nem is fejt ki, a nagy ural-altáji nyelvcsalád turktatár ágához való viszonyát érinti és nemcsak nyelveket, vallásukat, erkölceiket és szokásaikat, hanem családi életöket is áttekinthető módon adja elő. Az ősbabyloniai családi törvények, melyekről a *Keilschriftliche Bibliothek* című műben olvashatunk, itt is közelebbről vannak érintve és példákkal magyarázva.

Ismertetésem végéhez jutottam ezzel, midőn a fönnebb föltett kérdések harmadikára is a mű előnyére válaszoltam.

A mű beosztására és a tárgyalt anyag fölosztására vonatkozólag nincs megjegyzésem, mivel az előttem fekvő mű alapjául Maspero és Justi munkái szolgáltak.

A képek, melyekben e könyv sokkal gazdagabb, mint a hasonló terjedelmű külföldi világtörténetek megfelelő kötete, valóban történeti értékűek.

Most tehát csak még egy szempont marad hátra, melyre figyelmet akarok fordítani, és ez a chronologia. Csodálatos tény, hogy a történelem segédtudományai közül egyik sem részesül mostohább bánásmódban a történetírók részéről, mint ez.

Általános a hiedelem, hogy elég van téve azzal, ha az egyes királyok nevei után — a kiknek uralkodása szerint van a történeti munka beosztva — a megfelelő évszámot odaírjuk. Az ókor történetében, mely a Krisztus előtti legmesszibb korszakba nyúlik vissza, még ez sem mindig lehetséges. Itt szükséges bizonyos chronologiai támpontokat nyerni és az olvasónak ilyeneket nyújtani, nehogy azon veszélynek legyen kitéve, hogy a kapcsolat fonalát, a történeti eseményeket illetőleg elveszíti.

E chronologiai jelzéseknek és jeleknek nem okvetlenül történeti eseményekből kell kiindulniok. Egy nagyobb nap- vagy holdfogyatkozás, melyről egyik-másik szövegben följegyzést találunk, sőt más csillagászati jelenségek is, melyeket szabad szemmel látni lehetett, gyakran oly tényekkel vannak kapcsolatba hozva, hogy ezekből gyakran a legnagyobb fontossággal bíró egész chronologiai rendszer állapítható meg. E hátrahagyott emlékek sorozatából kihámozni a valót és helyesen kutatni, föladata a kritikai kutatónak.

És szerencsére a Nilus, a Tigris és Euphrates völgyének őslakói a legnagyobb érdeklődéssel viseltettek a csillagászati jelenségek iránt, sőt lehet mondani jobban megfigyelték azokat, mint mi a chronometer és finom kivitelű távcsöveink idejében.

Mert akkorában az időt nem pontosan járó órák határozták meg, hanem egyes csillagszoportok heliakus felkelése és lenyugvása s az ilyenekkel kapcsolatban alkottak oly nagyobb időközöket, a melyek szerint az egyes eseményeket beosztották. (Például az egyiptomiak Sothis-időszaka, a babyloniaiak Saros-időszaka stb.) Mind-ezen szempontok magyarázása, melyek az úgynevezett technikai chronologia körébe tartoznak és a történeti chronologia alapját

teszik, egyuttal az oly történeti munkába is belevalók, mely a régi kelet népeinek kulturális állapotaival foglalkozik.

Ezt azonban sajnos a legtöbb esetben figyelmen kívül hagyjuk. Annyival hálásabbak vagyunk a *Nagy Képes Világtörténet* szerkesztősege iránt, hogy a tudományos kutatás ez ágát sem mellőzte.

Az előttünk fekvő első kötet ez irányban még hézagokat hagy fön­n ugyan, a mennyiben Oppolzer, Lieblein, Brugsch és mások nagy érdemű munkáit figyelmen kívül hagyja, pedig épen e munkák tettek a történetkutatásnak nagy szolgálatokat. Azonban legyünk egészen igazságosak: az itt nyújtott anyag minden tekintetben föl­ül­mulja az eddig ismert történeti műveket.

És ezzel félretéve a könyvet, mely oly szép szavakkal és annyi szép képpel ismertette meg velünk a régi keletet, azon meleg ohajtásomat fejezem ki, hogy azt mentől többen olvassák és a legközelebbi jövőben egy második kiadás az említett csekély fogyatko­zásokat eltüntesse.

MAHLER EDE.

ÉRTESÍTŐ.

*Lévay József. Újabb költemények. Kiadja a Kisfaludy-Társaság.
Buda-Pesten. Franklin-társulat. 1897.*

Lévay József új verskötetében írja :

Bezártam a boltot,
Vége a vásárnak!
Kerülik a vevők,
Más üzletbe járnak.
Régi árúczikket
Hogy ne lássa senki,
Jobb a kiraktból
Végképen beszédni;
Hiszen ha kérnék is
Jó alkalom adtán,
Én tudom legjobban,
Hogy kárommal adnám.

De az új verskötet mutatja, hogy Lévay még sem zárta be a boltot; van benne sok szép dolog, olyan is, mit másutt ritkábban árulnak. A kirakat, igaz, nem fényeskedő; nincs benne nagyhangú költemény, rikító színű virágcsokor, vagy kényes, fűszert kereső ízlést hirtelen ingerlő dolog. De van helyette a könyvben sok őszinte szép vers, melyen a legjobb értelemben megérzik az alkalom zamatja, az eszmélkedő hangulat, vagy a föllobbanó érzés, a melyből származott. Sőt a könyvnek egy más egysége is van: mint a jó bort kóstolva, megmondhatjuk, hol termett s milyen év szüretje, úgy Lévay költeményei mögött is föl-fölbukkan a tájék képe, a hol születtek s megérzik rajtok, hogy régi jó szőlőtő termései. — Lévay nem a heves szenvedélyek költője, vagy társadalmi, vagy politikai

eszmék bajnoka. A kik ezt keresik benne, nem fogják kellően méltányolni verseit. De érdekelni fognak mindenkit, a kiből az érzések őszintesége, s egy férfias lélek költői megnyilatkozása visszhangra talál. Mert Lévay múzsa olyan, mint egy meghitt barátnője, kinek ihletésére kifejezést ad mindennek, a mi lelkében érzés, szeretet, öröm vagy pillanatnyi bánat. Ott van mellette, ha fegyverrel vállán az erdőbe megy, ha gyalogösvényen a berekben járkál, vagy hegyekre indul; széppé teszi házikóját a háromi völgyben s valami nyers frissességben tartja érzéseit. Családi jó viszony van közöttök, mely kizárja a hevesebb indulatot, de egyformán melegen tartja a szívet.

Az új kötetben az 1880-tól írt versek találhatók. S az adat jellemző a könyvre, mert az ősz termése. Ez nem azt jelenti, hogy kevesebb benne a költőiség, mint az előbbi kötetekben, hanem csak azt, hogy hangulataiban tükröződik az író kora s életpaszatalata. S kedves látni, mennyire friss maradt szíve s hogy szövődik érzéseibe a tapasztalás nyugalma, a kor komolysága s a pillanatnyi költői hangulat. Legjobb azok a költemények, melyekből az emlékezés hangja szól, melyek élénk hozzák a családi házat, a «két öreget», s azokat a vidékeket, melyek őt fiatalságától ihlették. A mi Petőfinek az alföld, az Lévaynak a Sajó vidéke. A Háromi völgyről Horác szavát veszi mottóul: Ille terrarum mihi præter omnes angulus ridet.

Nem a szabini völgy, nem!
 Anyit nem érdemel,
 De ám nem is Horác az,
 Ki most itt énekel.

Ha nem is Horác, de azért költőnknek mégis sikerült azt a vidéket a magyar költészet tájképei közé emelni. — Itt van a «fehér házunk», hol a költőt két öreg szülője várta. E költeményben vannak e szép sorok:

Körülöttünk a nagy idő hallgat,
 Mult örömünk emlékéen mulatgat
 S hármunk vállán, gyöngé mécsvilágnál
 Majd huszonkét évtizedet számlál.

Fehér házunk a gyűjtemény első verse. Az utolsó is a *Két öreg*ről szól, de már csak emlékezés. A költő maga előtt látja hanyatló napnál, a vén akácfa lombja alatt, házuk előtt ülni az

«ősz galambpárt», a mint éltők képe elröppen emlékezésök előtt. Végül már csak egy vágyuk volt: együtt halni meg s az is teljesült. A költemény egy ritka szép életkép és elegia. — Ilyen a *Látogatók* is, mikor az est csöndében a régi barátok árnya jön látogatni a költőt.

Szeretem az estét, az estveli csendet,
A lámpa világa derengve ha gyúl;
Miért nappal a szív híjába esengett,
Gyötrelme nyügettől ekkor szabadúl,
Fölnyílik a lélek titkos birodalma
S a hallgatag érzés bátran ömöl dalba.

Általában az érzéssel és szemlélődéssel párosult elegiai hangulat a Lévay eleme. Ez már ifjú korában is jellemezte őt, de mennél inkább teltek az évek, annál inkább erőt vett rajta. Ebből magyarázhatni, hogy költészete hanyatlás helyett folyvást emelkedett, mert az elegia inkább a férfikor és öregség költészete, mint az ifjúságé. És az a mérséklet és megnyugvás, mely Lévay búskomoly költeményeit jellemzi, azokon is érezhető, melyeken öröm vagy vidámság ömlik el, mint *Mártonnap után*, *A mi kertünk*, *Hintadal*, sőt természet- és népelet rajzain is, mint *Alvó rózsák*, *Szent lélek hegyén*, *A vén diófa*. S e hangulatnak megfelel legtöbb költeményének belső és külső formája; a költői megindultság mellett is nyugodt menetűek, keresetlen beszédűek, s inkább a puritán egyszerűséget kedvelik, mint a rikító színt. E mellett Lévay örömezt zendíti meg nemzeti rhythmusunkat; merít a népköltészetünkből, a nélkül, hogy a szokásos módon népieskednék. Verselése nyelve tiszta, szabatos s mintegy tüköre minden szenvelgéstől ment őszinte nyugodt lelkének.

Ez újabb gyűjteményében két oly költeménye vonja magára figyelmünket, melyek őt némikép új oldalról mutatják be. Az egyik egy balladaszerű kis költemény, a másik egy a görög-római világnézetből táplálkozó derült elegia. Lévay ifjú korában nem igen irt elbeszélő költeményt és balladát. Egy pár nem igen sikerült kísérlet után föl is hagyott velök. Annyival meglepőbb, hogy most egy igen sikerült balladácskával gazdagítja költészetünket, a *Régi történet* cíművel. Valóban régi történet, de mindig új marad. A megcsalt leány sorsát, a ki csalódását és szégyenét nem tudja túlélni, sokszor megénekelte a nép- és műköltészet. Nem a tartalom új itt, hanem a mód, a melylyel azt a költő újjá szüli. A kis ballada a tragédia utolsó jelenetével kezdődik s az előzményeket maga

a főszemély mondja el. Az éjben ott ül a szegény leány a malom gátja mellett s hiába várja kedvesét. Elbeszéli, hogy egy barna szép legény járt őrleni a malomba, s ő is ott sürgött; a kis kertbe is ellátogatott a legény, s ő engedett a csábításnak. S most fölsóhajt

Idegenül élek itthon,
Rajtam egy kereszt.
Szégyenelve őrzöm titkom,
Annak kínja vesz
Sirva töltök éjet, napot
Özvegy anyám megtagadott
S te nem bánod ezt.
Csendes az éj, csillag halad,
Látod, látod-e?
Örvény zúg a malom alatt,
Hallod, hallod-e?
Titkomat hadd nyelje ő el,
Ha nem jöttél, ne is jőj el
Hűtlen, csalfa, te.

A ballada rhythmusa népdaltól kölcsönzött, melyet a költő céljához képest módosított. Az elbeszélés egészen lyrában olvad föl s folyvást emelkedik. Egyetlen fölösleges szó sincs benne s a környezet és érzés egymásra hat. A malomzugás, a hold fénye, a hulló csillag és örvény lélektani mozzanatok képviselői, s a leány panaszában mily emésztő fájdalomba vesző gyöngéd nőiség nyilatkozik, még az öngyilkosság pillanatában is. Valóban kitűnő kis mű ez, a költő koszorújának egyik legzöldebb levélkéje.

A *Hiu küzdelemben* Bacchus, Amor és Diana veszik körül a költőt. Schiller, *Görögország istenei* című költeményében, a philosoph pillantásával tekint a régi istenekre; Goethe, a *Korinthusi arában*, a régi és új hit közti küzdelmet rajzolja. Lévy nem indul ki ily magas szempontokból. Ő egyszerű magyar ember, ki a szerelem, vadászat és poharazás szenvedélyei ellen hiába küzd. Úgy tűnnek föl neki a pogány istenek, mint gonosz szellemek.

Mert kelyhökben némikor
A pokol tüzlángja forr.

De bűvös körükből nem szabadulhat, bár folyvást akarna.

Néha, hogy magamba térek
S nyugtot, enyhét esdve kérek:

A mikor már partot érni hittem,
 Az a három csak mosolyg fölöttem
 És a tündértájakon
 Új habon ring csolnakom.

«Nem hagyunk el — így susognak —
 Engedj a nyájas haboknak ;
 Az parancsol s őrzi lépteinket,
 A ki titkon hozzád küldé minket :
 Sirodig vezet kezünk,
 Ott pedig megkönnyezünk.

Bacchus ott áll majd pohárral
 Amor egy kis rózsággal,
 Koporsódat szép Diána karja
 Bükkös erdők lombjával takarja
 S lelked, a mit érdemel,
 Könnyű szárnyon röppen el».

Az ó és új világ összeolvadásának derült bája ömlik el e költeményen. A magyar classikai költői iskola föl-fölújította a görög-római mythológiát, de az istenek hideg élettelen alakokká váltak. Lévay költeményében az emberi szenvedélyből születnek újra s visszahatnak reá s innen ellenállhatatlan erejük.

De nem folytatjuk tovább a gyűjtemény legsikerültebb költeményeinek kiemelését és bonczolatát. Az messze vezetne. E sorokban csak olvasóink figyelmét kívántuk fölhívni. Lévay újabb versgyűjteményére. Van benne óda, dal, elegia, emlékvers, költői levél s az egész könyvben művelt ízlés, s igaz magyar érzés nyilatkozik, és nem egy sorából épen úgy beszél a tapasztalt kor, mint az épen maradt költői fogékonyság. A könyv elszórva néhány szép műfordítást is foglal magában : tizenegy angol népballadát, Poe *Hollóját* és Goethe, Heine és Musset néhány költeményét. p. g.

Elizabeth, Empress of Austria. A memoir by A. de Burgh, with 80 illustrations. London, 1899. 8-rét. 384 lap.

A világ alig ocsúdott volt föl megdöbbenéséből, melybe az a hír ejtette volt, hogy szerencsétlen jó királynénk, ki soha senki ellen nem vétett életében, egy őrzöngő gyilkos kezének áldozatul esett, midőn egy londoni könyvkiadó czég csakhamar hírül adta,

hogy a meggyilkolt fejedelemnőről életrajzot készül kiadni. És a hirdetett könyv, a fönnebbi cím alatt, csakugyan nem sokkal azután el is hagyta a sajtót. Hevenyében készült és azért az elhamarkodott munkának jellegét viseli magán minden ízében elejétől végig. Már a könyv melső tábláján is heraldikai botlás van, hol a kétfejű sas, gyomrában a Habsburgok czímerével, és az egyszerű magyar czímer, az osztrák «Hauskrone» alatt, vonják meg magokat, Szt. István koronájának teljes mellőzésével. A szövegben pedig akadunk oly furcsaságokra, mint pl. hogy Munkácsy Mihályt még a hatvanas években grófi rangra emelte a magyar király, Liszt írt egy *Rhapsodie Hongroisie* (így!) című zeneművet, a pozsonyi híres országgyűlésen a «lajtántúli mágnások» akkori elődei Mária Terézia trónbeszédét «Moriatur pro regina nostra» kiáltással fogadták és így tovább számos ilyen csodabogár.

Az 1867-diki koronázás leírását szerző — vagy szerzőnő, mint egy-egy jeltől találgatnunk szabad — egyszerűen lemásolja idéző jelek közt a londoni *Illustrated London News* hasábjairól, mely olyan szavakat ad Simor hercegprimás szájába a szertartás alkalmával, melyek ellenkeznek a magyar alkotmánynyal.

A magyar tulajdonnevek persze, mint rendesen szokás, nagyon el vannak csúfítva (mint pl. «Káposztás Magyar», «Ziczy» Mihály a festő stb.) és van persze a könyvben jó sok más baklövés is.

A nyolczvan kép közt van számos arczkép, a királynéről persze több is, fölötte érdekes az a «Snap-shot», melyet valami indiskrét turista orv módon vett kodakjával a királyi párról, a mint ezek mitsem gyanítva egy nyilvános sétahelyen gondtalanul együtt andalogtak kevéssel a királyné halála előtt. A metszetek közt van továbbá számos csinos látkép, mint pl. a korfúi Akhilleon számos részlete, a gödöllői kastély, Miramare és még sok más hely képei, melyeket királyasszonyunk meglátogatott vagy hol szívesen időzött.

Ámbár a címlapon csak mint osztrák császárné szerepel, egy külön fejezet van szentelve neki mint Magyarország királynéjának, melyben meleg rokonszenvvel ír szerző rólunk magyarokról és hazánkról. El van beszélve ebben szépen, hogy mint látogatta meg Deák Ferenczet halálos ágyán a boldogult fejedelemasszony és hogy halála után mint imádkozott a nagy államférfi ravatalánál, s hogy ez utóbbi jelenetet mint örökitette meg festőművészetünk. Csakhogy elég tapintatlanul nem Zichy

Mihály képét illesztette a szövegbe e helyen szerzőnk — melyet úgy látszik nem ismer — hanem egyet fordítva a lapon, a királyné arcképe kedvencz nagy kutyájával ötlík szemünkbe.

Más négy fejezetben a királynét az író jellemzi, mint nőt, barátnét, emberbarátot, úrnőt, olvasót, irodalomművelőt, építész, sportswomant és utazót. Egy fejezet reminiscentiáknak és adomáknak van szentelve és végre egy néhány más a csak nem-rég végbe ment szomorú eseményeket beszéli el.

Szerzőnk szerint a királynét saját édes atyja tanította meg a czithera játszására, de tudtommal Kropf Ferencztől, a jóhírnevű mestertől is tanult később Bécsben.

Kropf Lajos.

Die Kämpfe Oesterreichs mit den Osmanen vom Jahre 1526 bis 1537. von L. Kupehwieser k. u. k. Feldmarschall-Lieutenant. Wien und Leipzig. Wilhelm Braumüller k. u. k. Hof- und Universitäts-Buchhändler 1899.

Néhány évvel ezelőtt Kupehwieser altábornagy nagyobb katonai szakmunkában tárgyalta azokat a véres, másfél századon át folyó harcokat, melyeket az önálló magyar állam a hódító török hatalommal a Balkán-félszigeten vívott. Alighogy az oszmánok a félszigeten megvetették lábukat, találkoztak ott a magyar állammal, a nyugoti polgárosodás legtávolabbi, előretolt őrszemével. Mint-hogy az elvénuult, belső párttusáktól tehetetlenségre kárhoztatott Byzánczban nem volt meg többé a kellő ellenálló képesség, a magyar államra szállt a kötelesség, hogy egyrészt hatalmi állását, másrészt a nyugati polgárosodás legszentebb érdekeit megvédelmezze az idegen hódító ellen. Már a XIV. században megindult a véres tusa, mely a tizenötödikben még elkeseredettebben folyt s a török világhatalom fokozatos előnyomulására vezetett. Hunyadi János és Mátyás egyes diadalai nem birták megakadályozni, hogy a szent korona melléktartományai, az anyaország védelmére szervezett némely katonai végvidékek, az ott emelt várak és erődítmények egymás után török kézre ne jussanak. A XVI. század gyöngé uralkodói alatt már magát az anyaországot fenyegette az idegen népözön. Csakhamar elveszett az ország déli főkapuja, az erős Nándor-Fejérvár, mire Szulejmán szultán mérhetetlen sokaságu hadai benyomultak a magyarság ősi otthonába, s 1526-ban a mohácsi mezőn halálos csapással sújtották az önálló magyar államot.

E mintegy másfél százados világtörténelmi tusa lefolyásának képét rajzolta meg Kupelwieser régibb munkája. Ő volt az első, a ki multunk ez emlékezetes eseményeit kezdetektől a mohácsi csatáig rendszeresen, kapcsolatosan, a régi források fölhasználásával s egyszersmind a katonai szakember alaposságával előadta. Szerző nem egy régi csatáért személyesen bejárt, s a helyszínén eszközölt fölvételei alapján csata-tervrajzokat szerkesztett, melyek előadását igen élénken és avatottan világították meg. Nálunk is elismerő figyelmet keltett tehát a tanulságos, elfogulatlan szellemben irt munka, mert történelmünk azon főfontosságú mozzanatát tárgyalta, melyet egészében a magyar történetírás még nem dolgozott föl.

Nemrég megjelent új munkájában szerző mintegy folytatja régi művét s azokat a harcokat tárgyalja, melyeket Ausztria a mohácsi csata után az 1526—37-iki években vívott a törökkel. A cím azonban nem egészen felel meg a munka tartalmának. Szerző általában csak 1532-ig foglalkozik behatóbban az eseményekkel, ellenben a következő évek harcaival igen röviden végez. Némely fontos eseményt csak említ, némelyikkel még ezt sem teszi. Hogy pedig Ausztria harczainak nevezi az 1529 és 1532-iki hadjáratokat, melyeket a török I. Ferdinánd magyar király ellen csak azért indított, mert magyar királynak nevezte magát s a kezén levő magyar vármegyékről lemondani nem akart, azzal tulajdonképpen a török álláspontra helyezkedik, mely Ferdinánd királyt ez időben magyar királynak el nem ismerte, hanem egyszerűen Ausztria uralkodójának tekintette s még diplomatikailag is csupán mint ilyennel állott szóba vele. Annak az álláspontnak, melyet szerző elfoglal, mindenesetre jobban megfelel, ha munkájának azt adja czímül: I. Ferdinánd harczai az oszmánokkal 1526-tól 1532-ig, mert a könyv csak ez éveket öleli föl, s behatóbban csupán az 1529-ki úgynevezett bécsi és az 1532-ki kőszegi hadjáratot tárgyalja.

E két hadjárat tulajdonképeni tartalma az új munkának, mely ezenkívül csak egy pár ismert határszéli pusztítást és betörést említ. Szerző a bécsi levéltárakban tett ez időre vonatkozólag kutatásokat. Csakhogy az eredmény fölöttébb szegényes volt, még pedig azon egyszerű okból, mert igen sokan megelőzték a kutatásban, s fölszínre hozták, földolgozták, kiadták mindazt az anyagot, a melynek katonai vagy politikai szempontból jelentősége van. Az az időszak ugyanis, melyet a jelen munka tárgyal, épen nem oly kevésbé földolgozatlan, mint az, melylyel első műve foglalkozik. Különösen

Bécs 1529-iki ostromának olyan roppant gazdag irodalma van, hogy már áttekinteni is bajos. Az ostrom évétől datálódik ez az irodalom s azóta nőttön nőtt szakadatlanul. Katonai és más szakemberek, adatgyűjtők és történetírók annyi töméntelen irtak róla össze, hogy már külön munkák is készültek, melyek csnpán azt tűzték ki föladatokul, hogy az idevágó szakirodalom rengeteg útvesztőjében tájékozást nyujtsanak az érdeklődőknek. Az 1532-iki hadjárat irodalma nem ily roppant ugyan, de szintén elég gazdag s így Kupelwieser új munkája épen nem úttörő, mint az első volt, hanem csak adalék a korszak eléggé ismert történetéhez. Mindezzáltal, noha újat nem hoz, nem érdemetlen munka, s már tárgyánál fogva elég érdekes. De mégis eltűnik a sok más hasonló könyv közt, mert sem anyaga, sem szempontjai, sem végeredményei nem hoznak új mozzanatot előtérbe. A történeteket világosan, tárgyilagosan beszéli el, ámbár a katonai és politikai események kapcsolatának és kölcsönös hatásának föltüntetésében régi, ma már elavult nézeteket követ s nem ismeri azon szempontokat, melyek ez ügyben a magyar történetírásban fölmerültek. Szerző egyébiránt ezúttal nem is tűzött ki maga elé magasabb szárnyalású föladatokat s mint említi, az eseményeknek csak «meglehetősen kimerítő és kapcsolatos képét» akarta adni. Ezt a szerényebb czélt el is érte. Csakhogy a gazdag szakirodalomban az egész munka ma már meglehetősen szerény helyre tarthat igényt.

Szerző kissé furcsán bánik Várday Pál esztergomi érsekkel, kivel három helyen (a 43., 50. és 73. lap jegyzetében) foglalkozik. A Várday az 1529-iki ostrom idején megjelent Szulejmán szultán bécsi táborában. Azért tette e veszedelmes utat, mert a magyar földön levő török hadak irgalmatlanul bántak a köznéppel. Elment tehát az oroszlanbarlangba, hogy könyörületet eszközöljön ki a szultántól a szenvedő szegénység számára. Nem is járt hasztalan s önfeláldozó tette ezer meg ezer védtelen jobbágnak szerzett menekülést. Mindazáltal Ferdinánd király rossz néven vette tőle, hogy a szultán táborában tisztelgett. Várday Ferdinándhoz, valamint később a pápához kimerítő levelet intézett, melyben előadta indító okait s igazolt eljárását. Szerző is tudja, hogy Várday volt az, a ki a szultánnál járt, sőt ismeri azon levelét, (43. és 73. lap jegyzete), melyet ez ügyben utóbb Ferdinánd királyhoz intézett. Mindazáltal más helyen kételyei vannak, ki volt az a főpap, a ki Szulejmán bécsi táborában tisztelgett (es kann dies nur der Graner Erzbischof Paul Várday gewesen sein), mert egy régi történetíró Athenay Simont

(Der Gelehrte S. Athinai — mondja Kupelwieser, 50. lap jegyzete) említ helyette. Ma már arra uézve, ki volt az érsek, a ki Szulejmán naplójában is előfordul, nem lehet kétség s egy helyen maga Kupelwieser is említi, sőt hivatkozik igazoló levelére. Másrészt Athenay Simon sem volt valami tudós, hanem János király egyik jeles katonája, hadvezére, ámbár tanult, művelt ember lehetett, mert az egykorúak litteratusnak, deáknak nevezik, a mi azonban nem tudóst jelent. Máskülönben a könyv adatai elég pontosak, szabatosak s kellő ismerettel vannak összeállítva, rendszeres egészsze földolgozva. Újat azonban nem nyujtanak s a magyar olvasó a bécsi ostrom kivételével, melynek részletes leírása nem a magyar történetírás körébe tartozik, bármi fontos következményei voltak is Magyarországra, az a korszakot tárgyzó magyar munkákban megtalálhatja azt, a mit Kupelwieser nyujt. A szöveget egy mellékleten kívül öt tervrajz, köztök egyik Kőszeg 1532-iki ostromáról, világítja meg.

Acsády Ignác.

Új magyar könyvek.

Évkönyv. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. Szerkesztik Bacher Vilmos és Bánóczy József. 1899. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. 306 l.) 2 frt 40 kr.

Friedrich Tivadar dr. A sör megadóztatása, különös tekintettel hazai viszonyainkra. A magyar sörfőzők egyesülete által 800 koronás díjjal jutalmazott pályamunka, Buda-Pest. 1899. Nagel O. (8-r. 181 l.) 1 frt 50 kr.

Gara József. Golgotha. Költemények. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (16-r. 79 l.) 1 frt.

Hermann Ottóné. Ember volt... és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. 251 l.) 1 frt 40 kr.

Huszká József. Magyar ornamentika. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi, valamint a kereskedelemügyi minisztériumok segélyezésével kiadja a szerző. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (4-r. 16 l. és L tábla) 12 frt 50 kr.

Hibaigazítás.

A *Budapesti Szemle* áprilisi füzetében a következő hiba csuszott be és pedig: a 21. oldalon felülről a 10-ik és 25-ik sorban és a 22. oldalon az 1-ső sorban *spectabile* szó helyett olvasd *spectabilitásod* (azaz «Euer Spectabilität»).

ARISTOPHANES.

A görög tragédia magaslatán aránylag még sok emlék áll; a comedia földje telve van romokkal s ha a letört részeket gondos tudósok össze gyűjtötték is, a maradványok nem adnak a képzelemnek biztos alapot a hű reconstitúcióra. A romhalmaz közt csak egy ember műve csillog idegenszerű fényben elénk s Aristophanes nem csak magáért érdekes, hanem azért is, mert egy kihalt világnak, az attikai tréfás szellemnek, a társadalmi s politikai élet torzító hahotájának egyetlen kifejezése. Életéről csak keveset tudunk. Philippos fia volt, Kydathénből származott, mindenesetre attikai anyától: atyja athenei származását kétségbe vonják azok, kik Kleon vádaskodásainak hitelt adnak. Három gyermeke maradt s úgy látszik, vagyonos is volt. Első darabját, az elveszett *Dorbézőlőket* idegen név alatt, Kallistratos színész által adatta elő. Ennek oka részben fiatalsága lehetett, vagy hogy a maga személyére még chorust nem kaphatott az archontól, vagy hogy a chorus betanításában még nem volt gyakorlata. De később is hódolt e szokásnak. Fönmaradt darabjai közül az *Acharnaebeliéket*, *Madarakat*, *Lysistratet* Kallistratos, a *Darazsakat* s *Békákat* Philonides hozta színre. Ezek tanították be a kart, szedték föl az államtól nyújtott költséget s az ő nevök szerepelt a szerzőé helyett, noha mindenki tudta az ellenkező valót. Majdnem negyven évig uralkodott Aristophanes művészete a színpadon s nem csoda, ha a viszonyok változása mellett maga is változott. A komikus kar utolsó darabjaiban háttérbe szorul vagy elmarad, a politikai célzások ritkulnak *Plutusa* s az elveszett *Kokalos* és *Aiolosikon* már az *Új Vígjáték* előfutára lesz. Negyvennél több darabot írt, de ránk csak tizenegy maradt. Ezek közt korra a legutolsó a *Phutos*, melyet a 388-ik évi Dionysiákra készített

Aristophanes. Nem sokkal későbbben eshetett halála. Mikor Platon megírja Symposionját (384), Aristophanes már nem él. Hanem Platon művében ott látjuk örökre, a mint az átmulatott éjjel után a hajnali szürkületben még együtt ül Sokratessel, a ki neki magyarázza, hogy az igazi költő egyaránt tragikus és komikus költő is. Mintha Platon itt finom atticismussal bírálatot mondana Aristophanesről. Aristophanes csak a gúny czégérévé tudta tenni Sokratest. A platói költő azonban oly alakot teremt belőle, a melyet Alkibiades varázsol elénk dicsérő beszédében.

Aristophanes első ránk maradt darabja az *Acharnae-beliek*. 425-ben a Lenea-ünnepen került színre. Minthogy az első munka már magában rejti az egész Aristophanest, talán helyén lesz, ha mind a darab szerkezetével, mind előadási módjával egy kissé bővebben megismerkedünk. A darab hőse Dikaiopolis, egy földbirtokos polgár, ki megunta a háborút s minden áron békét akar. Aristophanesnek a darabban kettős irányzata van: közönsége elé akarja hozni vígjátéki képben a béke áldásait, körülbelől oly módon, mintha egy éhes embert nyalánságokkal teletömött kirakat elé vezetnek; másodsor az törekszik elhíttetni nézőivel, hogy a háborúnak nincs is más oka, mint a Kleonok önző úrhatnámása és a Lamachos-féle dárda és gerelynyelők kapzsi kalandvágya. Vizsgálunk kell, mily eszközökkel valósítja meg szándékait Aristophanes e vígjátékban. Dikaiopolis birtokos, falun lakik, természetből a nyugalom s a kényelmes élet embere, alighanem egy kissé potrohos. Befut reggel a városba, a Pnyxre, hogy «lebőgjön, leszidjon, félbeszakítson» mindenkit, ki nem a béke mellett szónokol. Ezt meséli el, mikor a színen megjelen. És hogyan meséli el! Beszéde futó rakétatűz, melylyel — amúgy hirtelen — három-négy ismert alakot, Kleont, Theognis tragedia-költőt, Khairis zenészt, a csordában tolongó polgárokat megpörköli. Maga-magáról is eleven képet ad, a mint ott ül elsőnek a pnyxen, nyújtózik, ásít, nyög, orrát piszkálja s még csunyább dolgokat művel s várja a prytanokat. Végre megnyílt az ülés. Dikaiopolis lármáz a béke után, de nem juthat szóhoz. Mert érkeznek a «nagy királyhoz» küldött követek. A szegény athenæi polgárnak milyen mulatság, mikor Aristophanes csípős gúnnyal, kézzel fogható érzékítéssel, s föl-fölbuborékoló személyes-

kedések kíséretében szembe állítja a «szeméten háló, bástyák mögött fekvő» éhes athénit az urhatnám követekkel, kik két drachma napidíj mellett végtelenig húzzák küldetésüket, puha hintóülésen utaznak s «kénytelenek» kristály- és arany pohárból inni a jó édes színbort. S most következik egy jelenet, mely élénken emlékeztet Molière némely vastagabb bohóságára. Mint Jourdin előtt megjelenik kotyvaszték beszédével a török követtség, bevonul a pnyxre a «nagy király» által küldött segédhad, szörnyű arczczal, furcsa öltözetben. A komikus pointe az, hogy Dikaiopolis mind athénit ismer föl bennök, csupa oly vonatkozással, melytől néha-néha egy piaczi kofa pirulhatna. Még egy új alak is lép föl, Theoros, a thrák követ, ki Thrákiából, Sitalkestől hoz szemét népet, barbár «odománt» hadat. Theoros is soká késett, a napidíj miatt, meg azért is, mert — igazi aristophanesi fordulattal — minden folyó befagyott s roppant hó esett, «épen a mikor itthon Theognis adta színművét». A rongy hadat azzal jellemzi Aristophanes, hogy ellopatja vele Dikaiopolis zsák hagymáját, a miből öklözés támad.

A harczy párt és eszközeinek ilyen travestálása után, melyben furfangos gúnyt, kiméletlen hahotát, aristokratikus egyoldalúságot találhatni inkább, mint azt az erkölcsi fölháborodást, melyet a komoly philologus előtérbe tol azért, hogy a maga tetszését és Aristophanes hihetetlen meztelenségét igazolja: következik az a bohózatos ötlet, melyen tulajdonképp a darab alapszik. Befut a színre Amphitheos Dikaiopolishoz, ki őt Spartába szalasztotta, hogy hozzon neki, egyedül a maga személyére békét, ha már a polgárság bolond s a háborúhoz ragaszkodik. Ezen az ötleten, hogy egy polgár a maga szakállára békét köthet Spartával, fordul meg a bohózat. S nem kevésbé jellemző Aristophanes vígjátékára és képzelete természetére az a mód is, a mint ezt az ötletet a költő megjeleníti. Egy eszményi jó éleczlap képzelme működik Aristophanesben, mely véletlen hasonlatokból szélesen rajzolt képeket, színes jeleneteket rögtönöz, melyekben a kép s e kép értelme néha csodálatos bukfenczek közt csapkod egymásba s alakul össze tréfás hatássá. Így itt is Amphitheos Dikaiopolisnak három kelyhet hoz: ez a három kehely a béke. Ebből a hasonlatból alakul ki az egész jelenet. Az egyik kehely az ötéves, a másik a tíz, a harmadik a harminczéves béke.

Amphitheos egymásután nyújtja Dikaiopolisnak kóstolóra. Az első kehely után Dikaiopolis összehúzza szemöldökét, elfintorítja száját, savanyú arcot vág: «szurok s hajókészületszagu». A másodiktól is irtózik: «a húzó-halasztó szövetségesek» szagát érzi rajta. A harmadiknál szeme mosolyog, arcza kiderül, ujjong, tánczol: «csupa nektár ambrosia» s fut haza, hogy falujában a Dionysiát megülje. Az egész jelenet egy hasonlaton alapszik, mely élénk mimikával megjátszott, fokozatosan fölépített kis epizóddá van alakítva. Ebben az eljárásban, mely Aristophanesre jellemző, van valami a Till Eulenspiegel képzelmeiből, ki valóságnak vesz minden szóképet s a szerint jár el. Aristophanes is így változtat át minduntalan komikus valósággá egy-egy szóképet vagy hasonlatot.

A tréfás perpatvart a darabban a kar támasztja: Acharnæ demosa lakói, szénégetők, szálfa nagy emberek, kik nem akarnak a békéről hallani s keresik azt a szentségtelent, a ki engedelmség nélkül ki mert egyezni az ellenséggel. A kar fölléptével végződik a darab első része. A cselekvény eddig vékony kis szálacska, melyre csillogó ötletek, bohókás képek s közbe-közbe nyers trágárságok fűződnek.

S most egy hirtelen fordulattal falun kell képzelnünk magunkat. Mintha mezei lakából lépne ki Dikaiopolis s szomszédságában volna Euripides és Lamachos háza. A mint véletlen hasonlatokkal, úgy játszhatik a költő a színtérrel is a naiv néző előtt. Akár a feje tetejére állíthatná az Akropolist, csak aztán sikerüljön tréfája. Jön tehát Dikaiopolis s megülni készül családjával a «vig Dionysiát». Elöl lép lánya, a «kosárvívő» s utána a szolga Xanthias, merőn tartva a phallust. S Dikaiopolis pajzán dalt énekel, mert füstön lóghat a pajzs s ő a béke korhelylevesét vederrel hörpölheti. De jönnek az acharnæiak, s meg akarják kövezni Dikaiopolist, mert hazáruló s magánbékét kötött. Hogyan viszi tovább most Aristophanes a darabot? Hogy athéni módra minek kell most következni, azt tudjuk: vitának, a béke s háború tárgyában Dikaiopolis s a szénégető acharnæiak között. De hogy lesz ez a vita komikus, bohózos formájában váratlanul ötletes, szóval aristophanesi? Groteskké kell tenni valami furcsa kép segítségével, melynek megint drámai elevenséget kell kölcsönözni. S Aristophanes⁵ az acharnæiak, a szénégetők szervezetét, törekvését, munkáját egy szenes kosár képében érzékíti meg,

melyet magokkal czipelnek. S mikor nem akarják Dikaiopolist meghallgatni, ez elragadja tőlök a kosarat s fenyegetődzik, hogy összezúzza, megöli, s kiontja szénporát, mint a hogy a tintahal ereszti sötét nedvét, ha üldözik. Ez a komikus pathos-sal előadott fenyegetés lefegyverzi az acharnæiakat, kik tréfás jajgatással beczézik a szenes kosarat, mintha gyermekek volna. Most már beszélhet Dikaiopolis. Ez már magában is mulattató, különösen ha elég elevenséggel elképzeljük, hogyan hányódik önkéntelen a naiv néző képzelme a szenes kosár képe s jelentése közt, mikor tulajdonkép az acharnæiak vagyonát, foglalkozását jelképezi, de valójában mégis csak közönséges kosár, mely aztán megijed, vér helyett szemet ont s melyet tulajdonosa sirat, mint édes gyermekét. Ez a tréfás sántikálása s bohó vonatkozása a hasonlatnak, mely minden bohózat éltető eleme, Aristophanesnél majd mindig váratlanúl eredeti jeleneteket teremt. A mi esetünkben azonban még egy más körülményt is kell említenünk. Ez a jelenet paródia is, Euripides Telephosának parodiája. Aristophanes Euripides-sel szemben mindig eszembe juttatja a cigány s ez ördög meséjét. A cigány is elfogta az ördögöt, csakhogy ez többé el nem ereszti. Aristophanes is folyton támadja Euripidest, de aztán nem is nyughatik Euripidestől. Azt hiszem, könyv nélkül tudta minden sorát, olvasta annyit, mint a puritán a bibliát s egy sokratesi képpel élve, Euripides nem egyszer babája volt Aristophanes tréfás jeleneteinek. Kratinos, a vígjátékiró öregebb kortársa, minden túlzás nélkül mondhatta róla, hogy «euripid-aristophanisál». A szenes kosár jelenetében Euripides Telephosa lebegett előtte. Telephos, Mysia sebesült királya, koldus öltözetben vándorol az ellenséges görögök között, még ismeretlenül eljő, mint segélykérő Argosba, Klytaimnestra házába. Itt az oltár mellett magához ragadván a csecsemő Orestest, fölfedi kilétét s fenyegetődzik, hogy kilocscsantja a gyermek agyvelejét, ha jelenlevő ellenségei meg nem békélnek. Ez a görög tragédiában akkor újszínű jelenet nagyon megkaphatta Aristophanest s a hatást az mutatja, hogy képzelme törvénye szerint fölhasználta vígjátékában parodiának. S ez minduntalan megesik Aristophanessel, a mi nem azt jelenti, hogy kicsinyelte Euripidest, hanem azt, hogy el volt telve vele. Heine jegyezte meg egyszer egy nőnek: «Édesem, azt írja nem szeret; de a levél négy oldal, sűrű sorok, tele írva».

Euripides is mondhatta volna Aristophanesnek: «Folyton gúnyolsz, de folyton belőlem élsz».

De térjünk vissza Dikaiopolishoz, ki az alatt kihozta a húsragó tökét és a kést, hogy iziben lemetszhessék nyakát az Acharnæiak, ha nem győzné meg szava. Mert nem kis dolog ám az igazat elmondani a Lakonról oly nép előtt, mely szereti a nyegle dicséretet s kap rajta, ha szavazatával meg-megmarhat valakit, mint a hogy tavaly is egy vigjátékaért *) lenyelvelte, törvénybe hurczolta Kleon Aristophanest. Ezt az utolsó dolgot is első személyben mondja el Dikaiopolis; a mi épen nem zavarta az illusiót; a tréfás összevisszasághoz tartozott, hogy néha a mask mögül kimosolyog a költő arca. S ez esetben ez az arcz nagyon rokonszenves is: itt mondja ki Aristophanes e comédia legbátrabb s legkomolyabb szavát: ti mindenért a Lakont okoljátok, pedig ép úgy okai vagytok a bajnak; jog és jogtalanság egyaránt föl van osztva köztetek. Most már kezdhetné végre hosszú beszédét Dikaiopolis. Csak-hogy Aristophanes bugyborékoló képzelmenek új ötlete támadt. Azt a Telephos-paródiát még jobban ki lehetne használni: a helyzetet így még bohóbbá tesszük s e mellett pár fricskát hányszerhatunk Euripidesnek. Telephos koldus mezében jelent meg Klytaimnestra előtt, ezt a tragikai koldusruhát kell föl-ölnie Dikaiopolisnak is, annyival inkább, mert az athéni vádlott mindenféle színvadi fogással pályázott a bírák könyörületére, sirt, ruháit szaggatta, esküdözött, gyermekeit mutatta stb. Így aztán meg van adva az új jelenet. Díszletekkel, unalmas, prózai valószínűségi kérdésekkel nem igen törődött a görög vigjáték, a tréfa s gúny kedvéért tótágast áll benne a világ. Dikaiopolis mezei laka mellé oda teszi Euripides házát s az acharnæbeliek kara szemeláttára a szomszédba fut Dikaiopolis, hogy beszéljen Euripidessel. Parodistikus tragikus szólásokkal van tömve a párbeszéd, melyben hősünk Telephos rongyait kéri a tragikustól. Hogy azonban csípjen a tréfa, Aristophanes Euripides hőseinek egész «szájas, nyelves koldus»-hadát fölvonultatja előttünk. Dikaiopolis eleinte csak rongyokat kér. Milyen «foszlányt» akarsz — tudakolja Euripides — az Oineusét? Nem, más nyomorúbbét. A Phoinixét talán? Nem, Phoinixnél nyomorúbb volt a hős. Minő palást

*) A *Babyloniak* című (elveszett) vigjátéka miatt.

foszlányait hát? Philoktet koldusét? Nem, ennél sokkal koldusabbét. Bellerophon «pizsokdús» jelmezét? Nem a sánta, szájas Bellerophonét. Ahá! a Mysiai Telephosét. S Euripides meghagyja a szolgának, hogy hozza elé Telephos rongyzatát, mely ott van Thyestes rongyain felül az Inóé között.

Ez az «euripidesi-rongy» themájának igazán aristophanesi amplificatioja. S még ennyi sem elég. Dikaiopolis Euripidestől még egy mécestől átégett kosarat, egy lecsorbúlt szélű csuprocskát, egy befoldott korsót, egy kis zöldséget kér, egy maroknyi tárkonyt s így, az euripidesi tragédia jelvényeivel fölrakodva távozik. Ily közben tartja most nagy beszédét az acharnæiakhoz. Itt megint a költő maga beszél Dikaiopolisból s újra hirdeti józan igazságát: «hogyan nem kell a bajért Spartát okolni, hanem békülni kell vele. Mi sem tettünk volna máskénti Sparta helyén.» Az ilyen beszéd a háborúpárt vezetői szemében hazaárulás volt, a mi szemünkben azonban csak emeli Aristophanest az a bátorság, melylyel nézetét, a hátérbe szorult aristokrata párt fölfogását is, világga bocsátja. Azért azonban Aristophanes tagadhatatlanul mindent, már a gúny kedvéért kicsinyes, támadható oldaláról lát: Socratest úgy, mint Euripidest, kora politikáját ép úgy, mint a görög nép tragikus összetűzését a peloponnesosi háborúban. Milyen más színben jelenik meg ez a világtörténeti nagy harc Thukydidesnél! Aristophanes azonban kemény pártember, ki parodizáló képzelme törvénye szerint az ellenfélnél mindent nevetséges hitványság képében fog föl. Mint vígjátékírónak fölségi joga van hozzá, különösen neki, a kinek életfölfogásában annyi tösgyökeres egészség s józan mérték mutatkozik. De azért nem tudom megtalálni benne azt az erkölcsi komolyságot, melynek a szigorú szemöldökű olvasó előtt hivatkozó czégerül kell szolgálnia néha trágár tréfáihoz s lángeszű paródiáihoz. Különös erkölcsi komolyság, mely írói vetélytársak bemocskolásában, az ellenpárt politikusainak kiczégrézésében nyilatkozik, de a saját pártja és köre hibái előtt folyton szemet húny! Különben Aristophanesben nem az embert akarjuk bírálni — nincs is hozzá kulcsunk — hanem csak művészetét élvezni. S ki ne olvasná ma is gyönyörűséggel Dikaiopolis békevédő beszédét, melynek minden sora csupa tréfás vagy csipős vonatkozás, csupa életből vett kép, furcsán

összehordott festői s jellemző hasonlatok özöne? Aristophanes szóáradata végig hömpölyög az athenei életen, s árjában magával sodor a mi furcsa alakot csak útjában talál, a mi furcsa dolgot csak elérhet. Vagy hasonlíthatnók Aristophanes művészetét óriás pókhálóhoz is, melynek merész fonatú csillogó szálai közt minden bogár fönnakadt, mely Athén piacznán röpdösött. Így halljuk Dikaiopolis beszédében is, mint igaz igazságot, azt a hirkacsát, hogy a nagy háborúnak tulajdonképen három rima az oka: egy megarai, kit részeg athenei ifjak loptak el, s két athenei, Aspasia két hölgye, kiket ismét a «hagymabösz» megaraiak csentek el. Ezért dörögött, villámlott s kavarta föl Hellast az «isteni» Perikles. S Megara kértére segítségére jött a Lakón. S ne bocsáthatnók meg ezt Spártának? — kérdi Dikaiopolis. Mi, athéniek épen ilyenek volnánk s ha a Lakón hajóra kelve valami kis szigetünkről egy ebfit elkobozna, nem ütnénk-e zajt, nem bocsát-nánk azonnal vízre háromszáz hajót? Városunk nem volna más, s itt jó okból magát Aristophanest idézem:

«— mi lenne más e város,
Mint harcztolongás, tengerész-robaj,
Zsoldosztalék, hajó-aranyozás,
Magtár nyögése, gabona, lisztkimérés,
Tömlő-, evedzőszijj-, csobányvevés,
Olaj, fog-hagyma és vörös, szatyorral,
Koszorú, rántott hal, siposnő, betört fej?
A kikötő meg: mint lapát, gyalulás,
Mint szegverőzaj, evedző-kötés,
Sípszó, parancsszó, fütty és pikula?» *)

A politikai sok hűhó semmiért és fegyveres készülés minden kísérő külső körülményével s zajával e szavakban mintegy márványtablára vésve lóg örök időkre a tréfa templomában.

E felsorolással Dikaiopolis be is végzi beszédét. A hús-vágó tőke és a kés, melyet beszéde kezdete előtt a színre hozott, most már feledve van. Akkor növelte a tréfát; most már nincs szükség rá, Aristophanes másképp fejleszti a jele-netet.

A hagymamérges acharnæi vének kara megszlik. Az egyik rész helyesli Dikaiopolis beszédét, a másik félkar ellen-

*) Arany János. Az *Acharnaebeliek*.

ben Lamachost, a villámszeműt, a csapatvezért hívja elő a háború védelmére Dikaiopolis ellen. Mint a bábszínházban ott van a szegény molnár mellett az ördög, a mikor csak kell: úgy Aristophanes színpadán is földugják rögtön, minden előkészítés nélkül az alakot, melyre a költő ötletének szüksége van. A békés polgár mellé kell most a szakállas, Gorgon-pajzsú vasgyuró alakja, s rögtön előcsörtet a «tarjos, karajos» Lamachos, sisaktollal, karddal, nagy «mumus-pajzszzsal». Dikaiopolis hányhatnék, ha látja. S ez cselekménynyé is lesz; az esetlen Lamachosnak a pajzsot hátára kell fektetnie, azután tollát átadnia Dikaiopolisnak — s megtörténik a dolog. — Dikaiopolis most kikel a tisztkergetők, zsoldvadászok, követségshajhászok, adósságtól harczba menekülni akarók ellen s miután a maga részére hódította a kart: vásárt, mulatságot hirdet Megarának, Boeotiának s ajánlja, hogy Lamachost ne kövesse senki sem. Erre mindketten elvonulnak, csak a kar marad a színpadon s a bohózat első része véget ért. Ha jól oda figyelünk, észre vesszük, hogy a vigjáték eszméje tulajdonkép ki van merítve. Aristophanes nem egy kerek bohózatot cselekvény tervéből indul ki, hanem egy tréfás helyzet képe villan meg előtte s ezen a helyzeten alapszik, e helyzetből fakad ki aztán az egész darab. A maga részére békét kötött Dikaiopolis védi ügyét a neki dühödött acharnæiak előtt: ez a bohózat magja, s nem csak magja, hanem egész kerete is. Egyszerű, majdnem bábszínházi téma; nem egyéb, mint alkalmosszerzés tréfás rögtönzésekre. Ilyen egyszerű témákra, tréfás helyzetre vezethető vissza Aristophanes majdnem minden darabja. Alakjai is — szigorúan véve — a bábszínház karikaturái. Mindegyiken óriás nagyításban, nevetető torzításban látszik az a fonákság, melynek tulajdonképen képviselője. A csoda ott kezdődik, mikor Aristophanes kezébe veszi a drótot és tánczó alakjai mögött beszélni kezd. Az ugráló alakok mintha egyszerre csak egy nagy, éles kék szemű, hahotázó és gúnyolódó arcz mozgó izmaivá alakulnának, egy bohó dæmon bukfenczhányó hieroglyphjeivé, ki a fonákságot üldözve fonákká teszi az egész világot s játszik vele, mint a hogy a képzetekkel s a képzetek kifejezéseivel játszik. Beszéde ötletek láncolata lesz; a nyelvbeli kifejezések egyszerre a legtréfásabb árnyalatok vonatkozásait mutatják, összefutnak egy komikus képpé, vagy egy szóképből egész jelenetté drama-

tizálódnak; vagy egymásba fogódnak, egymás mellé sorakoznak s rokon- vagy ellentétes képzetek egész vidám chorusa magyaráz meg egy hirtelen ötletet.

De térjünk vissza bohózatunkhoz. Aristophanes az *Acharnaebeliék* themáját teljesen kimerítette a főnebb vázolt s gazdag episodokkal tarkított jelenetben. A darab második részére nem marad más hátra, mint hogy variálja a themát. Körülbelől ez az eljárása a többi vígjátékaiban is. Közbe lép azonban előbb a kar az úgynevezett parabasisal, egy metrikailag is több részre tagolt betéttel,*) melyben a vígjáték szabadságának megfelelőleg, a kar majd megtartja maskját, majd egyenesen a költő nevében beszél saját személyéről, érdemeiről, vagy inti, korholja, dicséri a népet s egyeseket csúfol. A legtöbbször véleménye szerint ez a parabasis, a karnak e különböző tárgyakra csapongó, személyes éneke az a nucleus, melyből az attikai vígjáték fejlődött; de nincs valószínűség nélkül az ellenkező nézet sem, hogy a parabasis tulajdonképp a politikailag nem korlátolt vígjátéknak gyümölcse már, a korlátlan szabadszájúság terméke, mely később a reactio idejében ép oly gyorsan elfonnyad, mint a mily gyorsan virágozni kezdett.

Az *Acharnaebeliék*ben, mikor Dikaiopolis elmegy vásárt hirdetni, s Lamachos kardcsörtetve visszavonul, a visszamaradt kar azonnal a költő nevében kezd beszélni. Tudjuk, hogy Kallistratos szerepelt, mint a darab szerzője, de azért a közönség előtt nem volt titok, hogy a mit a kar mond, az Aristophanesre vonatkozik. Tréfásan dicsekszik, hogy tódulnak a városba a szövetségesek követei, hogy csak megismerjék ezt a költőt, ki Athenenek oly kereken kimondja az igazat, s senkit cifra csellel, hízeltéssel rá nem szed. Csak mesterkedjék ellene Kleon! Erre a kar, megint az acharnæbeli vének személyében a Muzsát hívja, a «lángharagú, izzatag acharni leányt», hogy adjon ajkára szilaj népi dalt, tüzeset, mint mikor cserfa-szénből kipattan a földühödt szikraraj. S pengetni kezdik a vének az akkor népszerű «honvéd»-panaszt, hogy az ifjak, a rhetor-had, a nyelves szónok-csapat őket, a marathoni hősokeket, a salamisi tengerészeket csalják, nevetik, kifosztják, semmibe veszik. Végül a kar még néhány fricskát osztogat

---

*) Teljes tagolással megtaláljuk például a *Madarakban*.

egy pár nevén szólított szónoknak, politikusnak s elvonul. Ha ma valaki analogont keresne a parabasishoz, azokban a couplékban találhatja meg, melyeket napi eseményekről rögtönöz bohózatokban a színész.

A darab utolsó része Dikaiopolis béke-ünnepé s vidám vásárja. Résztvehet benne az egész Peloponnesus, Boeotia, Megara, csak a Lamachosok nem. S jön a kiéhezett megarai ember, kinek hagymáit mind föltúrták s elszedték az athéniek, s két leányát hozza zsákban, mint malaczo, hogy egy koszorú hagymáért s egy mércze sóért eladja. Elképzelheti az olvasó azt a megaraiak dialectusában tartott jelenetet. Csupa zsír s ma már lehetetlen természetesség. — Aztán egy sykophanta lép föl, kit korbácssal űz el Dikaiopolis. Mily boldog az ember, kiált föl a kar, ki így élvezi terve gyümölcseit! Eszik, iszik, vigad, elad, vásárol s nem kell törődnie Ktesiaszal, Prepissel, Kleonymossal, Hyperbolossal, Artemonnal, Pausannal, kik közül mindegyikre válogatott szeretetreméltóságokat biggyeszt a kar. Most boeotiai ember lép föl, s mint antik Papageno egész «madárziman-kót» hoz a vállán eladásra. S az aristophanes-rabelaisi kedvhez tartozik a kellemes tárgyak hosszú enumeratiója s fölvonul a vadkácsa, libucz, csóka, szalonka, majd meg a kosárból a lúd, nyúl, mókus, sündisznó, aludttej stb. és mint legdiszesebb falat az ángolna Kopais tavából. Ezért azután a boeotiai ember olyat kér, a mi náluk nincs, de Athénben sok. S Dikaiopolis, mint valami cserepet a boeotiai hátára köt egy sykophantát, hogy mutogassa otthon pénzért. — Dikaiopolis pedig dagad a jólétől, süti az ángolnát s készül a kancsó ünnepére. Igazi Ookotaiát varázsol a kar és a nézők szeme alá:

Oh te, deli Küpris és a gyönyörű Kelleme
társrokona Békelány,
Hogy' lehete szép alakod annyira felejtenem!
Vajh veled egy oly Eros engem egyesítne már,
Mint ama virágkoszorús, írva fali képeken!

Aristophanes e darabjában úgy tesz, mint valami pajkos gyerek. A háborútól s éhségtől elgyötört népnek lakomákról mesél, mézborról s a mártásban zsizsergő ángolnákról. Darabja befejezése csak úgy fénylik s csepeg az olajtól és ter-

mészetes, elemi dolgokban duskálkodó jó kedvtől. Ennél többet, úgy látszik, Aristophanes nem akart. S ha ezzel meg nem elégedve, még valami mélyebb irányzat és «sittlicher Ernst» után kutatnánk, legfőlebb abban a komolyságban találhatnók föl, melylyel némelyek ez életnedvtől izzadó mókákat olvasni tudják.

Azonban siessünk a darab végére. A vásár után Dikaiopolis megüli a kancsó ünnepét, mikor hírnök hívására, kürt szó mellett üritik a nagy kancsót s a ki elsőnek kiisszsa, jutalmat kap. Aristophanesnél a jutalom — kétértelműleg — a potrohos Ktesiphon tömlője. S rohan be a színre egy hírnök s egy követ, amaz Lamachoshoz, hogy martalócz boeótok ellen csatára hívja; emez Dikaiopolishoz, hogy ebédre szólítsa Dionysos főpapjához.

Hanem siess; miattad várnak éhen,
Mert máskülönben kész a dáridó:
Fejvankos, asztal, matrác, kerevet,
Virág, kenőcs, az ételek, r . . . k,
Lepény, pogácsa, zézam, csőrege,
Harmod dalára lejtő szép leányok.
Siess, a mint tudsz.

S most egy duett kezdődik Lamachos és Dikaiopolis közt. Legjobban komikus fugához lehetne hasonlítani, melyet két folyton váltakozó, egymást keresztező motivum épít föl. Dikaiopolis az ebédhez készül, Lamachos a harcra; két buffót kell itt magunk elé képzelnünk, kik a komikus mozdulatok hihetetlen szaporaságával s kiapadhatatlan feleselgetéssel akarnak egymáson túl tenni. Dikaiopolis is parancsolgat egy szolgának, Lamachos is a fegyveres fiúnak. Amaz egyre-másra hozza a folyton jobb kedvű s erősebben gúnyolódó Dikaiopolisnak a lakomára valót; ez meg a vértet, sisakforgót, fegyvert a folyton haragosabb és kedvetlenebb Lamachosnak. Így indul mindegyik a maga csataterére, az egyik a lakomához, a másik harciba. A komikus duettnek s a darabnak a vége az, hogy Dikaiopolis aristophanesi szabadsággal ott dőzsöl két leány között, Lamachost pedig jajgatva, sebesülten hozzák a színre. S most diadalének közt kíséri a kar körmenetre Dikaiopolist, ki egyhajtásra kiitta a bortömlőt. Táncz és ujjongás közt végződik a darab.

Kissé tovább időztünk Aristophanesnek ez első ránk

maradt művénél, de java Aristophanes, s írója leleményességét, képzelme kóborlásait, garmadával ömlő tréfáit, csufolkodó jó kedvét teljes erejökben mutatja. Megvilágítja az aristophanesi vigjáték szerkezetét is. Szinte tapinthatni véljük, mennyire rögtönzésekéből keletkezett. Már Aristophanes s kortársai előtt lehettek tipikus, megszokott, kedvelt bohózatos helyzetek, jelenetek töredékei, vigjátéki tréfák, állandó maszkok, melyeknek a farsangi jókedv találó rögtönzésekkel, friss tréfával mindig új érdeket adott. Aristophanes azután, társai vállán, az athenei szabad légkörben egyszerre virágzásra hozta e művészetet, melynek tervszerű formátlanságában, mint valami classikus Puck naiv, természetes jókedvvel s kéjes nevetlenséggel csapong az «illő és illetlen határain túl».) Gondoljuk el azonban a rögtönző szellem lángeszű voltát, ősi jókedvét s emlékezzünk a korlátokra, melyeket a későbbi idők a szabad gúny ellen megvontak: s meg fogjuk érteni, hogy Aristophanes nélkül az aristophanesi vigjátéknak is hamar el kellett csenevésznie. A genialis impromptu helyébe lépnek a gazdagabban s logikusabban tagolt cselekmény, az erkölcsi tanítás és a valót tükröző tipikus jellemalakok.

Aristophanesnél azonban a vigjáték még a dionysosi námmortól remeg, a képzelem benne satyrlábbal tánczol s néha lágy, himes szárnyat bont szét, mintha valami csodamadár volna, az utca sarát gyúrja, vagy szeméttel dobálódzik, de ugyanakkor az értelmi üdeség harmatával hint be, a vidámság aranyesőjével ragyogtat be mindent. Egy bohó Prometheus, ki értelmetlenségek, gonoszságok, hibák, bűnök, félszekségek, s gyakran vastag egyértelműségek sarából építi föl színes, kaczagtató világát, mely azonban egyúttal erős értelem, természetes, kemény józanság tükrözése is lesz.

Mindehhez a képzelemnek az a népies naivitása is kell, az az emberi természet mélyéből nyert «Mutterwitz», mely Aristophanest jellemzi, az a grotesk képzelem, mely minden szóhoz furcsa képet teremt s minden bogárkát elhíhetőleg valami tréfás óriás állattá nagyít. Szinte kedvünk támadna Aristophanes minden egyes bohóságát füzérbe kötni, de képzelme jellemzésére ez irányban csak néhány példára szorítkozhatunk.

---

*) Ad normam: jenseits von Gut und Böse.

Milyen pompás a Trygaios bogara és a Philokleon hálója. *) Mindkettő tulajdonkép «Münchener-Bilderbogen» vicez, csakhogy óriási méretekbe áttéve s bohózatos cselekvénynyé átvarázsolva, melyet ezer ötlet tarkít, folyton bugyborékoló lelemény növeszt, harapós személyeskedés borsoz és sóz, és a képzelem futó tűzserű elevensége bohó életre, lármás, tarka valóságra kelt. Aristophanes egy fordított báró Demanx, ki azonnal megvalósítja a hazugságot, melyet kigondol. A ki ma Aristophanest egyáltalában élvezni tudja — óh, hányan! — az előtt Trygaios bogara épen oly kétségbevonhatatlanul él, mint a hogy élt a Pegasus, mikor az Olympuson még nektárral táplálták. Trygaios állata magyarán mondva — ganéjbogár, melyen Mustos uram Zeus lakába akar szállani, hogy onnan az elgyötrött Görögországnak lehozza az elcsukott Béke istenasszonyt, kísérvivel, a Szürettel és az Ünnepelelyel együtt. A bogár természetesen óriási méretű s nem érdektelen néhány pillantást vetnünk Aristophanes műhelyébe, hogyan készül. Azt mondani, hogy a Pegazus bohózatba áttéve, még nem találja fején a szeget. Mint nemes állatnak, megvan a leszármazási fája is: szülei Euripides Bellerophon drámája és az aëtopusi mese. Bellerophont, ki Euripides elveszett drámájában a Pegasuson lovagolt, parodizálja Trygaios a bogarán. Csakhogy míg a közönséges paródia csak a gúnyolt tárgy kegyelméből s a reá való vonatkozásból él: Aristophanes Kantharosa, ha parodistikus ötletből származik is, aztán a saját erejéből röpül és mulattat. S magának Aristophanesnek is tudatosan gondja van rá, hogy minél nagyobb tréfás valószínűséget adjon bogarának. Mint komoly tanúra, hivatkozik Aesopusra, kinél írva vagyon, hogy a repülők közül csak e bogár jutott el Zeusig, mikor haragban a sassal, ennek tojásait az Olympusra fölgörgette. Önkéntelenül a mese naiv hitét kelti föl íranta Aristophanes. Azután nem is mindenhol található, egyszer csak halljuk, hogy ura az Aetnáról hozta e

*) A bogár a *Békében* fordul elő, Aristophanesnek időrendszerint ötödik ránk maradt művében. Irányzata, tárgya, kicsapongó vidámsággal tele vége ugyanaz, mint az *Acharnaebelieké*. 421-ben írta a két nagy háborúpártinak, Kleonnak s a spartai Brasidusnak halála után, nem sokkal Nikias békéjének megkötése előtt. Philokleon hálója pedig a *Darazsakban* van, melyek egy évvel korábban, 422-ben a Lenaea ünnepen kerültek az atheneiek elé.

furesa állatot. És hogyan izzad, hogy kapálódzik a két szolga, a ki neki különös eledelét gyúrja, a sok, nagy adagot, melyet csak finom pogácsára törve eszik meg, mert finnyás és rátartó dög. Vegyük még hozzá Trygaios vaskos, nagyon vaskos tréfáit, melyek mind — hogy euphemistice szóljak — e különös légi lovaglás föltételeit s következményeit világosítják meg: s lehetetlen eltagadni e furesa paripától a komikai életet és hitet. Az igaz, ma nem igen találunk számára többé istállót, de a déli ember orra már ósidőktől fogva sokkal többet kibírt, mint mi csak képzelhetnők is.

A tréfás helyzetek megelevenítésének egy másik példájául Philokleon hálóját említettem. Philokleon szörnyen szeret biráskodni, se éjjele, se nappala tőle, elhanyagolja otthonát s rohan mindig a törvényterembe,

Itélni jár, szavazni s nyög mihelyt
Nem ő az első a rostély mögött.
Még éjjel sincsen egy mákszemnyi álma,
Ha egy parányit szunnyad, akkor is
Elméje ott repdes a vízi órán;
S ha ébred, három ujjá összeáll,
Mint a kövecskét fogni megszoká,
És mintha tűzbe tömjént hintene.*)

Csak olvasni kell, mint írja le Sosias, a szolga urának a szenvedélyét! Nos ebből a szenvedélyből akarja kigyógyítani fia; szeretné, ha otthon ülne s nem szaladna a birótársak közé. Ez a vigjáték egyik főmotivuma, ezt kell jelenetté alakítani. Egy éleczlap-rajzoló oda állítaná elénk Philokleon házát, mely köré fia áthághatatlan rácsot vont s mutatná, hogy szeretne áttörni rajta az öreg. Ilyen éleczlapba való képben látja Aristophanes is a helyzetet, csakhogy benne a kép azonnal mozogni kezd, kifejlik, nő, bohó drámává lesz. Bdelykleon, a fiú hálót von az apai ház elé s két szolgálával együtt sok «hű-hó»-lárma s aristophanesi élcelés közt ügyel, hogy Philokleon ki ne szökjék. A mit erre a hóbortos öreg végbevisz, a legkiválóbb olasz buffónak becsületére válnék. Ki akar bújni a csatornán, szöget ver, hágesónak a falba, majd a kandallóban motoszkál s a kürtő lyukán, mint füst akar fölszállni; majd ismét egy számár hasa alá bujik, s úgy szeretne kiosonni a házból, mint

*) Arany János ford. *Darázsok*.

Odysseus a kos alatt Polyphem barlangjából, aztán fölfut a tető cserepe alá madárnak, vagy a hálót rágja, kötelet köt derekára stb. S míg ez történik, szikrázik az élez, elcsattan a gúny, csupa elevenség, mozgás minden. Az aristophanesi frissesség és temperamentum, mely az egészet áthatja, a végzetes emberi szenvedély egy komikus példányává emeli a biráskodhatnám-öreget, ki egy oktan állat vak ösztönével töri magát hóbortja után s küzd a háló ellen. Egy élezlapba való kép, egy torz-képzet így Aristophanes szellemétől mély távlatot nyer. Egy mai ember, ki már őszintén nevetni nem tud, talán pszichologiai finomságot s egy kis kellemes kesernyés utóíz találna abban is, hogy az a félelmes bíró s alperesfaló, Philokleon, mikor elhagyja paroxysmusa, megelégszik, ha otthon a két házi kutya fölött biráskodhatik, csak hogy biráskodhassék. Ez a Tristram Shandy bölcsesége, ki azonban könnyek közt elmélkedik róla, hogy az ember végre vesszőparipával is boldog, ha már nem tombolhat alatta tüzes arabs mén. Aristophanesnél nincs könny, csak a hahota van meg és a csufolkodás ösztöne, s a mi esetünkben sem állja meg, hogy ráadásul a biráskodó öregnek két házi kutyájába, akár mily természetesen ugassanak is, Kleont és Laches vezért ne bujtassa.

Talán egy kissé soká is időztünk az aristophanesi képelem elemzésénél, de ha e részben némileg tájékozódunk, sokkal kevésbbé leszünk rabjai a félszagségnek, hogy első sorban nagy politikust, vagy elsőrendű moralistát lássunk Aristophanesben. Éhes parodisáló ösztön és a hahotának forgószele élt benne, «quærens quem devoret», s képzelme úgy épült, mint valami csodálatos homorú tükör, mely groteskké változtatta a legszabályosabb alakot. Politikai tökéje nagyon csekély volt, két fényes obolus: az ősi romlatlanság, egyszerűség és a marathoni dicsőség. Mintha ma a kaczagányos ősök erénye és a szalmafödél idyllje után ítélne valaki a kor törekvéseiről. Darabjaiból csak azt látom, hogy az «ősök erénye» és «Marathon» tréfáihoz, gonoszkodásaihoz a hatásos æsthetikai háttér, a szükséges ellentét, az az eszményi szószék, melyen állva a költő hatásosabban bohóskodhatott, gúnyolódhatott a tömeg előtt, annak rovására is. Tovább nem szabad mennünk, nem szabad Aristophanest derékon törnünk, hogy komoly politikai doktort csináljunk

belőle, s e mellett dévaj bohóczot, ki azonban — megint korát átható erkölcsi irányzatból — a legféktelenebb, legkicsapongóbb, legkiméletlenebb, legbohóbb, sleggyermekesebb, a ki csak valaha a földön megfordult. Aristophanesnek ez az erkölcsösítése és politikussá tétele csak kisebbitené azt az elementaris æsthetikai erőt, mely benne sziporkázott. S azt se feledjük, hogy úgynevezett politikai eszméi tulajdonképen azok a tengeri kigyóként az egész görög irodalmon átvonuló locus communisok, melyeket unos-unottig hangoztattak a szószéken s hangoztatott a legutolsó s az idegen iránt hizelgésében elhaló görög, mikor már a régi Athénnek hire-hamva sem volt. Már Aristophanes korában sem kellett hozzá nagy politikai belátás, hogy velök előhozakodjunk. Ha valaki azokat a fájdalmas ellentéteket ismerni akarja, melyek a kor betegsége voltak, s oly ember műveit olvasni, ki át is érzi: Euripidest kell tanulnia, épen azt az író, kit Aristophanes magának cél-táblául választ.

Komoly-politikust s mély erkölcsbirót elfogultság nélkül nem kereshetünk Aristophanesben; hanem azért művei mögött, tehetségét nem tekintve is, elég érdekes embert találunk így is. Kissé nehéz bele képzelni magunkat; ellentétesenek látszó s ma kiegvezhetetlen tulajdonságok alakulnak nála természetes egységbe. Bőséggel szívtá a természet emlőit s az édes anyatej nyoma ott van mindig ajkai körül; görög *Naturbursch*, ki mindent szépnek, helyesnek talál, mire egészséges ösztöne sarkalja; örökösen rügyező temperamentum, melynek gátat külső illem, tekintély, belső szerénység, szemérem nem vet; Pan isten egy kísérője, ki kéjjel henger gödzik az illatos mezőn, nagy nyitott szemmel pihen a platanok árnyékában, vagy zsvajjal rohan thyrsust forgatva kalandok után; hahotázó Satyr, ki harsogó tréfájába akarja fulasztani mindazt, a mi kedvének, belső ösztönének ellenmond. Lelkiismeret és erkölcsi komoly tekintetek nem vezetik, a platói elvont morált nem ösmeri; hanem e helyett természetes friss ész, genialis józanság él benne, korlátlan életkedv és mérséklő meggondoltság is, s ezek a tulajdonságok alkotják meg azt a positiv alapot, melyből óriás tréfája erőt és értéket merít. Mert ez az érdekes Aristophanesnél. Egész kéjjel tánczolja a kordaxot, veti magát sárba s ugrik ujra a kék égbolt felé, de ugyanekkor észreveszszük, hogy e dévaj és kicsapongó mozdulatokban titkos össz-

hang van s hogy egy magáról teljesen biztos erő veri hozzá az ütemet. De e mellett — erkölcsi szempontból — Aristophanes nagy gyermek; naiv módon igazságtalan, ferdit, hazudik, irigykedik és gyűlölködik. Az emberi természet ferdeségeit, csúnya kinövéseit, önző hamisságait jól ismeri, de azzal már nem törődik, ha néha épen az egyenes növésűre fogja rá, hogy pupos s a jó szeműre, hogy vak. Gyermek abban is, hogy egész jóhiszeműséggel pártos: neki szabad, a mit másban korhol. Hogy megbízható barát volt-e nem tudni, de hogy ellenségei iránt igazságtalan volt, az bizonyos. Műveltsége, társadalmi összeköttetése, független vagyoni helyzete, hajlama közel hozta az aristokratákhoz s az ő kedvökért s a jelen hatalmasai boszantására laudator temporis acti lesz, noha talán ő jut a legnagyobb zavarba, ha a marathoni nemzedék közelébe kerül. Mert korának bohóságai, a mindennapos élet hóbortjai izlettek neki, mint Dikaiopolisnak a Kopais-tavi ángolna.

Aristophanes tréfáinak æsthetikai erejét azért nem szabad mindjárt ethikai értékek javára írni. Euripidessal való csúfolkodásában is több a komikai önkény, az irodalmi compère irigykedése — mint a meggyőződés komolysága. Aristophanes többet tanult s több irodalmi hatást nyert Euripidestől, mint a többi tragikustól. De Euripides kipróbált vígjátéki thema volt. Régen kikezdtek a vígjátékirók s Aristophanes folytatja és csúcsára viszi a hajsztát. A maga módjára sokat kölcsönöz Euripidestől, nemcsak eszméket tréfára; néha egész jeleneteket rak ki euripidesi díszlettel. Sőt vígjátékai szerkezetében is van valami Euripidesre emlékeztető.*) Euripidesnél láttuk, milyen szerepet játszik nála épen darabjai derekán a vitatkozás s szóharcz a drámai ellenfelek között. Ilyen szóharcz áll Aristophanes vígjátékai közepén is, az *Acharnabeliekben*, a *Darázsookban*, *Lovagokban*, *Felhőkben* stb. A paradísáló szellemnek azonban minden áron áldozat kell s Euripides fényes préda volt. A nagy bahotájú, természetes okosságában biztos világi üldözi az elvonult, majdnem sentimentalis érzelmekre hajló eszmélkedőt. Mint egy bohó Aeolus-isten földuzzasztja két

---

*) Egészében azonban, a drámai formát tekintve, az aristophanesi vígjáték inkább az aischylosi technikát követi, mint a későbbi tragikusokét.

orcáját s kacaj közt fujja szét a komoly tépelődőnek «gondolat-szellet»-eit. Az istenekkel sem űz sokkal őszintébb játékot. E részben is alighanem közelebb állott Euripideshez, mint a marathoni ájtatos hívőkhöz. Az ő tréfája sem naiv igazhitűség; ez azonban nem akadályozza meg Aristophanest, hogy ítéletet ne tartson a Socratesek s Euripidesek «új-veretű» istenségein. — Nehéz, igen nehéz összefoglaló formulát találni egy ilyen különös portentum számára, milyen Aristophanes. Legközelebb járt hozzá Heine, mikor ismeretes szavait mondta, hogy Aristophanes «ein ungezogener Liebling der Grazien». Ezt elfogadhatjuk azon hozzáadással, hogy ez esetben a Gráciák Pan lármás hadából választották kedvenczöket s borzas haját aranyos fésűjökkel rendbe hozni meg sem kísérlették. A nélkül is tetszett nekik a dévaj szellem okos, ragyogó, nagy szeme.

Ez az okos szem nevet felénk Aristophanes *A Lovagok* című darabjából is, melyet az *Acharnaebeliék* után, egy évvel későbbben írt. (424.) A mű a legmulatságosabb s legharapósabb politikai pamphlet s személyes gyűlölködésnek gyümölcse is. Paprika Jancsi komikuma; a legnagyobb szóművész tréfás nyelve; a parodia majdnem hihetetlen szabadsága; gyermeki öröm a vaskos karrikatúrában; realistikus, tréfás külsőségek meglepő, hahotát keltő symbolisálása; az emberi természet durva önzését, szembeszökő ferdeségeit, rikitó hibáit tréfás vonatkozásokban hirtelen fölfogó humor egyesülnek a darabban, hogy egy bábszínházi történet keretében örökre megbélyegezzék a népboldogítók, nagyhangú szónokok, biztos szerezskéket áruló politikusok soha ki nem vesző faját s azok együgyűségét, kiket lépre vezetnek. Aristophanes lehántja róluk a finom epidermist, mintha mondaná, belülről is azok vagytok, minek kívülről mutatlak: lelketek csupa bőr-szag és hurka-philosophia. S a mi csodálatos, Aristophanesben mindamellettt nincs semmi keserűség; hahotája mindig csengő marad s szelleme vidám tánczra kész. A görög lélekben, mint a görög szobrokban ma nagyon szeretik keresni a rejtett fájdalmas vonást, a pessimismus árnyékát. Legtöbbször meg is lelhető, de Aristophanesben nehéz nyomát találni. Már ezért sem tudom látni benne az aggódó hazafit s komoly erkölcsbirót. A darab különben oly nagymérvű karrikatura, hogy már azért sem lehetett mérges fullánkja Kleon ellen. Az athenei

nép nagyot nevetett rajta és — tovább is Kleonra szavazott. Nagyon hosszúra nyulnék beszédem, ha a darabot oly módon akarnám elemezni, hogy az olvasó kiérezze belőle az aristophanesi tréfa lüktető elevenségét s ma is érvényes önkéntelen symbolismusát. Inkább abban hagyom s azt a lavinaként hömpölygő nyelvbőséget emelem ki, melylyel Aristophanes a két népszónoknak nem szünő felelgetését mindig új fordulattal fokozni tudja. Mesés gyorsan, egyre fokozódó furiával végre egész sárhegyeket dobna egymásra. Mikor aztán a végén a Börpaphlagon s Hurkás lopott ajándékokkal akarják lekenyerezni az együgyű Démikét s örült futással versenyezve hoznak eléje cipőt, fazék levest, lepényt, nyulat: — a bohó verseny egy epigrammatikus fölkiáltással végződik, Kleon szavával: «Ó jaj nekem: learczátlankodott».*) Ez a nagy szócsatának utolsó koppanása, mire az egyik küzdő fél, Kleon kimerülve elbukik. Aristophanes e vígjátéka némileg elüt társaitól. A költő talán mélyebben ékeli be komikuma karmait áldozatába s kitartóbb élvezettel tépegeti, mint többi darabjaiban: — de a *Lovagok*ban az arczátlan szitkozódások *crescendo*ja mégis némi egyhangúságot teremt s hiányzik belőle a phantastikus elem, a helyzetek ötletes fordulata, mely oly kedvessé teszi Aristophanes többi vígjátékait. Még csak a darab végét említem. Mikor Agorakritos a hurkás, Kleont legyűrte: újra kifőzi, megfürdeti, széppé teszi az öreg Demost, ki a darab zárképében arany tücskökkel haja közt, «tündöklő hajdani mezben», fiatalon gördül ki a színpadra, «mint mikor Aristidesszel előbb és Miltiadesszel ebédelt». Agorakritos hivatkozik Aristidesre és Miltiadeszre. S ugyanezt tette Athenében valamennyi népszónok. Ez a régiekről való emlékezés volt a görögök Rákóczi-indulója s Aristophanes nagyon jól tudta, hogy ha a színpadról fölhasan, egyaránt tetszik nemcsak az arisztokratáknak, hanem az elégtelen demokraták tömegének is. Azért rántja elő itt a darab végén Agorakritos is Miltiadest s az aranytücsköt, noha hozzá legkevésbé illenék.

A phantastikus elem, melynek tréfás elhitézésében, realistikusan humoros megvalósításában Aristophanes igazán mester, már teljes erejében föltűnik a *Felhők*ben.***) A magyar

*) Arany J. ford. 1098. v. οἱμοὶ καχοδαίμων, ὑπεραναιδευθήσομαι.

**) 423-ban adták a nagy Dionysziákon. Aztán még egyszer átdol-

olvasónak, ki Arany nyelvén élvezheti a különben lefordíthatatlan költőt, nem kell a darabok tartalmi kivonatát adnom s most már különben is csak néhány futó megjegyzésre szorítkozhatunk. Az általános jellemzés után, melyet Aristophanesről megkísérlettünk, nem igen vehetjük tőle rossz néven, hogy Sokratest oly grotesk alakká teszi, a milyen csak telhetik tőle. Aristophanes friss, naiv, az élet nedvétől átzajgott természet, ki erős érzésekben, közvetlenül nyilatkozó gyűlölködésekben s vonzalmakban él, elméje pedig csupa átható józanság, melyet mélyebb reflexió soha meg nem ingat s mely mindent, a mi az egészséges ösztön útjáról eltér, rikító szélsőség, nevetséges vagy veszélyes hóbort színében lát. Az okoskodást, mely a természetes érzésen felül emelkedik s elvont okokat keres, épen úgy tréfája prédájának tekinti, mint macska az egeret: fojtogatja, játszik vele, levegőbe dobja, hogy visszahulltában nagyot koppanjon s végre nevetés közt szétmarczangolja. Sokrates kicsúfolásának egyik öntudatlan, de legbelsőbb pszichologiai oka költőnkben ez a természetes ellenszenv — minden elvont gondolkodás iránt. Az ilyen ellenszenv nem keresi az osztóigazságot; összedobja Sokrates elmélkedéseit a piaczi szónok önző sophiszmáival s azok csapatához áll, kik a régi egyszerűség után áhítozva, minden bűnért, társadalmi romlásért a gondolkodás haladását teszik felelőssé. Ezért akasztja ki Aristophanes a levegőbe egy tyúkkosárban Sokratest s köti hozzá durva kötéllel a piaczi csalót, teszi a Hamis Beszéd urává s állítja szembe vele a marathoni időket. Ha ezek hagyományát követed mondja az Igaz Beszéd Strepsiades fiának:

... ragyogó, viruló testtel fogsz a tornákon időzni,
S nem, mint a maiak gyűlésben szájalni kopott hegyű élcezel,
Se' pedig szórszál-hasogatva-ravasz-perpatvaros ügybe vonatni;
Hanem az Akadémiába lemégy, járkálni a tisztas olajfák
Árnyán, koszorúzva fehér náddal s böles kortársid karon öltve,
Loncztól szagosan és nyugalomtól s az ezüst nyár hullt levelétől,
Örvendve tavasz idején, mikor a platan s a szilfa susognak.

---

gozta Aristophanes s ez a második átdolgozás a mi darabunk. Új benne a parabasison kívül az Igaz és Hamis Beszéd vetélkedése s az utolsó jelenet. Némely helyen még látszanak az utólagos átdolgozás nyomai.

Különben sokat meg kell engednünk a parodia jogának s nem szabad felednünk, hogy az atheneiek megszokták a vigjáték kemény tréfáit. Hiába hozta le Sokrates a philosophiát «az égből a földre» s cosmogoniai problémák helyett hiába vetett föl erkölcsieket. Aristophanes a levegőben függő tyúk-kosarat s a felhőkben himbáló légkergető bölcsét — mint komikus képet föl nem áldozza. S azt sem állja meg, hogy Sokratesben Protagoras nyelvészkedését, Diagoras atheismusát s apolloniai Diogenes astronomiáját ki ne csúfolja. Minél dagadóbb arányú a torzkép, annál jobb! S a «Gondolkozdat» is fölszereli csillagászati, mértani eszközökkel, melyek, mint valami komikus állatok, mintha megmozdulnának s hamisan pislogatni kezdenének! S végig vonul az egész darabon a *Felhők* kara, — az aristophanesi költészet egyik gyönyörűsége. Ott ülnek Olympos hóborította csúcsain, vagy Okeanos atya kertjeiben nymphákkal lejtene, vagy a Nilus torkolatánál aranyos korsót meregetnek. Innen vonulnak el «híg testtel, harmatos arczczal», hogy figyeljék a

Gabnanövesztő szent anyaföldet,
Felséges folyamok dala zöngzetit,
S a zuhogó nagy tengerek árját;
Míglén az æther alélhatatlan szeme tündököl
Játszi sugárú fényben.

S ezek a felhők Aristophanes képzeletében épen úgy alakulnak, épen úgy változnak, mint az égen. Most istenségek, kiknek harmatos ruháján fényes üdeségben áttetszik természeti jelentőségek; majd humoros szellemek, kik egy Hesiodos pontosságával fölsorolják, mi minden jót hoznak az embereknek; majd csalékony lények, kik törbe ejtik a butát; természeti s erkölcsi légalakok, melyek a vizek párájából s az emberi élet gőzéből emelkedtek az æther felé, hol a költő képzelme összetereli őket s a költészet vidám aranyesőjeként csobogtatja vissza a földre. A *Felhők* karában mintegy nyomon követhetjük Aristophanes képzelmének fordulatot voltát s azt a változó színekben csapongó humort, mely a legvaskosabb természetességekben örömet leli, tréfás ötletek vég-realismusú kirajzolásában duskálkodik s a mellett oly hangokra képes, melyek egy csalogány torkába illők és képeket talál, melyek kék eget, myrtuslombot, sziklás tengeröblöt, olajfaillatot varázsolnak elénk.

Aristophanesnek ez a lyrismusa egyik legbájosabb oldala költészetének. Az a duzzadó életérzék, mely bohó alakjait is élővé teszi, mint egy görög költőét sem és legphantastikusabb ötleteibe is mosolygó valóságot vegyít: a lyrai sorokban edessé válik, mint a szálló mustja; vidámmá, mint a madárfüttty s egy csöndes falusi délután meleg verőfényét csalja be harsogó tréfái, bohó túlzásai közé. Pan csúfolkodó gyermekének homlokán egyszerre mintha csak önmagától kihajtana a repkény s nagy kék szemében tréfa helyett a forrás vize, az erdők lombja, egy classikus körvonalú görög táj tükröződnék. Ez valami igen különös, minek párját nem igen tudom. Aristophanes idevágó helyei tartalomban, rhythmusukban egyaránt, oly természetesek, oly egyszerűek, naivak, hogy szinte csodálkozunk hatásukon. Ma symbolisáljuk a természetet: érzéseink tudatos tükrképévé tesszük vagy foszlányokra szedjük, hogy érzéseinket tele aggassuk diszével s többet álmodunk róla, mint hogy benne éljünk: Aristophanesnek nem ilyen a lyrismusa. Érzelgősségnek, álmodozásnak nyoma sincs benne; Aristophanes gyermekiesen friss a természettel szemben; művészi szem és fül és képzelmében mintha magától verődnek vissza a madárhang, s magoktól tükröződnének vissza a természet formái. Műzsája ilyenkor keresetlen naivság, játszi röpkesség, mely finom vésőtűvel odavetett vékony vonalakban rajzol meg egy-egy természeti képet. Tulajdonképeni lyrai hangulat csak annyi van benne, mintha friss tavaszi szellő lengene át rajta. S mennyi *con amore* van e költészetben, a nélkül, hogy tudna róla: mennyi nyüzsgő elevenesség! A banka hívódala a *Madarak*ban például bájos gyermektréfa lehetne, s megcsendül benne a pintyöke éneke, rigó hangja; mintha hallanók a csőrök csattogását, szárnyak suhogását, madarak tipegését s gyors egymásutánban látjuk a bogyót, melyet a madár csipeget; a fát, melyen fészke van; az erdőt, a hol tanyázik; a hegyeket, a tájat, melyek fölött elvonul. S mindez annyi attikai finomsággal, természetes könnyűséggel van a szó rhythmikus hálójába befogva, hogy néha-néha Aristophanesre is szeretnők alkalmazni, a mit Peisthetairos mond a csalogány énekére:

Oh Zeus király, hogy zeng ez a madár;
Behinti mézzel az egész pagonyt!

Mintegy classicus Papageno vonja végig ajakán Aristophanes a nádsípót, mikor a *Madarakban* a szárnyas világot egybegyűjti s ráveszi, hogy alkossanak egy várost s vegyék át a világ kormányát, melyet most Zeus bitorol. S Nephelokkygia, Felhőkakukvár lesz a város neve, mely a levegőben a föld s az istenek laka közt terjed szét s nem ereszti át az áldozat füstjét a kiéhezett olympusiakhoz. Aristophanes 414-ben adatta elő e darabját, a Siciliába vonuló hajóhad kiindulása után. Lehet, hogy ez a nagy reményeket támasztott vállalat is adott némi indítékot Aristophanes képzelmenek. De mikor a darab sok commentárja Thukydides egész VI. és VII. könyvét elmeséli a költemény mélyebb megértésére, vagy Peisthetairosban Alkibiadest látja s a mindent kimondó Aristophanesnél csupa elhallgatott vonatkozásokat vagy komoly intelmeket keres: — akkor mi is inkább elmenénk Peisthetairossal a madarak közé, a hol nincsenek ily tudós commentatorok. De a másik végteltől is óvakodnunk kell. A *Madarak* nem egy mai értelmében vett romantikus képzelem terméke, melyet nyugalanság, elégedetlenség, megmagyarázhatatlan vágy űz el a földről, hogy magának az anyagon túl a földtől elfordulva nagy eszményi világot teremtsen. Felhőkakukvárban ily értelmű symbolismus nincsen, mely Aristophanestól teljesen idegen. A *Madarak* vidám tréfa, egy tavaszi délután álma, melyet Aristophanes az ő gúnyolt Athénje fölé egy æsopusi mese motivumából szőtt. A Felhőváros élete olyan, a melyért az emberek Ookotaiát szeretnék fölkeresni. Csupa vígadás, lakoma, terített asztal, melynek örömét sycophanta, rossz költő, perpatvaros ügyvéd, kapzsi jóslatfejtő nem zavarhatja. Hangos kacaj a darab lelke, melynek zajától fölrebben a berekben csiripelő madárhad s vidáman himbálódzik az ágakon a piros bogvó. A lahota még az isteneket sem kiméli; szerencsére őszinte, naiv, mely mögött tagadás nem rejlik. De megvallhatjuk, hogy Aristophanes a végső határig elmegy. A félelmében a napernyő alatt meghuzódó Prometheus; Triballosnak, a buta thrák istennek s Poseid. nnak követsége a madarakhoz majdnem Offenbachot hozhatná eszünkbe. De Aristophanes csak tréfálni akar, nem gúnyolni! őt nem vádolhatni azzal, a miért Euripidest megtámadta: sohasem gondolkodott az istenség lényéről.

S ezzel befejeztük azt, mit Aristophanes költői természetének jellemzésére mondani akartunk. A *Madarak* után írt vígjátékai nem tűntetnék föl újabb oldaláról Aristophanes tehetségét, csak gazdag változatosságát mutatnák. *) Legfőlebb azt a ma szinte elviselhetetlen érzéki dévajkodást kellene még fölemlítenünk, mely a nők ügyét tréfáló darabjain végigvonul s kiemelniünk azt a végig friss dramatisáló erőt, mely utolsó művénél, a *Plutos*-nál (388) sem hagyja el Aristophanest. A *Plutos* némileg már a vígjáték új irányát jelzi. Nincs benne parabasis, alig egy kis, tétlen kar s egyik főalakja a furfangos, megbízhatatlan, de urának mégis nélkülözhetetlen szolgálja, ki Menander vígjátékaiban már fontos szerepet játszik. Hanem azért a *Plutus*-ban is föltűnik Aristophanes csudálatos képzelme, mely allegorikus alakokat is oly módon teremt meg, hogy majdnem elfelejtjük allegorikus jelentésöket s élőknak hiszszük. S ép ezért ha azt kérdenék, miben páratlan Aristophanes a régi költők közt: azt kellene felelnünk, hogy az élet teremtő szikrája egyikben sem lobban föl könnyebben, mint Aristophanesben.

PÉTERFY JENŐ.

---

*) *Lysistrata* (411.) *Nők ünnepe*. (411.) *Nőuralom* (392). *Plutos*. (388.) Az utolsó darabok közt a *Békák* (406.) az egyetlen, melynek erős czélzatossága van. Aristophanes benne a régi világ s Aischylos pártjára kel Euripides ellen. Erre nézve v. ö. Euripidesről írt czikkünket. *Budapesti Szemle* 1898. 96-ik kötet.

PILLANTÁSOK A JÖVŐ SZÁZADBA.

Második és utolsó közlemény.*)

V.

Hasonlóképen eszményi tárggyal foglalkozik az ötödik értekező, Henry S. Salt, a ki a socialismusnak az irodalomhoz való viszonyát tárgyalja, azt akarván bebizonyítani, hogy a socialista eszmék diadala nem vonja maga után a vandalizmusnak a kultura fölötti diadalát, különösen nem jelenti az irodalom romlását; sőt ellenkezőleg.***) Ezt bizony nehéz bebizonyítani, és mondanom sem kell, értekezőnek sem sikerült. Sem a művészet, sem az irodalom nem olyasmi, a mit törvényszakaszokba önteni és egyes egyénekre ráparancsolni lehet. Ha a kézműves iparban elvontan még elképzelhető is, hogy azt a szükségletekhez képest, törvényes munkarenddel szabályozni lehet, habár a kivitel a szükségletek óriási halmaza és a termelés szövevényessége közti arányosítás, valamint az egyéni képességek és természetek milliányi eltérései miatt okvetlenül csúfos hajótörést fogna szenvedni: addig a művészet és az irodalom az emberi szükségletek magasabb igényeinek felelvén meg, az intuitív szellem működéséből folynak, azért a mesterkélt szabályozás alól teljesen kivonják magokat.

Értekező paradox tételül azt állítja föl, hogy a socialista államban, épen az irodalom előnyére, a hivatásos író működése meg lesz könnyítve; ez állítás megvilágítására jellemzi a

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 269. számában.

**) *Socialism and Literature*. By Henry S. Salt.

mostani kornak irodalmi tevékenységét. A jellemzés nem nélkülözi az érdekességet, sőt egyes árnyalataiban találó is. Értekezőnk szerint minden nemzet történetében a mesterkelt társadalomnak bizonyos állapotát a cacoëthes scribendi, az írási viszketeg kitörése kíséri, mely romlása minden helyes írói érzéknek. Ez a kór kétféle irányban nyilvánul. Először vannak írók, a kik vagyoni függetlenségben élnek és az író-ságot kedvtelésből, dilettantismusból üzik; ezek irodalmi működésökben mások munkáiból élnek és saját függetlenségökben tetszelegnek magoknak. Másodszor vannak írók, a kik az irodalmat mesterségként fogják föl, a melyből meg lehet élni, mint bármely más kenyérkeresetből. A dilettantismus és az üzletszerűség, a kettős irodalmi iránynak mozgató elemei, eredményezik az irodalomnak sajnos hanyatlását. A kétféle íróknak nagy többsége — a gazdag emberek, a kik azért élnek, hogy írjanak és a szegények, a kik azért írnak, hogy megéljenek — nem bir veleszületett képességgel az általok elvállalt földadathoz. Lealacsonyítják az irodalmat azok rovására, a kiknek valódi művészi adományok van hozzá. A mai viszonyok közt, véli értekező, az író, a kinek valami mondani valója van és a kinek határozott képessége is van hozzá, határozott hátrányban van a hivatlan írók tolatkodó sokasága mellett; azért nem csoda, ha mély pessimismus, melyet olykor persiflage leplez, fogja el korunk irodalmát.

E rajzban van némi hűség, a mennyiben tény, hogy a föllendült szellemi élet és a vagyonosságnak aránytalan fejlődése és megoszlása, nagy mérvben kihat az irodalom terén is a dilettantismus kifejlesztésére, másrészt az üzérkedési hajlam ápolására. Az irodalmi termelés túlszaporasága és a napi sajtó túlburjánzása szinte hihetetlen könnyűséget eredményez az alkotásban; e mellett a művészi lényeg és forma, melyek minden valódi műben elválaszthatatlanok egymástól, veszendőbe megy. De e tagadhatatlan árnyoldalak orvoslását vagy legalább is enyhítését, csak az anyagi hajlamok enyhülése fogja előidézni, a minek az emberiség a jövő évtizedekben remélhetőleg elébe néz. Az orvoslást a socialista államtól várni, ábránd, a milyen ábránd magának a socialista államnak létesítése. Értekezőnek socialista állambeli irodalma a szociális állam testére van szabva. Azt hiszi, hogy az irodalmi dilettantismus meg fog szűnni, mert a socialista államban nem

lesznek dologtalan gazdagok, hanem mindenkinek dolgozni kellvén, a dilettansoknak nem fog eszökbe jutni az irodalommal foglalkozni. A kenyérkereső irodalomról meg azt hiszi, hogy az üzérkedés meg fog szünni, minthogy az írásnak minden szükséges ága — a napi sajtó, a papi, a hivatalos és minden hasonló írási foglalkozás — épenséggel csak úgy fog fizetésben részesülni, mint minden más foglalkozás. Ezzel a kenyérkereső irodalom ki volna irtva és csak a valódi tehetség szolgálna az irodalomnak.

Ilyen általános fölfogás mellett még mindig kérdéses marad, mi a hivatásszerű irodalom. Ez igen viszonyos dolog. A mint minden téren a hajlamok különbözök, úgy a szükségletek is azok. A dolog természete hozza magával, hogy egy-két kitünő termékre sok középszerű és számtalan selejtes esik, de mindenik terméknek megvan a fogyasztója és élvezője, a minthogy izlés és képesség tekintetében számtalan fokozat van. E tekintetben a közmiveltség fejlődése és az izlés tisztulása a jövő évtizedekben javulást hozhat ugyan, de az általános egyformásítást elképzelni is lehetetlen, mert ellenkezik az emberek egyenlőtlen természetével. Hány embert hajt nagyravágyása, a nélkül, hogy valami rendkívülit birna létrehozni; hány egyén kezdi biztató előzmények közt, a nélkül, hogy valódi kiválóságra birna vergődni! Ellenben hány egyént ösztönöz a szilárd benső elhatározás tettről tetre, a mi közben sokszor és nagyokat botlik, míg elvégre diadalra jut veleszületett hivatottsága! Hány ember érvényesül benső hivatottság nélkül, csupán alkalmazkodással és ügyességgel — viszont hány ember szerez anyagi előnyöket szellemi téren is, mivelhogy élelmessége nagyobb a többiekénél! — Az emberi természet különféleségének nyilvánulásait akarják megszüntetni a szellemi működés terén, az irodalomban? Épen ezek az emberrel veleszületett különbözőségek okai annak, hogy a socialista állam egyformásító munkarendszerével sohasem létesülhet; ha pedig föl lehetne tételezni, hogy emberfölötti hatalom létesitené az emberek közt, ezek az emberi különbözőségek igen rövid idő alatt fölbontanák az egyformaságot.

Értekező, a socialismus általános szellemében, rövid szavakkal vázolja ugyan a socialista irodalom mivoltát, annak lényegét a hivatásos tehetségek működésében találva, de tétele oly általános, hogy senki sem tudná megjelölni a

hivatásszerű termékek mivoltát a socialista észjárás szerint. Némi fogalmat alkothat magának az olvasó, hogy legalább értekezőnk fölfogása szerint a socialista irodalom valószínűleg igen szűk körben forogna és igen száraz valami lenne. Azt mondja ugyanis, hogy a socialista államban vége volna a henye gentleman foglalkozásának is, a ki elhalmozza a világot Horác és Heine-fordításokkal, a művészetről szóló értekezésekkel, útleírások köteteivel és saját «emlékezéseivel». Nem kell sokat bizonyítgatni, hogy a felsorolt irodalmi termékek lehetnek jók, sőt kitünők, ha jók és ha kitünők, de lehetnek rosszak is, ha tudniillik rosszak. Jogosult minden irodalmi faj, mely egyéni szükséglet kifolyása, másrészt az olvasónak egyéni szükségletét elégíti ki.

VI.

A hatodik értekezésben egy írónő, Enid Stacy, *A női jogok százada* czim alatt a női nem emancipációját tárgyzó mozgalommal foglalkozik.*)

A női jogok kiküzdésére irányuló mozgalom természetes eredménye azon eszmeáramlatnak, mely az európai elméket elfoglalta, a mióta a francia forradalom a szabadság, az egyenlőség és a testvériség eszméit sodorta a társadalmi mozgalmak hullámai közé. A férfi nem alárendeltebb osztályainak fölszabadítása természetes következményül a női nem fölszabadításának eszméjét is fölszínre vetette. És a női nemnek önállóvá tétele (a mint az értekező hölgy is elősmeri) oly társadalmi irány, mely napról-napra több tért hódít. A nők számára a képzés minden ágai megnyitak; önön erejükből tért foglaltak sok nekik megfelelő élethivatásban; sok helyütt állást vívtak ki magoknak az önkormányzat terén. Mint férjes nők pedig önállón kezelhetik vagyonukat és el vannak ösmerve gyermekeik törvényes gyámjaiként. De a női emancipatio hívei mindezt csak kezdetnek tekintik, a még ezentúl kivándókhoz képest. Értekező csak általánosságban foglalkozik ez iránynyal és a női mozgalom történetéből csak egyes röpke eszmetöredékeket említ föl. Czikke végén azonban összevonva

---

*) *A Century of Womens rights.* By Enid Stacy.

öt pontban sorolja föl a jogokat, mint minimumát annak, a mit nézete szerint a mozgalom minden barátjának kívánnia kell.

Először a nőnek szabadnak kell lennie, mint egyénnek. Ez a szabadság abban állna, hogy a nőnek joga legyen saját személyéhez és álljon hatalmában eldöntenie, anya legyen-e, vagy nem. Az utóbbiról neheztelve azt jegyzi meg értekező, hogy mostanában a törvény a férjes nőtől ezt az elemi jogot is megtagadja! — E szűk szavu magyarázattal értekező nyilván a nemzés és a szülés természetellenességeinek pártjára száll. Akár tiltja ezeket valamely törvény, akár nem, a dolog lényege abban rejlik, hogy a természetellenes életmód vagy eljárás nem jelenti a saját személyéhez való jogosultságot, hanem a visszaélést, a különben is legtöbb esetben ellenőrizhetetlen természeti hajlamokkal.

Másodszor azt kívánja értekező, hogy a nő legyen szabad, mint feleség. E szabadság abban állna, hogy a feleség és a férj között teljes egyenlőség és viszonyosság legyen, minden tekintetben, még az elválás föltételeinek tekintetében is, oly formán, hogy ha a törvény szigorúbb vagy enyhébb föltételeket állapít meg, ezek mind a két nemre egyenlőn érvényesek legyenek. E tekintetben haladottabb társadalmakban kevés a kívánni való; inkább az uralkodó erkölcsi fölfogás hárit a nőkre nagyobb tartózkodási kötelezettséget, mint a férfiakra. A tartózkodás hiánya kivetközteti a nőt szelidebb és összhangzatosabb jelleméből, ha nem teszi is föltétlenül erkölcstelenebbé. Hogy pedig az uralkodó erkölcsi nézet a nők iránt szigorúbb, mint a férfiak iránt, ennek mélységes oka abban rejlik, hogy a női nemnél a passivitás, a férfi nemnél az activitás felel meg a propagatio természetes föltételeinek.

Harmadszor szabad legyen a nő mint anya. E szabadság abban áll, hogy ugyanoly jogokat gyakorolhasson gyermekei fölött, mint az atya. A hol a házasfelek közt egyetértés van, ott e tekintetben összeütközés nem keletkezhetik; különben is tény, hogy az anyák rendesen nagyobb befolyást gyakorolnak gyermekeik nevelésére és képzésére, mint az atyák.

Negyedszer szabad legyen a nő mint polgár; vagyis birjon állami jogosítványokkal épen úgy, mint helyiekkel és egész teljességökben gyakorolhassa a polgári jogokat. Messzire vezetne, végig tekintve a közpályák minden ágán, a női nem

alkalmasságát a polgári jogosítványok szempontjából vizsgálat alá venni. Tény azonban, hogy a nők óriási többsége természet szerint inkább hajlandó azon jogokkal és kötelezettségekkel beérni, melyeket a házi tűzhely környezete nyújt. De másrészt el kell ösmerni, hogy a jövő évtizedek ez irányban is meglepetéseket hozhatnak magokkal.

Ötödször szabad legyen a nő mint munkás. Ez a szabadság abban áll, hogy a nő czélszerű munkarendszerben épen úgy nyerjen alkalmazást, mint a férfi; s a közügy olyatén szervezettel bírjon, hogy minden polgár, tekintet nélkül a nemre, szabadon választhassa foglalkozását, a szerint, a mint arra egyéni képességei és képzettsége minősítik. Ha csupán lehetőségről van szó, alig tehető kifogás a képességnek és a képzettségnek megfelelő munkakör engedélyezése és az egyenlőn teljesített munkának egyenlő díjazása ellen. Csakhogy ez, föltéve a tételileg szabványozott egyenlőséget, nőknél a gyakorlati alkalmazásban előreláthatólag mindig csak kivételes esetekre fog szorítkozni; minthogy mélyebben fekvő lélektani, physikai és szellemi okok ellenzik azt, hogy a két nem közt e tekintetben valaha teljes egyenlőség lehessen.

Fölötte kérdéses, ha vajon a női nemnek érdekében áll-e, hogy, mint a férfi nem versenytársa, kimélet nélkül az élet porondjára sodorják. A természet vonta határokon való túlterjeszkedés növelné a női proletariátust és épen a női szabadságot rontaná le. A határokat elvontan kijelölni bajos lenne. A női nem önállósulásának határait bizonyára a női természet sajátossága fogja megvonni, a melyeken túl csak egyesek léphetnek. A mostani viszonyok szemlélője gyakran észlelhette, hogy a nők nagyobb része sohasem gondol önálló szereplési körre, hanem sorsának bezárultát a családi körben látja; még azok a nők is, a kik önálló helyzetben a magok erejére támaszkodnak, legkiváncosabb czélul családi kör alkotását, a férjhez menetelt tekintik. A női emancipatio hívei ezt ugyan a társadalmi fölfogás kényszerének és a megszokásnak tulajdonítják, melyek a természeti hajlamok és ösztönök kielégítését csak a törvényes formák közt szentesítik. De ez az ellenvetés csak erősíti a tételt; mert a törvényes formák létezése, legyenek bármilyenek, szükségességöket indokolja és a törvényes formák szükségességének érzete, az uralkodó társadalmi fölfogásban lelvén meg formáját, öntudat-

lanul is eszközévé lesz a természeti hajlamoknak és ösztönöknek, melyeknek egy magasabb hatalomtól az emberekbe beléoltott célzata az emberi nem zavartalan szaporodása és fejlődése. De ezt a magasabb eredetű és nem az emberi önkénytől függő célzatot csak a két nem közötti benső és tartós egyesülés biztosíthatja, melynek typusa a házasság viszony, a melyben a két nem egyenrangú tényezővé válik ugyan, de a melyben az egyenrangúság a két nemnek ellentétes, tevőleges és szenvedőleges természete szerint, különbözőleg, bár egymást kiegészítőleg nyilvánul. Mihelyt a nő benső és tartós viszonyba lép a férfival, tetteleg sokról lemondott és le is kell mondania sokról, a mit előbb talán kívánt volt. Ebben rejlik a nő önállósulásának természetes határa. Igaz, hogy van és lesz, napról-napra több lesz az eltérés az általános szabálytól, az egyes nőknek személyes viszonyai és egyéni természete szerint; de a női nem érvényesülésének typusa mégis a házasság viszony marad, mely jogoknak és kötelességeknek megosztását és kiegészítését jelenti. A mikor tehát a tételes törvény a házasság viszonyt szentesíti, ezzel nem kényszeríti az emberi természettől idegen valamit az emberekre, hanem a természetes hajlamokat lényegöknek megfelelő és a társadalmi fölfogás által is szentesített alakba önti.*)

---

*) A természetes hajlam és a tételes törvény közti antagonizmus okozza leggyakrabban az emberi küzdelmeket. De ez az antagonizmus csak részben létezik, még pedig annyiban, a mennyiben oly tételes törvény nem képzelhető, mely a természeti hajlamoknak szinte végtelen kiterjedesű claviaturáját felölelhetné. Világos, hogy a legjobb törvényes intézmény az lenne, mely a természeti hajlamokkal tökéletesen összevág; csak hogy az emberi természet annyira ki van téve beszámíthatatlan gerjedelmeknek, oly könnyen túlsap az észszerű határokon, hogy azt csak az önmérséklés, mely az észszerű tételes törvényben jut kifejezésre, fékezheti. A tételes törvény és a természeti hajlam összeütközésének szomorú példájaként álljon Marx leányának tragikus esete, melyet a napi lapok annak idején híreszteltek; ebben a természeti hajlam korlátlansága önmagát boszúlta meg. Marx hűve és követője, dr. Aveling elhagyta hitvesét és gyermekeit Marx leánya kedvéért és vele közös háztartásba vonult. Dr. Aveling később visszavonult a közönségtől és gyermekeihez, vissza is tért hozzájuk, de kíméletességből Marx leányát fölszólította, éljen velök közös háztartásban. A leány, a ki előbb nem tartotta szükségesnek a törvényes köteleket, nem fogadta el az ajánlatot, elbúsulta magát és mérget vett be. Társadalmi tragédiára méltó tárgy! Igaz, hogy erre azt mondhatják, a

VII.

Egy másik hölgy, Margaret Mc Millan a nevelés eszközeiről és céljairól értekezik. *) Physiologiai alapból indulva ki, a nevelés céljának mondja az idegcentrumok fölébresztését és fejlesztését sok serkentő (stimulus) nyújtása által. Minthogy az idegcellák ugyanannyi képességeknek felelnek meg, melyeknek tágitásában és fogékonynyá tételében áll a tulajdonképeni nevelés, azért a nevelés legelső eszköze a gyakorlás. De a túlhajtott gyakorlás a fáradtság érzetét szüli, melyet mérges állagoknak (substantiáknak) a vérben való jelenléte okoz. A mérges substantiákat az idegcelláknak a túlhajtott gyakorlás következtében beállott fölbomlása termeli; narcoticum ez, mely, a mikor fáradtnak mondjuk magunkat, az alvás szükségletét idézi elő. E kóros állapot elkerülése végett a nevelésnek másik föelvé az észszerűn alkalmazott pihenés.

A nevelés irányát illetőleg értekező azt tartja, hogy habár a gyermeknek legkorábbi éveiben egy különösen nyilvánuló adományát vagy ügyességét sem szabad elhanyagolni, az iskola vagy az osztályterem nem helye a specialisationak. «Technikai nevelés», «osztálynevelés», ezeket képtelen phrasisoknak nevezi, minthogy magok után vonnák egyik vagy másik szervnek, érzéknek vagy hajlamnak tökélyesítését a többiek rovására. Ezért nem barátja a korai szaknevelésnek, hanem az egyenlőség alapelve szempontjából nevelné valamennyi növendéket. A gyermek elmébéli tehetségének mértéke nem attól függ, hogy bizonyos valamit tanult, hanem attól, hogy többfélét tapasztalt legyen; elvégre is a többféle tapasztalás és tanulás egybe olvad össze. A nevelőnek legfőbb föladata kivenni, miben áll a növendéknek valódi állapota.

---

legszeriadabb társadalomban is lesz elhagyás, szerelmi bánat, öngyilkosság stb. Ez kétségtelen. Csakhogy egészen másképen viseli el az önérzetén ejtett sérelmet az a nő, a ki a társadalmi fölfogás által szentesített jogrendre támaszkodhatik, mint az a nő, a ki korlátlanul engedi át magát természeti hajlamainak, vagy, a hogy nevezni szeretik, a természeti törvénynek. Szigorú tételes törvény első sorban a nőnek védelmére szolgál, ha hozzá alkalmazkodik.

*) *Means and ends in Education.* By Margaret Mc Millan.

A nevelő egyetlen egy idegcellát sem állíthat elő, hanem csodát hozhat létre a gyermekből, ha a veleszületett, a benne rejtőző képességeket kifejti.

A nevelés fokozatát illetőleg azt hiszi értekező, hogy a nevelés mindenképp előtérbe foglalja magába azt, ami a testi épségre szükséges: a tiszta levegőt, a tért, a vizet és a szappant. Korai dolog erkölcsi tisztaságról beszélni a gyermeknek, míg nem tud testileg tisztálkodni; nincs is szükség erkölcsi törvényre, míg a természeti törvényt nem érti, nem tiszteli. Csak az érzékek kifejlődése után ébred és kezd kormányozni az elme és csak miután helyes szokások formálódtak, lehet eszményeket alkotni. Csak egymás után, az alacsonyabbtól a magasabbra, az egyszerűtől az összetettre emelkedve lehet a zavart elkerülni és lehet eszközölni azt, hogy a növendék, mialatt az Istenség felé törekszik, ne szegje meg a természeti törvényt: ne imádkozzék azokon a helyeken, ahol szerzett nyavalyák dúlnak. A nevelés legfőbb feladata tehát, értekező szerint, az önmagát becsülő természetes egyéniség fejlesztése, menten minden testi és szellemi kórtól, menten minden betegségtől és előítélettől.

Értekező nem jelöli meg, de a gondolkodva olvasó hamar kitalálja a kapcsolatot e nevelési elmélet és a socialismus közt. Ez elmélet szerint (azt képzelik hívei) csupa testileg egészséges és természetesen gondolkodó egyének nevelődnének; mindenki általános műveltségre emelkedhetnék, de egyézersmind a szakszerű munkára is képes lenne, sőt némelyik, aki eszményi célra hivatott, a többiek fölött kiváló is lehetne. A testi betegség száműzve, minden előítélet kiirtva lenne; az erkölcsi elvek formái kényszere, sőt a vallásos érzület önmegalázódó indulata is elnémulna az elme természetes fölfogásának uralomra emelkedése mellett.

Mily eszményinek látszó kép, melynek mázos tetszetősége az éden virányos kertjébe csalogatja az embereket! Itt persze a legtokéletebb harmónia uralkodnék; nem lenne több érdekösszeütközés az emberek közt, merthiszen mindenki csak azt és csak annyit dolgoznék, ami a mire és a mennyire képes. A munkaösztön nem sarkalná az embereket vagy az összehalmozására, mert a társadalom mindenkinek megadná, ami a mire szüksége van és mert ami a szükséges fölül való, az elvesztené értékét, lévén fölösleges, sőt hasznavehetetlen. Az

emberiség szelleme, miután ép és erős testben csak ép és erős szellem lakhatik, a természet csodálására irányozódnék; ebben az Istenség, mint a mindenható természet fölve, mint a mindenséget keresztülúlható világszellem is megtalálná helyét, de kiválasztva a dogmatismus burkából, távol az anthropomorphismus jellegeitől. Mindezt elősegítené, sőt alapjait megvetné a természetes nevelés rendszere; folytatását a gyökeréből átitomított munkálkodási rendszer, betetőzését a socialis állam tenné. Csakhogy a milyen megvalósíthatatlan a folytatás és a betetőzés, olyan félszeg alapjok, a természetes nevelés rendszere is.

Ez a természetes nevelési rendszer a socialismusnak azon ábrándjai közé tartozik, melyek egyes megkapó részletekkel birnak és tetszetős egésznek látszanak ugyan, de összességökben megvalósíthatatlanok, mivel az emberek különféleségével és az emberi átlag alacsony, csak bizonyos fokig fejleszthető mivoltával nem számolnak. A testnek észszerű fejlesztése mindenesetre üdvös gondolat; de az erkölcsi nevelést, vagyis a tulajdonképeni nevelést csak akkor megkezdeni, miután az érzékek már kifejlődtek, késő, épen mellőzni meg határozottan veszélyes lenne. A szakszerű képzés kicsinylése szintén eltévesztett gondolat, minthogy az emberek roppant többségének képességei csak a köznapi szükségletek körében mozognak és a magasabb fokú szellemi képzésre aránylag csak kevés egyén van hivatva. Ellenben világos, hogy a testi, a szellemi és az erkölcsi hajlamokat lehetőleg arányosan és egymás mellett párhuzamosan kell fejleszteni. Habár az úgynevezett természetes nevelés rendszere alapjában ferde és egyoldalú, mely nem számíthat arra, hogy valaha általános elfogadásra juthasson, mégis tény, hogy ez az irány, ha mint czéltudatos nevelési rendszer nem is, de mint öntudatlan társadalmi fölfogás mindinkább hódít; legalább erre látszanak mutatni a társadalmi fejlődés némely tünetei. A műveltség általánosul; de eszközei megszerzésének könnyüése ellenére, vagy talán épen miatta, a szerte divó általános műveltség inkább az álműveltség, legföljebb a félműveltség elnevezését érdemli meg. A szakszerű munkára való hajlam csökken és a munkálkodó elemeket elégtelenség fogta el. A közaspirációk növekednek, de a képességek nem állnak arányban velök. Az erkölcsi tényezőkben való bizalom hanyatlik; a vallásosságnak

önmegalázkodásra vezető ösztöne lanyhul. A társadalomnak elégületlen elemei érvényesülni iparkodnak, de ez a törekvés valószínűleg önkényre fog vezetni, úgyis, ha az uralkodó elemek maradnak az uralmon, úgyis és még inkább, ha a föltörekvő elemek vergődnek uralomra. A jövő század jellege a társadalmi küzdés lesz; — vigasztaló az, hogy minden fejlődés korlátokhoz van kötve és hogy a hanyatlás rothatag elemei új haladás magvait rejtik magokban. Ezt okozza az emberiség fejlődésének hullámos természete.

VIII.

Az általános socialis elmélet terére viszi az olvasót Grant Allen, a nyolczadik értekező, a természeti egyenlőtlenségről értekezve.*) Értekezésének alaptétele az, hogy minden ember a természettől szabadnak és egyenlőtlennek születik és a socialismus kísérlet arra, hogy a természeti egyenlőtlenség, a lehető legjobban érvényesüljön. Szerző kikel a socialismus ellenfelei ellen, a kik azt vélik, hogy a socialismus mindnyájunkat egyformán holt színvonalra akar levonni; ez azonban, szerző szerint, nem úgy van, mert a socialismusnak célja, a mint Ruskin is mondja, nem az egyenlőség létesítése, hanem a valódi fölsőbbiség elősmertetése.

Ez igen szépen hangzik és már az arczvonálnak némi változtatását jelenti; volt idő, a mikor a socialisták a teljes egyenlőséget, a különbségek megszüntetését hirdették. De minthogy mostanában egyenlőtlenség uralkodik, értekező és elvtársainak taktikája a mostani egyenlőtlenség ellen irányul, melynek helytelenségét igyekeznek kimutatni.

A mostani kor, szerző fölfogása szerint, helytelen irányban halad: mesterkelt egyenlőtlenséget igyekszik behozni azok közé, a kik természetszerűleg egyenlők, másfelől mesterkelt egyenlőséget azok közé, a kik természetszerűleg egyenlőtlenek. Ennek eredménye, hogy a mostani kor ellenzi minden valódi fölsőbbiségnek elősmérését és fölemeli az alacsonyabbakat a magosabbak rovására. A mostani igazságtalan rendszer mellett az, a ki nem jobb, nem bölcsebb, nem

---

*) *Natural Inequality*. By Erant Alben.

ügyesebb a többiekénél, négyszög-mérföldnyi területtel bir. Némelyik mások munkájának termékeiből gazdagodik, miután őt csupán a divó társadalmi rend helyezte alacsonyabb helyzetbe. A kisebbség azt birja, a mit ember nem hozott létre és kizárja belőle a többieket. A mostani rendszer mesterségesen közepszerűségeket emel kiváló polczokra és lehetővé teszi, hogy a valódi kitünőségeket elnyomják. Különösen Angliáról szólva, kiemeli szerzőnk, hogy korunk peerségekre emeli a közepszerűségek csoportját, holott azokat erkölcsileg érdemes, kiváló jellemeknek, kivételes értelmiségeknek és ritka törvényhozási képességeknek kellene elfoglalniok. A peerek helyzetét a születés és a vagyon véletlene okozza; vagy földrablók leszármazóiból, vagy pénzüzerek és üzleti emberek sarjadékaiból állnak. A közéletben is a nobodyk foglalják el a somebodyk előtt a helyeket. Valóban nagy emberek — gondolkodók, szervezők, tudósok, föltalálók, költők, írók, művészek — csak nehezen birnak fölemelkedni, rendesen sok bajjal küzdenek, sokan közülök tönkre mennek. A nagy iskolákon és az egyetemeken nem a legtehetségesebbeket tanítják, hanem az arisztocrata és a capitalista nagyok csemetéit. Közhivatalokba, a hadsereg és a tengerészet magasabb állásaiba is az előkelők és a gazdagok közepszerűségeit teszik. A képviselőházban is az előkelők és a gazdagok ülnek; a szegényebbek a kivételek. A valódi fölsőbbségnek ez a félreismerése reálisabb körökbe is elhat. A királyi tudományos társaságba közepszerűségek jutnak. Vezérlő tudományos állásokba, elnöki székekbe nem a legkiválóbb tudósokat ültetik, hanem bizonyára valami főurat, még ha csekély tudományos érdeme van is.

Szerző rajzával az angol viszonyokat kívánja jellemezni; de senki sem tagadja, hogy a rajz egyes vonásai, a módosítandók módosításával, más országokra, különösen Magyarországra is illenek. Ez ugyan oly állapot, mely a szatirikusnak bőséges tárgyat nyujthat, de a társadalmi bölcselő kénytelen elismerni, hogy az lényegében az emberi természettől elválaszthatatlan valami. Philosophiai fölfogás hiánya, e helyett jókora foku elégtelenség, a kedélyállapotnak az egyensúlyból való kizökkenése kell hozzá a mostani kort oly sötét színekkel, minden derültebb vonás kizárásával, előállítani. A részletekben javulás lehetséges ugyan és arra törekedni kell: de mélyebb belátás hiányára mutat oly rendszer képzelése, melynek

uralma alatt minden ellenkezőre változhatnék. Pedig a socialisták azt képzelik és értekezönk is a socialismus uralmától várja a dolgoknak ellenkezőre fordultát.

Szerző biztosan hiszi, hogy a socialismus uralma a jelzett kinövéseket meg fogja szüntetni. A közepes elméket és a közepes erkölcsű jellemeket közepes állásokban fogja tartani; meg fogja akadályozni, hogy kis emberek nagyok álczáit vegyék ábrázatukra, ellenben alkalmat fog nyújtani a rendkívüli tehetségeknek és a rendkívüli jellemeknek, hogy szabadon fejlődhessenek, a nagy embereknek, hogy természetes nagyságukat érvényesíthessék, a kicsiny emberek ellentétes iparkodásai ellenében is. A jól szervezett socialista világban a közösség a legjobban föl fog használni minden természetes különféleséget és egyenlőtlenséget. A nagyobb termetűeket alkalmazni fogja oly munkákra, a melyekre alkalmasabbak a kicsiny termetűeknél. Az erőseket erőt igénylő munkára fogja alkalmazni, a szervező tehetséggel bírókat szervezőkké fogja tenni, a föltaláló elméknek alkalmat fog nyújtani, hogy leleményességeiket fejlesszék, a kik pedig tudomány, irodalom és művészet iránt bírnak valódi hivatással, azok tudóssokká, írókká és művészekké lesznek. Az ipari térre hivatottak e téren működhetnek; az elvont gondolkodásra termettek elmélyedhetnek gondolataikban. Szóval a socialismus korszaka el fogja ismerni a valódi fölsőbbiséget, alkalmat nyújtván, hogy mindenki a tőle telhető legjobbat tehesse az emberiség javára.

Mily optimismus! A társadalmat nem az elvontan legjobb és leghelyesebb elvek alkotják, hanem az emberi lelkület átlagos sajátságai. A közviszonyok alakulásában a bölcseségnél és a jellemszilárdságnál mindenkor nagyobb tér jut az érdeknek, a szenvedélynek és az előítéletnek. Ezenkívül megfontolást érdemel az is, hogy a társadalmi egyenlőtlenséget nem a kiválóbb egyének belátása és összetartása létesíti és tartja fenn, hanem az iránytű nélkül rajzó tömegek korlátolt fölfogása, melyre a látszat, a külsőség mélyebben hat, mint a lényeg. Ezért az egyenlőtlenségnek mostanában észlelhető alakulatai, ha más formában is, de lényegökben minden társadalomban azonosok maradnának, úgy hogy ha az érvényesülni törekvő elemeknek sikerülne a társadalmat fölforgatni, az emberek óriási többsége mit sem nyerne általa, csak urat cserélne. A szerző által az osztó

igazság alapján kieszelt társadalomhoz nem emberek kellenének, hanem eszményi lények, a milyeneknek a képzelő-tehetség az angyalokat festi. Gyarló emberek közt ily társadalom csak úgy létesülhetne, ha léteznék emberfölötti lényekből összealkotott areopag, melynek tagjai nemcsak a kellő belátó képességgel bírnának a társadalmat a legapróbb részletig berendezni, de a kellő hatalommal is, azt az emberekre reáerőszakolni és uralmát, a szünet nélkül működő ellentétes törekvésekkel szemben, folyton és következetesen föntartani.

IX.

Az utolsóelőtti értekező, Bernard Shaw, a tizek humoristája, a socialismus illúzióival foglalkozik. *) A kis értekezés nagy készületségre vall és szellemesség sziporkázik belőle. Alapjában komoly értekezés volna, de szerző a komoly ötletekkel csak játszadoz és legyintgetései közben saját socialistáit sem kiméli. Az olvasó olykor habozik, egyik vagy másik állítást komolyságnak vegyen-e vagy tréfának. A cikkekcske irányának elfogadhatóságához elvégre is alapos kétely fér: vezéreszméje, hogy a socialismust illúziókba kell burkolni, hogy a nagy közönségnek megközelíthetőbb legyen. Épen ellenkezőleg áll a dolog: a socialismus tanaiból ki kell választani az egészségtelen, a káprázatos illúziókat, hogy az, a mi bennök létjogosultsággal bír, megvalósulhasson.

Szerzőnk abból az alapelvetből indul ki, hogy illúzió nélkül nem lehet valóság, mint a hogy fény nem lehet árnyék nélkül és ha elvonnók az emberiség tevékenységének azt a részét, mely illúziók ápolásában áll, világunkból elvonnók a tavaszt. Rámutat Schopenhauer hasonlatára, mely szerint a jegyesek is, a mindenható szerelem befolyása alatt, illúziókkal vannak tele; az illúziók a házasság életben hamar szétfoszlanak, de a házasfelek rendszerint nem bánják meg, hogy összekeltek, mert szétfoszlott illúzióik fejében sokszorta becsesebb valóságot kapnak. A mint a házasság élettel, úgy vagyunk a socialismussal is. A socialismus a fiatal socialistáknak kilenczvenkilencz része előtt, a hogy maguknak képzelik, illúzió; de az illúzió

---

*) *Illusions of Socialism.* By Bernard Shaw.

mögött valóság rejtőzik és a valóság sokszorta többet fog érni, mint az illuzió. Ha a jövő socialismusát rideg valóságában állítanók minden buzgó hive elé, egyetlen egy ujjokat sem mozgatnák meg érdekében; azt prózai fejleménynek, a mai középosztály átlagos tisztességének mondanák . . .

Ez szerző nézete. — Az illuzióknak korlátlan magasztalása, érzелgős összehasonlításuk az ifjúkori boldogsággal és a tavasszal, inkább tetszetős ötlet, mint igaz. Természetes, hogy az ifjúkor az ábrándok kora; de természetes az is, hogy az ifjúkori ábrándoknak széjjel kell foszlaniok és helyet adniok az életről való helyes fölfogásnak. Igaz az is, hogy fiatal szerelmesek illuziókkal eltelve kezdik a házasság életét, de ha házasságuk boldog lesz, az nem az illuziók érdeme; ellenkezőleg, rendszerint azok a házasságok ütnek ki rosszul, a melyeket a legnagyobb illuziókkal kötnek. Különben minden attól függ, meddig tartanak az illuziók és rejlik-e mögöttök életképes valóság vagy nem. Az illuziókat mesterségesen ápolni és megvalósíthatatlan dolgokra irányítani, észszerűtlenség, világos lévén, hogy a túlterjengő és a megvalósíthatatlanra irányuló illuziók elhomályosítják az ítélőképességet és lankasztják a tetterőt.★)

Egyébiránt, ha nem tekintjük az irányzatos sallangokat és szerzőnk okoskodásának alapjába mélyedünk, el kell ismerni, hogy ily socialistával, ha komolyan és őszintén beszélne, szóba lehetne állni. Beismeri, hogy a socialista tanokból csak kevés valósítható meg és beismeri ezzel azt is, hogy ha a socialista államférfi abba a helyzetbe kerülne, hogy tanait a gyakorlatban megvalósítsa, a buzgó socialista épen olykevésbé lenne megelégedve az ujonnan alakult viszonyokkal, mint a mostaniakkal. Ebből az következne ugyan, hogy azok a mélyebb belátásu egyének, a kik az emberiség javáért buzognak, ezt az erőszakos rázkódtatásoktól megkimélelendők, erkölcsi kötelességeknek ismerjék a socialismus illuzióit széjjelosztatni és a tömegekre fölvilágosítólag hatni. Csakhogy szerzőnk más véleményen van: az illuziók mesterséges ápo-

---

★) «Ábrándozás az élet megrontója,
Mely kancsalúl festett egekbe néz.»

Vörösmarty.

Ezt nem valami száraz gondolkodó mondta, hanem igazi költő.

lásának és megrögzítésének szükségességét hirdeti. Nem mondja ki, de a sorok közt olvashatni, hogy ez a socialista taktikához tartozik; követelik a sokat, nem válogatósok az eszközökben, csakhogy a kevesebbet elérjék. Ily taktikai eszköz akar lenni a socialista illúziók kihasználása. E célzatból szerző az illúzióknak egész elméletét faragja, mely a komoly kritikát ugyan nem állja ki, de alkalmat nyújt neki arra, hogy a közviszonyokat, különösen az angol politikai és parlamenti viszonyokat csapkodja, a socialismusnak világ-szerzte észlelhető általános helyzetét humoros megvilágításba állítsa s azt párhuzamba hozván az uralkodó vallásos fölfogással, ezt se kimélje meg metsző gúnyjától.

Szerző szerint vannak bolondos illúziók és vannak bölcses; azután, a mi azokkal egyre megy, vannak önámító és vannak szükséges illúziók. Az önámító illúziók azok, melyek minket oly dolgok után sarkalnak, a melyeket meztelen valóságukban nem tudunk mire becsülni, de megvigasztalnak bennünket sorsunk kényelmetlensége miatt vagy pedig oly tettekre ösztönöznek, melyek lelkiismeretünk ellen vannak. Ellenben a szükséges illúziók az az öltöny, a melybe a valóságot bujtatni kell, a végből, hogy fölébresszthessék az ember érdeklődését a valóság iránt, vagy hogy általok a valóság egyáltalában érthetővé váljék.

Ez a megkülönböztetés alig érdemel czáfolást, minthogy az illúzió legyen bármilyen, mindig elhomályosítása és elferdítése a valóságnak és mindenestre eredeti, habár logikátlan ötlet, a világot arra szoktatni, hogy homályos szemüvegen keresztül tisztán lássa a tárgyat. Az illúziók közt csak fokozati különbség létezhetik, a mennyiben közelebb vagy messzebb állhatnak a valóságtól és az egyénre annál jobb, minél könnyebben és természetesebben foszlanak széjjel illúziói és minél könnyebben és természetesebben jut a valóságnak tiszta tudatára. Az illúziókat legfőljebb az «önkénytelen», vagy az «öntudatlan» jelzők illethetik meg, minthogy az irántok fogékony kedély hiszékenységből és a tisztulatlan elme fölületességéből szükségszerűen fejlődnek. De szerző célzatának megfelel szükséges, más szóval hasznos illúziók létezését tételül fölláttítani, hogy belőle levonhassa azt a következtetést, mely szerint a socialismusnak népszerűsítése érdekében azt mesterséges illúziókba kell burkolni. A socia-

lismus népszerűsítéséhez szükségesnek tartja, hogy dramatizálják, még pedig művészeti és vallásos formában. Illúziók fátyola alatt kell a socialismust ajánlatossá tenni, a fátyolt ígéretekkel kell telehímezni és egyszerű értelmi fogantyúval ellátni, hogy a közönséges elme föl bírja fogni.

A socialismusnak dramatizált illúziója abban áll, hogy a munkás-osztályt erényes hősnek kell föltüntetni; ellenébe, gonosztevő mezében, a capitalismust kell szembeállítani. A hős borzasztón szenved és nemesül küzd, de a küzdelem jól végződik reá nézve és a gonosztevő megkapja büntetését. Mielőtt a függöny legördülne, a jövődönnek fénysugarakba árasztott képe mutatkozik.

A drámai illúzióhoz közel jár a vallásos illúzió. Ebben az illúzióban a socialismus úgy tűnnék föl, a hogy a forradalom végítéletében fölemésztyődik. Az ítélet napján a capitalismus, a commercialismus és az exchange minden ága ítélethozatal elé kerül, szabadon hagyván a tért «a menny királysága számára a földön», melyet egy jós vagy látnok könyvben csálhatatlanul már előre kinyilatkoztatott. Ebben az illúzióban a capitalista az ördög szerepét játszsza; a socialismus a mennyország, Marx könyve a tőkéről a munkásosztályok bibliája . . . A keresztyén is megnyugvást találhat ebben az illúziós beöltöztetésben; a látvány neki «keresztyén socialismus»-nak tünhetik föl.

A népies drámában sok sensationális eseménynek kell előfordulni; ilyenek: csaták, elítélések, cselszövények, megmenekülések, és így tovább. Ilyenekben amúgy is bővelkedik a socialismus története, nem lévén hiány üldözésekben, elítélésekben, kivégzésekben, vértanukban stb. Mihelyt majd a socialismus, drámai és vallási illúziók segélyével, uralomra kerül, vezetői föntartandók hitőknek tisztaságát, az orthodoxia szigorú szabályait fogják fölállítani, kiközösítik az alapjokban véve tudományos socialistákat, a vezetést átengedik szónokoknak és prédikátoroknak, röviden, kifejtik mindannak tüneteit, a mit a francziák impossibilismusnak neveznek.

De elég a tréfából, a melynek fele sem tréfa! Ha a dolgot egészen komolynak vennők, a legszigorúbb elítélést igényelnék, mint olyasmi, a mi a tudatlan tömegek félrevezetését, lelkiismeretlen ámitását tüzi ki czélul. Ha ellenben gúnynak vesszük, annak éle nem annyira az uralkodó társadalmi

és vallásos fölfogás, mint inkább a socialismus létjoga ellen irányul, olyannak lévén föltüntetve, a mi eszmei alapjával önmagában érvényesülni nem bir, de megvalósíthatása czéljából ámitó eszközökre szorúl. Monda és legenda nem mesterséges csinálmányok, hanem a naiv és benső néphitnek önkéntelen és természetes szüleményei. Vallási dolgoknak kifigurázása nincs helyén. A vallás érzése a kedélynek önkéntelen indulataiból fakad és annak az emberbe beléplántált szükségérzetnek folyománya, mely szerint az emberi elmével föl nem fogható földöntúli dolgokat ösztönszerűleg közelebb óhajtja hozni tudatához. Az emberfölttihez vágyódó benső indulatokból önkéntelenül szülemlik a monda és a legenda, mint az egészséges gyümölcsből az üde hamv, virágból az illat . . . A dogma sarkalatos tételbe formulázása a néphit önkéntelen nyilatkozásainak . . . Cynismussal, vagy — a mint mondani szeretik — fölvilágosítással meg lehet ingatni a néphitet, ki lehet mutatni a dogma észszerűtlenségét, de nem a nép javára; mert a vallástalanság negativ állapotát vajmi hamar más hit és más dogma követi, annyira a korlátolt emberi elme és a népkedély természetében sarkalnak ezek. E dolgokkal párhuzamba hozni a socialismust, sőt ezt a vallás helyébe állítani a nevetséggel határos követelődzés. A socialismus alaptanai, a munkarend megváltoztatása és ennek nyomán a társadalmi és az állami rendnek új szervezkedése épenséggel nem kedély dolga, nem eszményi, nem emberföltti tárgyak, hanem szinte ijesztőn gyakorlati kérdések, melyek alapokban véve könnyen fölfoghatók; ezek a rideg valóság maga. Ezeket a kedély indulatainak fátyolába borítani annyi, mint a munkás elemeket mesterségesen elterelni az életföntartásnak józan követelményeitől és őket az életet föntartó alapelemtől, a munkától elidegeníteni. A jövő században sikerülhet a túltengő individualismust korlátok közé szorítani (erre már most is sokkal szélesebb körökben van meg a fogékonyság, mintsem sokan hinni hajlandók); de ha a socialisták abban a reményben ringatják magokat, hogy a jövő században a socialismus a vallást kiszorítva általános néphitté fog válni és hogy tételei sarkalatos dogmák érvényére fognak emelkedni, ez legnagyobb illúziójuk.

X.

A tizedik értekező, Carpenter, a ki a könyvnek szerkesztője egyszersmind, a szabadság átmeneteiről értekezik.*) Ez az értekezés mintegy összefoglalása a többi értekezők nézeteinek és átnézetes képet nyújt a socialismusnak egymással sok tekintetben ellenkező véleményeiről. Szinte hihetetlen az optimismus, melylyel a legkevesebbé megvalósítható eszméket önként értődökként állítja oda és melylyel a beható bizonyítást igénylő dolgok fölött elsiklik.

Habár a socialista árnyalatok nézeteit értekező különbözöknek ismeri is, mégis úgy találja, hogy mindannyian megegyeznek egymással arra az állapotra nézve, a melyen a modern társadalomnak keresztül kell mennie. Mindnyájan megegyeznek abban, hogy collectivista állapot felé közeledünk, melyben a kormányzati tényezők sajátos ipari rendszert fognak létesíteni és szabályozni; mindnyájan megegyeznek abban is, hogy azután egy nemleges kormányzati állapot fog következni, melyben a tekintélyi szabályozás hiányzani fog, de a rendezkedés a szokásra és a rögtönzött kezdeményezésre lesz hagyva. Tehát, értekező szerint, a collectivismus átmenetet fog képezni az anarchismushoz. Ez túlmerész általánosítás, ha vesszük értekezőnek azt a beismerését, hogy a socialisták pártárnyalatai is különbözöképen fogják föl a két állapot mivoltát; de még merészebbnek tűnik föl, ha megfontoljuk, hogy az uralkodó rétegek alaposan idegenkednek úgy a collectivismustól, mint és még inkább az anarchismustól. Több mint látnoki szemmel kellene birnia annak, a ki meg merné jósolni azt a fejleményt, mely a socialista irányoknak a capitalismus és a liberalismus elleni küzdelméből eredményeződni fog. Én legfőljebb az uralgó egoismusnak, a termelői individualismusnak valamilyes, bár hatékony korlátozását merném következtetni; még pedig következtetném a szövetkezési szabadságnak nagyobb mérvű behozatala, a rendi jogositványok lényeges módosítása és czélszerű adóreform létesítése segítségével.

---

*) *Transitions to Freedom.* By Edward Carpenter.

De legmerészebb értekezőnek általánosítása abban, hogy az anarchismust végső állapot gyanánt fogja fel, vagyis oly állapot gyanánt, mely az emberi fejlődés tetőpontja volna, a melyen az emberiség megtalálná az érvényesülés eszményét és a melyen elvégre általános megelégedéssel megállapodhatnék. E fölfogás szerint az anarchismus annyi lenne, mint a végleges megnyugvás, annyi, mint az általános társadalmi boldogság. Épen ellenkezőleg áll a dolog. Anarchista állapot, a hullámzó társadalmi bonyodalmak következtében, kis töredékeknek fölszínre vergődése következtében, helyenként létesülhet ugyan — voltak is reá esetek Franciaországban — de mindig általános fölforgatással és rendetlenséggel egyértelmű állapot volt; ezért mindig csak rövid ideig tartó állapot lehetett. Megmaradását lehetetlenné tette híveinek féktelensége, mely magának a túlzó rendszertelenségnek szükségszerű folyománya; de megmaradását a többi állampolgárok, a jogosult önvédelem okából sem tűrhették. Nem képzelhető, hogy ezentúl másképp lehetne, minthogy az emberanyag lényegében minden korban ugyanaz marad.

Általánosító következtetéseit értekezőnk néplélektani alapból meríti. Úgy találja, hogy a mai társadalmat a félelem érzete hatja át. Mindenki fél, kezdve a napi munkástól, a ki egész nap kedvetlenül dolgozik, mert az éhhaláltól fél, föl a nagyiparosig, a ki mások verejtékén gazdagodott meg, de attól tart, hogy kedvezőtlen esélyek tönkre tehetik. Mindnyájan olyanok vagyunk, mint a kik a dagadó hullámok elől zátonyos sziklákon kapaszkodunk fölfelé . . . Ezt a lélektani hangulatot szerző az abnormis munkás viszonyok szüleményének tartja; pedig a bizonytalanságnak ez az érzete nem a mostani kornak kizárólagos jellemvonása, hanem általában jellemzi az emberi fajt. Az élet nagy küzdelem; mindenkinek harcza mindenki ellen, a mint a latin mondja. A létküzdelem szükségszerűsége, a bizonytalanság érzete az embert már ősalápotában nyugtalanította, a mikor kezdetleges hajlékát és főtartási eszközeit erőszakkal hódította el a természettől s azokat erőszakkal volt kénytelen megvédelmezni a vadállatok és embertársai ellen. Ugyanaz a bizonytalanság érzete hatja át az embert, ha polgárosultabb formákban nyilvánul is, a magasabb társadalmi finomultság korszakaiban. A bizonytalanság érzete az embernek általános lelki vonása és visszhangja annak a homályos

tudatnak, hogy az ember a végtelen mindenségben elhagyatottságban van, nem ösmerve keletkezte indokát és lételének rendeltetését . . .

Midőn szerző és társai a mostani munkarendszer diagnosisát helytelenül fogják föl, a belőle levont következtetés sem lehet helyes. Vagyis nem lehet helyes az, hogy oly munkarendszert vázoltatnak képzelő-tehetségekkel magok elé, a melyben minden a mai rendszerrel ellenkezőleg állna és a melyben a bizonytalanság érzetét összhangzatos jólérzés, teljes édeni hangulat váltaná föl. Az új munkarendszer egyéneivé olyakat tesznek, a kik már nem is emberek számba jönnek, hanem oly lényekül vannak föltüntetve, a kiktől minden földi elem levált és a kik eszményi tulajdonságokkal bírnak. A mai munkarendszer mellett természetesnek találja szerző, hogy a munkásosztályok idegenkedve dolgoznak és hogy szívesen meg-megszűnnek dolgozni; de másrészt ő sem tagadja, hogy a hosszas tétlenség az emberi természettel ellenkezik. Ebből, szerinte, az folynék, hogy a kényszer nélkül, az éhenhalás veszélye nélkül is minden ember saját kedve szerint üzne valami foglalkozást. Ennek háromféle következménye lenne; első az, hogy a munka minden egyén hajlamainak megfelelő volna; második az, hogy a munka, mint kedvvel végzett, valóban hasznos volna; a harmadik meg az, hogy a munka szép volna és művészi. Ezt óriási önámításnak tartom; sőt ellenkezőleg arról vagyok meggyőződve, hogy a külső, a természeti kényszer alkalmazása nélkül, az embereknek csak aránytalanul kisebb része üzne kedvteli munkát, az embereknek roppant többsége renyhe életet élne és szabad folyást engedne természeti ösztöneinek és féktelen szenvedélyeinek. Különben is a valódi hivatásból folyó művészi munka mindig csak kivétel marad.

A munkarendszer megváltoztatása volna tehát a sarkpont, mely körül a jövőndő társadalom sorsa megfordul. A szabad munkarendszer útján szerző és elvtársai oly társadalmat akarnak szervezni, melyben a magántulajdont fegyveres tekintély nem oltalmazná. De a mennyiben a tulajdon mégis léteznék, az csak spontán rendezkedés jellegével bírna, a melynek társadalmában a tevékenység mozgatója nem a félelem vagy a nyereségvágy, hanem az élet közössége és az élet iránti érdeklődés lenne, a hol mindenki azért dolgozik,

mert szeret dolgozni és azért szeret, mert bir dolgozni és mert tudja, hogy vele használhat magának is, másnak is.

Jellemző, hogy ilyen paradicsomi állapotot mélyebb belátású egyének komolyan megvalósíthatónak tartanak. Azon persze csodálkozni nem lehet, hogy a socialisták nagy többségére, a mely a kellő belátással és értelmiséggel nem bir, ilyen tanokkal hatni lehet. Mindenkor úgy volt és mindenkor úgy lesz, hogy csak kevesen vezetnek, a sokaság szinte vakon követi a vezetőket... Az eszmék lényege a tömegeknek mindig érthetetlen marad...

Annyit megenged szerzőnk, hogy az általa megvalósíthatónak vélt társadalmi állapot egyszerre nem létesíthető. A kérdés, nézete szerint, az átmenet körül forog; vagyis az a kérdés, mily fokokon keresztül haladhatunk vagy kell haladnunk, hogy a szabadság amaz országába érjünk. Az átmenetieknek jelzett állapotok is oly természetűek, hogy a képzelőtehetségnek magas foka és az elégtelenségnek jókora adaga kell hozzá azokat megvalósíthatónak gondolni. A társadalom nem csaphat át az ellenkezőre és — szerző szerint — mielőtt a szabad társadalom megvalósulhatna, átmeneti állapotul a collectivismus szükséges. Ennek értelmében «a föld nationalizálása», «a termelés eszközeinek közössé tétele», habár alkalmazhatók is, nem fogják kielégíthetni a kedélyeket, de központokul szolgálhatnak az érzület izmosodására és gyakorlásul a közös célra törekvő együttes munkálkodáshoz. A végleges átalakuláshoz, a communista államhoz az átmenetek, szerző véleménye szerint, körülbelől így volnának képzelhetők.

Először is a foglalkozás nélküliek roppant sokasága arra fogja kényszeríteni a kormányokat, hogy a földet és az ipart socializálják; másfelől a nagy üzleti társulatok alakulása napról-napra mindinkább szükségesebbé fogják tenni a nyilvános ellenőrzés behozatalát. Azután a trade uniók és a kooperatív társaságok oly társadalmat fognak teremteni, melyben a roppant gazdagság nem kevesek nyereségeül, hanem minden ember használatára fog termelődni; következésképen önkéntes collectivismus fog az állam hivatalos collectivismusával együtt és vele párhuzamosan működni. Minél jobban fog terjedni ez a kettős collectivismus — az önkéntes és az állami collectivismus — annál inkább meg fog szűnni a nyereséghajhászás hivatásszerű foglalkozássá lenni. A termelés

nagy olcsósága miatt el fog tűnni a szegénység; a félelemnek érzete is, mely az emberek kilencz tizedrészét áthatja, ki fog veszni. A tulajdon fogalma is könnyebbé fog válni; ezt az intézményt teljes merevségében mostanában az embereknek egymástól való félelme tartja fenn, de mihelyt a szegénységnek örvényei elsimulandnak, a tulajdon fogalma is rugékonnyabbá fog válni. A félelem kihaltával és a surlódási alkalmak megszűntével a társadalom a kölcsönös segély álláspontjára fog helyezkedni. A népek annak tudatára fognak ébredni, hogy fő elv az emberségesség. Ezzel párhuzamosan az a nagy lidércz, melynek üzlet a neve, végtelen sisyphusi munkáival, piaczkeresésével, versenygéseivel, utazó ügynökeivel, segédjeinek nagy seregével, bankári és pénzváltó üzérkedéseivel össze fog omlani, fölösleges teherként a földre fog gurulni. Az ipari szövetkezetekben, akár kormányiak legyenek azok, akár önkénytesek, a népeknek a közelet iránti érzéke gyarapodni fog; közösen fognak érezni és közös célra fognak összeműködni. A többi magától jön. Az állam annyira fog fejlődni, hogy benne az önkéntes socialismus magva fog képződni és irányt fog adni a közvélemény áramlatának.

Ez valóban eszményi képzelmény, melyet az emberek csak az eredendő bűnesetet megelőző időben valósíthattak volna meg. Szerző megvalósíthatónak képzei, mert azt véli észlelhetni, hogy a communista összhangnak társadalmi életmódját még napjainkban is a Typhék törzse a csendes oczeánban fekvő Marquesas szigeten, valamint St. Kilda szigetének primitív lakói a Hebridákban követik; úgy szintén hasonló állapotban vannak némely vad törzsek, a hová a kereskedelmi polgárosodás még el nem hatott. Csakhogy általános szabályá nem tehetni azt, a mire szórványosan némely az ős állapotban levő, vagy pedig szerencsés vérmérséknek örvendő, más népektől a természettől is elkülönített törzs képes, a melyeket a modern kultúrának előnyei nem árasztottak el, de be nem borított árnyéka sem. Szerző a legnagyobb ellenvetést egy mondással vágja el, mondván: ha a modern ember tudományával, iskoláival és századokon keresztül képzett elméjével sem bír nagyobb problémát megoldani, mint a vad ember, jobb volna, ha vadságba térne vissza. Igen ám, csak-hogy se a vad ember, se a modern ember nem old meg céltudatosan társadalmi problémát. Valamint a vad emberek

társadalmi élete önkéntelen és szükségszerű folyománya az annak alakulására befolyást gyakorló körülményeknek, úgy a modern ember társadalmi élete is az. Egyesek, sőt ezek által egyes rétegek akarhatnak valamit, de a positiv fejlemény az összes egyének és az összes rétegek törekvéseinek, többé-kevésbbé homályos ösztöneinek szükségszerű folyománya. És így ismerhetni ugyan a törekvéseket, előre láthatni ugyan nagy vonásokban a fejlődés irányát; a fejlődés határozott formáját azonban senki sem láthatja előre. Egy magasabb akarat belénk plántálta a törekvést és az ösztönt, de egy-szersmind előre megjelölte a törekvések és a képességek határát.

A társadalmi törekvéseknek határt vet az ellenkező törekvések ereje is és a leghatékonyabb ellenzés rendszerint a közös táborból jön. Szerző is csodálatos könnyűséggel és nagy benső következtelenséggel veti oda, hogy az új alkotmány sem fog abszolút eszményt képezni, mert nem valósíthatja meg mindenik socialista pártnak eszményét; más szóval, mihelyt a socialisták a positiv alkotás terére lépnének, mihelyt föllengző társadalmi aspiratióiknak szilárd formát kellene adni, magok közt sem értenének egyet... Természetes. Minden positiv alakulat, legyen az bármily szabad vagy bármily megkötött, többé-kevésbbé compromissio eredménye, egyezmény többé-kevésbbé ellentétes törekvések közt... Azt föltételezni is túlmerész dolog, hogy valaha a legszabadabb irány, melyet voltaképen a legkevesebben akarnak, kizárólagos és tartós uralomra juthatna. Meg lehetünk elégedve, ha a fejlődés a szabadságnak akkora fokát fogja elérni, hogy mindenkinek lehetővé teszi physikai, szellemi és erkölcsi érvényesülését, ha ezt a valóságban csak kevesen vihetik is keresztül...

A mi pedig a jövő századot illeti, nem tehetem magamévá a tiz álomhüvelyező író véleményét; de azt be kell látni, hogy a fejlődés gazdasági irányban fog haladni, hogy a mai individualismus sokban korlátozást fog szenvedni az állam beavatkozása, valamint a szabad egyezkedés következtében alakult szövetkezetek által és hogy oly társadalmi intézmények létesülhetnek, melyek a vagyonok fölhalmozódását némileg korlátozni képesek és a tömegek megélhetésének föltételeit lényegesen megkönnyíthetik. De az, hogy a vagyoni különb-

ségek valaha megszűnhetnének, ellenkezik az emberi egyenlőtlenséggel, mely a mint minden téren, úgy különösen a vagyon szerzésében, szaporításában és megőrzésében is nyilatkozik.

Vajon az individualismus korlátozásával az egyéni szabadság nyerni fog-e, ez fölötte kétes, sőt több mint valószínű, hogy az egyéni szabadság csökkenni fog. Hiszen az individualismus korlátlanágát épen az egyénnek korlátlan gazdasági szabadsága okozza és az individualismus csak úgy utasítható a kellő határok közé, ha az egyéni szabadságot, az összesség érdekében, korlátozzák. Némi biztossággal előre láthatni, hogy a jövő század fejleményei az egyéni szabadság hátrányára fognak szolgálni és már most is észlelhetők mindenfelé oly tünetek, melyek bizonyos tekintetben társadalmi hanyatlásra engednek következtetni a gazdasági individualismus ellenfeleinek és a fajgyűlölet embereinek rokonszenvezése következtében... De a társadalmi hanyatlás nem zárja ki azt, hogy egész néprétegeknek a közelet jogosult tényezői közé való fölvétele által a társadalmi szabadság formailag tágabb föltételek közé jusson; hiszen rendszerint a társadalmi sorompók megnyitása a legalkalmasabb eszköz az egyéni szabadság korlátozására.

Azt mindig szem előtt kell tartani, hogy az emberiség nem ismer határtalan haladást, hanem csak hullámos fejlődést. Egyeseket vezérelhetnek elvontan magasztos eszmék, de a tömegeket mindig ösztönök és szenvedélyek vezérlik. A legszebb eszme elközönségesül, köznapivá válik, mihelyt a megvalósulás terére lép. Kiváló egyének ismernek eszményeket, tömegek nem ismernek. És így az, a ki ugyanoly távol áll azon föltételektől, melyek az individualismus uralmát biztosítják, mint azoktól a föltételektől, a melyek a szélső szabadság meghonosításával kecsegtetnek, nem áltathatja magát azzal, hogy a jövő század fejlődés valami hihetetlen magas fokot fogna elérni.

JOÓB LAJOS.

AZ 1811/12-IKI MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉS.

(Kiadatlan okiratok alapján.)

Negyedik és utolsó közlemény.¹⁾

VI.

Majdnem öt havi tanácskozás után végre elerték ezt a csekélyke eredményt. De vajon kielégíthette-e a pénzügyminis-tert, kinek csengő ércpénzre volt sürgős szüksége, a rendek segélye, mely nem készpénzre, hanem természetbeli szolgálta-tásokra és sóarak fölemelésére szoltott? Egy zajos kerületi ülés után, mely az egyik tudósító szerint túltett a lengyel ország-gyűléseken,²⁾ elhatározták, hogy a császárnak egyszer s minden-korra³⁾ egy millió mérő búzát, pozsonyi mérőjét 3 frttal szá-mítva, továbbá másfél millió zabot, mérőjét 1 frt 30 kr.-jával, szavaznak meg. E mellett szembetűnő volt, hogy a só 1812-re megállapított mázsánkénti árának 2 frttal leendő fölemelését csak azért szavazták meg, hogy ez a jog őket és nem a kor-mányt illeti meg.⁴⁾ A főrendek minden fáradozása, melylyel a rendeket nagyobb áldozatra akarták bírni — de a mely fára-dozások őszinteségét Mayer kétségbe vonja⁵⁾ — sikertelen

---

¹⁾ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 267. 268. és 269. füzetében.

²⁾ Hoffmann jelentése, 1812 jan. 22. B. ü. m.

³⁾ Eredetileg a rendek azt akarták mondani: «quod in futurum nequaquam subsidia præstare possint.» De rávehetők voltak, hogy e mondat helyébe a következőt tegyék: «citra ulla ex hinc nectendam consequentiam aut obligationem.» *Acta comit.* 18^{11/12}, 266. l.

⁴⁾ Mayer jelentése, 1812 jan. 25-éről, Bécsi áll. levélt. és Hoffmann jelentése, 1812 jan. 21-éről. B. ü. m.

⁵⁾ Mayer jelentése 1812 jan. 28-áról. Bécsi áll. levélt.

- maradt. A válasz mindig az volt, hogy az ország nagyjait senki sem akadályozza abban, hogy többet is fizessenek, de ők, a rendek, többet nem adhatnak.¹⁾ Egyelőre a nádor sem tudott boldogulni. Midőn a rendek előtte ismételték, hogy nagyobb áldozatot nem hozhatnak, röviden csak annyit felelt, hogy erről a kérdésről a főrendekkel fog tanácskozni. Haragja csak akkor tört ki, mikor a rendek küldöttei palotájából távoztak. Ő — így nyilatkozott bizalmasai előtt — soha sem fog ilyen, a nemzetre nézve annyira szégyenletes iratot aláírni. A nádor nagy fokú izgatottságának híre gyorsan elterjedett. Egyes buzgóbb főurak kérve-kérték a követeket, ne kergessék a nádort a kétségbeesésbe. Hisz ő iránta a nemesség nagy hálával tartozik, mert az alkotmány egyedüli föntartója.²⁾

Megeshetik, hogy ezek a rábeszélések, valamint az államsínyről mind sűrűbben föllépett olyféle hirtelések, hogy Ferencz magát nemsokára «Magyarország örökös császárának» fogja kikiáltatni,³⁾ végre mélyebb benyomást gyakoroltak. Annyi bizonyos, hogy a rendek január 30-án, bár nagyobb adományt most sem ajánlottak föl, mégis rászánták magokat arra, hogy a buza beváltási árát 3 frtról 4 frtra, a zabét pedig 1 frt 30 kr.-ról 2 frtra emeljék föl.⁴⁾ Ez a határozat az 1812. febr. 1-i föliratban, a fennálló pénzügyi rendszer elleni újabb tiltakozás kíséretében jutott kifejezésre.⁵⁾ Az engedménynyel a rendek nem sokat kockáztattak. A készpénzbeli járulék megtagadásánál, kétségtelenül, önös indokok is közreműködtek. Mert nem volt egész alaptalan az a szemrehányás, hogy a földbirtokosok, kik magokat csakis természetben való szolgáltatásokra kötelezték, az így emelkedő gabnaárak mellett jó üzletet csinálnak és majdnem kétannyit nyernek, mint a mennyit fizetniök kell.⁶⁾ Az sem nagyon jogos eljárás volt, hogy a

¹⁾ U. a. jan. 27. U. o.

²⁾ Jelentés 1812 febr. 1-éről. B. ü. m.

³⁾ Mayer jelentése, 1812 jan. 28. Bécsi áll. levélt.

⁴⁾ Jelentés 1812 febr. 1-éről. B. ü. m.

⁵⁾ *Acta comit.* 18^{11/12}.

⁶⁾ Mayer tábornok jelentése, 1812 jan. 8. Bécsi áll. levélt. Már ekkor megírta Metternichnek, hogy «mivel semmiféle gabna nem kerül vásárra és neki úgy tetszik, hogy a földbirtokosok az el nem adásra «smalkaldi szövetséget» kötöttek és így később — és ez csakugyan így történt — azzal az ajánlattal fognak előállani, hogy pénz helyett, ter-

nemesség, a gabnaárak és a só megdrágításával, az adó egy részét az amúgy is túlterhelt paraszti és polgári osztályra hárította át. Az egész eljárásnak azonfelül bizonyos humoros színezete is volt. A kormány a bankóczédulák törlesztésére sürgősen és szakadatlanul csengő pénzt követelt, a rendek pedig, mintha csak gonyolódni akarnának, gabnát és zabot ajánlottak föl; mintha ezekkel a beváltási jegyeket eltüntetni lehetett volna.

Mindjárt a február 1-i fölrat megállapítása után egy másik és pedig olyan tárgy fölött kezdtek a rendek tanácskozni, melynek elintézése nem kevésbé feküdt a kormány szívéen, mint a segély kérdéseé. Ismételten kérte ugyanis, hogy állapíttassék meg az az arány, melynek alkalmazásával az utolsó tíz évben fölvett adósságok, az új értékben kifizetendők lesznek. Az örökös tartományokban Ferencz az úgynevezett bécsi skálát léptette életbe. Ezt szerette volna ő Magyarországon is érvényre emeltetni, minthogy rázkódtatások elkerülése végett szükségesnek mutatkozott, hogy a magánadósságok az egész monarchiában egyforma elvek alkalmazásával szabályoztassanak. De mi volt annak a bécsi skálának a lényege? A február 20-iki pénzügyi patens abból a föltételből indult ki, hogy a papir pénzértéke, 1799 óta, az ezüstével szemben csökkent. Ez alapon tehát elrendelte, hogy az 1799 január 1-én innen kikölesznőzt összes tőkeösszegek oly reductiónak vetessenek alája, mely a bankóczédulák fokozatos elértéktelenedésének megfelel, és a melyet a rendelet, az 1799—1811-iki évek összes hónapjaira tekintettel, átlagos számítás alapján, táblázatosan megállapított.*) A bécsi skála alapján eszközölt

mészetbeni szolgáltatást adjanak.» Hager előterjesztése 1812 február 1. B. ü. m.

*) A február 20-iki patens a scálát, a mindenkori cursus alapján, az 1799—1811. évek hónapjaira tekintettel következőleg állapítja meg:

Hónapok	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	1811
Jan.	103	113	116	119	130	134	133	147	190	204	221	469	500
Febr.	103	113	115	119	129	135	132	148	203	209	234	398	500
Márcz.	105	114	114	118	127	134	129	149	206	210	248	331	500
Április	108	114	115	118	129	135	129	152	208	212	252	347	
Máj.	107	116	115	118	130	135	129	160	206	216	276	375	
Jun.	107	115	115	119	131	134	130	163	203	238	333	395	
Jul.	106	115	116	120	132	135	132	184	197	242	315	405	

tőkereductiók segélyével akarták a magánosok hitel- és pénzvviszonyait szilárd alapra fektetni, minden hitelezőnek és minden adósnek meg lévén mondva, hogy mit követelhet és illetve mennyivel tartozik. Meg kellett tehát egy minden ingadozás fölött álló értéket (Währung) állapítani. Ilyennek tekintette a patens a beváltási jegyeket.¹⁾

A bécsi skála elfogadásának kérdése heves küzdelmet idézett elő. A bécsi skála ellenfelei és hívei erejüket a febr. 7-iki ülés izzó vitáiban mérték össze. Vay azt állította, hogy a tőkeleszállításokhoz vagy skálához semmi alap sincsen. Ő sem a beváltási jegyeket, sem a conventiós pénzt nem tekintheti ilyennek. Előbbieket azért nem, mert árfolyamuk ingadozó, utóbbit pedig azért, mert a conventiós pénz majdnem eltűnt a forgalomból és ritkasága azt áruvá tette. Főképen az utóbbi okra tekintettel, ő moratorium megállapítását hozta javaslatba. Vaynak Máriássy segédkezett, ki oda szólott: «magyarázzák nekem a skálát a hogy tetszik, én mindig azt találom, hogy a mögött csalás lappang». ²⁾ De mert még sem zárkózhattak el az elől, hogy a magánjogviszonyok rendezése érdekében valaminek történnie kell, az alsó táblai követek azt kívánták, hogy a tőkeleszállítás csakis az 1805-ik évvel kezdődjék, mert a bankóczédulák rosszabb árfolyama Magyarországon csak abban az évben vált nyilvánvalóvá. A főrendek viszont, úgy mint azt a

---

Hónapok	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810	1811
Aug.	108	115	116	122	133	135	135	160	194	236	299	448	
Szept.	110	115	116	125	132	134	136	170	201	233	310	490	
Okt.	111	115	117	126	131	132	144	176	203	231	314	500	
Nov.	113	115	117	128	132	131	145	175	202	220	346	500	
Decz.	113	118	117	128	133	132	149	184	203	222	405	500	

Szolgáljon például a következő eset: Valaki 1809 julius havában 38,386 frt 15 krt. oly kötelezettséggel vett föl, hogy azt 1812-ben fizesse vissza. Ő neki tehát az adósságát az 1809 juliusi árfolyam szerint, mely 315-ön állott, kell visszafizetnie, tehát a skála szerint 1812-ben 38,386 frt 15 kr.-ért beváltási jegyekben 12,186 frt 5⁴/₅ kr., vagy pedig bankóczédulákban 60,930 frt 29 kr. fizetendő. Tájékoztatásul akkoriban egy átszámítási táblázat is jelent meg, következő czím alatt: *Reductions-Tafel nach der Skala des allerh. Patentes vom 20. Februar 1811. Berechnet von dem K. K. nied.-österr. Regierungsrath und Börse-Commissäre Josef Edlen v. Weber.* Bécs 1811.

¹⁾ Springer id. m. 194. és 195. l.

²⁾ Göhausen jelentése, Pozsony 1812 febr. 7. B. ü. m. Vogel helyett Hager Göhausent küldte ki Pozsonyba tudósítónak.

bécsi skála is megállapította, az 1799-iki év mellett kardoskodtak. A míg továbbá az alsó tábla a conventiós pénzt kívánta a reductio alapjának tekinteni, addig a főrendek, itt is ragaszkodva a patenshez, a beváltási jegyek mellett foglaltak állást. A főrendek azonban nemcsak az udvar iránti buzgalomból védték a bécsi skálát. A mélyebb betekintés elárulta, hogy ők tulajdonképen saját érdekeikért küzdöttek. A két tábla közti vita a hitelezők és adósok küzdelmét tünteté föl. Az ország legelső, leghatalmasabb családjai az utóbbiak közé tartoztak; rájuk nézve a bécsi skála előnyös volt. Miért fizessük mi adósságunkat — így szólottak ők — az alsó tábla kívánsága szerint, mely a legtöbb hitelezőt foglalja magában, csengő pénzben és miért kezdődjék a reductio csak az 1805-iki évvel? Vesztünkre törnek, így panaszkodtak ők, «a jövevények» — a hogy a gazdagabb köznemességet nevezték — birtokainkat akarják kezökre keríteni. Az utóbbiak ugyanis ahhoz ragaszkodtak, hogy az adósság vagy conventiós pénzben fizettség ki, vagy pedig ők, mint hitelezők, adósaik birtokait foglalják le. Ha a főrendek megmentéseket a császár parancsszavától várták, mint a ki előtt régi nemzetségek tönkremenetele nem lehet közönyös, úgy a másik oldalon azt felelték, hogy az uralkodónak mindegy, ha vajon az adót a régibb vagy újabb családoktól kapja meg. Ezeknek a viszonyoknak hatása alatt, a főrendek még az alkotmányt is keserű kifakadásokkal illették, fölemlítve, hogy az nem felel meg a mostani idők szellemének és a mai magyar sem felel meg az alkotmánynak, mert az önosság mindenfelé napi renden van. «Biztosíthatom azonban Nagyméltóságodat» — írja Mayer segédőrnagy, az események gondos megfigyelője, Metternichnek — «hogy az adósok (és ez alatt többé-kevésbbé majdnem az összes barones regni értenődők) a politikai czélok érdekében még sohasem voltak úgy megdolgozva, mint most.»*)

Az ellentétek sokkal élesebbek voltak, hogysem a nyilvános ülésekben kiegyenlíthetők lettek volna. Húsz napi vita után, február 21-én, abban állapodtak meg, hogy az adósok és hitelezők közötti viszony szabályozását egy megválasztandó regnicolaris bizottságra fogják bízni. Előrelátható volt azon-

---

*) Mayer jelentése febr. 18-áról, lásd még 1812 febr. 7-iki jelentését is. Bécsi áll. levélt.

ban, hogy az ellenfelek itt is hevesen fogják egymást támadni.¹⁾ És csakugyan a nyilvános ülések zajos tárgyalásai a regnicolaris bizottság keblében is folytatódtak. A küzdelem heve csak lassanként szállott alább.

Miközben azonban József főherczeg értesítette bátyját, hogy, elnöklete alatt, a regnicolaris bizottság munkálatai jól haladnak,²⁾ Ferencz császár aláírta a rendek 1812. február 1-i fölíratára vonatkozó válaszát. Az uralkodó határozott szavakkal kijelentette, hogy az államnak gyors és bőséges támogatásra van szüksége és így a rendek részéről följánlott és az adózó osztályt terhelő segély nem felel meg a célnak. Még egyszer kívánta tehát a regnicolaris bizottság kiküldését, kijelentvén, hogy a sóárak emelésében nem lát országgyűlésileg megszavazott segélyt. Épen ilykevessé volt a természetbeni adományok följánlásával megelégedve, minthogy csengő pénzre van szükség. Végezetül újból megparancsolta a magánjogviszonyok rendezését és azt, hogy az összes ügyeket márczius végéig elintézzék, hogy akkor az országgyűlés befejezhető legyen.³⁾

Ez volt a márczius 3-áról kelt és ugyanazon hó 10-én kihirdetett resolutio tartalma. Sokkal enyhébben hangzott az, mint az az eredeti leirat, melyet a nádorral Bécsből közöltek és a mely jóval élesebb hangon volt tartva.⁴⁾ Ennek szerzője megint Metternich volt. Különösen szigorú volt a resolutio végső tétele, mely úgy szólott, hogy a király kívánságai sokkal bensőbben összefüggnék népei javával, hogysem bizvást ne remélhetné, miként a rendek, «előbbieik teljesítésével az utóbbi elérésére fognak törekedni és nem fogják a Fölséget ennek az országgyűlésnek berekesztésére kényszeríteni, melynek további együttmaradása csakis az adózó népesség terheinek menthetetlen módon való szaporítására szolgálna.»⁵⁾ A mint a nádor ezt

¹⁾ Hager előterjesztése, 1812 febr. 22. B. ü. m.

²⁾ József főherczeg Ferencz császárhoz, 1812 márczius 1. Bécsi áll. levélt.

³⁾ *Acta comit.* 1811/12 290—301. l.

⁴⁾ Az utóbbi a bécsi áll. levéltárban van.

⁵⁾ A császár resolutiója 1812 márcz. 3-áról, fogalmazta Metternich. Bécsi áll. levélt. Ennek kijelentése szerint: «Das nie, und in keinem Falle zu einem Subsidium geeignete» (ezeket a szavakat Metternich húzta alá) «Salzgefälle würde von Sr. Majestät bereits selbst in

a leiratot kézhez vette, rögtön elhatározta, hogy sietve Bécsbe megy a császárhoz és őt, a Magyarországon uralkodó és a leirat hatása alatt csak rosszabbulható hangulat lefestésével, a resolutio visszavonására fogja rábírní.¹⁾ A nádor hirtelen elutazása úgy Pozsonyban, mint Bécsben ²⁾ nagy föltűnést keltett. A leghihetetlenebb hírek kerültek forgalomba. Míg némelyek az eredeti resolutio tartalmát taglalták,³⁾ addig mások azt beszélték, hogy a nádor a leiratot nem akarja kihirdetni, mert a rendekkel szövetkezve, Wallis bukását akarja kikényszeríteni. A nép alsóbb rétegeiben még azt is mondogatták, hogy József főherczeg kijelentette volna a császárnak, miként vagy teljesítsen mindent és távolítsa el Wallist, vagy pedig ő, a nádor, az engedelmességet, az ország nevében, föl fogja mondani.⁴⁾ Bár elképzelhetetlen, hogy József főherczeg bátyjával szemben, valaha ily hangon beszélhetett volna, az bizonyos, hogy a resolutio megváltoztatása csakis az ő ellenvetései következtében jött létre.

Mindjárt az átalakított leirat fölolvassása után késő éjjelig tanácskoztak az értekezletekben arról a kérdéstről, ha vajon engedjenek-e, vagy sem? Lukácsy, állítólag, fölkiáltott volna: «Ragaszkodom ahhoz, hogy himezés-hámozás nélkül jelentsük ki a királynak: mi ragaszkodunk követeléseinkhez és Ő Felségére bízunk, ha vajon az erőszakhoz akar-e nyulni, vagy sem?» Általában úgy gondolkoztak, hogy nyilván-

---

Anschlag genommen worden sein, wenn dessen Erhöhung nicht hauptsächlich auf dem Volke lastete und übrigens von Allerhöchstdemselben als zweckdienlich befunden worden wäre.» Metternich már január 24-én ezeket írta Schwarzenbergnek, egy bizalmas sürgönyben: «Le sel est d'un autre côté un regale regium duquel les États n'ont pas le droit de disposer; si le Roi donnait dans ce piège en compromettant un de ses droits les moins contestés jusqu'à présent il recevrait des États ce qu'il peut prendre lui-même.» Bécsi áll. levélt.

¹⁾ Leurs jelentése, Pozsony 1812 márcz. 6. B. ü. m.

²⁾ Jelentés, 1812 márcz. 8. B. ü. m. «Die Ankunft des Erzherzog-Palatin hat die ganze Stadt allarmirt.» Egy névtelen naplója: «Nous parlâmes de l'arrivée du Palatin qui n'a pas osé publier à la diète la lettre non — ouverte».

³⁾ Metternich megjegyzi Mayer tábornok márcz. 8-iki tudósítására (Bécsi áll. levélt.): «Der Inhalt der königlichen Resolution wurde also bekannt gemacht».

⁴⁾ Jelentés, 1812 márcz. 8. B. ü. m.

nosan a legnagyobb közönyt és olyan viselkedést kell tanúsítani, mintha a király válaszához a követeknek semmi közük sem volna. «Elhatározatott» — írja Leurs márczius 12-én — «hogy a resolútiót mindaddig nem tárgyalják, míg el nem dől, ha vajon részt veszünk-e az északi háborúban. De ez a nyugalom csakis a vihar korbácsolta tenger időleges szélszendjét jelenti». ¹⁾ Ámde Leurs tévedett a rendek megítélésében, mert ezek korántsem akartak várni, hanem már hozzá is fogtak egy új fölirat szerkesztéséhez, melyben képteleneknek jelentik ki magokat pénzbeli segély szolgáltatására, de készeknek nyilatkoztak az 1813-ra megszavazott gabnaszolgálmányt még ebben az évben, az aratás után, kiadni. Mereven állást foglaltak azon regnicolaris bizottság megválasztásával szemben, melynek hivatása volt a száz milliónyi beváltási jegyek biztosító alapjáról gondoskodni. Midőn Mayer tábornok az ellenállás oka felől kérdezősködött, azt felelték: ily bizottság kiküldése a legkockázatosabb lépés volna, mely magát az alkotmányt is veszélybe döntené. Még oly gondosan kidolgozott utasítás sem óvna meg a bizottság tagjait az udvar és a nádor befolyásától. Mily könnyen mondhatnák aztán az országgyűlés e «kivonatáról» — így nevezték a bizottságot — hogy az a rendek akaratának kifejezője. Épen ezért ezt a tárgyat csakis nyilvános ülésben, az összes követek jelenlétében lehet elintézni. Ha pedig itt az uralkodó kívánsága nem mehetne teljesedésbe, és ez, kényszerűségből, önállóan rendelkeznék, úgy legalább fönmarad a rendeknek az a megnyugvás, hogy óvásukkal jogukat föntartották. ²⁾

A nádornak nagyon nehezére esett, hogy a rendek, az ő különböző fölirataikban jelzett álláspontjuktól a márczius 20-iki föliratban sem tágitottak. ³⁾ «Az utóbbiból» (föliatból) — írja a császárnak — «látni méltóztatik Fölségednek, hogy nem sikerült az egybegyűlt rendeket nagyobb ajánlatra rábírnom, és hogy azok, azon legfelsőbb kijelentésre, miként adományuk sem a szolgáltatás ideje, sem annak értéke tekintetében nem felel meg Fölséged kívánalmának, csakis azzal igyekeztek felelni, hogy az egész gabnamennyiséget még ebben az évben beszolgál-

¹⁾ B. ü. m.

²⁾ Mayer jelentése, Pozsony, 1812 márcz. 14. Bécsi áll. levélt.

³⁾ *Acta comit.* 1811/12. 329. l.

tatni készeknek nyilatkoznak.» «Nagyobb ajánlatot vagy pedig számbajövő pénzüsszeget» — folytatja — «legjobb igyekezésem mellett sem tudtam kieszközölni, mert a követek utasításaira hivatkozással, aggodalmokat fejezték ki, hogy küldöikkel szemben másként el nem járhatnak, másrészt pedig az ország nagy részében meglevő pénz- és gabnahiány mellett nagyobb adomány még a legbuzgóbbak előtt is lehetetlenségnek tűnt föl.» «Nem szenvedhet kétséget» — ugymond a levél egy másik része — «hogyan némely téves fogalom és egy-egy heveskedő ember itt is gátolta Fölséged kívánságának teljesülését, de ne vonjon Fölséged ilyen meggondolatlan kijelentésekből az egész hangulatára, a nemzet gondolkozásmódjára következtetést, mely bármennyire ragaszkodjék alkotmányához, Fölségedhez igaz hűséggel viseltetik, a miről én, ki közöttük élek, naponként megbizonyosodom. Ha nem léptek volna kedvezőtlen körülmények közbe, ha a kedélyek egy részét a hosszú országgyűlés és a rajta tárgyalt ügyek le nem hangolták volna, Fölséged is ékesen szóló bizonyítékokat nyerhetett volna arról.»¹⁾

Mint hogy a nádor a császár részéről az országgyűlési tárgyalások gyors befejezésére és a bécsi skála ügyének kedvező elintéztetésére volt utasítva, arra kérte Ferencz császárt, hogy a subsidium kérdésének eldöntését halasztssa el. Mert máskülönben a rendek figyelme a magánjogviszonyok rendezésétől ismét eltereltetnék és újabb heves viták keletkezésére nyílnék alkalom.²⁾ «Én» — írja Ferencznek — «az ügyet lehetőleg siettetni fogom, hogy az országgyűlés, Fölséged kívánsága szerint, mihamarább befejeztessék.»³⁾ A nádor, ki ennek a kérdésnek mélyreható fontosságot tulajdonított, mert hisz az végeredményben a magántulajdon védelmét és biztonságát érintette, azt ajánlotta a császárnak, hogy helyezkedjék ebben az ügyben Vay álláspontjára. Az ügy elintézése és az országgyűlés berekesztése sokkal gyorsabban bekövetkezhetik, ha kölcsöntőkék visszafizetése tekintetében Vay javaslata sze-

¹⁾ József főherczeg a császárhoz, Pozsony, 1812 márcz. 22. Bécsi áll. levélt.

²⁾ U. o.

³⁾ U. a. Ferencz császárhoz, 1812 márczius 25. Bécsi állami levéltár.

rint moratorium állapíttatik meg és most csakis a haladékok nem tűrő kötelezettségek tekintetében intézkednének. De a nádor nem mert követelőleg föllépni, mert jól tudta, hogy a császár a moratorium engedélyezése javára meg nem nyerhető.¹⁾ Ferencz nem hallgatott fivére szavára, úgy hát az ellentét a kormány és a rendek között tovább tartott és kifejezésre jutott a fölíratok és válaszok szakadatlan sorozatában. Bármily tartózkodás nélkül nyilatkozott légyen Ferencz a magyarok csekély áldozatkészségéről, és jóllehet már késznek mutatkozott arra is, hogy a segély felerészét — 5,250.000 frtot — készpénzben elfogadja, még sem tudott semmit elérni. A rendek hajthatatlanok maradtak és a tiltakozást egyre elülről kezdték. E mellett a külső és belső viszonyok mindinkább kívánatossá tették az országgyűlés berekesztését, hogy az uralkodó és a nemzet közötti viszály látványa ne tárujon föl még hosszabb ideig a világ szemei előtt.

A követek együtttartását csak aggályosabbá tette az a körülmény, hogy minden oldalról nyugtalanító hírek jöttek az orosz befolyásról, mely a rendek engedetlenségét, állítólag, szította. Ferencz e tekintetben, már 1811 december havában vizsgálatot rendelt el.²⁾ Azóta az orosz emmissariusok tevékenységéről mind határozottabb hírek jöttek,³⁾ a mi annál hihetőbbnek látszott, mivel köztudomású volt, hogy orosz-angol ügynökök Bécsben és Gráciban egyaránt fáradoztak azon, hogy Ausztria csatlakozását Franciaországhoz megakadályozzák.⁴⁾ Egy idő óta nyíltan beszéltek a magyarokhoz intézett orosz proclamatiók létezéséről,⁵⁾ melyek az alkotmány és a kiváltságok oltalmát ígérik arra az esetre, ha a magyarok a csárhoz csatlakoznának.⁶⁾ Sőt már arról is tudtak, hogy az

¹⁾ József fhg. Ferencz császárhoz, 1812 márcz. 25. Bécsi áll. levélt.

²⁾ A császár resolútiója (decz. 4.) Hager 1811 decz. 1-i előterjesztéséhez. B. ü. m. «Übrigens werden Sie die Beobachtungen über den angeblichen russischen Einfluss in Hungarn sich besonders angelegen seyn, dabei aber die grösste Umsicht, Klugheit, Bescheidenheit und Ruhe eintreten lassen».

³⁾ Mayer előterjesztése, 1811 decz. 15. B. ü. m.

⁴⁾ A császár resolútiója Metternich 1812 április 15-iki előterjesztéséhez, Bécsi áll. levéltár, és Jelentés 1812 jan. 25-éről. B. ü. m.

⁵⁾ Hager előterjesztése, 1812 márcz. 30. B. ü. m.

⁶⁾ Jelentés 1812 ápr. 24-éről és későbbi jelentése Juricskaynak, Nagy-Várad 1812 jul. 11. B. ü. m.

ellenzék kötelező nyilatkozatokat tett volna az orosz udvar irányában.¹⁾ Ha egyideig kételkedtek is az orosz proclamatiók létezésében,²⁾ úgy minden kételyt eloszlatott az a körülmény, hogy ilyeneket, részint franczia, részint magyar nyelven sokan kaptak.³⁾ Ezekben előre volt bocsátva az a fölhívás, ne tőrjék a magyarok, hogy belölök rabszolgákat csináljanak és alkotmányukat elrabolják, majd hozzátették: «Magyarok! igyekezzetek nemzeti csapataitokat hazájokba visszajuttatni és jussatok egyetértésre az oroszokkal, törökökkel és angolokkal. Magyarok! Az összes nemzetek szemei felétek irányozvák. Gondolkozzatok arról, hogy az, ki magát királyotoknak nevezi, szűnjék meg magát az összes ujságokban Isten kegyelméből császár és királyként megjelölni, mert ő csak az ördög kegyelméből uralkodik».⁴⁾

Habár ilyen lázító iratokban nem volt hiány, Mayer még sem igen hitte, hogy azok eredete Oroszországba volna visszavezethető. Ő azok gyártási helyét Pozsonyban vélte kereshetni, a terjesztőt báró Vécsey, a szerzőt pedig gróf Dessewffy József személyében látta, kik így akarták az udvart megfélemlíteni, hogy a rendek iránt nagyobb engedékenységre bírják.⁵⁾ Bármennyire vitatta azonban Mayer a proclamatiók valódiságát, még sem volt kizárva azok orosz eredete, a mi elég aggodalomra adhatott okot. Szét kellett tehát robbantani annak az ellenzéknek a központját, mely esetleg újabb eseményektől fölizgatva, utoljára meghallgathatja a szakadásra hívó szót. Épen az időtájt jelent meg egy mű (*Versuch einer Darstellung der ungarischen Verfassung*), melyet a rendek, kapcsolatban Piringer és Gustermann megelőzőleg megjelent közjogi fejtegetéseivel, a kormánynak az alkotmány ellen intézett újabb támadásaként fogtak föl. Ma már jól tudjuk, hogy a Mastiaux, bécsi hadügyi udvari titkár szerkesztette ez iratot mind a császár, mind Metternich rosszalásukkal illeték. De erről Pozsonyban mit sem tudhattak, ott csak az a tény volt

1) Hager az áll. cancelláriához, 1812 jan. 20. B. ü. m.

2) Hager előterjesztései, 1812 decz. 25. és 30-áról. B. ü. m.

3) U. a. 1812 febr. 24. márcz. 21. és ápr. 18. B. ü. m.

4) Keltezve 1812 febr. 15-éről. B. ü. m.

5) Hager előterjesztései 1812 márcz. 16. és 30., ápr. 5. és 7-éről. B. ü. m.

nyilvánvaló, hogy olyan magas és befolyásos hatóság, mint a bécsi cenzura, engedélyt adott az említett mű terjesztésére.¹⁾ Ha a bőségesen fölgyult robbanó anyag már ennek az iratnak hatása alatt is lobot vethetett, bekövetkezett akkoriban még egy második balfogás is, melyben az ellenzék egyenesen a követek személyes szabadsága elleni merényletet látott és a mely könnyen a legveszedelmesebb bonyodalmakat idézhette volna elő. Az a nagy föltűnés és izgalom, melyet ez az esemény az országgyűlésen okozott és a mely megerősíté a kormányt az országgyűlés szétoszlására irányzott szándékában, szükségessé teszi, hogy azzal e helyen behatóbban foglalkozzunk.²⁾

Egy idő óta Pozsonyban élt egy Sándor nevű erdélyi ügyvéd, ki a Dessewffyekkel benső összeköttetésben álló Vécsey családot a Bornemissza család elleni öröklési pörben képviselte. Az erdélyi udvari cancellária a pört a Vécseyek hátrányára döntötte el. Sándor azt állította, hogy neki az erdélyi udvari cancelláriát compromittáló iratok vannak kezei között.³⁾ Utóbbi azonban követelte az ügyvéd kiutasítását Pozsonyból és visszaszállíttatását Erdélybe, a közhit szerint azért, hogy száját bedughassák. Hogy már most ő Pozsonyban biztonságban lehessen, Dessewffy a saját nagybátyjának Istvánnak képviseltetését az országgyűlésen reá ruháztatta. De ez nem gátolta meg Sándor kiutasítását Magyarországból és Leurs azt írja, hogy: «az erdélyi Sándor, mint Dessewffy István gróf képviselője sem igényelhet védelmet Pozsonyban, mert a király városaiból azt kergetheti ki, a kit akar».⁴⁾ Sándor azonban, a kiutasítás ellenére is, hónapokig Pozsonyban maradt, a nélkül, hogy az eltávozásra egyáltalában készülődött volna. 1812 február 5-én, estve tíz órakor, hat vármegyei hajdú «a Naphoz» címzett vendéglőben elfogta. De két óra mulatával ismét szabad lábra helyezték. Sándornak legsietősebb

¹⁾ A közelebbieket lásd *A magyarországi cenzura történelméhez* című dolgozatomban, a *Századok* 1898. évfolyamában.

²⁾ Ezt annál inkább szükségesnek tartom, mert a kérdéses, oly nagy föltűnést keltett elfogatas ügye, hiteles adatok alapján, még sehol sem fejtetett ki.

³⁾ Radicevich jelentése, 1812 febr. 25. B. ü. m. L. még: Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezését. I. 258.

⁴⁾ Leurs jelentése, 1811 nov. 17. B. ü. m.

dolga volt a fogságból egyenesen a farsangi multságba menni.¹⁾ Mindjárt erre a hajdúk őt ismét üldözőbe vették. Dessewffy József azonban megsejtve a veszedelmet, Pichler Karolinánál, egy százados állítólagos özvegyénél elrejtette, a honnan aztán Sándor magához a grófhöz költözött át.²⁾ Dessewffy nem hagyta a dolgot annyiban. A február 14-iki kerületi ülésben szóba hozta, hogy Sándor, kit azon a czímen, hogy nem nemes, akarnak láb alól eltenni, már mint egy főur képviselője: úgynevezett nuntius absentium, jogosítva van a maradásra. E mellett azonban bemutatta védecze kérelmét, melyben ez kifejtette, hogy ő birtokos nemes és már 1807-ben mint távollevők képviselője működött az országgyűlésen, most pedig ugyanabban a minőségben salvus conductust igényel.³⁾ Dessewffy hozzáfűzte a figyelmeztetést, hogy az, a mi ma az egyik követet éri, holnap a másikkal is megeshetik.⁴⁾ Minthogy a személynek megtagadta a közbenjárást, Dessewffy Sámuel gróf és Markovits országos követek a nádor közvetítéseért folyamodtak, mert máskülönben elkerülhetetlen lesz ennek az ügynek nyilvános tárgyalása. A nádor kijelentette, hogy ő nem akadályozhatja meg Sándor kiutasítása ügyének az országgyűlés elé vitelét, ha ezt a nevezett követek meg akarnák tenni.⁵⁾ A február 26-iki kerületi ülésen Dessewffy ismét sikra szállott az erdélyi ügyvédért, utóbbinak ügyét a rendek lelkére kötven és kérve segítségöket, mivel azóta védecze ellen már több elfogatási parancs bocsátatott ki.⁶⁾ Az országgyűlés tényleg hajlandónak mutatkozott az üldözöttek pártját fogni.⁷⁾

Sándor időközben Kitseebe ment, hogy ott az Esterházykastélyban gróf Dessewffy és báró Vécsey fáradozásainak eredményét bevárja.⁸⁾ De még mielőtt ügye eldőlt volna, visszatért Pozsonyba és gróf Dessewffy József lakásán szállott meg.⁹⁾ A gróf, többszöri fölszólítás ellenére is, vonakodott Sándort a

¹⁾ Göhausen jelentése, Pozsony 1812 febr. 6. B. ü. m.

²⁾ U. a. febr. 15. és márcz. 4. B. ü. m.

³⁾ Radicevich jelentése, 1812 febr. 15. B. ü. m.

⁴⁾ U. a. Pozsony, 1812 febr. 14. B. ü. m.

⁵⁾ U. a. febr. 15. P. ü. m.

⁶⁾ U. a. febr. 26. B. ü. m.

⁷⁾ Hager előterjesztése, 1812 febr. 27. B. ü. m.

⁸⁾ Göhausen jelentése, 1812 márcz. 4. B. ü. m.

⁹⁾ Sestics rendőr-albiztos jelentése, 1812 márcz. 30. B. ü. m.

hatóságnak kiszolgáltatni. Hager vélekedése szerint most már a nádornak kellett volna közbelépni, pört akasztva Dessewffy nyakába, «nehogy» — mint az idevonatkozó jelentés mondja — «ez még inkább abban a rögeszmében éljen, hogy mint követ minden törvényteleniséget megengedhet magának». ¹⁾ Ugyanazon a napon — márczius 29-én — melyen az udvari rendőri hivatal feje ezeket a szavakat írta, hozzáláttak Sándor elfogatásához, melynek megtörténte előtt alig fél órával kijelentette Dessewffy, hogy ő két töltött pisztolyt tart készen és mindenkit agyonlő, ki az érintett szándékkal lakásába merészkedik hatolni. Ha pedig valaki kételkedett az ily vakmerőségben, kész volt állításaért írásban kezeskedni. Ezt ő, nézete szerint, könnyen teheti, hisz a törvények megadják arra a jogot. ²⁾ De azért óvakodtak, hogy szándéka keresztülvitelére alkalmat nyujtsanak. Sőt inkább kilesték azt a pillanatot, midőn a gróf eltávozott hazulról, hogy Sándort az ő távollétében fogják el. ³⁾ Petényi alispán rendeletére délután 2 órakor ⁴⁾ hat hajdú jelent meg Motkó városkapitány és Trojer szolgabíró vezetése alatt egy lakatos kíséretében, Dessewffy háza előtt. Motkó felelmében nem mert a gróf lakásába belépni. Künn maradt tehát az udvaron és az udvari cancelária nevében, báró Perényi János által az alispánhoz intézett elfogatási parancs végrehajtását Trojerre bízta. ⁵⁾ Minthogy Sándor annak a szobának ajtaját, melyben tartózkodott, belülről kulccsal elzártta, a lakatos nem boldogult a kinyitással. Erre a hajdúk a folyosóra néző ablakot törték be és így hatoltak kivont karddal a szobába. E közben Sándor a második szobába menekült és mikor ennek az ajtaját is erőszakkal betörték, a harmadikba vonult vissza. Mikor látta, hogy többé nincs menekvés, a hatóságra szitkokat szórva, önként nyitotta

¹⁾ Hager előterjesztése, 1812 márcz. 29. B. ü. m.

²⁾ Mayer tábornok jelentése, Pozsony, 1812 márcz. 30. Bécsi áll. levéltár.

³⁾ Nem felel meg a valóságnak Horváthnak — *Magyarország története* VIII., 444. l. — előadása, ki a *salvus conductus* megsértését abban látja, hogy Dessewffyhez csak bizonyos iratok kézrekerítéseért törték be.

⁴⁾ Mayer jelentése, Pozsony, 1812 márcz. 30. Bécsi áll. levélt.

⁵⁾ Hoffmann jelentése, 1812 ápr. 2. B. ü. m. Hoffmann értesítéseit Motkótól szerezte.

ki az ajtót.¹⁾ Motkó csakis a ház kapujában vette át a foglyot és őt az egész városon át, a megyeházára vivén, itt ismét átadta Trojernek.²⁾ A következő napon reggel hat órakor Sándort vasraverték és ugyanakkor egy őrmester és két megyei huszár földözete alatt az erdélyi batárszél felé indították.³⁾ Mihelyt Hager erről értesült, e szavakat intézte a császárhoz: «Fölséged jogos megütközéssel láthatja, hogy Dessewffy és Sándor ellenszegülése és törvénytelen eljárása miatt a legszükségű erőszak alkalmazásához kellett folyamodni és ha már Sándor, törvényhatóságtól törvényhatóságig vasra verve szállíttatik hazájába, Dessewffy is példás büntetést érdemel, nehogy az ilyen megátalkodottság követésre találjon».⁴⁾

Az adott viszonyok között, mikor mindenképpen arra kellett törekedni, hogy az országgyűlés jó hangulatban tartassék, nem is tehettek volna rosszabbat, minthogy fényes nappal egy követ lakásába törtek be. Nemcsak a nádor — ki egyébiránt az elfogatáskor távol volt — mondta meg a császárnak, hogy az országgyűlés nyugalma és biztonságát minden igaz ok nélkül sértették meg.⁵⁾ Még olyan ember is, mint Leurs, kénytelen volt bevallani, miként az egész eljárás olyan volt, mintha csak arra törekedtek volna, hogy legyen Dessewffynek ürügye a rendeket alaposan fölizgatni.⁶⁾ A gróf nem is késett Sándor ügyét országgyűlési kérdéssé tenni, melyből aztán a képviselők személyes szabadságának megsértése címén általános jelentőségű kérdés nőtt ki magát.⁷⁾ Mint annak idejében — 1807-ben — az állásától elmozdított Vay tábornok érdekében, most is, a rendek a mentelmi jog megóvása céljából, fölíratot akartak intézni az uralkodóhoz. E mellett a

¹⁾ Sestics jelentése, Pozsony, 1812 márcz. 30. B. ü. m.

²⁾ Hoffmann jelentése, 1812 ápr. 2. B. ü. m.

³⁾ Mayer jelentése 1812 márcz. 30. Bécsi áll. levélt. és Sestics jelentése, 1812 márczius 30. B. ü. m. Föltűnő, hogy — a mint Dessewffy elbeszéli — az erdélyi kormányzó Sándort, mindjárt hazaszállíttatása után asztalához hívta. (*Dessewffy bizodalmas levelezése*. I. 258.) Tehát az, kit az erdélyi udvari cancellária rágalmozás miatt üldözött, bilincseitől megszabadítva, a kormányzóval ebédel! Bizon, ennek a háta mögött rejtélynél több lappang!

⁴⁾ Hager előterjesztése, 1812 márcz. 31. B. ü. m.

⁵⁾ József főherczeg a császárhoz, 1812 ápr. 6. Bécsi áll. levélt.

⁶⁾ Leurs jelentése, átadattatott 1812 ápr. 12-én. B. ü. m.

⁷⁾ Göhausen jelentése, Pozsony, 1812. ápr. 9-én. B. ü. m.

királyi tábla útján tiszti kereset alá akarták mindazokat vonni, kik Dessewffy lakásába behatolni merészkedtek. Hiába igyekezett a nádor a rendeket ettől visszatartani. Ő tehát azt tanácsolta Ferencz császárnak, hagyjon a törvény útjának szabad folyást, hogy az egész ügy gyorsan véget érjen és a kedélyek megnyugodhassanak. A vádlottak — úgymond — vagy hivatkozhatnak az alispán utasítására, vagy nem. Előbbi esetben fölmentik őket és csak az alispán kerül a törvény elé. Az udvari cancellár parancsa mellett, mely csak az elfogatás eszközzésére és nem egyúttal erőszak alkalmazására is adott fölhatalmazást, őt, a királyi tábla, az érintett körülményre tekintettel, dorgálásban fogja részesíteni. Ajánlotta továbbá a nádor, hogy Dessewffy, ki erőszakoskodásával minden esetre rászolgált a tiszti keresetre, legfelsőbb kegyelemből csak királyi megrovással illettessék. Ily eljárásban a rendek, kik csakis a kövek személyes szabadságának megoltalmazását célozták, megfognak nyugodni.¹⁾ A király rosszulását, a királyi tábla és a rendek több tagjának jelenlétében, csakugyan tudtul adták Dessewffynak. Ő kijelentette, hogy ha tudja vala, miként a császár kívánta Sándor eltávolíttatását, akkor nem szegült volna ellene, mert mi sem érinti őt fájdalmasabban, mint ura kegyének elvesztése.²⁾ A nádor is abban a véleményben van, hogy ha az alispán tudatta volna Dessewffyvel a császár akaratát, ő nem is mert volna azzal szembe szállani.³⁾ A nádor bízott abban, hogy eljárásával oly fordulatot ad az egész ügynek, mely mellett a rendek a pör indítását és a fölirat intézését abba fogják hagyni, minek következtében az egész kérdés békés megoldást nyerhet.⁴⁾ Ő ugyanis, az alispán útján, rá akarta bírni a városkapitányt és a szolgabírókat arra, hogy az általok elkövetett sértésért Dessewffytől bocsánatot kérjenek.⁵⁾ De ebbeli kísérletével nem volt szerencséje, mert kéz alatt más befolyások kezdtek működni. Ezenfelül Bécsben az az áramlat kerekedett felül, mely a rendek eljárás-

---

¹⁾ József főherczeg a császárhoz, Pozsony, 1812 ápr. 6. Bécsi áll. levélt.

²⁾ U. a. ápr. 8. Bécsi áll. levélt.

³⁾ U. a. ápr. 6. U. o.

⁴⁾ U. a. ápr. 8. U. o.

⁵⁾ Leurs jelentése, átadattatott 1812 ápr. 12. B. ü. m.

sát a császár előtt az utóbbi tekintélye ellen irányzott bűnös lázadás képében tüntette föl. Elmondták Ferencznek, hogy a királyhoz ragaszkodókat mélyen megrendíti azoknak a megbüntetése, kik az uralkodó parancsát, semmi veszedelemmel nem törődve, oly hiven hajtották végre.¹⁾ Azzal is igyekeztek az uralkodó kedélyére hatni, hogy elébe tartották, miként a rendek, a vád keresztülvitelével, önkényűleg a végrehajtó hatalom jogkörébe avatkozva, a fiscust, a királynak tulajdonképeni tisztviselőjét a saját szolgáljokká tették és a királyi táblát, mely előtt reszketniök kellene, a saját engedelmes eszközük szerepére alacsonyították le.²⁾ Ilyen besugásokkal szemben a nádor tehetetlen volt. A helyett, hogy Ferencz az ő tanácsát követte volna, megszüntetési parancsot bocsátott ki, melylyel utasította a királyi táblát, hogy a városkapitány és a szolgabíró további üldözésével hagyjon föl.³⁾ A királyi rendelet a megütközés viharát korbácsolta föl. A rendek azzal fenyegetődtek, hogy mindaddig nem mennek ülésbe, míg a megszüntetési parancs hatályban marad,⁴⁾ és április 25-én külön föliratban kérték annak visszavonását, a mire nézve Göhansen megjegyzi, hogy ez az első eset Magyarország történelmében, melyben a bírósághoz közvetlenül intézett királyi parancs az országgyűlés censurájának tárgyát képezi.⁵⁾ Már-már bekövetkezett tehát a helyrehozhatatlan szakadás uralkodó és rendek között. De a nádor el volt tökéelve annak föltartóztatására, mert nem akarta, hogy az elintézésre váró oly fontos ügyek e miatt a kérdés miatt elmérgesítenek. Mindent elkövetett tehát, hogy az uralkodót engesztelőkeny lépésre bírja. Ferencz végre a nádorral ki is jelenteté a rendeknek, hogy az egész ügyet megvizsgálja és döntését ez alapon fogja közölni, jövőben pedig soha sem fog parancsokat az udvari cancellária elnöke útján kibocsátani.⁶⁾ Ferencz csakugyan fölhívta gróf Erdődyt, az udvari cancellárt, az iratok bemutatására és annak föltüntetésére, «miként jártak el az elfogatási

¹⁾ Hager előterjesztése, 1812 ápr. 12. B. ü. m.

²⁾ Leurs jelentése, átadattatott 1812. ápr. 12. B. ü. m.

³⁾ A császár rendelete a kir. táblához, 1812 ápr. 14. B. ü. m.

⁴⁾ Hager előterjesztése, 1820 ápr. 20. B. ü. m.

⁵⁾ Göhausen jelentése, 1812 ápr. 27. B. ü. m.

⁶⁾ Dessewffy József gróf nejéhez, 1812 máj. 1. B. ü. m.

parancs végrehajtásánál, ha vajon terhel-e valakit e körül hiba és hogy mi módon kellene esetleg az ilyenekkel szemben föllépni». ¹⁾ Ő, úgy látszik csakugyan arra a meggyőződésre jutott, hogy a hatóságok nem egészen a törvény értelmében jártak el, mert kívánta, hogy a szolgabíró szigorú dorgálásban részesíttessék. ²⁾

Így végződött az az esemény, mely nagy port vert föl és már csirájában elfojtható lett volna, ha Ferencz korábban hallgat fivére szavára. Az ügy sok időt rabolt el és már nem volt távol a nap — május 12-ike — melyen Ferencz «megváltozhatatlan akarata» ³⁾ értelmében az országgyűlésnek véget kellett volna érnie. Pedig a magánjogviszonyok rendezésének az udvartól sürgősen követelt megoldása még mindig hátra volt. Talán hiba volt, hogy a kormány éppen ekkor rendelte el a sóárak fölemelését. ⁴⁾ Igyekeztek ugyan ezt a lépést azzal indokolni, hogy a rendek részéről fölajánlott segély csekély mivolta kényszerítőleg szabta elő az így támadt hiány pótlását. De ez úton alig bírhatták az országgyűlést, mely kétségbe vonta a király önálló jogát ⁵⁾ a sóárak emelésére, nagyobb engedékenységre. Pillanatnyira úgy tetszett, hogy az ellenzéki vezéreket elbátortalanodás fogja el, mert ép ezekben a napokban írta Dessewffy József gróf nejének: «le nem írhatom előtted lelkem levertségét; kedves Lórim! szomorú idők előtt állunk. Csakis az egyetértés, szeretet, barátság tehetik ránk nézve a jövőt elviselhetővé». ⁶⁾ De az elkeseredett hangulat csak rövid ideig tartott és helyet adott az előbb tanúsított erélynek. A skála fölött megindult tárgyalások csöppet sem haladtak előre és Ferencz, «változhatatlan akarata» ellenére, kénytelen volt az ország-

¹⁾ Ferencz császár Erdődy grófhhoz; 1812 máj. 4. B. ü. m.

²⁾ U. a. ugyanahhoz. Kelet nélkül. Bécsi áll. levélt. (Államtanácsai okiratok.) «Judici nobilium factum illud quod antequam spontaneam Michaelis Sándor resignationem suo modo sollicitasset, ad violentiam hospitii comitis Dessewffiani effractionem processerit, medio administratoris officii supremi comitis serio improbari volo, cujus intuitu cancellaria necessaria disponat».

³⁾ A császár kézjegye Erdődy Ferencz grófhhoz, 1812 április 22. Bécsi áll. levélt. (Államtanácsai okiratok.)

⁴⁾ *Acta comitialia*. 18^{11/12}. 472. l.

⁵⁾ U. o. 485. l.

⁶⁾ Dessewffy József nejéhez, 1812 máj. 1. B. ü. m.

gyűlés együttmaradásának idejét május 19-éig meghosszabbítani. Eddig a napig, a császár parancsa szerint, az összes függő kérdések elintézendők voltak. A nádor hiába fáradozott a subsidium fölemelése érdekében. De legalább azzal a reménységgel kecsegtette magát, hogy a skála kérdésében eredményt fog fölmutatni, sőt meg volt az az elégtétele, hogy a rendeket a bécsi számítás felé közeledni láthatta, mert a tökeleszállítás tekintetében készek voltak az 1799-ik évig visszamenni. Az itt tanusított engedékenységnél meg is állottak és lényegileg régi álláspontjukhoz ragaszkodtak. Határozottan tiltakoztak az ellen, hogy a beváltási jegyek a tökevisszafizetés érvényes alapjául minden korlátozás nélkül fogadtassanak el.¹⁾ Az országgyűlés terve szerint, több osztály alkalmazásával, a conventiós pénz veendő a tökeleszállítás szilárd alapjául. De mert, pillanatnyilag, hiány van elegendő mennyiségű ezüstpénzben, egyelőre minden visszafizetés beszüntetésével háromévi moratoriumot kell engedélyezni.²⁾ A kormányra nézve lehetetlenség volt ebbe a javaslatba bele menni. Mert, ezt magáévá téve, pálczát tört volna a beváltási jegyek értéke fölött, melyet pedig minden áron föntartani igyekezett. Hisz az országgyűlést is tulajdonképen ezért hívta össze.³⁾ Jól tudta ezt a nádor, ki alaposan ismerte az udvar szándékait, ezért figyelmeztette is a rendeket, mily következményekkel járna, ha mit sem végezve, üres kezekkel térnének vissza választóikhoz. «Ámde» — írja a császárnak — «nagyon kevesen jöttek segítségemre és így fáradozásaim sikertelenek voltak».⁴⁾ Bár 1811 márczius 15-ike óta az országban nagy zűrzavar volt, mert sem a hitelező nem tudhatta mit követelhet, sem az adós, hogy mennyit kell fizetnie, a rendek mégis készek voltak a magánjogviszonyok rendezését célzó törvényczikket,

¹⁾ József főherczeg a császárhoz. Pozsony, 1812 május 21. Bécsi áll. levélt.

²⁾ *Acta comit.* 442. l. Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története* czimű mű 213. l. azt mondja, hogy a rendeknek a pénzügyekre vonatkozó nézetei «a kor színvonalán álló tudománynak és gyakorlatnak, a kormány-körökben dívott fölfogásnál sokkal jobban megfelelték».

³⁾ Springer, id. m. 195. l.

⁴⁾ József főherczeg a császárhoz, Pozsony, 1812 május 21. Bécsi áll. levélt.

inkább egészen elejteni, mint az udvar követeléseit teljesíteni.¹⁾ Ily szellemű föliratban ki is akarták véleményöket fejteni és ezenfelül még egy küldöttséget is akartak Bécsbe a császárhoz küldeni, hogy ez élőszóval is kimutassa, miként másképen nem is lehet intézkedni.²⁾ Még föl sem olvastatott a rendek fölirati javaslata a május 20-iki ülésben, midőn Wlasics királyi udvari titkár, éjfél körül, egy királyi leiratot kézbesített a nádornak, melyben ki van mondva, hogy vagy meg hozzák a rendek azt a törvényt, mely a skálát a már kibocsátott rendeletek értelmében szabályozza, vagy ha nem, akkor a tárgyalásoknak egyszer mindenkorra véget kell vetni.³⁾ Ilyen erélyes föllépésre senki sem számított. Egyesek már azt hitték, hogy a helyőrség parancsot kapott a követek szétkergetésére.⁴⁾ A nádor pedig, ki ezt élete legszerencsétlenebb órájának nevezte, ezeket írta császári fivérének: «Fölséged el nem képzelheti, hogy ez a hatalmi szó mennyire megrendítette és mily fájdalmasan érintette a rendeket.»⁵⁾ Úgyde a rendek, meg lévén győződve ügyök igazságosságáról és elveik helyességéről,⁶⁾ most sem változtatták meg nézetöket, bár a császár szokatlan föllépése nagyon kellemetlenül érintette öket. A nádor belátva, hogy itt minden további szó kárbaveszett, éjfél után berekesztette az ülést.⁷⁾ Már meg is érkezett Bécsből Antal főherczeg, ki a Napoleonnal Drezdában tervezett találkozásra elutazott uralkodót, az országgyűlés ünnepélyes bezárásánál volt hivatva, mint királyi biztos, helyettesíteni. «Nem hallgathatom el» — e szavakat írta, mély megindultságában a nádor Ferencznek — «hogy csak nehéz szívvel gondolhatok az országgyűlési tárgyalások kimenetelére, mert azok kilencz havi tanácskozás után

¹⁾ József fhg. a császárhoz. 1812 máj. 21-én, «allein ohnerachtet aller angewandten Mühe war die eminente Majorität dafür, lieber kein Gesetz zu machen, als eine so präjudicirliche Verfügung in selbes aufzunehmen, selbst der grösste Theil der Proceres stimmte dieser Meinung bei und ich blieb allein mit 5 oder 6 Stimmführer».

²⁾ *Diarium*, 1656. l.

³⁾ Jelentés 1812 máj. 26-áról. B. ü. m. *Acta comitalia*, 573. l. Resolutio máj. 20-áról.

⁴⁾ Jelentés 1812 máj. 26-áról. B. ü. m.

⁵⁾ József főherczeg Ferenczhez, 1812 máj. 21. Bécsi áll. levélt.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ U. o.

teljesen eredménytelenek maradtak a magánjogviszonyok rendezése tekintetében. Velem együtt a rendek is fájlalják, hogy Fölséged a jelen viszonyok között nem lehetett személyesen jelen az országgyűlés berekesztésénél. Fölséged jelenlététől és atyai jóindulatától jobb eredményt várhattak volna, mert itt-léte alkalmával legalább világot vethetett volna a tárgyalásokra, de egyúttal megnyerhettük volna a kellő időt a fontos ügy alapos tárgyalására.... A rendek jószándéka mellett létrejött volna az egyezség, ha az ügy előkészítésére és beható megvitatására kellő idő áll rendelkezésre.»¹⁾ Még mindig remélték, hogy a császár nem mondotta ki az utolsó szót és végre mégis csak engedni fog. Senki sem hitt az országgyűlés valóságos berekesztésében és még egy órával az előtt híre járt, hogy Ferencz, Napoleon tanácsára, a rendek javasolta úgynevezett magyar skálát magáévá tette.²⁾ Csakis Antal főherczeg királyi biztos beszéde semmisített meg minden reményt.³⁾ Május 25-én Ferencz Drezdából rendeletet intézett Erdődy grófhhoz, a magyar udvari cancellárhoz, hogy elejét veendő beláthatatlan zürzavaroknak és figyelmen kívül hagyva a rendek ellenvetéseit, dolgozzék ki a hitelezők és adósok jogviszonyára nézve, a pénzügyi patens rendelkezéseivel egyező provizoriumot,⁴⁾ mely 1812 szeptember 1-jével mindenütt életbe léptetendő. Ha az uralkodó európai politikai viszonyokra tekintettel, előbb az államcsínytól visszariadtak, most már el voltak határozva azt, elleplezve kerülő utakon, foganatba venni. Mostantól kezdve Magyarországot nem országgyűlésileg alkotott törvényekkel, hanem egyoldalúlag kibocsátott nyílt parancsokkal akarták kormányozni. Az udvar abban kereste eljárása igazolását, hogy a rendek az állam súlyos szükséghelyzetében, csekélyke segélyen kívül,⁵⁾ kilencz hónapos tanácskozás után, nem nyújtottak semmit sem. A kormány a Magyarországból

---

¹⁾ József főherczeg a császárhoz, 1812 máj. 21. Bécsi áll. levélt.

²⁾ Jelentés, 1812 jun. 5. B. ü. m.

³⁾ Hudelist, udvari tanácsos, junius 1-én a következőket írta: «Heute muss, Gott sei ewiger Dank, der Landtag in Pressburg geschlossen worden sein».

⁴⁾ Ferencz császár Erdődy grófhhoz, Drezda 1812 máj. 25. Bécsi áll. levélt. (Államtanácsi okiratok.)

⁵⁾ A császár resolútiója, Baden, 1812 aug. 9. U. o.

jövő jelentésekre ¹⁾ támaszkodott, melyek azt adták hirül, hogy az ország készségesen meghajlik az új kormányzati rendszer előtt és hogy annak egyetlen zugában sem kell fölkeléstől tartani. Ha az egyik azt mondotta, hogy a követek arcza az országgyűlés bezárásakor csak fájdalmat, zavart és félelmet, de nem haragot vagy boszuérzetet árult el,²⁾ úgy mások határozottan hangsúlyozták, hogy a magyarokat a patensekkel való kormányzás nem fogja meglepni és senki sem fog közülök merészkedni a császár intézkedéseit kétségbe vonni.³⁾ Minden kételyt eloszlatott azonban Rhédey Lajos gróf, a bihari administrator, ki jelentette, hogy Vayt szülőföldjén gyűlölik és hogy a többi «zajongót» sem övezi otthon az a tekintély, melylyel Pozsonyban, az országgyűlésen, büszkélkedtek.⁴⁾ Az ő daczosságokat csakis a főispánok eddigi tétlensége magyarázza meg. «Ezeknek az országgyűlési tüzijáték-mestereknek» — írja Rhédey Hagernek — «nagyobb tekintélyt, több észet és nagyobb hatáskört tulajdonítanak, mint a milyennel rendelkeznek. A jó-érműiek és az uralkodóhoz ragaszkodók száma túlnyomóan nagyobb; azok a vélt országgyűlési hősök sem mindig elvből beszéltek olyan exoticus módon, hanem azért, hogy fontoskodjanak és magokat keresett emberekké tegyék, mert nálunk gyakran a legnagyobb zajongók részesültek előnyökben, nyertek állásokat és kitüntetések, a mi sok kellemetlenségre adott okot és az okoskodók számát bizonyára szaporította. Tiszteletteljesen ismételni merem tehát azt az állításomat, hogy a főispánok kötelességtudó fölügyelete és előkészítő eljárása mel-

---

¹⁾ Öt törvénczikk terjesztetett szentesítés alá, melyek, a subsidium kivételével, csekélyebb jelentőségűek voltak; e törvénczikknek a Ludoviceumra, urbariumra és a határigazításokra vonatkoztak.

²⁾ Hager előterjesztése, 1812 jun. 13-áról. B. ü. m. «Es geht daraus (a jelentésekből) hervor, dass die privilegierten Stände, welche ernstliche Schritte der Staatsverwaltung wider sich vorhersehen, in den gegenwärtigen politischen Verhältnissen Mittel zu sehen wännen, um gegen Ew. Majestät allerhöchste Absichten aufzupochen und sich aufzulehnen, dass jedoch alle übrigen Classen nach einer Ordnung sich sehnen und besonders für die wechselseitigen Privatverhältnisse von Ew. Majestät bestimmte allerhöchste Anordnungen erwarten».

³⁾ Leurs jelentése, 1812 jul. 8-áról. B. ü. m.

⁴⁾ Báró O'Naghten jelentése, Pozsony, 1812 jun. 3. B. ü. m.

lett minden visszaélésnek elejét lehet venni.»¹⁾ Bizonyos, hogy az udvar ellenfelei, a jelenre vonatkozólag, megadással, de egyúttal abban a hitben hagyták el az országgyűlést, hogy nem hiába küzdöttek, mert jönni fognak még jobb napok, a mint-hogy gróf Dessewffy József, az akkori helyzetre vonatkozóssal, azt a kijelentést tette, hogy: «még mindig jobb jövőre nyújt kilátást, ha a király patensekkel kormányoz, mintha magunk ölnők meg magunkat.»²⁾ Bármennyire élcelődtek egyes gúnyiratok a rendek nyakasságával,³⁾ bármily erőteljesen hangoztatta Stein báró, hogy a magyar alkotmány sürgős reformra szorul,⁴⁾ tagadhatatlan, hogy a rendek, 1811 — 12-ben, az ország

¹⁾ Rhédey Lajos gróf Hagerhez. Nagy-Várad, 1812 augusztus 31. B. ü. m.

²⁾ Jelentés, 1812 jun. 5-éről. B. ü. m.

³⁾ Kormánypárti oldalról, a következő német pasquillust terjesztették:

«Baszom a leked, der Landtag ist aus,
Kutya teremtette, nun fahren wir nach Haus!
Neun Monate da gesessen,
Brav gesoffen und gefressen,
Eba!ta, das heisst: diurna verdient,
Wenn's Vaterland nichts dabei gewinnt.
Mit ganzem Pack Schriften die Gassen durchlaufen,
In Sitzungen schrein, wie die Bauern, wenn's raufen,
Dem Bürger sein Zimmer und Wohnung ruiniren,
Wenn's sein kann, auch Weiber und Mädchen verführen.
In Beisein des Königs sich schmiegen und bücken,
Die niedrigsten Reden führ'n hinter seinem Rücken,
Die Vaterlandsfreiheit immer im Munde,
Bereit sie zu vernichten in jedweder Stunde,
Von Sitzung zu Sitzung mit Worten nur spielen,
Den wahren Verlust der Freiheit nicht fühlen,
Toben und schreien von wegen des Salz's,
Der Constitution brechen den Hals,
Die ruhigen Deutschen im Lande verringern,
Um Ruhe und Recht sie trachten zu bringen,
Schuld der Theuerung auf Deutsche nur schieben,
Darum sind die Herren neun Monate geblieben». B. ü. m.

⁴⁾ Stein ezeket írja: «Eine Verfassung, die $\frac{8}{10}$ der Nation in der Dienstbarkeit hält und deren Erwerbsfleiss lähmt, den grössten Theil des Grundeigenthums der Steuerpflicht entzieht, an ihre Stelle einen persönlichen Kriegsdienst setzt, der kein anderes Resultat hat als eine

érdekében, nagy missiót teljesítettek. Az udvarral ellentétbe helyezkedve, mely a döntő csapás mérésére csak a kedvező alkalmat várta,¹⁾ de támogatva Európa politikai helyzete által is,²⁾ halhatatlan érdemeket szereztek magoknak, midőn bátorságukkal és lankadatlan kitartásukkal az alkotmányosság tiszta elvét megmentették. A Napoleonnal esetleg kötendő béke hatása alatt, közvetlen a Prágában végbement alkudozások előtt már megint abban hagytak minden a constitutio megsemmisítésére célzó gondolatot. Metternich javaslatára fölszólította most Ferencz az imént állam- és conferenz-ministerré kinevezett gróf Wallist, hogy a «magyar közigazgatás javítására vonatkozólag a legalkalmasabb javaslatokat» terjessze elő, egyúttal szívére kötven, «hogy Magyarország belső viszonyainak minden reformja az erőszakos rendszabályok minden lehető mellőzésére legyen alapítva.»³⁾ Sajnálátunkra

---

unbeholfene Masse zu sammeln, ohnbrauchbar, unkriegerisch, durch lange Jahre verweichlicht, eine solche Verfassung, kann den Kampf mit übermächtigen Nachbarn nicht bestehen, sie muss auf eine constitutionelle Art oder durch einen Gewaltstreich, z. B. wie 1772, die schwedische Verfassung durch Gustav III., geändert werden.» Pertz: *Das Leben des Freiherrn von Stein*. II. 537. L. még, u. o. 557. l.

¹⁾ Metternich Schwarzenberghez, 1812 jan. 24. Bécsi áll. levélt. «Quoiqu'il en soit l'empereur ne choisira pas le moment présent pour sévir; S. M. J. avec un plan fixe et un calme inébranlable remet la défense de son bon droit au jour qui lui paraîtra le plus propre à cette grande entreprise; la diète sera très-incessamment dissoute, et dès ce moment nous louvoyons en attendant que nos moyens soient prêts et que nous jugerons l'époque venue de frapper le coup décisif.»

²⁾ U. o. «Nous avons commencé par vous parler des affaires de la Hongrie parcequ'elles influent puissamment et d'une manière entièrement indépendante de nous sur nos rapports avec l'étranger; l'empereur vous autorise, mon prince, de vous en expliquer avec un plein abandon vis-à-vis de l'empereur Napoléon; S. M. désire que ce monarque juge en entier notre position intérieure dans un moment où les plus grands intérêts pour les deux empires et pour l'Europe vont se traiter et se régler d'un commun accord, il nous importe de poser des bases solides et nullement illusoires; nous ne voulons pas nous tromper nous-mêmes et nous avons le même intérêt à ne pas induire en erreur le cabinet avec lequel vous êtes chargé de négocier.»

³⁾ Azon fontosságnál fogva, melylyel a magyar alkotmánytörténetre nézve, Metternich 1813 máj. 29-iki, sajátkezűleg szerkesztett és a Wallishoz intézendő kézjegyet ajánló előterjesztése bír, följogosítva

Wallis dolgozata eltűnt.*) Ilyképen képtelenek vagyunk megmondani, miféle értelemben tette ő meg előterjesztéseit. Azonban alig tévedünk, ha a május 30-áról keltezett császári kézjegyben kifejezett mérsékletet a rendek 1811—12-ben kifejtett ellenállására vezetjük vissza. Bizonyára ezeknek a derék férfiaknak köszönhető, hogy Ferencz kénytelen volt, tizenhárom évi alkotmányellenes kormányzás után, a törvényes útra visszatérni, Metternich pedig, ki még 1812-ben készségesen mozdította elő az államcsíny előkészítését, kénytelen volt 1825-ben az uralkodónak azt, a következményeiben oly mélyre ható tanácsot adni, hogy ne kormányozzon többé az alkotmány ellenére, hanem, mint ő mondja, «biztosítson magának az

---

érezem magamat, azt itt közölni. Metternich írja Ferencznek: «Allerhöchstem Befehle zu Folge habe ich die Ehre den folgenden allerhöchsten Erlass an Grafen Wallis in betreff der hungarischen Reform zu unterlegen. Lieber Gr. Wallis! Die Entwicklung des gegenwärtigen politischen Standes dürfte mir bald erlauben, meine hauptsächliche Aufmerksamkeit auf die inneren Verhältnisse meiner Monarchie zu richten. Unter diesen fordert die Lage Hungarns die erste und vorzüglichste Rücksicht. Ich habe mich demnach entschlossen, Ihnen, wie ich es hiermit thue, den Auftrag zu ertheilen, mir Ihre Ansicht über die thunlichsten Verbesserungen der hungarischen Verwaltung zu unterlegen, Sie haben bei Ihrem Vorschlag hauptsächlich von dem Gesichtspunkte auszugehen, dass: 1. Jede Reform der inneren Verhältnisse Ungarns auf die möglichste Vermeidung gewaltsamer Massregeln berechnet werde. 2. Dass bei dem Plane Rücksicht auf die soviel mögliche (e szavakat: «so viel mögliche» maga a császár írta) Beibehaltung anwendbarer bisherigen Formen und Benennungen genommen werde. 3. Dass dennoch die möglichste Gleichheit mit den Hauptnormen, nach welchen der übrige Theil meiner Monarchie verwaltet wird, bezielt werde. 4. Haben Sie in Erwägung zu ziehen, ob eine ähnliche Reform durch oder ausser einem Landtage zu geschehen hätte? die so nöthige Verbesserung des Justizwesens haben Sie in Ihrer Vorarbeit vor der Hand nicht aufzunehmen, da ich die Bearbeitung dieses Gegenstandes bereits eingeleitet habe. Die in meinem Cabinette erliegenden verschiedenen Plane und früheren Bearbeitungen im Sinne einer hungarischen Reform, werde ich Ihnen zur Einsicht und Benützung verabfolgen lassen». Bécsi állami levéltár.

*) Egy Metternich előterjesztéséhez csatolt megjegyzésből kivehető, hogy 1813 máj. 30-án intézték a kézjegyet Wallishez. De ez a császári kézjegy ép oly kevésbé található, mint Wallis dolgozata; nincs meg sem a közös pénzügyi minisztérium levéltárában, sem pedig a bécsi állami levéltárban. (Államtanács okiratai.)

alkotmány határain belül körülbástyázott állást».*) Ha a rendek 1811—12-ben önkéntesen elősegítették volna jogaik megsemmisítését, alig kerül vala többé újabb országgyűlés egybehívására a sor és ezzel eltűnik a föld színéről az a biztos alap, melyen Deák a jogfolytonosság hatalmas épületét föl-emelhette.

WERTHEIMER EDE.

---

*) Beer Adolf: *Kübeck und Metternich*, 33. l. A császári tudományos Akadémia emlékiratainak XLV. kötetében.

ROSKADOZÓ KASTÉLYOK.

Beszély.

E l s ő k ö z l e m é n y .

I.

Borkovics leánya gyanította, hogy ma találkozni fog Petrovics Pállal. Ő ezt az embert szerette, de ez a szerelem reménytelen volt, mert Petrovics Pál megnősül, hisz egy hónap előtt maga küldött neki eljegyzéséről vastag ivoir-papirosra nyomtatott eljegyzési kártyát.

Negyedfél évvel ezelőtt ugyanez a Petrovics Pál szerelmet vallott neki, de ez oly ügyetlenül történt, oly balul ütött ki, hogy az ifjú sértődötten távozott, sőt szülői házáat is elhagyta és valahol Szlavoniában szolgálatba állott. Még most sem tudja, hogy a leány szereti, mert, igazat mondván, csak távozása után lett belé szerelmes.

Petrovics Pál nyolcz nappal ezelőtt visszatért Szlavóniából és közelléte a leányt — a mi érthető is — nem kis izgalomba hozta. De csodálatos, a leány, legalább úgy látszott, hamar visszanyerte nyugalma. A dologban senki sem volt hibás, és ő csendes megnyugvással tűrte sorsát. Szívének rövid regénye be volt végezve.

Midőn elbeszélésemet kezdem, vasárnap volt, márczius végén, és kora reggel. Borkovics leánya templomba készült s azért korán kelt föl. Még sötét volt, midőn ablakán a függönyt félrehúzta. A félhomályban ablakából letekintett a völgybe és a völgy azon részében, mely a domb aljában terült el, szemébe ötlött Petrovics Pál háza, magas tetejű, barnás cserépfedélű egy emeletes ház, az udvar bejáratánál két nyárfa

állott. A völgyben és a dombokon túl még homályos volt, de az országúton, mely a völgy tulsó oldalán huzódik végig, már hosszú csapatokban mozog a nép, a falu népe útban van a templom felé.

E látványnál a leányt különös érzelem fogta el. Mindez a mi szemei előtt kitárult, neki üresnek, dísztelennek és minden báj nélkülinek látszott. Ime — az egész üres völgy ásítózik az unalomtól, együgyűen, sötéten ásítózik; ott távol az országúton a csapatokban haladó népség gépiesen mozog megállapodás nélkül — és Petrovics háza . . . az meg egészen élettelenül áll ott, mintha papirosból volna. Pillantása minden báj nélküli, mert hiszen lelkében semmiféle remény nincsen, mely képes volna életét nem sejtett kéjbe ringatni.

Gyorsan felöltözött, hogy a hajnali misére érjen, a délelőtti nagymisére nem akart menni — mert arra a Körtvélyesi földesúr szokott eljárni és az ő nézése kellemetlen neki. — Elindult hazulról.

A homályos, hosszú és hideg folyosón a szokott csendet találja. Czipőjének halk kopogása a sima mozaikon, ruháinak suhogása, egy pillanatra megszakították ezt a csendet; könnyű léptei és uszályának suhogása gyöngye neszszel hangzottak el a hideg falak közt a néma csendességben. Apja még aludt ilyenkor, de azért a konyhaajtó mégis kinyillott és az öreg Dorka csodálkozva dugta ki fejét a folyosóra: — Hát a kisasszony éhomra megy templomba? — Kissé odább előbukkant valahonnét a komornyik is. Az öreg köszöntés helyett meghajolva és hajlongva kedveskedő és alázatos mosolygással kérdezte: — Nem parancsolja, hogy befogassak? — Nem. — Parancsolja-e hogy legalább aztán kocsit küldjek érte? — Azt sem! — csodálkozik az öreg szolga.

Ludmilla gyalog akart menni; mért épen gyalog, azt maga sem tudta volna megmondani. Csakhamar kívül volt a kastélyon. A tavaszi reggel üde levegője enyelgett arcza körül. A föld a hosszú ideig tartó hó után végre ismét megmutatta arczát, alakját, melyet még nem fődött tavaszi öltözék. Itt-ott a zugban még fehérlik egyik-másik órakás és amott a távolban, a barna dombok látkörén túl, a szürke ködön át még látni havat a zágrabi hegyeken, de itt a völgyecskeben minden tavaszi éledezésben van. Fölébredt a tollas énekesek reggeli csicsergésétől, csevegésétől, énekétől. A sövényeken már

jelentkeznek a verebek, a dombról hallatszik a rigó hangja, apró czinkék mindenfelé csicsergik sipító «cicibe»-jöket és az erdőből e zürzavaros énekbe belekontráznak a harkályok gúnyos «fifi»-jökkel. A varjak is kárognak, a szarkák is krákognak és e hangzavarba belevegyül a kocsizörgés is. Noha nem süt a nap, noha borus az idő és úgylátszik hogy mindjárt megered az eső, mégis van valami vidám a madarak e százféle énekében a kopár föld fölött és a felhős ég alatt, sőt még magában a hangtalan szánokat fölváltó döcögős kocsizörgésben is van valami a mi új. Azonban mindez nem érdekelte Borkovics leányát.

Nem tekintve se jobbra, se balra, sietve haladt az országúton szürke ujjasában, mely oly szépen simúlt derekához és fiatal leányos kebléhez, fején finoman fonott fekete tollal és jáczinttal diszitett kalap, és könnyű lábainak, melyek finom cipőiben kikikandikáltak susogó ruhája alól, lépései nem is hallatszottak a falusiak nehéz csizmáinak és cipőinek csoszogásától.

Amint Petrovicsék háza mellett elhaladt, úgy tűnt föl neki, mintha az ifjú az ablaknál állott volna, de nem nézett arra, hanem csak jobban magához szorította imakönyvét. Előtte néhány férfi pipázott és a fojtós, csipős füst folytonosan arczába verődött. Mögötte több idősebb asszony ment, az egyik folytonosan panaszkodott gyermekeire, a másik férjére, a harmadik — a ki nehezen lélekezett és köhögött — a menyére. Ludmillának e beszéd nem volt tűrhetetlen, mert nem is hallgatott oda. Lelkét mind ez iránt, sőt maga az élet iránt is valami csodás közöny töltötte be. Csak egy vágy foglalta el: hogy minél előbb letérdeljen az oltár hideg lépcsőire, Szűz-Mária régi képe elé. Ismét szorosabban magához szorította imakönyvét és gyorsabban lépdelt tova.

De Borkovics leánya ma nem volt képes imádkozni. Valahogy mindjárt az evangelium után észrevette, hogy Petrovics Pál bement abba a padba, mely a szentély tulsó oldalán állott. Ő, igaz, az egész isteni tisztelet alatt nem emelte föl szemét az imakönyvből, de ez nem ájtatosságból történt. Erőlködött, hogy imádkozzék és olvasott is, de nem igen tudta mit. Az ifjú alakja, a mióta egy futó pillantással meglátta a sekrestye ajtajában, folyvást előtte állott és ő végre mintha csak egyetlen egyet érzett volna, azt,

hogy ott a túlsó oldalon száz ájtatosan meghajlott fej fölött az ő alakja emelkedik ki.

A homályos árnyékban, mely a felhőkből az ablakon át a templomba verődött és itt a magas boltívek alatt félhomálylyá sűrűsödött, az oltáron égő sok viaszgyertya lángjánál, mely a félhomályban elhomályosodva körülötte rezgett, száz ajaknak szünetlen ima mormogása között és az orgona érzhangjainak csengése között bevárta a mise végét, melyet hosszú himnussal és az oltári szentség előtt meggyújtott illatos tömjénezéssel fejeztek be.

A nagyszámú gyülekezet végre megmozdult és kifelé indult a templomból. A nagy templom már üres volt, csak a csend töltötte be, csak néhány öreg asszony csuszott még térden a főoltár körül, a hideg kövön a térdcsoszogást tisztán lehetett hallani. A templomba behallatszott a kúnt összeverődött nép zajongása.

Ludmilla nem tudta magát elhatározni, hogy eltávozzék. Itt valami megkönnyebbülést érzett. A szentély magas boltívei alól rászálltak a tömjénfüst hullámai és mint valami finom fátyol fehér homloka körül tekerődtek és illatosan körülözlötték arcát. Lelkét valami boldogság, valami fény töltötte el, mintha visszamaradt volna valami benne abból a fényből, melyet a nagy oltáron a viaszgyertyák az imént szétárasztottak. Még visszhangzott lelkében az orgonahangok hullámozása, a szentének dallama és keblét valami meleg, boldogító hullámozás töltötte be. Honnét e csendes boldogság, azt nem kérdezte magától.

Kint a zibongó és tolongó nép között várakozott reá Petrovics Pál. Láta a kitárt templomajtón át és gyanította, hogy reája várakozik. Igaz, hogy már semmit sem remélhetett, de ez mégis különös érzést keltett benne. Ime az, kire ő negyedfél évig várt, most a templom előtt áll és őt várja. Tisztában van azzal, hogy reá nézve mindennek vége van, de már magában az, hogy ő vár reá, nagyon kellemes. Már megszűnt bármit is kívánni és neki most elég tudni, hogy kint várakoznak reá, egyszerre rájött az, hogy arcát kezeivel eltakarja és így maradt sokáig, mert neki nincs semmi keresni valója rajta és épenséggel mintha félt volna eléje lépni, mert hiszen ő, reá nézve, az élet komolyságát jelenti. És így e magas, öblös boltívek alatt a szentélyben, hol még

minden telve van tömjén illattal, e félhomályban és csendben áthatva azon édes érzéstől hogy ő várja, úgy érezte, hogy távol van a kérlelhetlen valótól.

És Petrovics Pál?

II.

Az még mindig várta őt. Az ifjú, mert hisz Petrovics Pál még alig huszonhét éves, látván hogy szomszédnője kíséző nélkül van, mint gavallér haza akarta őt kísélni. Titokban azonban az volt a kívánsága, hogy bemutatkozzék mint komoly férfiú, mert hiszen ők jövőben mint legközelebbi szomszédok fognak élni és valóban gyerekség volna, hogy egymást kerüljék azon eset miatt, melyet maga is gyerekségnek mondott. Egyébiránt Petrovics Pál önmagát csalta. Az az ő szerelme tényleg nem volt gyerekség és voltak pillanatok, mikor azt maga is beismerte.

Abban az időben, mikor az az eset történt, mindketten épen az iskolából léptek ki: Ludmilla a nevelőintézetből, Pál pedig elvégezte a gazdasági akadémiát. Borkovics Zsigmond, Ludmilla apja, sokszor meghívta őt magához Dobrovácra, vitatkozott vele nemzetgazdasági kérdésekről és rábeszélte, hogy birtokán kezdje meg a gyakorlati és okszerű gazdálkodást, azonban Petrovics Pál nem állt reá erre, mert előbb apja gazdaságát kellett rendbehozni. És el is volt határozva, hogy otthon fog maradni. És a fiatal ember telve ifju lelkesedéssel, már ábrándozni is kezdett valami «fenséges hivatás»-ról, «üdvös működés»-ről, «fontos szerepkör»-ről, mely reája szülőföldjén vár.

Ilyenkor az ifjú Borkovics leányával is foglalkozott. A fiatalok együtt rajzoltak és zenéltek, Pál énekelt és Ludmilla zongorán kísérte. Petrovics ez időkre örömmel emlékezett vissza. Észrevette, hogy a leányka szeret vele társalogni és ezért néha egy kissé meg is kinozta. Szándékosan néha egy pár napig nem ment át hozzá és a mikor a leány észrevette, hogy végre megint közeledik, maga ment eléje s már messziről szemrehányólag kedvesen kiáltott feléje: — Ó, hol marad oly sokáig. — Volt oly eset is, mikor Petrovics viselkedett ügyetlenül.

Egy alkalommal a halas tavon voltak, mely a park alatt a kiöntésben van. A csónak himbálózott alattok és mikor a leányka egészen váratlanul azt kérdezte tőle: Hogy érezné magát, ha most kifordulnánk és velem együtt kellene meghalnia? — erre ő komolyan és nagyon ügyetlenül azt felelte, hogy egy csepp kedve sincs meghalni.

— Úgy-e velem? — kérdi a leányka gyorsan elnevetve magát.

— Ó, nem úgy, nem úgy gondoltam. Hanem azon volték, hogy mindkettőnket kimentsem . . .

Nem is történt ekkor semmi baj, a csónakázás vígan végződött. De az igazi baleset akkor történt, mikor a leánykának szerelmét bevallotta.

Borkovicshoz látogatóba jöttek valami bárók, atyafiai anyai részről és noha a házigazda Petrovicssal szemben szeretetteljes előékenységeben nem is változott meg, mégis az ifjú észrevette, hogy őt, a demokratát, ezek a jövevény mágnások kevésbe veszik és azért tájékára sem ment a kastélynak. No de ez neki nagyon kinosan esett. Ez időben már nem volt képes Borkovics leánya nélkül élni. Három egész hét elmúlt és a fiatalok csak kétszer látták egymást a templomban. Utóbbi alkalommal kijövet a templomból, Ludmilla kissé elmaradt övéitől, bevárta Petrovicsot és megkérdezte tőle: — mért marad el tőlök és mért nem jön hozzájok. — Az ifjú nem vallotta be az igazat, de ő tudta, mert azt mondotta neki: ne törődjék senkivel, csak jöjjön.

Petrovics mindjárt másnap elment Dobrovácza. A szerelmes ifjúnak nem volt sürgősebb dolga, hanem mihelyt a fenyvesbe értek, hova szándékosan vezette a leánykát, letérdelt előtte. Azonban vagy azért, mert ez a szerelmi vallomás talán még nagyon is korai volt, vagy mert oly váratlanul, oly sebtiben és azért egészen nevetségesen történt, a leányka az első perczen ijedten hátralepett s aztán még egyszer reánézve elnevette magát és azt kérdezte tőle: — Ugyan nem sajnálja az uj nadrágját?

Ez végre is nem volt valami túlságosan barátságtalan eljárás, de szerencsétlenségre Borkovics leánya észrevette, hogy rokonai közelednek, és ő ime előtte térdel. Előtte állt a helyzet a maga egész kedvetlenségében. Szorongatott hely-

zetében egypár élesebb szót ejtett ki és az ifjú sietve fölkel és sértődötten távozott, a nélkül hogy egyetlen szót is szólt volna hozzá, és nyomban háta mögött — mert kiosont a parkból — fölhangzott a leányka rokonainak nevetése. Petrovics azt hitte, hogy őt nevetik (pedig az előbbi jelenetet senki sem vette észre), sőt úgy tűnt föl neki, hogy a leányka is nevet és így mindannyian őt nevetik.

Ez úgy hatott reá, hogy az ifjú elfelejtette az ő «fontos hivatását, üdvös munkakörét és jelentékeny szerepét», s elment Szlavoniába, hol szolgálatba állott.

Természetesen nem tudta, hogy Borkovics leánya rokonai elől elfutott és elbujva a jázmin bokor mögé, utána nézett és zsebkendőjével integetett neki, remélvén hogy vissza fog tekinteni s ő majd nyájasan int, hogy térjen vissza és meg fogja kérni, hogy ne nehezteljen reá.

Egyébiránt a sajnálkozás, hogy ez így történt, a leány részéről nem volt még valami nagy. E perczben a tizenhét éves leánykában nagyobb volt a félelem attól, hogy rokonai nem látták-e a jelenetet. Mennyi kellemetlen van az ilyes gondolatban! Ez aggasztotta egész napon át és folyton azon töprengett, hogyan fog rokonainak szemébe nézni, ha velök találkozik. Csak estefelé könnyebbült meg, midőn látta rajtok, hogy nem tudnak róla semmit. Hanem mikor már e miatt semmi aggodalma sem volt, akkor erőt vett rajta a szomorúság, hogy megkinozza Petrovics Pál miatt. És mikor meghallotta, hogy elutazott és eltalálta hogy miért, sírva fakadt. Most tudta csak, hogy szereti.

Itt nem akarom elbeszélni a szerelmes leány hosszú várakozásának kinjait, csak azt említem, hogy ez idő alatt két kérőt is kikoszarozott és az utolsó télen rábeszélte apját, hogy a városba költözzenek. Meghallotta, hogy Petrovics hazatér.

E közben, hazatérése előtt, megkapta eljegyzési kártyáját.

Ez a hír a leányt nem ejtette kétségbe, nem okozott neki hirtelen fájdalmi rohamokat, nem, és pedig nem azért, mintha talán nem lett volna képes mélyen átérezni az élet mély benyomásait, hanem azért, mert már régen tartott ilyesmitől s erre el volt készülve és így nem volt kitéve azon heves fájdalomnak, melyet a meglepetés okozhatott volna. Minden erősebb érzelme mintha olyan módon hatott volna

reá, mint a hogyan hatott volt az ő legelső nagy érzelme, a fájdalom elhunyt anyjáért.

Mikor anyja a ravatalon feküdt, nem volt olyan korban, hogy ez megrendíthette volna. Akkor még alig volt egy éves. Csak az életviszonyok tanították meg arra, mi az anya és a viszonyok ismeretének növekedésével nőtt benne a bánat érzése is az előtte ismeretlen anya alakja iránt. Nagyanyja, kit «grande maman»-nak hívott, javíthatlan mágnásnő volt, ki nem tudta fiának megbocsátani, hogy egyszerű polgárnőt vett feleségül; kis unokájának jobbkeze két ujját nyújtotta csókra és gyakran szemrehányást tett neki, hogy olyan a tartása, mint valami szatócsnéé az áruasztal mögött. Évek kellettek ahhoz, hogy megértse, mit jelentenek ezek a szavak (anyja kereskedő leánya volt) és csak akkor érzett hideget szívében és zokogott föl vigasztalhatatlanul elhunyt anyja után.

Az örömdetesebb érzelmek is csak lassacskán fejlődtek ki benne.

Apja ritkán jött Dobrovácza, igaz hogy kényeztette, játékszereket is hozott neki, de a kis leányka mindennek ellenére elég hideg maradt iránta. Csak mikor először kisírta magát anyjáért, kezdett többet gondolni atyjára is, és midőn ezután először jött apja Dobrovácza és szokása szerint meg akarta csókolni, megeredtek a kicsikének könnyei (akkor hat éves volt) és átölelte kis kezecskéivel nyakát. És este, midőn apja ismét elutazni készült, kocsijában lelte őt, vele akart menni és nem használt semmi rábeszélés, az inasnak kellett eljönni, hogy elvigye őt és a kicsinyke sikoltozott, sirt, hánkolódott és nem hallgatott a francia guvernántra, a ki egészen kétségbe volt esve kis növendékének illetlen magaviselete miatt és egyre csak összecsapta kezeit és fohászkodott: «mademoiselle» és «mon enfant.»

Minden ellenkezés hiába való volt és a kis szerencsétlennek meg kellett hajolnia az erős izmok előtt. Azok a vas karok, melyek visszatartották, míg apja el nem tűnt szemei elől, durva erejökkel rendkívüli benyomást gyakoroltak lelkére. Ifju lényébe mélyen bevésődött valami gigászi erőnek és a saját gyengeségének érzete. Már akkor mélyen áthatotta a megadás érzete, mintha valami ónsúly nehezednék minden erére.

Úgy látszik, hogy ilyen és hasonló esetek mély nyomot

hagytak egész természetén és lehet, hogy ezért nem fakadt sírva, mikor azt az eljegyzési kártyát kapta. Csak bámult a nagy arany betűkre és erre a szóra «jegyesek.» Igaz hogy egy percze elállott lélekzete és megakadt gondolkozása, de hallgatott, csak ez a szó «jegyesek» lebegett továbbra is szemei előtt, és akkor jelentkezni kezdett nála a megadásnak és az előtte gyermekkorából ismeretes kérlelhetlen erő nyomásának érzete. És e szorultságában és elfogódásában a helyett hogy könnyei peregtek volna, homlokán az izzadság hideg cseppjei verődtek ki.

Nyugodtan maradt, mintha semmi sem történt volna, de e nyugalom alatt mély bánat rejtőzött.

Ezt a nyugalmat érezte magában a leány azon a reggelen, mikor a templomba indult. Petrovics Pál észrevette őt ablakából és látván hogy fejét sem fordítja feléje, azt gondolta: — Nézd csak a büszke arisztokratát! — A fenyvesben történt baleset óta nem is hívta őt másképen. Kezdetben e szokat telve elkeseredéssel ejtette ki. Kaczérnak tartotta, ki csak azért kaczerkodott vele, hogy azután megsértse. No de eszébe ötlöttek oly jelenetek is, melyek ez ellen szólottak. Így egyizben, midőn teljes nyolcz napon át nem jött Dobrovácza s midőn azután ismét arra vette útját, ő a kastély előtt a rózsaaágak mellett várta, de meg sem mocczant és egy szót sem szólt. Arczán valami olyas érzés tükröződött, hogy meg nem állhatta, hogy kezét meg ne ragadja és meg ne csókolja. A leány kirántotta kezét, otthagya és azon a napon többé nem mutatkozott.

Mikor erre is visszagondolt, nem tudta mit gondoljon róla. Most egyébiránt mindezzel mit sem törődött, hisz mást szeretett és azokra az esetekre csak úgy gondolt vissza, mint elég régen elmúlt dolgokra. Azonban mégis csodálatos, noha ő azt gondolta, hogy mindez reá, a komoly férfiúra nézve, most teljesen közönbös, mégis nem egészen így állott a dolog.

Már nyolcz nap óta van itthon és illenék, hogy meglátogassa Borkovicséket s mégis valahogyan huzódózott ettől. Borkovics leányát ismét «büszke arisztokratá»-nak nevezte, azonban már nem elkeseredéssel, és egyre azon gondolkozott, szükséges volna megmutatni neki, hogy az az eset, az a gyerekség már legkevésbbé sem fészélyezi.

A mint a templom előtt várta, leginkább ez utóbbi gondolat forgott fejében. Gavallérságára már alig is gondolt. Tudta, hogy a leány mindig a főajtón jön ki, itt meghinti magát szentelt vízzel a nagy márvány viztartóból s ő a tömegben át a templom főbejáratához előretörtetett.

Sokáig várt reá. Már lecsendesült a nép zivaja, az emberek eltisztultak a térről, csak egy pár asszony járt-kelt a fazekasok bódéja körül, megkongatva a fazekakat és fűrkészve milyen hangot adnak, s egy vak koldusasszony fáradhatatlanul énekelte koldus-nótáját:

«Szánjatok meg adakozók,
Atya isten szolgálai . . .»

és hangja behatott a nyitott széles ajtón át az üres templomba. Borkovics leánya még mindig késett. Petrovics Pál már türelmetlenné is lett s elégedetlenül járt-kelt a téren. Végre a templomból halk léptek hallatszottak, mindinkább közeledve a főbejáratához.

Kissé előbb a nap szétoszlatta a felhőket és most a tornáczos templom egész homlokzata fürdött a napsugárban és Borkovics leánya is megjelenvén a bejárat ajtajában egész fényárban úszott.

III.

A mint egymást megpillantották: Pál a leányt, a mint szendén és szüziiesen lépdél le a lépcsőkön, megaranyozva a nap sugaraitól, és a leány őt, milyen férfias (Petrovics kellemes külsejű, eléggé magas, nyulánk, de azért erőteljes, arcza, hegyesre nyírott szakállal, kellemes, a napfénytől kissé megbarnított) és milyen szép s ott áll a lépcsőzet aljában, a mint köszöntésére kalapját levette — mindketten izgalomba jöttek: a leány azért mert ime közeledik feléje a multnak annyi nehéz napja után — ő meg azért, mert a leányt szépnak találta, szebbnek (a mint bevallotta) mint a minőnek utoljára látta. És Petrovics Pál, Isten tudja miért, zavarba jött. Engedelmet kért, hogy haza kísérhesse, ha . . . nem kellemtlen.

— Miért kérdezi ezt? — felelt a leány. — Hisz mi régi

ismerősök vagyunk. — E szóknál hangja oly különösen csengett, hogy Petrovics Pál nem állhatta meg, hogy egy kissé jobban meg ne nézze. És be kellett vallania, hogy se hangjának csengésében, se tartásában nyoma sincs a kacérságnak. A régi pajzánságot sem találta benne. A leány jelentékenyen megváltozott. Nem volt meg benne az a szeretetreméltóság, melylyel őt annakelőtte fogadta. Ezt előkelőségének tudta be. Ez a nemesi előkelőség ismét egy kissé fölingerelte és azt gondolta magában: «ennek a nemes kisasszonynak meg kell egy kicsit mutatni», kiegyenesedék, hogy tartása hozzáillőbb legyen, s előkelő módon tartva sétabotját, lépdelte oldala mellett.

— Tehát megengedi, nagysád. Igazán örvendek, hogy szerencsém van önt annyi idő után ismét láthatni — mond Pál bizonyos finom szeretetreméltósággal a leány felé fordulva.

— Igen, rég nem láttuk egymást, Petrovics úr — hagyta reá a leány egyenesen maga elé nézve. Szemeit és félarczát eltakarta az árnyék, melyet rávetett kalapjának széles karimája: a langyos tavaszi nap épen arczába sütött.

— És ön, ha szabad kérdezmem, ezt az egész időt jól töltötte? Reményilem kellemetlenség nélkül, baj nélkül, mely különben az embert oly gyakran éri.

— Jól — felelt Ludmilla, és mint az előbb, úgy most sem fordult feléje, azután pedig halkabb hangon hozzátette: — Nincs mire panaszkodnom.

— Az szép, nagyon szép. És hogy szolgált egészsége?

— Az is jó volt, uram.

— Tehát egyszóval nagysád ezt az időt kellemesen, boldogul élte át. Ennek örvendek . . .

Ludmilla hallgatott, csak egy kissé jobban lehajtotta fejét és kalapjának árnyéka most már egész arczát elfödte.

— Igen, boldogul — mondá Petrovics, és ránézvén a leányra, valami bántotta. Íme ez a nemes kisasszony egyetlen pillantásra sem érdekmesíti. Ez végleg fölingerelte (várj csak, várj, galambocskám) s egészen feléje fordulva, így szólt:

— No, nekem sincs okom panaszra. Nem is hinné az ember, minő élet van a mi Szlavoniánkban . . . mikor oda mentem . . . (itt Petrovics Pál szándékosan félbeszakította beszédét). Hisz talán még emlékezik rá?

— Mire, Petrovics úr? — fordult feléje most először a leány.

— Elutazásomra.

— Igen, nem felejtettem el.

— No az szép. Nem felejtette el . . . — Itt Petrovics Pál ismét fölegyenesedett és finom mosolylyal még inkább feléje fordult. — Tehát akkor kegyes emlékezni arra az én gyerekeskedésemre is . . . Ezt a szót «gyerekeskedés» különösen hangsúlyozta és erőtetve nevetett.

Csend állott be.

Ludmilla gyorsabban lépdelt, fejét lehorgasztotta és kalapjának árnyéka ismét egész arcát elfödte.

— Igen, uram, mindenre emlékszem — mondá s hangjában és egész tartásában volt valami határozottság. — No de ne emlegessük többé azokat a napokat — folytatta ugyanazon hangon. — Kérem, ne emlegessük többé. Ez utolsó szavakba valami különös erőt öntött és emellett reánézvén Petrovicsra, tovább lépdelt.

Petrovics meg volt lepette. Nem is gyanította, mi történik a leány lelkében, azt hitte hogy sértve érzi magát és ismét elfogta a bosszuság ez aristokrata hölgy irányában.

— Látom önt ez sérti, no kérem bocsásson meg — szólt az ifjú csipősen.

— Nem sért, Petrovics úr — szólt Ludmilla egészen megváltozott hangon, s azután halkan hozzátette — így jobb.

Petrovics Pál nem tudta mire magyarázza a leánynak ezt a magatartását, nem is értette meg őt, de a leánynak ez a nyájas hangja megnyugtatta és szavait most arra fordította, hogy a szlaviniai életről beszéljen.

Így egymás mellett haladva nem érezték a kölcsönös közelség érzetének kellemét. Mintha közéjük akadályként tolakodnék a nagy Mária templom nagy tornyaival, meg a Kuna hegység közelsége, mely a templom mögött meredeken emelkedett és mintha közéjük terjeszkedett volna, mint valami válaszfal, meg a barna völgy, azután meg a falu házaival és népségével, mind ez mintha zavarná őket.

Azonban a meredek Kuna hegy, a nagytemplom, a görbe utcák, az egész falu mind messzebb és messzebb elmaradt hátuk mögött, a dombok jobbról és balról mindinkább leereszkedtek és az országot az üres völgyön tovább

húzódott és ők ketten érezni kezdték, hogy egyedül vannak.

Az a némi idegenség, melyet Petrovics eleinte a leány iránt érzett mindinkább eltűnt és egészen kellemesen kezdte magát közelében érezni és megszűnt feléje fordulni avval az idegenszerű finom udvariassággal. Petrovics Pál őszinte és szíves lett. Nem volt képes tovább folytatni azon modort, melyen kezdett volt, mert a leány minden alakoskodás nélkül haladt mellette és belőle oly közvetlenség áradott, hogy benne kénytelen-kelletlen is némi szíves indulatot ébresztett.

És Borkovics leánya, kinek Petrovics finom udvariassága és főkép azon modor, melylyel a fenyves alatti jelenetet fölemlítette, fájt, most rápillantván és látván hogy megint olyanná lett, a milyen valaha volt, ismét nyugodttá vált. És a leány mellette lépdelve átengedte magát közelsége, szavai csengése és szívesége varázsának.

Így haladtak a völgyön át, magok sem tudták hogyan és azon vették észre magokat, hogy a kis fensíkon levő erdőcskében vannak, melyből leereszkedik az út az ő völgyecsékjökbe.

Itt az út mellett szemökbe tűnt a füzes, ünnepi nász ruhájában, barkáinak sárgás virágában, míg szomszédai: a szilvafák, távolabb a ripacsos tölgyek, és sima bükkök még mind alszanak, csak a füzes ébredt föl álmából. A füzes fájának bokrain, tetején minden élénk és vidám. A méhek sűrű rajban szüntelen zümmögnek, köztük egy-egy naplopó here is röpköd. A föld a füzes aljában és messze le az erdőmentében mindenfelé be van hintve fehér hóvirággal és sárga kankalinnal. A nap rásüt sugaraival a virágjában díszlő fűzfákra és itt-ott az erdő fájának kopár ágain keresztül köszöntgeti a hóvirág fejecskéit is, meg a sárga kankalint.

Megpillantván e látványt, mindketten megálltak, Petrovics is elhallgatott. Az úton, mely a völgybe ereszkedik, a leány kissé lejebb állt. Míg a kocsúton járt, egyenesen maga elé tekintett és most is úgy állt, hogy Petrovics felé félarczczal volt fordulva. Imakönyvét két kézzel tartotta, mindkét karját leeresztette, úgyhogy ujjasának szegélyét érintették és fölemelt fejjel fölnezt a virágjában álló fára. Szembetűnő volt, hogy figyelt a látványra. Volt valami szívében, a mi erősebben tartotta elfoglalva.

Pál belépése a templomba az orgona zúgó hangjai mellett és a homályos szentélyben lobogó gyertyák világánál; várakozása a templom előtt és most ez a kíséretés — annyi nehéz napok után — mindez úgy tűnt föl neki, mint valami szemeire boruló kellemes álom.

És itt a virágzó fák aljában oly kellemes magát ennek az álmodozásnak átengedni.

Az erős illat, mely a virágzó füzesből langyos szellő szárnyain szétaradt, arczába özönlött, s míg kábitó illatát magába szívta, a lábainál elterülő föld egészen be volt hintve a hóvirágok fehér fejecskéivel és ragyogó sárga kankalin virágokkal, a sima fűznek néhány hajlékony ágacska pedig kinyult az országútra és itt ezek a nászruhájukba öltözött virágos ágacsok a szellő nyugtalan hullámain ide s tova lebegve őt is érintették, ki alattok állott, s hullatták aranyos himporukat, a mely a méhek zümmögő danája mellett, megfűrösztve a nap arany sugaraiban, új illatárral öntötte el arczát és keblére szállott.

Körülragyogva a meleg naptól, ittasan az illatártól, izgatottan az ő közelségétől, fölemelte fejét, hogy még mélyebben belehelje az illatos levegőt, abban a pillanatban, midőn fekete szemeivel a virágzó ágacsok tetején át fölpillantott az azurkék égre, az ékes lombok pajkos szerelemben himbálózva, összeverődve a szélről, erősebben megrázkódtak s valóságos himpor esővel árasztották el arczát. Itt az aranyos virágpor öntudatlanul keresve szerelmi helyet, ajkait csókolgatta. Ekkor az új illatok özönében, új kéjtől titkon összerezzen, a méhek zümmögő éneke pedig egyre tartott.

Ez egész idő alatt Petrovics Pál néhány lépésre tovább állott tőle és lelkében csodás érzések keletkeztek.

Íme ő völegény, ki «mindenesetre szereti jegyesét», itt meg mellette áll az, kit valaha szeretett (most már kétségtelen, hogy szerette). Ő még mindig azon jelenet hatása alatt állott, midőn a leány a napfénytől körülragyogva lefelé haladt a templom lépcsőzetén, megbüvölte őt halk és egyenletes lépése, hangjának csengése, melylyel szeles udvariasságára megfelelt s mindehhez csatlakozott azon új benyomás, melyet most gyakorolt reá, midőn mellette áll ifjan, mint tetőtől-talpig szép leány, illatos légáradat, méhzümmögés, napsugarak

között, fiatal feje fölött virágokkal és virágzó ágacskákkal. Petrovics Pál nem vette le róla szemét.

Ludmilla kellemes külsejű, közép termetű leány volt; középtermetű nőben a női test részei kellemes arányokban, bájos harmoniában egyesülnek. Ruhájának szövete alatt, mely oly kecsesen fogta körül szüzies testét, az ifju szépség fölséges összhangját lehetett sejteni. Nyaka, melynek gyönyörűsége voltát a nyakék nem volt képes elfődni, nemcsak bájos, hanem a szó szoros értelmében remek alaku volt. Arcza sem volt kevésbé szép. Ennek színe és alakja bájos összhangban volt fekete, kissé nagyocská szemeivel és finoman vékonyodó, kissé hajlott orrocskájával, mely plastikain folyt össze az arczczal, kedves vonások huzódtak az ajkakig, ezeken nem annyira szenvedélyesség, mint inkább máskép hódító kifejezés volt.

Midőn őt Petrovics Pál ilyennek látta, elgondolkozott azon, milyen szerelmet érdemel ez a kedves szépség. Igen, ő is valaha szerette, és milyen volt az a szerelem! Ekkor Petrovics is izgalomba jött (ez akkor volt, midőn a szellőcske megrázta az ágakat és a leány fejét fölemelte). Az a bolondos vágy szállta meg, hogy közelebb, egészen közel lépjen hozzá.

IV.

No de ennyire nem jutott a dolog. A második misére menő népség odaérkezése visszatartotta ettől.

— Ugyan mért is hallgattunk el ennyire — szólalt meg Petrovics.

— Oh! — ocsúdott föl a leány. — Menjünk innét. — És nem tekintve vissza Petrovicsra, gyorsan lefelé indult a völgybe.

— Kisasszony, Ludmilla, kisasszony — könyörgött Petrovics.

Neki e perczen úgy tűnt föl, hogy a leány kimondhatatlanul boldogtalan, oly különösen hatott rá fölrebbenése merengéséből, hangja, sőt még a völgybe való lesietése is. Érezte, hogy kell neki valamit mondania, de mit, azt maga sem tudta.

A leány nem nézett vissza.

— Kérem, várjon meg, szólt utána Petrovics könyörögvé.

A leány megállt. Petrovics hamar utólérte.

— Oh! nem is vettem észre, mennyire elmaradt. Bocsánat — mondá, nem pillantva reá.

— Kisasszony, Ludmilla, ne vegye rossz néven, hogy nevén szólítom, Ludmilla kisasszony . . . nincs hozzá semmi jogom, de engedje meg nekem, régi jó ismerősének, hogy valamit kérdezzek öntől . . . Bocsásson meg, de mondja meg kérem, boldog-e kisasszony? . . .

Petrovics Pál hangja tényleg izgatott volt és teljesen elmélyedt gondolataiba. Szórakozottan állt a leány mellett és sétatálcájával az országúton rajzolgatott. E szóknál «boldog-e» megszűnt rajzolni, és ránézett a leányra. Ez elfordult tőle. Hallgattak. — Kisasszony?

— Mire való ez a kérdés, Petrovics úr? — Szólt végre a leány és oly halkal indult tova, hogy alig mozdult helyéből.

Petrovics rögtön belátta, hogy ezt nem kellett volna mondania és ismét fölegyenesedett.

— Bocsánat, kisasszony, ezt nem volt szabad tennem, bocsánat . . . csak úgy jött ajkamra, látván . . .

Itt félbeszakította beszédét és egyszerre azt kérdezte: — És hogyan érzi magát édes atyja?

— Köszönöm.

Ismét hallgatás.

— Hallom, hogy megváltoztatta gazdasági rendszerét . . .

Lefelé haladtak a völgyben. Ekkor mindkettőn kellemtelen érzés vett erőt; Petrovics Pál szemrehányásokat tett önmagának, hogy oly balgán viselkedett, a leány még azt gondolhatná, hogy szerelmes beléje. Ludmillát meg az a gondolat kinozta, nem fődözte-e föl Pál az ő titkát.

— Igen, megváltoztatta — felelt a leány, kerülgetve a sarat és följebb fogva ruhájának szélét.

— S meg van vele elégedve? — kérde Petrovics élénkebben az út tulsó feléről.

— Teljesen meg van elégedve. — Felelt a leány hangoosan, s reánézett.

Szembetünően jókor jött mindkettőjüknek ez a beszéd-tárgy, mert elrejtették belső nyugtalanságukat.

Most Ludmilla félbeszakítás nélkül sorban elmondotta, hogy azelőtt a rengeteg sok cselédség maga nyelte el legnagyobb részét annak, mit a gazdaság jövedelmezett, és alig maradt meg valami belőle. Most cselédséget nem tartanak, de nincs is reá szükségök. Nem nevelnek nagy gulyákat. Apja a szénát még a réteken eladja és a szántóföldeket a parasztok bérbe vették.

Már messze haladtak a völgyben. Szembe fűtt a szellő, mely nem hozott szárnyain illatot. Mindenfelől szemökbe tűnt a kopár föld, kopasz fák, csak itt-ott a kaszálókon fehérlett a korai hóvirág és ragyogott a nap.

Petrovics ekközben határozottan kijelentette, hogy ő saját szempontjából nem helyesli Borkovics eljárását. Ez ártalmas az észszerű gazdálkodás szempontjából, noha megengedi, hogy itt a Zagorjében sokat hozhatni föl mellette. Ezzel az általános nyomor némileg elhárítható, a népen vele némileg segíteni lehet és talán nem ártana, ha a többi zagorjei birtokokon is így tennének.

— Gondolja ezzel segítve volna a bajon? — kérdi a leány.

— Pillanatnyira, kisasszony; de egy pár évtized múlva ott volnánk ismét, a hol most vagyunk. Még a telepítéssel sem járnánk jobban . . . Ez mind csak ideiglenes segítség.

Most az ifjú már túl volt az izgatottságon, de valami öntudatlan, borongós érzelem kezdett rajta erőt venni. Petrovics Pál ezt az érzelmet Borkovics leánya előtt elfojtani igyekezett, nem akart érzelmesnek látszani és lehetőleg nyájas akart lenni. De ez sehoggy sem sikerült neki. Nyájassága ismét finom udvariasságba csapott át. Ismét és túlságosan gyakran szötte beszédjébe a «kisasszony» szót és szüntelenül «kedvesen» mosolygott és magában ugyanakkor azt gondolta: «hogy a manó vinné ezt a tetetést.»

A leánynak is föltűnt ez az udvariasság, de helyzete és állapota olyan volt, hogy ennek valami különös fontosságot nem tulajdonított.

Annyi különböző érzelem rezgett ma át lelkén, hogy már valami szorongó fáradságot érzett. Legjobban szeretett volna már otthon lenni, hogy karosszékebe ereszkedhessék és arcát kezeivel eltakarhassa. És a mennyire előbb lelkében titkon örült az ő közelségén, most mindinkább erősödött

keblében a fájdalom, a mint maga mellett látta. Úgy érezte magát, hogy összetett kézzel kell kérnie, hogy «ne kisérje tovább» «hogy ne kinozza tovább.»

És mind e mellett még a társalgást is vezette.

— E szerint tehát úgy látszik, hogy a szerencsétlenség elháríthatlan . . .

— A mint a dolgok még ma állanak, igenis elháríthatlan.

Pál tovább fejtegette, hogy az emberi társadalom fejlődése a tudománytól függ és a tudomány csak lassan fődözi föl az igazságokat. A világegyetemi és a természeti jelenségek legnagyobb részét még mindig sűrű köd borítja. E ködben, isten tudja, mely irányban haladunk.

— E szerint szó sem lehet az emberiség igaz boldogságáról? — fordult most Ludmilla Petrovics felé, kire szép szemeit emelte.

Már elértek azon helyhez, hol az út diszcserjék és dísfák között a Borkovicsék kastélya felé emelkedik.

— Általában véve, nem lehet — felelt Petrovics, mélyen tekintve fekete szemeibe. — De egyénileg, igen.

A leány csendesesen lesütötte szemét és odalépett a jázmin bokorhoz, melyről egy ágacskát letört.

— Az egyesek is szenvednek — tette hozzá rövid hallgatás után a leányka, nem emelve föl szemeit az ágacskáról, melyet jobb kezében tartott.

— Igaz; de van valami, a mi szenvedéseiket enyhíti és a magában véve szerencsétlen életet megédesíti. Ilyen az a tartós öröm is, midőn két rokon lélek egymásra talál.

Nagy felhő huzódott a nap alá és árnyéka rájuk esett. Ismét kellemetlen hallgatás következett.

Ludmilla földre ejtette az ágacskát és mást szakított le, miközben fejét még jobban lehajtotta. Petrovics szeme előtt fehérlett alabastrom színű nyaka.

Két rokon lélek és hosszú öröm, ismételte gondolatban Petrovics, nézegetve őt, mily gyönyörű ily hajlott helyzetben. Vajon az ő menyasszonya igazán rokon lélek-e vele? Ó mily bolond gondolatok!

Ludmilla lassanként fölegyenesedett. Halvány volt.

— És el hozza-e hozzánk aráját? — Kérdezte, simogatva imakönyve bársonyos kötését.

Petrovicsot ez a kérdés meglepte.

— Nem volna szép tőlem, ha nem tenném — felelé gyorsan.

— És nem sokára lesz az? — kérdezte tovább egyre simogatva könyvecskéjét.

— Szerdán érkezik.

— Szerdán, — kimondva e szót a leány még inkább kiegyenesedett.

-- A viszontlátásra, Isten önnel! — tette hozzá gyorsan és nem nézve többé vissza Petrovics Pál felé, gyorsan befordult a kastély felé vezető kigyózó útra és eltűnt a fiatal fenyvesek csoportja mögött.

Petrovics Pál ugyanazon helyen maradt állva és hallgatózott hogyan távozik az apró kavicscsal beszórt úton. E perczben lelkében összegeződtek a mai találkozás mozzanatai és egy egészbe szövődtek és az egészből kibontakozott valami, a mi előtte mind világosabb és világosabb lett.

— Hiszen ez szerelem. A leány szerelmes — s kis hijja, hogy az ifjú föl nem ujongott örömében. No ez gyönyörűen kezdődik (mosolygott önkénytelenül). Épen oly együgyűen, mint valami regényben.

Még egyszer a kastély felé pillantott és aztán fölemelte a földről a jázmin ágacskát, melyet kevéssel előbb a leány leszakított, és magával vitte haza.

V.

Noha Petrovics Pál együgyűségnek nevezte mai felfödözését, ez az együgyűség mégsem hagyta nyugodni. Még délután is folyton visszatértek gondolatai mai találkozásukra. Szobájába vonult és itt egyik szivar után a másikra gyujtott. Különben is unalmas márcziusi délután volt, a milyen falun szokott ünnepnap lenni. Minden a maga helyén pihent és szunnyadozott. Az ég ismét beborult és hűvös szél kezdett fujni. Az országút üres, elhagyatott, a völgy félhomályban, a hegyek egészen sötétek: hátuk mögül egyre-másra uj meg uj sötét felhők kerekedtek és terjedtek szét. Petrovics egyre füstölt, kitekintett az ablakon, hallgatózott a kályhában ropogó tűzre és unatkozott. Maga a mai találkozás, a mint érezte, nem a legkellemesebben hatott reá. Mindenben

volt valami a mi megzavarta. Mi, azt nem tudta. És mindamellett kénytelen volt róla gondolkozni. Előtte megújult mai találkozásuk minden árnyalatával. Élénken visszaemlékezett minden csekélységre s leginkább foglalkoztatta az elválasztási jelenet.

— Angyalom, ez utóvégre is érdekes volna. Minek? Honnan ez a bolond gondolat! — Önmagát korholta. Nem szándékozik semmi ostobaságot elkövetni (ha mindjárt az a leány bele hal is szerelmébe). Hála Istennek, életének útja ki van már jelölve és ő ezen az úton akar haladni és munkálkodni. Különben is lehet, hogy mindez csak káprázat, lehet hogy ő helytelenül fogja föl.

— Erről az embernek meg is kell győződnie. — De azt nem kérdezte magától, mi szüksége van neki, a vőlegénynek, erre a meggyőződésre.

— Igen, erről még meg kell győződnie — suttogta gondolatokba merülve.

A mint így az ablaknál állott, egyszerre észrevette a ház előtt a dobrováczi komornyikot. A köpcös kis Hreszták Mihály az országútról házuk felé iparkodott. Petrovics Pál megörült neki. Szerette ezt az embert, ki dudolva és énekelgetve járt-kelt Dobrováczban és ifju kora is kedves emlékekkel fűződött hozzá.

Petrovics szülői parasztok voltak, de terményekkel kereskedvén (trafikon kezdték) takarékoskodva és nélkülözve meggazdagodtak és a világ őket megbecsülte: néhanapján egy kis dáridóra urak látogattak el hozzájuk, a parasztok tanácsért jártak az öreg Petrovicsához, feleségéhez pedig gyógyszerért hideglelés ellen. A komornyik is mindennap eljárt hozzájuk állítólag szivarért, de valójában azért, mert nem tudott nélkülök élni. Az ebédből félretette az ő részét a pecsenyéből vagy süteményből, papirosba gyöngyölgette s elhozta a gyermekeknek, játszott velök és az öreg Petrovicscsal kötekedett. Védsszentjének ünnepét, névnapiját, sz. Mihály napját, réges-régtől fogva náluk ünnepelte, elmesélve régi történetkéket a «hét hollóról», az «elbűvölt királyleányról», a «grófról és szolgájáról» és elénekelve nem épen a legszebb dalokat. Szeretett panaszkodni uraságára, de hű volt hozzájuk, a hitről nem nagy tisztelettel beszélt, de ha bajba került, eljárt gyónni, sőt egyízben fogadalomból a Máriabisztriczai bucsujáró helyre is elzarándokolt.

Nagy zörgéssel mászott föl a lépcsőkön, még az ajtóban volt s már is kötekedett az öreg Petrovicscsal: Tessék ez az ember választmányi tag, községi képviselő és olyan lépcsőket készített, hogy az ember majd kitöri rajtok a lábát . . . Ugyan barátom, ki választhatott meg téged községi képviselőnek? — ezzel fordult meg az öreg az ajtóban.

Petrovics Pált németül köszöntötte s tisztelettel átadott neki egy névjegyet a dobrováczi uraságtól, aztán rögtön átment a szoba másik végére és nem mulasztotta el, hogy meg ne emlékezzék boldogult apjáról. Milyen ember volt az, soha nem fogja neki megbocsátani (mondogatta az öreg), hogy nem tanította, most legalább is kanonok volna, így pedig kínlódik, mint a marha.

— No, gyönyörű kanonok lett volna az olyan emberből, ki nagypénteken sem böjtöl, és templomba sem jár — mondá nevetve az idősebb Petrovics, miközben szemüvegét orrára tűzte, hogy lássa, mit ír a földesúr.

Az öreg Petrovicsnak hizelgett, hogy fia oly előkelő urakkal társalkodik. Ő maga is nagyra volt vele, ha úri asztalhoz volt vendégül hívva és dicsekedett egy ügyvédnek ősrégi szomszédjának barátságával, ki ebédre hívogatta magához s vele beszédbe ereszkedett s kinek ő viszont váltokat irt alá. De az öreg Petrovics óvatos ember volt: alázatosan hajlongott az urak előtt, de arra is volt gondja, hogy ismeretségekéből hasznot huzzon. Apró ravasz szemei figyelmesen pislogtak a világba. Hatvanéves létére még jó karban volt, csak arcza volt ránczosabb és gondterhesebb kelleténél . . . Fiát becsülte és mióta ez magának száz-ezer forintos menyasszonyt talált, azóta épenséggel büszke volt reá.

— És te, eljársz a templomba és ott vered a melleidet, «én bűnöm, én bűnöm», a szenteknek csak hogy le nem harapod a lábait és a templomon kívül káromlod a szenteket, feleségedet kinzod fukarsággal, és csak pénzt kuporgatsz — felelt az öreg Petrovicsnak a komornyik.

— És én neked azt mondom, hogy templomba is kell járni és imádkozni is kell.

— Hát persze, meg hosszú prédikációkat hallgatni, és mindig ugyanazok maradtok . . . soha ki nem bujtok a régi bőrből.

— Hallgass, hallgass, te vén istentelen, majd jó lesz megint a bisztriczai szüz Mária.

Petrovics Pálnak unalmas volt ezt hallgatni. Már sokszor hallotta ezt, mindig egészen ezeket a gondolatokat, ezeket a szókat, ugyanezt a vidám kötődést. Petrovics Pál Borkovics után kérdezősködött.

Az öreg megköszörülte torkát és elkezdett a földesuráról nem épen a legszebben beszélni. — Ugyan, hová vezet az ilyen gazdálkodás (tüzeskedett a kis öreg, egész másképp volt mikor még ő intézkedett). Szegény, öreg napjaira még meg fogja érní, hogy elveszti azt a százhusz forint nyugdíját is, a mit neki a boldogult kegyelmes asszony adományozott. És mi lesz akkor belőle ilyen öreg korára? Vigye a manó ezt is. Mért is busuljon az ember ezen az életen! Az egész élet úgy is keveset ér. Hisz nem drága a madzag s te majd megengeded nekem (fordult az öreg Petrovichoz) hogy azt fölkösse arra a te vén fűzfádra ott (és a komornyik kezével mutatott az ablakon keresztül a völgybe), talán nem fogod sajnálni, ha velem együtt a patakba dől, már ugyis vén és nem ér két krajczárt.

Az öreg nem mondott igazat. Rémségesen félt a haláltól. Ha valami járványos betegség mutatkozott, elbujt, és ha beteg volt, sirt a félelemtől, hogy meghal.

Petrovics Pál otthagya az öregeket és Dobrovácza ment. A földesúr kérte hogy jöjjön. — Igaz — irta neki Borkovics — ön még nem tisztelt meg engem látogatásával, de én nem nézek erre, mert mi földiek és reményilem jó barátok vagyunk.

VI.

A völgynek egész nyugati részében, messze dél és éjszak felé a síkságon a dobrováci kaszálók és szántóföldek terjedtek el, a dombokon pedig az erdőségek. A völgy keleti részében a dombok irtványain helyezkedtek el a falusi házak és az országút innen egyenes vonalban a völgyön át a dobrováci kastélyhoz vezetett, mely lent a hegyalján egy kis fensíkon emelkedett homlokzatával a síkság felé tekintve, melyen át kis patak csörgedezett mindkét felől fűzfákkal és bokrokkal körülvéve.

Ez egyike volt a legnagyobb birtokoknak Zágorjében. A Borkovicsok úgy vagy százötven év előtt jutottak e birtokhoz házasság útján és pedig az egyik feléhez; a másik fele báró Ehrenfelsz József útján, ki az ifjabbik leányt vette el, az Ehrenfelszekre szállott.

A Borkovicsoknak ezen fölül alsó Zágorjében Polyanovcen volt saját családi birtokuk, a hol Dobrovác mostani földesura is lakott anyjának haláláig. Mikor ez meghalt, eladta Borkovics Zsiga eladósodott családi birtokát és megvette báró rokonától Dobrovác másik felét, melyen nagy költséggel szépen berendezett gazdaságot vezetett.

Petrovics Pál a dobrováczi uraságot elég jól ismerte, ismerte Ludmilla nagyanyját, Marietta urnőt is, ki született grófnő volt. Mint fiú gyakran találkozott vele, mikor fején főkötő, pápaszemesen és nagy imakönyv az ölében Pregradba kocsizott szent misére, görnyedten ült régi batárjában, melybe oly silány majorsági lovak voltak fogva, hogy csak néha-néha és nagy nehezen koczogtak, különben mindig lépésben mentek. Az öreg asszony félt a fiatal tüzes lovaktól. Mint özvegy teljes husz éven át Dobrovácson élt körülvéve vagy nyolcz leánycseléddel és ugyanannyi macskával. A gazdaságnak nem nézett utána, egész fölügyelete ablakaira szorítkozott. A mit itten észrevett, azt nem felejtette el, azért mindenki kerülte ablakjai tájékát. A gazdatisztek neki csak parádéra valók voltak, mindennap elő kellett terjeszteniök jelentéseiket, melyeket ő nagykegyesen meghallgatott... Volt irnoka is, a ki szolgálata mellett szerelmes leveleket írt a leányoknak; volt ügyvédje is, ki minden pört elvesztett; volt mérnöke is, ki szüntelen terveket rajzolt, de soha semmit sem épített, mert az öreg úrnőnek valami vén banya azt jövendölte, hogy meghal ha valamelyik építkezése (Isten tudja melyik) elkészül. Mellette nőtt föl unokája Ludmilla, kinek anyja korán meghalt, apja nem tudott megférti a «kegyelmes asszonynyal», édes anyjával, és azért alsó Zagorjében lakott.

Ludmilla nagyapja pörös atyafi volt. Legszebb éveit mint követ valamelyik keleti udvarban élte át, hol igen békeségesen működött, de midőn titkos tanácsosi cízzel hazajött, egyenetlenkedő életet kezdett élni rokonaival, az Ehrenfelszekkel. Csupa civakodásból átalakította a kastélynak tulajdonát

képező felét, daczból a folyosót kirakatta mozaikkal és feje fölött gót tornyocskát emelt, melybe harangocskákat helyezett el, szándékában volt ledönteni a régi gazdasági épületeket, új kutakat ásni. És nyughatatlanságában ki tudja mit nem kezdett volna, ha bele nem avatkozik a halál.

Sokat beszéltek Borkovics Károlyról is, Ludmilla dédapjáról, ki mint a materialisztikus irányzat követője, gyönyörködött Holbach *Système de la nature* és Helvetius *De L'esprit* című műveiben. Ugyanez a Károly családjával saját négyes fogatán elment Párisba és mint sok más horvát aristokrata (noha a Borkovicsok köznemesek voltak, mégis befurakodtak a főnemesség soraiba) a császárság idejében ott élt, pénzt nem kimélve. Napoleon bukása előtt el is költözött az árnyékvilágból és özvegye Lucia, fiával együtt postakocsin tért vissza hazájába.

Petrovics Pál már befordult a Dobrovácztól felé vezető fásorba. A szél elállt. A felhők oszladozni kezdtek, itt-ott már a tiszta eget lehetett látni, a nyugaton széteszlott felhők közt gyöngye halvány sárga fény tört át és szétáradt a dombokon és völgyön.

A fiatal ember nyugodtan közeledett a kastély felé, úgy hogy még maga is csodálkozott nyugodtságán. Midőn ezelőtt három évvel szokott volt Dobrovácztba menni, nem tudott megszabadulni valami állandó izgatottságtól, mely elfogja az embert, ki nem szokott társaságban forogni, ha előkelő házba megy. Ő akkoriban Borkovics földesur előtt még zavarba jött, rendkívüli tiszteletet tanúsított iránta és nem jutott eszébe, hogy életmódjáról magának véleményt alkosson. No de a tapasztalat és a három éves múlt megtette a magáét. Most Borkovicsra gondolva könnyed, kedélyes mosoly rezgett ajkain. Belsejéből eltűnt az a titokzatos, valamikor fönséges fátyol, mely akkoriban Borkovics földesurat körülövezte, mert ez az úr az ő szemében egyben-másban csodás, de különben jó ember volt.

Borkovics régente sport kedvelő és a bécsi «Jokey-klub» tagja volt, a futtatásokon sport ruhában jelent meg s lovai hosszú, nyíratlan farkukkal keltettek föltűnést. Néha viharosan is élt, de ekkor rendesen visszatért falusi birtokára a magányba. A legutóbbi időben vegetariánus lett. A mulatságokkal fülhagyott, de vadászni még el-elmegy magával hűrczolva az öreg

komornyikot, ki ifjabb éveiben soha puskát nem vett a kezébe. Különösen szereti a sakkot; evvel kinozza leányát. Egyszer elment Gráczbba, hogy egy híres amerikai sakkozóval játszóék, ki bejárta a világot babérokat aratva és Gráczbba is ellátogatott.

Petrovics Pál tudta, hogy ma áldozata lesz Borkovics sakk szenvedélyének s ettől félt is. Valamikor Ludmilla kedvéért föláldozta magát. Ez hozzájuk jött, melléjük állott és Pál hallgatta lélekzését, magába szívta a róla áradó illatot, megittasult közelségétől és egészen boldog volt, mikor feléje hajolt. Most minderre visszaemlékezett.

— Majd meglátjuk, meglátjuk — suttogott magában a fiatal ember, Borkovics leányára gondolva.

Most eszébe ötlött kedves arája, közeli házassága és átérezte helyzetének komolyságát és a fordulónál midőn előtte föltárult egész szélességében a kastély, kis hija, hogy nem mondta önmagában: milyen egészen más emberré lett. És valóban azon emlékezetes fenyves mellett minden fölgerjedés nélkül ment el. De mikor Ludmilla ablakához ért és akaratlanul oda pillantott — minden szívvére fejébe tódult. Az ablaknál Ludmilla állt s valószínűleg nem vette észre közeledését, mert a mint megpillantotta — föltűnően elfordult. A leány halványnak tűnt föl.

VII.

Mikor Petrovics Pál kilépett a dobrováczi kastélyból, a nap már lealkonyodott, csak az ég piroslott még. A légkör telve volt szürkés párakkal, észak felé az erdő fölött magasan fönt a sötét ködös légkörben hosszú sorokban hol emelkedve, hol leereszkedve egy varjuserreg röpködött csendesen és nesz-telenül. Nyugaton a lángolóan pirosuló ég aljáról gyöngye esti pir áradozott szét, mely a völgyön túl fekvő hegyen verődött vissza és előrehatolván a sötét erdőben azt kissé megvilágította és onnét az esti pirtól gyöngén megaranyozott erdőcskéből áthallatszott a rigó kedves hangja, mely szétáradt az egész völgyecskében.

Petrovics most különösen érezte magát. Valami titokzatos érzés huzódzott belsejében, mi volt az, maga sem tudta. Borkovicsnál nem volt tovább maradása. Homályos,

tompa érzés vett erőt rajta. Gondolkozása is hasonlóképen tompa volt. Nyolcz játszma sakkot játszott, nyolczat vesztett el. Ő nem jött hozzájuk. Kimentette magát fejfájással. Ez Petrovics Pált az egész idő alatt nyugtalanította. «Ime, ő nincs itt», «mért nem jön», és sehogy sem tudott ettől a gondolattól szabadulni.

Dobrováczban óriási változást talált. Három év előtt itt még élénkség uralkodott: a földesuri udvarban tehenek bőgése, borjak bégetése, lovak nyerítése, sertések rőföge; a cselédség kiáltozása, éneklése, nevetése, fütyörészése; kácsák lármáztak, ludak gágogtak, tenger sok tyúk kárált, kakasok kukorékolnak, gyöngytyukok kellemetlenül kiáltoztak, az egész udvarban keresztül-kasúl rátartósan, büszkén járt-kelt a cselédség.

Petrovics Pál most itt teljes csendre talált. Mintha a kopár erdőből, mely a háttérben fődte a dombokat, ide hömpölygött volna a mély csend, hogy mint valami üres árnyék betakarja az udvart és a gazdasági épületeket.

Egy ismeretlen, körülbelül tizenöt éves legényke, kabátkában, mely a libériájához tartozott és szembetűnőleg kelleténél nagyobb volt, jött Petrovics Pál elé a folyosóra és mondá, hogy «csak tessék a vendégszobába, az úr már várja.» Borkovics is előjött s nagyúri kézmozdulattal lesöpörve orráról a czvikkert, mindkét kezét nyujtotta neki. A földesúr kissé megváltozott. Szakálla jócskán megöszült, szembetűnőleg megöregedett, de azért nem görnyedt meg, mozdulatai még ruganyosak voltak.

Noha a földesúr egy szóval sem árulta el gazdasági bajait, se nem panaszkodott a rossz időkre, Petrovics Pál még sem menekülhetett e család pusztulásának érzetétől. A családi arcképek egész gyűjteménye, mely a fogadó terem falait elfoglalta s melyből a család ősei megbarnult kereteikből reája báméskodtak, csak növelték benne ezt az érzetet. Petrovics Pál, a mint nézte Borkovics öregapját, a materialista Károlyt, a ki itt büszkélkedett a XVIII. század divatos ruházataiban, borotvált arcczal, simára fésült czopfós hajával, és nejét Luciát toupet-frizurájával — kis hijja, hogy meg nem haragudott a pazarlóra.

Borkovicson azonban semmi aggodalom sem látszott. Petrovics Pálnak szembetűnt, hogy a gazdasági kérdéseknek

már nem tulajdonít olyan fontosságot, mint azelőtt. Szavaiából bölcsészeti fölfogás rítt ki. Úgy látszott, kevésbé veszi a külső fényt és másban keresi az ember boldogságát. Azonban mindez nem volt képes enyhíteni azt a kellemetlen hatást, melyet Dobrovác puszta-sága Pál lelkében előidézett. A fiatal embernek, a mint Borkovicsot nézte, csodálatosnak látszott, mily érdeklődéssel kísér minden huzást a sakkmezőn. Ő pedig sehogyan sem tudott belemelegedni a játékba. Eszébe jutott, hogy pár éve hogyan szokott volt Ludmilla ez asztalka mellett állni. Most visszaemlékezett forgolódására, majd pillantásaira, szavaira, mozdulatára. Kérdezte magától «mért nem jön most» és gondolatai elkalandoztak a messzeségbe. Magának Borkovicsnak is végre elment kedve a sakkozástól, látva mily rosszul játszik a fiatal ember, és Petrovics Pál fölkelte és csakhamar búcsúzott. Elment a leány ablaka alatt, anélkül hogy feléje nézett volna. Valami üzte, hogy társaságot keressen, hogy megszabaduljon érthetetlen, kellemetlen érzelmeitől. Már arra határozta magát, hogy egyenesen Pregradába megy, de nagybátyja házához érve, mást gondolt.

A mint néhány száz lépésnyire az országról a dombon megpillantotta az ő vén házközösségi lakukat, a mint az a még lombtalan gyümölcsfák közül feléje tekint, mintha egyszerre kinyílt volna előtte a mult könyve gyermekkorának jeleneteivel. Ezek a képek a házközösségi élet színeivel voltak kirajzolva. Előtte váratlanul ismét megjelentek a hosszadalmas téli esték s velök a nagy házközösségi szoba, melyben minden istenadta nap zörögtek a fonókerek, pörögtek az orsók, gombolyítottak, kosarakat fontak, meséket meséltek. Aztán azok a karácsonyi ünnepek, «a betlehemi istállócska» körüli vigasságok, majd meg a farsangi tréfák, a közös vendégeskedések és azok a hosszadalmas közös esti imádságok, melyek a «miatyánk»-kal kezdődnek és a «négy utolsó dolog»-gal végződnek — melyek mellett a gyermekek többnyire már félig elszunnyadtak. Petrovics Pál érezte, hogy valami hívogatja, hogy ismét átlépje ennek a vén háznak küszöbét. Ott látni fogja annak a kornak embereit. Gyorsan befordult az udvarba, szemrehányásokat téve önmagának, hogy milyen ember, mert még meg sem látogatta atyafiságát.

VIII.

Már jóformán besötétedett, a csillagok is kezdettek föl-tünedezni. Messziről, valahonnét a hegy mögül ebek ugatása hallatszott. A néhai vén házközösségi szoba ablakai előtté fénylettek, belül meg kutyamorgás hallatszott. A mint az ajtót kitárta, az eb megismerte és vígan kezdett körülötte ugrándozni annyit ugrálva reá, hogy a házbeliek kénytelenek voltak elhajtani.

A háznépe csak az imént végezte vacsoráját, a savanyú káposzta szaga még érzett a szobában s mellette érezhető volt a rossz petroleum kellemetlen büze, mely az épen most meggyújtott lámpából szétáradt; az egyszerű ernyőtlen lámpa az asztal közepén állott.

A háziak Petrovics Pált avval a parasztos nyugodtsággal fogadták, mely hideg egykedvűséghez hasonlít, de mégis megörültek neki, főképen az öreg nagybátya. Ez öreg ember volt már, de azért még egészen erőteljes alak, hangja nyers, de szíve gyermekded. Ő, ki a robot idejében nevelkedett föl, élesen különbözött fiaitól, mosolygásán még meglátszott nyoma az alázatos jobbágyi nyájasságnak.

Fiaival másként állott a dolog. A legidősebb — asztalos, ki a hetvenes években Bécsben résztvett az első munkás zavargásokban — kész mindent bírálgatni, rokonát kissé ravaszkas mosolylyal és «servus» köszöntéssel fogadta.

Ifjabbik fia, Petrovics Pál kortársa, képviselője annak a nem kis számú fölső zágorjei nemzedéknek, mely nem járta a világot, hanem otthon nevelkedett az idősebb mesteremberek befolyása alatt és kitűnik szabad, gyakran durczás magaviseletével, városias öltözkéivel, vasalt ingeivel és inggallérjaival — kezet nyújtott neki és ujdívatos «Isten hozott»-al fogadta.

Volt itt még két nőszemély is: az asztalos felesége s férjének unokahuga. Nem volt bennök semmi a régi zágorjei asszonyokból, kik férjüket szolgálilag «magáz»-ták, férjök lábát megmosták és fejüket kontytyal fődtek. Ez már újabb nemzedék volt, mely fehér alsó szoknyáit vasalja, szorosan testhez álló réklit hord, fején finom kendőt, férjét tegezi. sietve lépdel s járásközben tetszetősen himbálózik.

Persze, ez egészen más világ volt, mint az, mely emléképen élt Petrovics lelkében, és mégis jól érezte itt magát. Itt volt még ugyanaz a nagy nehézkes asztal rézsutosan beállított lábaival, a fal mellett ugyanazok a formátlan padok, a falon ugyan az a schwarzwalddi óra függött, mely valaha; csak a rengeteg kemencze hiányzott, melyet kisebbel cseréltek föl és a kis ablak helyén nagyobbak voltak.

Az öreg nagybátyja egyre mesélt a régi időkről, a földesurakról, robotról, negyvennyolczadik évről és Pált, noha már sokszor hallotta, ez az elbeszélés mégis érdekelte. Az öreg még sokáig mesélt volna, ha most egy új alak nem jelen meg közöttök.

LESKOVÁR JÁNKÓ után, horvátból

MARGALITS EDE.

FIAM FÁJA.

Őszi nap szelid sugára
Mosolyog az almafára,
S játszi fénynyel enyeleg.
Nézi, bár a lombok hullnak,
Almák mily szépen pirulnak,
S őket csókkal áldja meg.

Nézem én is e fát gyakran,
De nem vidám hangulatban,
Mert fiam ültette azt,
És gyümölcsét meg nem érte,
Hajh korán szakadt meg élte,
Nem lát többé őszt, tavaszt.

Oh fiamnak kedves fája,
Fájó emlék vagy te rája,
Minél dúsabb koronád!
De ha nézek is rád búsan,
Csak virulj sokáig dúsán,
Szálljon ég áldása rád.

Nékem ültetett ő téged,
Majd mikor a hő nap éget,
Lennél árnyas nyughelyem,
És a holdas szép estéken,
Itt alattad karos-széken
Álmodozzam csöndesen.

Hűs árnyadba hadd üljek hát!
Tán a szellő fiam hangját
Suttogja lombod között,
S fel-feltünik vidám képe,
A mint olykor jó kedvébe',
Hogy virúlj, megöntözött.

GYULAI PÁL.

A FEKETE PÁRDUCZ.

A fellegek fodra keletre csupa láng,
Vakító sugarak csipkézik az eget;
Az éj csillagai széthullt gyöngysor gyanánt
Az óceánba pergenek.

Az ég egyik fele ölt könnyü láng-mezet,
Melyet kék ormáról redőkben ont alá.
Lenn a smaragd vizen vörös háló rezeg,
Mintha tüzesó hullna rá.

A fürtös letcsiszek, a karcsú bambuszok,
S a czukornád között, a merre bolyg a szél,
A harmat millió szikrája ég, ragyog,
S ezernyi hang moraja kél.

Erdők s hegyek közül, virágból és mohból
Erős, édes illat árad mindenfele,
S a langy, finom légben gyorsan terjedve foly,
Gyönyörrel és lázzal tele.

A szüz erdő mélyén, magános ösvenyen,
A reggeli naptól párolgó fűvön át,
A merre partja közt sebes patak megyen,
S zöld ívet sző a pálma-nád:

Jáva királynője, vadászatról jövet,
Hajnalhasadtakor hazafelé halad,
Hol rivó kölykei fehér csontok között
Egymás hátán gomolyganak.

Nyugtalanúl, szűrő szemekkel, mint a nyíl,
S hajló, karcsu testtel vigyázva sompolyog,
Hol sűrű ágbogak sötét barlangja nyíl,
Bársony mezén friss vérnyomok.

Maga után szarvast széjjeltagolva von,
Felét már elkölté az éjji lakomán,
S mögötte véresen s melegen szörnyü nyom
Húzódik a nyíló mohán.

Körötte lepkeraj s vadméh-sereg csapong,
Szép hajlékony hátát érintve könnyeden,
Ezer kosárcaként illatot szór a lomb
Lába elé a zöld gyepen.

Kíváncsin egy kigyó kibontja gyűrűjét
A nagy skarlátpiros kaktuszvirág alatt,
S fel, a bokor fölé nyújtja lapos fejét
S nézi, a mint tovább halad.

A párducz ott kuszik a páfrány sűrűjén,
S egyszerre eltűnik mohos fatörzs megett.
Csönd lesz, a lég lángol, s a nagy, a szörnyü fény
Elszenderít erdőt, eget.

LECONTE DE LISLE *után, francziából*

VARGHA GYULA.

QUOTA-TANULMÁNYOK.

Első közlemény.

I.

A Magyarország és Ausztria között fennálló közjogi viszonyoknak egyik fontos intézménye a quota, a közös költségekhez való hozzájárulás kulcsa. E kulcs kérdésével akarunk e tanulmányban foglalkozni. Még pedig a következő irányban iparkodik vizsgálódásunk haladni. Minthogy más államokban, illetőleg államkapcsolatokban is fölmerült a quota kérdése, első sorban az iránt fogunk tájékozást keresni, milyen módon oldották meg másutt a kérdés nehézségeit. Ha a kérdés e részében tájékozva leszünk, áttérünk annak kutatására, hogy tudományos szempontból milyen alapon kell és lehet államkapcsolatban az egyes államoknak pénzügyi hozzájárulási arányát megállapítani. Tanulmányunk harmadik részében azon föladatot tűzzük magunk elé, hogy pozitív adatok alapján tájékozást szerezzünk az iránt, milyen arányban lehet Magyarországnak és Ausztriának a közös terhekhez hozzájárulni.

Tanulmányunk első részét azon viszony ismertetésével kezdjük, mely Anglia és Írország között fennáll, és azon törekvésekkel, melyek ott a quota helyes megállapítása érdekében érvényesültek. E törekvések igen becses anyagot nyújtanak a quota-kérdés tanulmányozásához; az erre vonatkozó angol blue-bookok gazdag kútforrást nyújtanak. E kevésbbé ismert források alapján akarjuk tanulmányunkat a quota fölötté nehéz és kényes kérdése felől bevezetni.

Hosszú és tartalmas viták után, melyekben az angol és

ir parlament legkiválóbb tagjai vettek részt, kimondták Írország és Nagybritannia Unióját. Ez Uniónak különösen pénzügyi része okozott nagy nehézségeket. Nehéz volt a két államnak a közös költségekhez való hozzájárulási arányát megállapítani. Az Unió létrejöttéig Írország a közös költségekhez csak annyiban járult, a mennyiben bizonyos számú katonáról (15,000) tartozott gondoskodni. Azonkívül az ir parlament egyes esetekben egyéb segélyeket is megszavazott. Ez állapot hiányossága vezette Pittet arra, hogy megfelelőbb állapotokat teremtsen, különösen a két állam vámterületének egyesítésével a vámokat és fogyasztási adókat akarta a birodalmi költségekre igénybe venni. Tényleg 1785-ben az ir parlament elé javaslat került, mely szerint Írország a közös költségekhez tartozik hozzájárulni, mihelyt jövedelmei bizonyos összeget meghaladnak. Meglepő, hogy e javaslat, mely Dublinban lényegében elfogadtatott, Westminsterben félelmet gerjesztett, a hol attól tartottak, hogy ez Anglia kereskedelmének ártalmára lehetne. A módosított törvényjavaslat Dublinban megbukott. 1799-ben az Unió kérdése a trónbeszédben ismét fölvetetett, tíz nappal rá már szóvá teszik a parlamentben és Pitt és Castlereagh kifejti, hogy az Unió nem czélozza Írország terhének nagyobbítását. Pitt kijelenti, hogy több évre állapítandó meg Írország hozzájárulásának aránya a birodalmi költségekhez és ez arány időről időre revideálandó azon adók jövedelme alapján, melyek mind a két állam viszonylagos gazdagságának legjobb kriteriumaiként fognak elfogadtatni. Vagy pedig, mondja Pitt, sikerülni fog idővel a két adózási rendszert annyira egyenlővé tenni, hogy külön quotának megállapítása fölöslegessé fog válni. Három heti tárgyalás után mind az alsó-, mind a felsőház elfogadják a minister javaslatát. De a híres Grattan parlamentben Dublinban a megindított kezdeményezés most sem vezetett célhoz. A kérdés azután több ízben ismét fölmerült. 1800-ban Castlereagh újból sürgeti az Uniót; a tehermegosztás tekintetében mindig a viszonylagos képesség elvét («relative abilities») hangsúlyozza. Ennek megállapítására szerinte legjobb volna egy jövedelmi adó, ennek hiányában pedig a kereskedelem és fogyasztás együttes(!) eredménye. Az Unió ez alapon tényleg létre is jött. Az ir főrendiházban húsz tag tiltakozott az Unió ellen, melynek pénzügyi rendezése ellenében fölhozták azt, hogy a két állam

adózási képessége, a külkereskedelem mérve alapján, nem a törvény által elfogadott $1 : 7\frac{1}{2}$, hanem $1 : 29$; egyéb adatok is az elfogadott arány helytelenségét mutatják. Grattan kimutatta a használt statisztikai adatok hiányosságát és azt mondta, hogy a pénzügyi rendezés Írországot kimeríti és rabszolgává teszi. Az ír ellenzék a királyhoz intézett fölíratot. Az Unióról szóló törvény az arányt megállapítja $2 : 15$ arányában húsz évre, melynek lefolyása után az arány újból kiszámítandó, még pedig a törvény intézkedése szerint vagy a külkereskedelem, vagy bizonyos cikkek fogyasztása, vagy mindkettő alapján, esetleg pedig a jövedelem alapján, a mennyiben mindkét államban egyforma jövedelmi adó hozatnék be. Azontúl is a parlament ez arányokat újból és újból meg fogja állapítani, husz évnél nem hosszabb, hét évnél nem rövidebb időszakokban addig, míg a két államnak nem lesz egyenlő adórendszere. Akkor a quota szerinti hozzájárulás megszűnik.

A közös költségekhez való hozzájárulásnak aránya tehát $7\frac{1}{2} : 1$, vagy $15 : 2$, avagy százalékokban $88\cdot24$ (Anglia), $11\cdot76$ (Írország). Ez arányokat Castlereagh akképen számította ki, hogy a két állam külkereskedelmének és főbb fogyasztási cikkeinek arányát vette alapul oly statisztikai adatok segítségével, melyekhez sok kétség fért. A pénzügyi egyezmény, illetőleg rendezés egyéb fontosabb intézkedései a következők. A két állam kincstára elkülönítve marad tovább is. A két állam által az Unio előtt kötött kölcsönök tovább is külön kezelendők. Együttal kimondatott, hogy azon esetben, hogyha vagy a brit államadósság csökkenése vagy az ír államadósság emelkedése következtében a két adósság aránya a föntebbi quotának megfelel, a két kincstár egyesül és mindkét államban ugyanazon adórendszer lép életbe, mi tehát egyuttal a quota megszűnését jelenti. Ez intézkedés eléggé sajátzerű volt, mert abból az indokolatlan föltevésből indult ki, hogy akkor, a midőn a két állam adóssága a quota arányának meg fog felelni, Írország képes lesz abban az arányban adózni, mint Britannia. A nagy teher, melyet az egyezség Írországra rótt, és egyéb körülmények gyorsan megnövesztették az ír államadósságot és a quota aránya csakugyan eléretett. Ennek következtében megszűnt a külön adórendszer és megszűnt a quota is. Ez bekövetkezett 1817 elején.

Az Írországra vetett quota kétségtelenül igazságtalan volt,

a helyes arány, az összes tekintetbe veendő körülmények beszámításával körülbelül 1 : 18 lett volna. Mégis Castlereagh a 2 : 15 arányt olyannak állította, mely Írországnak kedvez, mert a tényleges eredményeknél valamivel kedvezőbb, a meny-nyiben 1783—85-ig a kiadások aránya 2 : 12·95 és 2 : 18·9 között ingadozott, 1794—98-ig 2 : 12·02 és 2 : 16·35 között. Azonban itt tekintetbe kellett volna venni, hogy épen ez években Írország kiadásai háborúk és lázadások következtében nagy duzzadást mutatnak.

A quota megszűnésével és a főbb vonásokban egyforma adórendszer életbeléptetésével Írhon károsodása nem szűnt meg és minduntalan merültek föl panaszok a két állam pénzügyi egyezményei, illetőleg berendezése iránt azon okból, mert ezeket megfelelőknek nem találták, az egyesítést kimondó törvény elveivel ellenkezőknek és olyanoknak tartották, melyek Írországbán az adóteher tűrhetetlen nyomását okozzák. Igaz, hogy azzal a körülménnyel szemben, hogy Írország túlterheltnek látszott, állott azon másik, hogy másfelől Írország kormányzati szervezete sokkal költségesebb, mint Angliáé és így Írország a kiadások e részében nagyobb összegekkel terheli a birodalmi pénzügyet. 1822, 1834, 1853 és 1863-ban beható tárgyalások folytak az angol parlamentben Írország és Nagybritannia pénzügyi viszonyáról. Gladstone is fölszólalt e kérdésben, különösen 1853-ban a jövedelmi adó behozatala alkalmával. Ő a két állam egyenlő adózási képességét állította(!); 1863-ban ugyancsak Gladstone helytelenítette azt az elvet, hogy az adózás földrajzi különbségek szerint rendeztessék. A két külön pénzügyministeriumot antidiluvian állapotnak nevezte. A parlament a panaszok megvizsgálására több ízben rendelt el enquête-eket; így 1805-ben, 1811-ben, 1812-ben, 1815-ben, 1864-ben, 1890-ben és 1893-ban. Ez utóbbi enquête kapcsolatos a Home-Rule-Billel, melyet Gladstone benyújtott és melynek pénzügyi intézkedései a kiküldött ankét eredményeinek felhasználásáig csak ideiglenes jelleggel ruháztattak volna föl. A következőkben az 1893-ban kiküldött enquête eredményeit fogjuk ismertetni, mint a melyek érdekes adalékokat nyújtanak azon fölötte szövevényes kérdéshez : mi módon lehet két államnak viszonylagos megterhelhetési képességét megállapítani?

Az 1893-ban kiküldött bizottság megbízása következőképen szólt: A bizottság vizsgálja meg Nagybritannia és Írország

pénzügyi kapcsolatát és viszonylagos adózási képességét és tegyen jelentést a következőkről: 1. Az összehasonlítás mely elvei és mely specifikus standardok alkalmazása alapján lehet Nagybritannia és Írország viszonylagos adózási képességét legigazságosabban megítélni; 2. állapíttassék meg az említett elvek és standardok alapján a két állam adózási képességének igazi aránya; 3. adassék elő a két állam pénzügyi viszonyának története, a császári (nagybrit) kincstárnak írországi célokra való igénybevétele, az írországi adózásból összbirodalmi (imperial) kiadásokra rendelkezésre állott összeg és az összbirodalom azon költsége, melyhez Írországnak igazság szerint hozzá kell járulnia.

A fölvetett kérdések között a harmadik történeti és statisztikai jelentőséggel bir. Legnehezebb föladatot rótt a bizottságra az első és második pont alatt tett kérdések vizsgálata, mely kérdések a két állam viszonylagos adózási képességének megállapítását követelik. Minket főleg e kérdés tárgyalása érdekelvén, a bizottság jelentésének és adatainak különösen e része fogja figyelmünket igénybe venni.

A bizottság működését 1894 július 5-ikén kezdte meg, befejezte tárgyalásait 1895 november 15-én. A meghallgatott szakértőkhöz több mint 11,000 kérdés intéztetett. A statisztikai anyagnak óriási halmaza gyűjtetett össze. A legrészletesebb kérdésekre is kiterjeszkedtek, melyek a nép életviszonyaival, jólétével közelebb vagy távolabb kapcsolatban állanak. Valóságos bonczolás történt statisztikai eszközökkel. Legnagyobb szerepet vittek a meghallgatott szakértők között Giffen, kiváló statisztikus, az angol kereskedelmi ministerium statisztikai hivatalának főnöke, Grimshaw, az írországi statisztikai hivatal főnöke, és Hamilton, a pénzügyministerium egyik főhivatalnoka.

A bizottság általános jelentésében már eleve kijelenti, hogy a fölvetett kérdésekre matematikai pontossággal nem lehet felelni, — csak az igazsághoz való általános közeledésre lehet törekedni. Különböző módszerek és okok ajánlottak; nem állítja a bizottság, hogy azoknak bármelyike az igazságot egész szabatosággal nyújtja. Látván azonban azt, hogy a vélemények nagyobbára egy irányban haladnak, joggal föltehető, hogy a különböző egyének által különböző módszerek útján elért egybehangzó eredmények helyesek.

Hogy még szakemberek sem ámitják magokat azzal az optimistikus hittel, hogy matematikai pontosság érhető el ily kérdésekben, azt határozottan kijelentette Giffen, Anglia egyik legkiválóbb statisztikusa, azt mondván, hogy többet nem lehet elérni, mint a tényekhez való közeledést és midőn az elnök figyelmezteti, hogy bizonyos számítás mellett az $\frac{1}{22}$ arány változik $\frac{1}{23}$ -ra, azt mondja Giffen, nem hiszi, ha gyakorlati célból egy arányt meg kell állapítani, hogy a két arány között különbséget lehetne tenni. Általános a meggyőződés, hogy matematikai szigorral bíró eredményhez nem lehet jutni. Így Sir Sutherland azt mondja, hogy lehetetlen két állam kútforrásait pontosan kiszámítani; különböző dolog szabatos tudás és általános kép a vagyonosságról. Igen helyesen mondja Barbour, nem szabad megfélemlíteni arról, hogy az elméleti tökély és a gyakorlati lehetőség között nagy különbség van.

Két egyén viszonylagos adózási képességének megállapítása céljából a bizottság legcélszerűbbnek tartja az illető egyének jövedelmét kutatni, és a mi az egyénekről áll, épen úgy áll egész államokról. Azonban a jövedelemre vonatkozó adatokkal szemben is különböző nehézségek merülnek föl, melyek közül a bizottság különösen a jövedelem eltérő megoszlását említi föl. A jövedelmi statisztika ingadozása más adatok tekintetbevételét is szükségessé teszi. Ez adatok között említetnek: a népesség száma; a be- és kivitel nagysága; bizonyos fogyasztási adó alá eső cikkeknek fogyasztása, örökösödési adók; jövedelmi adók; elsőrendű életszükségleti cikkek évi fogyasztásának értéke.

A bizottság e különböző kulcsok vizsgálódása után következő eredményekhez jutott.

A mi a népességet illeti, az enquête véleménye szerint világos, hogy ennek csak úgy volna értéke, ha a két államban az életviszonyok teljesen egyenlők volnának, ha a vagyon egyenlőképpen volna fölosztva és ha mindkét nép termelő munkája egyformán sikeres volna. Ezek a föltételek természetesen hiányoznak Nagybritannia és Írország összehasonlításánál és ennek következtében a népesség mellőzendő, mint a mely nem bizonyít semmit, mire súlyt fektethetni. Ezt mutatják a Hamilton által előadott következő adatok, melyek szerint az Unió létesítése idejében Nagybritannia és Írország népessége úgy viszonylott mint 2 : 1, az állami jövedelmek pedig mint $10\frac{1}{2}$: 1.

Childers, ki haláláig az enquête elnöke volt, külön jelentésében hivatkozik arra, hogy India bár népességben sokkal gazdagabb mint Franciaország, még sem bír akkora adózási képességgel. Utal továbbá arra, hogy valamely népben, részint éghajlati, részint faji tényezőknél fogva, több lehet a gyermek, a nő, a beteg, minek következtében termelő ereje kisebb, mint más nemzeté. Az egyik tana csakugyan a testi és szellemi fogyatkozásokban szenvedők száma alapján mutatja a két állam különbségeit. Childers szerint különben tekintetbe veendő még az is, hogy ha két állam egyforma termelő erővel bír is, az egyik nagyobb jövedelmet élvezhet, mint a másik, külföldi kölcsönökből, kereskedelmi műveletekből, hajózásból stb.

A népesség magában tehát számítási kulcs gyanánt el nem fogadható. Hogy azonban a népességet ily számításnál egészen figyelmen kívül nem hagyhatni, azt egyik kiváló angol statisztikus az enquête előtt kijelentette, azt mondván, hogy a népesség és a népességi viszonyoknak minden hasonló vizsgálódásnál kiinduló pontul kell szolgálniok.

A fogyasztási adó alá tartozó cikkek fogyasztásának összehasonlítása sem vezet célhoz az enquête szerint, mert azon föltevésen alapul, hogy a szedett adó tényleg megfelel a két állam adózási képességének. Ha ez igaz volna, akkor amúgy is minden további kutatás fölöslegessé válnék, mert csak a beszedett adó mennyiségét kellene összehasonlítani. Bizonyos cikkek fogyasztása esetleg inkább a szegénység mellett bizonyítana. Így a dohány, a pálinka nagyobb fogyasztása esetleg a nagyobb szegénységnek lehet a jele. Hivatkoztak arra, hogy Írországbán a szegény osztályok emberei minden nap dohányoznak, de alig esznek húst. Olyan éghajlat alatt, mint az írországi, egyének, kik rosszul táplálkoznak, szükségkép arra vannak utalva, hogy nagyobb mennyiségben fogyasztanak stimuláló szereket. E cikkek ennek következtében a viszonylagos jövedelem nagyságánál nagyobb arányban fogyasztatnak a szegényebb osztályok, mint a gazdag osztályok részéről. Tekintettel az élet különböző föltételeire és szokásaira, mondja Childers, lehetetlen a viszonylagos gazdagságot három vagy négy bizonyos cikk fogyasztásából megítélni. Így egészen absurdum volna Anglia és Franciaország viszonylagos gazdagságát csak a tea- és sör-, vagy a kávé- és bor-

fogyasztásból ítélni meg. Az egyik esetben Anglia, a másik esetben Franciaország gazdagsága túlbecsültetnék. Az összes fogyasztási cikkeket kellene venni, melyek a rendes használat, illetőleg fogyasztás tárgyát képezik, hogy némi megbízhatósággal lehessen két államnak viszonylagos gazdagságára és adózási képességére következtetni. Arra is történt utalás, hogy egy gazdagabb ország épen azért mutathat bizonyos cikkekben jelentéktlenebb fogyasztást, mert kiválóbb minőségű cikkek állanak rendelkezésére és azokkal elégti ki szükségleteit. *)

A be- és kivitel, vagyis a külkereskedelem nagysága sem tekinthető oly tünetnek, melyből két állam viszonylagos adózási képessége megítélhető. A külkereskedelem, mint az enquête egyik kiváló tagja mondja, inkább a gazdasági tevékenység jellegét, mint a gazdagságot mutatja. Így például nem lehetne két oly államnak, mint Anglia és Franciaország-viszonylagos gazdagságát a külkereskedelemből megítélni. Oly országnak, mely maga állítja elő szükségleteinek legnagyobb részét, nagyobb gazdagság mellett is kevesebb kereskedelme van, mint olyannak, mely hajózásra, kereskedelemre van utalva, hogy a népessége számára szükséges élelmi szereket, ipara számára szükséges nyers anyagokat és félgyártmányokat beszerezze. A külkereskedelmi adatok azért sem megbízhatók, mert nagy kivitel következménye lehet az állam eladósodottságának vagy az absentismusnak. **) A külkereskedelmi adatok fölhasználását a viszonylagos adózási képesség kiszámítására különösen Lord Castlereagh ajánlotta 1800-ban az ir parlamentben tartott beszédében. Előre bocsátván, hogy a leghelyesebb kritérium olyan jövedelmi adó, mely ugyanazon jövedelmekre van kivetve, mely ugyanazon módon van besze-

---

*) Final Report 67. l.: Taxed commodities of food and drink, such as are most commonly consumed in every country, may be consumed in a poor country as much as in a rich one, because the wealthier community enjoys a choice of comforts and luxuries denied to the poorer. Such merely fragmentary indications of the condition of a people are compatible with prosperity or poverty or an intermediate state.

**) Sexton és társai (Final Report 67. l.): A country may be prosperous though possessing external trade or may be prosperous without it.

rezve, hozzá teszi, hogy ott, a hol ez az adat hiányzik, legközelebb áll értékben a külkereskedelem és a fogyasztás egyesített tényében kínálkozó kulcs. Castlereagh azt találta, hogy a külkereskedelem aránya a két államban 1 : 7. Tényleg ez alapon történt — mint fentebb láttuk — a két állam pénzügyi viszonyának rendezése. Jelenleg azonban Giffen szerint az arány, a mennyire közbenső vámvonal hiánya mellett kiszámítható, 1 : 15.

E nem megfelelő kulcsok mellőzése után vizsgálat alá vétetnek azon kulcsok, melyeket a bizottság elfogadhatónak tart.

Azon adatok közül, melyek helyesebb képet nyújtanak két állam viszonylagos adózási képességéről, első helyen említik az örökösödési adót. Ezt a kulcsot Gladstone is elfogadta 1886-ban, midőn a Home-Rule-Billt benyújtotta, sőt kijelentette, hogy e kulcs sokkal jobb (*«far superior»*) mint az, melyet a jövedelmi adó nyújt (*«which I conceive to be a very imperfect indication»*). Ez adat szerint a két állam viszonylagos adózási képessége 94·33 : 5·67, vagyis Irország adózási képessége $\frac{1}{17}$, $\frac{1}{18}$. Megjegyzendő, hogy az örökösödési adó (Angliában többféle ily adó létezik), melynek alapján a két állam vagyona kiszámíttatott, a death duty, csak a 100 fonton fölüli vagyonokat terheli.

Bár általában elismertetett, hogy az örökösödés alá eső vagyonból két állam viszonylagos gazdagságát meg lehet állapítani, sőt hogy e kulcsnak bizonyos tekintetben több értéke van, mint a jövedelmi adónak, még sem lehet szemet hunyni e kulcs tökéletlenségeivel szemben. Így különösen a földbirtok becslésénél két különböző államban lényegesen eltérő alapon történhetik a föld tőkeértékének becslése. Továbbá lehetséges, hogy az egyik állam által kedvelt értékpapírok, akár az óhajtott biztonság, akár az illető állam egyéb viszonyai következtében nagy érték mellett csekélyebb jövedelmet hoznak, mint azon papírok, melyeket a másik állam kedvel. Két államban egyenlő jövedelem mellett lehet továbbá különböző a vagyongyűjtési functio, ha az egyik állam népe takarékosabb mint a másiké. Azt a körülményt is tekintetbe kell venni, hogy ott, hol az absentismus nagyobb mérvű, az illető állam jövedelmének jelentékeny része külföldön fogyasztatik el. E kulcs ellen statisztikai szempontból Gif-

fen még azon ellenvetést tette, hogy az föltételezi, hogy a két államban a halandósági arány egyenlő, és különösen, a mi még fontosabb, de még kétesebb, hogy épen a vagyonos osztályok halandósága a két államban egyenlő. Figyelmet érdemel még azon körülmény, hogy tevékeny népnél a vagyon és jövedelem sokkal kisebb része származik örökségek-ből, mint régibb államban, hol régi vagyonok vannak és újak csak kis mértékben gyűjtetnek. A testületi egyleti vagyon is nagy különbségeket okozhat, a mennyiben az örökösödés adó alá nem jut.

Az enquête általánosan elismerte, hogy olyan államokban, melyekben egyenlő alapon berendezett jövedelmi adók vannak, a jövedelmi adó alapján kiszámított nemzeti jövedelem a legjobb kulcs a viszonylagos adózási képesség megállapítására. Azonban itt számos igen bonyolult kérdés merül fel. Először a jövedelmi bevallások hiányossága. Ezen hiányosság ismét különböző, a mennyiben mindenestre nagyobb ipari és kereskedelmi államban, mivel az ipari, kereskedelmi stb. jövedelmeket nehezebben lehet kifürkészni, mint a mezőgazdaságból származókat, melyek az adót kevésbé kerülhetik el. Felmerült továbbá az a kérdés, vajon lehet-e a jövedelmi adó alá eső jövedelmek arányából a jövedelmi adó alá nem eső jövedelmek arányára következtetni. A jövedelemmel progressive emelkedő adózó képesség kérdése is természetesen szóba került és különösen Pittnek egy nyilatkozatára hivatkoztak, ki egy alkalommal azt mondta, hogy állam, mely egy másikkal szemben kétszer oly gazdag népességben, kereskedelemben, vagyonban, nem kétszer, de tízszer nagyobb adózási képességgel bír. Még nagyobb vitákat okozott a létminimum kérdése. Általában az a nézet jutott kifejezésre, hogy az adózási képesség megállapítására mindenekelőtt a lét-fenntartás költsége levonandó, mert csak a «surplus»-ben rejlik az adózó képesség. Tekintetbe jön továbbá a jövedelmi kulcsnál az, hogy az természeténél fogva csak a pénzjövedelmet veszi alapul, a természetbeli jövedelmek, melyek két államban különböző arányban fordulhatnak elő, abban kifejezésre nem jutnak. Azt a körülményt sem lehet elhanyagolni, ha valamely államban nagyon el van terjedve az absentismus szokása és a nemzeti jövedelem egy része külföldön fogyasztatik el.

A bizottságnak egyéb kulcsok és számítások is állottak rendelkezésre. Különösen Hamilton és Giffen szolgáltak bő adatokkal, melyek minden nevezetesebb gazdasági tünetre kiterjedtek. Hamilton adatai a következők:

örökösödési adó alá eső vagyon aránya a két állam között	94:33	: 5:67
jövedelmi adó alá eső jövedelem.....	95:47	: 4:53
tőke-készlet.....	95:55	: 4:45
vasutak nyers bevétele	96:06	: 3:94
takarékpénztári betétek.....	94:93	: 5:07
pénzautalványok	94:46	: 5:54
postautalványok	95:27	: 4:73
levélforgalom.....	94:07	: 5:93
távirdai forgalom	94:38	: 5:62
szegények.....	89:71	: 10:29
theafogyasztás	86:00	: 14:00
dohányfogyasztás.....	86:20	: 13:80
szeszfogyasztás	88:77	: 11:23
sörfogyasztás	93:37	: 6:63

A különböző egyéb kulcsok értékéről is történtek nyilatkozatok. A takarékpénztári betétekről Giffen azt mondta, hogy ezek nem nyújtanak tájékozást, mert különböző népek különböző módon helyezik el megtakarított vagyonukat. A levélforgalmat érdekesnek mondta, de nem lényegesnek. Hasonlóképpen a köszén vagy hasonló cikkek fogyasztásánál a vasutak, tramwayk forgalmát sem tekinti irányadónak. Még a fogyasztási adó alá eső cikkek fogyasztásának arányát sem tekinti megbízhatónak.

O'Brien számításai szerint a két állam adózási ereje:

a jövedelmi adó szerint	1 : 21.3
a házadó szerint.....	1 : 31

Igen fontosak Giffen következő adatai. Szerinte az ir átlagos keresete 14 font 6 shilling 8 pence; az angolé 39 font 7 shilling 5 pence; ha mindkettőnél 10 font leszámíttatik életszükségeikre, a megadóztatható jövedelem az irnél 4 font stb., az angolnál 29, az utóbbinál tehát több mint hétszer akkora.

Egyéb kulcsok a viszonylagos adózási képesség megállapítására a bizottság által nem tárgyalattak. Azonban különösen emlitenünk kell — későbbi fejtegetéseink szempontjából —

Lord Farrer nyilatkozatát, ki jelentésében (Final Report, 42. l.) azt mondja: Ha lehetséges volna megbízható adatokat kapni, akár a két állam évi pénzbeli jövedelméről, akár fogyasztásáról, akár évi termeléséről, ezen adatok kétségtelenül értékes tünetei volnának a viszonylagos adózási képességnek.

Az enquete előtt tárgyalt óriási anyagból még néhány érdekes nyilatkozatot akarok kiemelni. Bár közvetlenül nem érintik a quota-kérdést, de némi kapcsolat könnyen található. Az egyik szakértő és a bizottság egyik tagja között következő párbeszéd folyik:

Egy virágzó országban nem kell-e lenni iparos osztálynak, mely a mezőgazdasági népességet ellátja szükségleteivel, míg ez amazt ellátja élelmi szerekkel? — Igen.

Ezen kölcsönösség azért hiányzik-e, mert Írország más államból látja el magát ipari cikkekkel? — Igen, más államban veszi, de én nem tekintem ez eljárást mindig bizonyítéknak arra, hogy ez a vele járó előny miatt történik. Gyakran a szükség visz rá, bár czélszerűbb volna azokat otthon készíteni. Például nem volna czélszerűbb Írországra nézve, ha búzát termelne vagy zabot, a helyett, hogy barmát viszi Chicagóba, onnan pedig hozza a kukoriczalisztet. Miért teszi ezt? — Szükségből és borzasztó helyzete miatt. Világos, hogy Írország jobban szeretné, ha maga ehetné a marhát, ürüt, tojást, vaját, baromfit, mit külföldre küld, ha tehetné. — Kétségtelenül azért kell ezeket külföldre küldeni, mert magok nem fizethetik? — Igen. Van-e biztosabb jele a szegénységnek, mint ha egy ország kénytelen termelt jó élelmi cikkeit külföldre vinni és rosszabb élelmi cikkeket és minden egyéb életszükségleti cikket behozni? — Úgy látszik előttem, hogy ez a szegénységnek legborzasztóbb bizonyítéka. — Igaz, hogy azon korszakban, midőn a szervezett ipar alapjait letették a két államban, az ír ipart hátrányba helyezte a törvényhozás, míg az angol ipart buzdították és előmozdították? — Igen. És az angol ipar oly pontot ért el, hogy a kevésbé támogatott ipar lehetetlenné vált? Úgy van.

Igen érdekes a következő vita is.

Sokat hallottunk azon előnyökről, melyeket Írország kereskedelme nyert az Unio következtében. Van-e ilyen előnye? Nem hiszem.

Milyen előnye van a kereskedelem korlátozásának meg-

szüntéből? Azt hiszem semmi. Azelőtt sok czikk jött Irországba, mely most mind Londonba megy.

Tehát Irországnak kereskedelme Nagy-Britannia kereskedelme? Úgy van.

És míg Irországnak nincs külkereskedelme, nincs gyarmati kereskedelme, Britanniaé a legnagyobb a világon? Úgy van.

És Britannia ezen kereskedelmének és gyarmatainak védelmére kell a hadsereg és tengerészet? Úgy van.

Irországnak politikailag nem független és mindenben alá van vetve Britanniaénak? Úgy van.

És Irországnak nagyon szegény? Úgy van. Szegény és szegénysége még növekedik.

És nagy a nyomor? Úgy van.

Van-e Irországnak valami érdeke, hogy Anglia nagy gyarapodását támogassa? Nem hiszem.

Ha Irországnak független királyság volna, megszűnnék-e a két állam közt a kereskedelem? Nem. Angliának érdekében állana azt fentartani.

A bizottság a következő eredményekhez jutott:

1. Az egyesítési törvény oly terhet rótt Irországra, melyet viselni nem képes.

2. Az 1853—60 között Irországra rótt adóemelés a fenforgó körülmények által nem igazolt.

3. Az adótételek azonossága nem jelenti az adóteher egyenlőségét.

4. Míg Irországnak adóterhe jelenleg a birodalmi adóteher egy tizenegyedrészét teszi, helyesen nem tehet többet, mint egy huszadrészét (a népesség körülbelül egy nyolczad). Az Unió alkalmával pedig — mint láttuk — épen 1 : 7 $\frac{1}{2}$ arányban állapították meg Irországnak a quotáját.

Megjegyzendő, hogy a bizottság egyes tagjai e számot is túlságosnak tartották és a szabad jövedelem alapján eszközölven a számítást, Irországnak viszonylagos adóképeségét szemben Nagy-Britanniával 1 : 36-ra tették. Mások a pontos és főlegbevezethetetlen számítás lehetetlensége következtében csak a quota minimalis és maximalis határait állapították meg és pedig 1 : 16 : 21, 1 : 18 : 21 arányában.

HÁROM ÚJ DALMŰ.★)

Büchner a múlt napokban meghalt és a búcsúztató cikkírók följegyezték róla, hogy időszerűtlen volt egy korban, a melyben új metaphysikai szükségletek, új titokzatos cultusok jelentkeznek, és a mely a romantikához napról-napra újra visszatér. Három dalműről akarok szólni, mind a három a magyar királyi operaház most folyó saisonjában került színre és mind a háromnak közös ismerető jele, hogy regényes és mythicus világból meríti tárgyát. Gróf Zichy Géza *Roland mestere* a költő saját képzelmeméből született, Goldmark a *Hadi fogoly*ban visszament Homerosig, Lehár Ferencz pedig *Kukuska* című operájában egy szibériai érzelmes történetet zenésített meg. Mind a három szerző magyar ember, Zichy és Lehár meg épen állandóan köztünk élnek. A romantikának az az újjávirágzása, a melyet jeleztünk és a mely napjainkban korántsem kivételes tünet, a zenei történetírók közvetlenül csakis egy szempontból érdekli, abból a szempontból, a melyet a zene multja juttat eszünkbe. Mikor a keresztes hadjáratok befolyása alatt a troubadourok és minnesängerek először Dél-Francziaországban, azután Németországban fölléptek, és a regényes hajlandóság mindenfelé kielégítést keresett, azt látjuk, hogy a népeposz elvált a műeposztól. Németországban ekkor keletkezett a Nibelung-ének és valamivel később a Gudrun-ének, mint a két legjelentékenyebb népies eposz. Ugyanekkor ott a tulajdonképeni műeposz idegen mondakörökből merítette tárgyát. Az antik világból földolgozták a trójai háborút, a frank mondakörből kölcsönözték a Károly királyról szóló történe-

---

★) *Roland mester*. Szövegét és zenéjét írta gróf Zichy Géza. — *A hadi fogoly*. Szövegét írta Schlicht Emil, zenéjét szerzette Goldmark Károly. — *Kukuska*. Szövegét írta Falsari Félix, zenéjét szerzette Lehár Ferencz.

teket, brit forrásból kerültek az Artus királyról hangzó énekek és különböző nemzetek mondavilága szolgáltatta az anyagot a szent Grál legendájához. A történet tehát a mellett tanuskodik, hogy oly korban, a melyben a regényes képzelem és fölfogás uralkodik, a művész idegen eszmebirodalomból meríti sugallatát, és egyedül a nép szerepel tovább, mint a nemzeti gondolkozás képviselője. Ez a veszedelem fenyeget, úgy látszik, mindannyiszor, a mikor a romantika bizonyos időre visszahódítja magának az uralmat. És csakugyan a jelen esetben is azt tapasztaljuk, hogy az a három opera, a melyről itt szó lesz, tőlünk végtelenül messze eső tájakon kalandozik.

Gróf Zichy Géza a *Roland mester*-ben a circusvilágot vezeti elénk, darabjának színhelye Páris. A circus itt az úgynevezett «milieu». Ezt az utóbbi fogalmat tisztáznunk kell. A meséket ezelőtt megírták vagy megzenésítették, ma «beállítják». Beállítják egy milieube. A milieu rajza egyre jobban túlteng az irodalomban, bár többnyire nem is rajz, csak futólag odavetett vázlat, sőt igen gyakran még ennél is kevesebb: egyszerű scenikai vagy decoratív hatás minden eszmei tartalom nélkül. De hát mi is az a milieu, a melyet mostanában annyiszor emlegetünk? Kétségtelen, hogy a fogalom, a melyet ma e szóval kifejezünk, az idők folyamán többféle névcserén ment keresztül. Jósika idejében még korrajz volt a neve, később «háttér»-nek mondták, mi sokáig milieunek hívtuk, és legújabbban a bölcselmi írók sociológiának, a költők «documents humains»-nak, magyarul «emberi okmányok»-nak nevezik. Mindezekkel a szavakkal pedig azt akarják kifejezni, hogy egy irodalmi műben — regényben vagy színműben — az író által mozgatót alakok nemcsak úgy jelentkeznek, mint az elmondott történet hősei, hanem jelentkeznek mint képviselői egy egész társadalmi rétegnek, vagy egy bizonyos korszaknak. A milieu elméletét nem fejtik ki a legújabb széptani művek sem, de a milieu elfajulását már látjuk igen sűrűn, és ideje, hogy az irodalmi kritika e jelenséggel szemben teljesítse kötelességét. Mert a milieu rajza helyes és művészi mindannyiszor, a mikor az író tényleg ki tudja szélesíteni és át tudja szellemíteni meséjét úgy, hogy bevilágít vele egy egész korszakba vagy társadalmi osztályba, de üres és művészietlen, a mikor csak segítség az írónak arra, hogy pittoreszk hatásokra vadászson, a mikor az író átveszi a díszletfestő és jelmezsabó szerepét s a magáéről lemond, a mikor a mese és a milieu egymással nem áll semmiféle szellemi és szerves vonatkozásban sem.

A *Roland mester* szövegeknyvét bírálva legsúlyosabb hibáját

épen abban találjuk, hogy a mű drámai magja nincs kapcsolatban a circusvilággal, a mely e darabnak háttérül szolgál. Gondoljunk az operairodalom egyik-másik typicus alakjára, mint Neddára (*Bajazzók*), Carmenre, Philinere (*Mignon*), Rigolettóra, Escamillóra (*Carmen*), Figarora, és figyeljük meg azt a szoros kapcsolatot, a mely fönnáll köztük és azon világ között, a hol az író meglátta őket. Nedda nem lehet más, csak egy vándor trupp tagja, Escamillo telivér példánya a torreadornak, és Figarót nem képzelhetjük másnak, csakis sevillai lakosnak és borbélynak. De *Roland mester*, Yvette és Parbleuné — gróf Zichy Géza alakjai — nem igen hoznak magukkal néhány színt abból a világból, a melyben élnek. A circusvilág egészen másként él a köztudatban, mint a szerző képzelmében. A mulatóhelyek rendes látogatói például a virágáros lányokat csak arról az oldalról ismerik, hogy ezek a nők harminczkrajczáros szegfüket tűznek erőszakkal a férfiak gomblyukába. A Zichy virágáruslánya ellenben — a kit Yvettenek hívnak — vértanú, a ki a darabban úgy látszik csak azért hal meg, hogy *Roland mester* e miatti való elkeseredésében utóbb megölje azt a másik nőt, a ki Yvette szomorú végét előidézte és a kinek a drámai igazságszolgáltatás mértéke szerint egyesegyedül kellene meghalnia. Yvette tehát a valóságban nem egy mulatóhely virágáruslánya, ő thüringiai szent Erzsébet a rózsákkal! Maga a darab hőse, Roland, a műlövő, rokonszenvetlen alak. Fegyvere elé állítja azt a nőt, a kit szeret és a kit ez a szerelem annyira lázba ejt, hogy teljes halálmegvetéssel segít Roland mesternek mutatványainál. E mutatványok közt van egy fölötte veszedelmes szám, a mely abból áll, hogy Roland mester bárkinek a szájából kilő egy rózsát. Persze józan ember nem vállalkozik mediumnak, és a mikor egy ízben Roland mester segédjének nyoma vesz, helyette Yvette, a virágáros leány, ugrik be. És Roland ekkor nem átallja azt, hogy a reszkető, gyöngé és gyakorlatlan nőt oda állítsa pisztolya elé célpontul. Az első fölvonás ugyan neki ad igazat, a harmadik azonban nekünk. Előszörre kilövi Yvette szájából a rózsát és a leány önfeláldozása utóbb annyira meghatja, hogy nőül veszi, a harmadik fölvonás végén azonban, a mikor újra a circusban vagyunk, egy kötél táncczosnő — neve Parbleu — megirigyelve Yvettétől Roland szerelmét, e kényes mutatványnál gúnyosan közbekiált, mire Yvette hibás mozdulatot tesz és Roland golyója ennek következtében leteríti őt. Roland kétségbeesik és boszúból lelövi a kötél táncczosnőt, de ez a statárium már nem engesztel ki Yvette halá-

láért. Roland mester még Gesslernél, a svájci zsarnoknál is sötétebb jellem, mert ez a kegyetlen ember is lelöveti ugyan Tell Vilmossal a kis Gemmy fejről az almát, de lelkében harag dűl, míg Roland pusztá hiúságból él vissza egy törékeny kis virágáros leány áldozatkészségével.

A lélektanilag erőtlen cselekvény soha sem maradhat visszahatás nélkül a zenére. Nem új igazság ez többé és sokan talán épen azért felejtették el, mert már oly régi. A zene sem az a cukrosvíz, a mely föltétlenül édes ízt ad a szájnak, sem az a matematikailag szabályozott zaj, a melynek érzéki hatása elmaradhatatlan. Maga Helmholtz is, a ki pedig a zenének csak physiologusa volt, elismeri nagy művének utolsó fejezetében (*Beziehungen zur Aesthetik*), hogy a zene a lelki erők kifejezése. A *Roland mester* alakjaiban nem dűlnak a lelki erők. Ennek következtében ezek a személyek itt is, ott is bőbeszédűekké és dagályosakká válnak, a mi azután a zenei jellemzés szabatosságát is kizárja. Gróf Zichy nem egyszer szanaszét dobja rapszodikus ötleteit és hangulatait: ilyenkor úgy érezzük magunkat, mintha Polyhymnia asszonynak kissé rendetlen öltözőjében volnánk, a hol össze-vissza hever a zenei rizspor, festék, szépségflastrom, illatszer és egyéb pipereczikk. De másrésről találunk a *Roland mester*ben finoman átgondolt és átértzett számokat, első sorban a kötél tánccosnő cantilénáját a második fölvonás egyik párosjelenetében, a melyben ez a női Jágó odatűz Roland gomblyukába egy piros rózsát. A szöveggönyvre nézve előbb azt a megjegyzést tettük, hogy a szerző az alakjainak vagy a «milieu»-nek jellemzésénél bizonyos lélektani igazságokat nem vett szigoruan tekintetbe. Hozzátehetjük, hogy gróf Zichy néha a zenei részben is korlátlanul szabad folyást enged érzelmeinek. Szívéből, a mely kétségtelenül gazdag és csupa vibratio, csak úgy hömpölyögnek a dallamok. Közben contempláló és kritikai elméje kevésbé éber és tevékeny. Ez hiba. A Heine közvetlenségének mit sem ártott az, hogy sokat gondolkozott Lutherről és a szürke elméletekről. A Zichy dallam-lánczolatában alig van egynéhány nyugpont, alig egy fanyarabbul pikáns íz, egy Baudelaire-szerű vérpiros folt. Ennek a zenének inkább dinamikai és rhythmicai árnyalatai vannak, mint hangulat-változatai. Hisz változat az is, ha csermelyből folyó és folyóból tenger lesz, de mindig csak habzugás az, a mit hallunk és fehér-színű és kecsesen hajló fodor az, a mit látunk, és a tájkép sohasem lesz teljes, ha a vizek mellett ott nincs a kéklő hegyláncz vagy az ózonos erdő és a sok színben játszó levegő. De másrésről Zichy a

*Roland mester*ben költői szíve mélyéről értékesebb gyöngyöket is hozott fölszínre és ezzel megérdemelte, hogy darabjának sikere nemcsak a bemutató estén volt rendkívül élénk, hanem tartósnak is bizonyult. Csak a napokban jelent meg Lipcsében e dalmű teljes zongorakivonata és feltehető, hogy az *Alár*hoz hasonlóan a *Roland mestert* is elő fogják adni idegen színpadon. És megérdemelte a szerző azt is, hogy nem kell többé hallania ilyen jóakarató megjegyzéseket: «Szép, hogy főrangú ember létére költészettel és zenével foglalkozik!», — mintha a bűvárt, a ki a vizek rejtelmes mélyén igyekszik gyöngyöt keresni, megdicsérnők, a miért nem fél a hideg víztől.

A Goldmark regényességét *A hadi fogoly (Briseis)* című dalműben classikusabb fény szűri át. A szövegkönyvet Schlicht Emil álnéven egy bécsi evangélikus lelkész, Formey Alfréd írta. Mikor a függöny felgördül, Achilleus bánattól megtörve épen Patroclus temetésére készül. Agamemnont meghatja ez a fájdalom és elhatározza, hogy Briseist, a hadi foglyot, visszaadja Achilleusnak: «Briseis rózsás leánya» talán megvigasztalja őt. Briseis megjelenik és meglátva Hectornak, Patroclus gyilkosának holttestét, megadja néki a végtisztességet, homokot tesz a mellére és betakarja egy kendővel. Achilleus bösz haraggal támad rá, mire Briseis elmondja, hogy Patroclus szelleme hívta föl erre a kegyetlen tetre. Achilleus erre megbocsát Briseisnek és kiadja a parancsot, hogy a nőt másnap vigyék vissza hazájába, ő föloldja a rabságtól. Briseis, a kinek szíve titokban lángra gyúlt Achilleus iránt, fohászt küld Aphroditehez, hogy fordítsa feléje a hős szívét. A második fölvonásban Achilleus elé járul Hector atyja, Priamus, hogy kiváltsa fia holttestét. Achilleus durván visszautasítja. Most Briseis is esdekelni kezd, erre a hős ellágyul, teljesíti Priamus kérését és tizenkét napi fegyverszünetet rendel. Briseis pedig nem hagyja el többé a sátrat, mert Achilleus a keblére öleli, érezve, hogy lelkébe ezzel új tavasz költözött.

Homerosnál Briseis nem avatkozik bele Achilleus és Priamus ügyébe. Az *Ilias* tizenkilencedik énekében azt olvassuk róla, hogy Agamemnon — mint Zeusra fogadja — soha sem nyúlt hozzá. Később leírja a költő, mint zokogott Briseis meglátva Patroclus holttestét. A huszonnegyedik énekben, miután Achilleus és Agamemnon már kibékültek, azt olvassuk, hogy a sátor belső részében pihent Achilleus és mellette nyugodott Briseis. Homeros csakis ezekben emlékezik meg Goldmark *Hadi foglyáról*. Mint az *Ilias*-ban, az opera szövegkönyvében is fölmerül Thetis a tengerből és

Achilleus elpanaszolja néki bűját. Patroclus szelleme azonban Homerosnál nem Briseisnek, hanem Achilleusnak jelenik meg álmában, kérve a saját temetésének siettetését, mert különben a lelkek nem eresztik be az alvilágba. Schlicht szöveggönyvében ezzel ellenében Patroclus szelleme Hector holttestét óhajtja kiméltetni. Briseis alakjának kiemelése túllépi a költői szabadság határait. Azzal, hogy a szerelem ereje puhítja meg Achilleust, a szövegíró lényegesen megváltoztatta a hős jellemét. Hegedüs István egy jeles tanulmányban, a melyet éppen most olvashatni az *Egyetemes Philologiai Közlönyben* és a mely különben a homerosi kérdésről szól, megmagyarázza Achilleus tragikumát. A csaták viharába, a Skamandros fölbőszített hullámaiba, el egészen Ilion fala alá kergeti Achilleust a boszúért lihegő, mély, erős szeretet — és a meghurczolt ellenség holttestét is csak akkor adja ki a hős, midőn újra a mély és erős szeretet hurját érinti szívében az ősz Priamus, emlékeztetve őt atyjára. «Emlékezzél meg atyádról, a ki velem egykorú, a súlyos vénség küszöbén. Őt is nyomják talán a körüllevők és nincs ki tőle elhárítsa a vészt. De hallván, hogy még életben vagy, örül s még látni remél téged. Ellenben én, fölötte szerencsétlen, ötven fiam közül a legtöbbet elvesztettem, és egyetlen támaszomat, Hectort, a minap te ölted meg. Ennek ügyében jövök, hogy megváltsam határtalan kincsekkel. Félj az istenektől, könyörülj rajtam, megemlékezvén atyádról. Mit halandó nem tett, hogy fia gyilkosának kezét megcsókolja, annak is alávetem most magamat.» Ime Priamus ilyen könyörgésére és nem Briseis szerelmes pillantására indul meg Achilleus szíve.

Briseis tehát nem szerepel a mythosban mint cselekvő személy és ezért Goldmarkon kívül — s vele éppen egy időben — csak egy új német zeneköltő, Bungert Ágost vitte az «istenekhez hasonló nőt» színpadra. Bungert trilogiájának címe: *Homerosi világ*. A classikus világból egyébként csak két tárgy foglalkoztatta idáig a zeneszerzőket: egyrésről *Páris és Heléna* története, másrésről az önfeláldozó *Alcestis meséje*, a melyet Euripides is földolgozott. Sokkal több művet szolgáltatnak az operai színpadnak más eposzok, a melyekben az erotikus elem gazdagabb volt, így első sorban Tasso *Fölszabadult Jeruzsáleme*. A csábos Armidáról írtak dalműveket Lully, Salieri, Jomelli, Sarti, Gluck, Rossini és még sokan, ellenben Achilleust mint operai hőst csak Giovanni Legrenzi és egy cántátéban Bruck szólaltatta meg. Goldmark figyelmét mégis az *Iliasnak* egy mellékalakja, Briseis ragadta meg. Darabja nem tölt be

egész estét. A művet egy zenei epyllionnak lehetne nevezni azon kisebb szabású eposzok mintájára, a melyet az alexandriai és később a Cicero korabeli római költők írtak.

A zeneszerző a szavalati éneket használja túlnyomólag, szinte rettegve attól, hogy beleeshetik egy áriába, a mely — valószínűleg úgy vélte — megzavarhatná a darab méltóságos és egyöntetű stíljét. Briseisnek egy dala az egyetlen zárt magánénekszám az egész dalműben. Még a saját egyéniségétől is mintha féltette volna Goldmark ezt a komoly tárgyat, nem akarva, hogy egy alanyi fölkiáltásától — egy epiphonemától — valahogy elillanjon Achilleus és Briseis történetének sajátos hangulata. Nézetünk szerint a kiváló mester itt két szempontból tévedett, mint a hogy tévednek mindazok, a kik, ha ilyen ősrégi tárgyat dolgoznak föl, a recitativban vagy a szavalatban — szemben az áriával — látják az archaizálásnak legbiztosabb eszközét. Tévednek egy történeti és egy általános zenei széptani szempontból. A szavalat ugyanis semmivel sem természetesebb és semmivel sem régibb a dallamnál. Azt senki sem bizonyította be, hogy a zene a nyelvből fejlődött ki, hogy a zene hatványozott beszéd. Miért ne volna inkább a beszéd megfakult ének? kérdi Riemann, a lipcsei egyetem tanára. A szavak tudvalevőleg közhasználatú symbolumok bizonyos fogalmak megjelölésére. Egyes szavak pedig, mint ismeretes, úgynevezett onomatopoeikus utánpótlások, a melyeket egy-egy, a fülünk vagy szemünk közvetítésével nyert benyomás alapján képeztünk. Bizonyos természeti jelenségek, mint például a villámlás, mennydörgés, sercegés, roppanás stb. megfigyelése nyomán fejlődhetett ki egyidejűleg a beszéd és a természetben megcsendülő hangokat utánozó ének. A szavak egy része csak az évszázadok során vesztette el tonális és rhythmicai jellegét és vált conventionális megjelöléssé egyes fogalmak számára. A dallamnak is van tehát olyan ősi patense, mint a szavalatnak. De megengedve azt, hogy a rapsodok és az aedok éneke inkább recitálás volt, széptanilag még sem lehet indokolni azt, hogy Homerosnak egy mai megzenésítője miért ragaszkodjék ennyire a szavalati énekhez? Akkor térjünk mindjárt vissza a homophon zenéhez, térjünk vissza a lyrához és kitharához, a fuvalától (aulos) pedig irtózzunk épen úgy, mint Plato és Aristoteles, a kik a fuvalát világi, pogány hangszernek tekintették szemben a papi lyrával, a mely a szent ódákat és hymnusokat kísérte. Mi azt hisszük, hogy Goldmark az alkotó képelmét tulságosan alárendelte a Briseis általa megálmodott légkörének. Pedig a zenész

meríthet és szükséges is, hogy merítsen ihletet abból a tárgyból, a melyet dalba önt, de másrészt szabadon alkothat. Phidias is Homerosztól ihletve alkotta meg Zeust, és Apollo fejét is a pythiai hymnusok hatása alatt mintázták, de a művészkéz mind a két esetben szabadon dolgozott. Lám Gluck már távolról sem volt oly szigorú homerida, a minő Goldmark akart lenni. A Gluck Achilleusa oly vakmerő, oly éles rhythmusok kíséretében jelentkezik, hogy a lovagias és harczias elemekért rajongó francziákat egészen magával ragadta. Ugyanaz a regényesen heroikus vonás ejtette őket akkor lázba, a mely ma annyira megkedveltette velök Rostand *Cyrano de Bergerac*-ját. A harmadik fölvonásban Achilleus dalánál a katonatisztok lelkesedésökben fölugráltak székeikről és Gluckot hangosan üdvözölték. És ez az Achilleus bizonyos francia zamat ellenére még sem volt stiltelen. Akadtak bírálók, a kik Goldmarktól egyenesen rossz néven vették, hogy a *Briseis*-ben nem alkalmazta a régi görög skálákat. Egyéb sem kellett volna. Senki a classikus ó-korért jobban nem rajongott, mint Byron. Gyönyörű kifejezést adott ennek Goethe a *Faust* második részében úgy szerepeltetve a *Don Juan* költőjét mint Faust és Heléna fiát, vagyis a romantikus és a classikus költészet gyermekét. És mit tapasztalunk? Mikor Byron a Themének hátat fordított, elment Görögországba, hogy tele tudóvel szívja magába az antik levegőt. Elment Actiumba, a hol Marcus Antonius elvesztette a világot és csodálkozva nézte a kis, csöndes öblöt «a melyben alig két fregát manœuvrirozhat». Fölkereste a Parnassust, Delphit, Athænet és Akropolis romjain megkezdte a *Childe Harold* második énekét, — de azért sem az *Abydosi menyasszonyban*, sem a *Korinthus ostromában* vagy egyéb műveiben, a melyeket a görög levegő hatása alatt írt, nem utánozta soha a hellén költőket és soha sem archaizált. A zenei gondolat sem szorult soha mesterséges patinára, mert kifejező ereje önálló és benső. Hiszen e görög szó melos: a melyből a melodia ered, maga utal arra. Ez a szó voltakép «tag»-ot jelent, tehát, ha dallamról van szó, mindig valami szervesen képződött és önmagában zárt dallamra kell gondolnunk.

Goldmark legnagyobb érdeme, hogy a *Briseis* számára musica reservata-t írt, került minden hétköznapiságot és egy-egy hangulatba mélyen elmerült. Rendkívül szépek apró közzjátékai, magas eszmei és kifejezésbeli színvonalra emelkedik a második fölvonás előjátéka, míg drámailag a Priamus és Achilleus közt való jelenet és utána a szerelmi kettős a leghatásosabb. A zenekar ékes-

szólás és fény tekintetében igen gazdag, néha bizonyos classikus fenség sugárzik belőle, és sohasem keresi a popularis aura-t, a szélesebb körű népszerűséget. És érdekes kétségkívül maga a vállalkozás: Homeros megzenésítése. Azon gondolkoztam, hogy nemcsak a zeneköltésnek, hanem a zenei tudománynak is lesz még dolga az *Ilias* és az *Odyssea* költőjével. Mert mindig csudálkoztam azon, hogy a homerosi kérdés megvilágításához eddig még senki sem hívta segítségül az oknyomozó zenetörténetet. Azok a fölfedezések, a melyeket Kircher Athanáz 1650-ben Messinában, Galilei atyja 1581-ben Rómában és kívülök még mások tettek, azt bizonyítják, hogy az után a kor után, a melyben Homeros élt (Herodotos szerint körülbelül 880-ban Kr. e.), az *Odysseaban* és az *Iliasban* földolgozott tárgyak már igen csekély mértékben szerepeltek a görögök énekeiben. Ha ez a körülmény egymaga talán nem ad is igazat Nitzschnek vagy Lehrsnek, mégis föltehetjük, hogy a homerosi tárgyak kiveszése az énekekből nem következett volna be akkor ha egyes költők utólag illesztették volna be munkáikat az *Iliasba* és az *Odysseaba*, mert ez esetben a költészettel párhuzamosan haladó zene is nemde föntartotta volna azokat a tárgyakat? És még egyet. Ha az *Odyssea* és az *Ilias* csak valóban azért látszanék oly egyöntetűnek, mert az utólag közreműködő írók nivellálni tudták képességeiket és mert az írói és művészi egyéniség azon korban még nagyon fejletlen volt, miként magyarázható az, hogy a Homeroshoz készült dallamok annyira elütnek az Archilochus, Terpander, Pindaros stb. melodiáitól? Az a dallam például, a mely Homerosnak Demetriushoz írt hymnusát kísérte és a melyet Marcello fölhasznált egy zsoldárhoz, zeneileg — a mint a végén a dominánsból a tonicába esik — egészen sajátos és egyéni. A homerosi kérdéshez tehát, úgy véljük, szava lesz még a zenetudománynak is.

Hátra volna még a *Kukuska* című dalmű, a melynek szövegét Falsari Félix, a közös haditengerészet sorhajóhadnagya, zenéjét pedig Lehár Ferencz, a Budapesten állomásozó bosnyák zászlóalj zenekarának karmestere írta. Lehár új ember. 1870-ben született Komáromban, tizenkét éves korában belépett a prágai conservatoriumba és ott maradt hat esztendeig. Dvoraknak, a kitűnő zeneköltőnek, házában több társával együtt szokta volt játszani kéziratból a mester kamarazenei műveit. Dvorak azt ajánlotta neki, hogy szentelje magát egészen a zeneszerzésnek. Tizenhét éves korában Lehár eljátszotta egyik szonátáját Brahmsnak is, miután pedig egy évvel később megszerezte a prágai konzervatorium oklevelét, elszer-

zöldött az elberfeld-barmeni színházhoz karmesternek. Majd katonazenekari karmester lett és Polában megismerkedett Falsari Félix sorhajóhadnagygyal, a *Kukuska* szövegírójával. Lehár művei ez operán kívül a következők: hét vadászdal, számos zongorára és hegedűre írt szerzemény, egy symphoniai költemény Stecchettinek *Il Guado* című idylljére, egy zenekarra írt *Mese az Ezeregy éjszaka*ból, két magyar ábránd stb. — Falsari a *Kukuskában* érzelmes történetet mond el. Egy orosz katonát, a ki ellenkezett a sztaroszt akaratával, száműznek Szibériába, és ezzel elszakítják kedvesétől. Utóbb épen egykori vetélytársa segíti a szökésben, az imádott leány pedig elébe siet kedvesének. A szibériai hőmezőkön találkoznak ketten, és ott testben és lélekben megtörve ülik meg nászukat a halállal. A *Kukuska* szó — a mely a darab címében olvasható — annyit tesz, mint kakuk. Midőn a kakuk ugyanis rügyezéskor először megszólal, a szibériai raboknak az a reményök támad, hogy számukra is eljő a tavasz. A szabadság vágya feszíti ekkor mellüket és édes bizalommal hallgatják a természet dalát. — Miként ötlött eszébe Falsari sorhajóhadnagynak ez a samaritánus-történet, a mikor Szibéria oly messze van a polai kikötőtől, a hol narancsot és fehér gyöngyöt árulnak a mosolygó dalmát leányok! Ovidiusnak a *Tristia* egyik versében könnyű volt sirnia azok miatt a szerencsétlenek miatt, a kiket Tomiba, a classikus világ Szibériájába, száműzött a fejedelem haragja, hisz maga a költő is ott fázott. De Falsari élete csupa gyöngy: osztrigán és olasz borokon él s övé az egész tenger. Miként, hogy kezében mégis reszketett a sárga rezes távcső, a mint a vizek fölött a kék színbe játszó, finom párázaton át az Ural felé nézett? Bizonyas az, hogy a Falsari szövegkönyvében vannak lagymatag versek, döcögős sorok és rossz rímek, az egész vállalkozás mégis egy rajongó sugallat műve. Sokan azt fogják találni, hogy csak érzelmes, puha embereknek való az a szerelmes pár, a melyre a zsinórpadlásról hulló apró, fehér hópihéek borítják a halotti lepedőt, de senki sem fogja tagadni, hogy Falsari Félix, a katoná, mint librettista is bátor és vitéz volt. Bolygatni merte Szibériát. Azok az irogató tiszték, a kik karddal és lanttal a kezökben hullottak el, Körner a wöbbelini tölgy alól és Michail Jurjevics Lermontov a kaukázusi szirtek mellől elküldik ezért Falsari hadnagynak bajtársi kézszorításukat.

A Lehár zenéjének nagyobb része meleg és olvadékony. Legjobb a második fölvonás, mert nem oly kieszelt, nem oly színeskedő, nem oly változatos hatásokra célzó, mint az első.

A legjobb továbbá azért, mert Lehár itt Szibériáról zenélve még sem törekszik «visszaadni» a szibériai ólmos hangulatot, ellenkezőleg zenéje, a mely a hómezők fölött ébredő tavaszt kíséri, édes, mosolygó és regényes, és a mellett izgató, mint a hogy a májusi gyöngéd sugár is szelidségével föl tudja fakasztani a csirákat. Fülünk csakugyan boldog, hogy itt nem zaklatják szibériai «tonusok», mert nem kellemes, ha a költő Oroszországról énekelve, minduntalan kihúzza zsebéből a művelt orosz társalgót, holott beszélhetne frissen és gondtalanul a maga nyelvén is. Lehár a *Kukuska* első fölvonásában töri az orosz zenei jargont. Orosz károkat és orosz népjeleneteket mutat be utánozva azokat a hirtelen nekidagadozó és hirtelen elhaló chorusokat, a melyeket néhány évvel ezelőtt Budapesten a Szlaviansziktól hallottunk. Úgy vélte, hogy a közönség egy része ezeket a helyi czélzásokat fogja legjobban bámulni, és részben igaza is volt. Pedig a dramatizált vagy megzenésített néprajz, mint azt a *Kukuska* bemutatója alkalmából másutt egy cikkemben kifejtettem, száz eset közül kilencvenkilencben művészietlen. Bizet a *Carmen*ben egyetlen egy spanyol népies chorust sem használ tisztán, minden át van francziásítva. Madridban ennek következtében meg is bukott a *Carmen*: ott azt mondták rá, hogy nem spanyol, és nemde mégis tüzesebb minden spanyolnál? Wagner a *Parsifal* ájtatos hangulatát a bibliai vagy legendai csalódás kedvéért fokozhatta volna egy régi gregoriánusi énekkel, de nem tette, és mégis, mily alázatos, mily keresztényen zenét írt! Rossini sem ajánlkozik nekünk a *Tell Vilmos*ban turistavezetőnek, hogy elkalauzoljon a svájci hegyek közé, nem mekegteti a kantonok nyájait, nem kutatott ki a genfi könyvtárból idyllikus népies károkat, és mégis hogy illatozik zenéje a svájci ormok friss levegőjétől! Lehár meg, úgy tetszik, sokkal ötletesebb zenész, semhogy ne tudna belülről alkotni. Tudja ő az orosz nép bűját dalba foglalni e volgamenti parthajózás nélkül is. A költő hajója csapongjon szabadon a tengeren és ne a partok mellett. A zenében rejlő belső elemekkel kell jellemezni, nem a díszlet és a színhely szerint váltakozó folklorisztikus részletekkel. Mily messze esik egymástól időben és térben például Bach *Máté-passiójának*, Wagner *Walkürjének* és Wagner *Mesterdalnokainak* cselekvénye: és mégis mind a három műben — a *Máté-passió* második részében, a mikor Bach ki akarta fejezni a papok mélységes gyűlöletét Judás iránt, a *Walkür* ujjongó fölkiáltásában és végül Hans Sachs vargadalában — egyformán megtaláljuk a magyar skálára nézve

oly jellemző feljebbített quintet, mert Bach is, Wagner is azokban a bizonyos jelenetekben valami egészen szokatlant akart kifejezni; az *egész* darab légkörére akkor egyik sem gondolt, nézetünk szerint, igen helyesen. Épen a verismusnak, minden túlhajtása mellett, megvan az az érdeme, hogy átterelte a zeneszerzők figyelmét a környezetről és a díszletről az emberre és a helyzetre. De nem is kellett a verismusra várnunk, már Mozart is bebizonyította, hogy a darab nemzeti atmospherájánál fontosabb a darab drámai jelleme. Sem a *Figaro lakodalma*, sem a *Don Juan*, tudjuk, nem német tárgyú dalművek. Mozart, a mikor megírta azokat, a legkisebb tekintettel sem volt e sujet-k származására, nem igyekezett visszaadni azt a nemzeti légkört, a melyben Don Juan és Figaró alakjai éltek vagy élhettek volna, csak a jellemöket tolmácsolta, és senki nála fényesebben ezt a föladatot nem oldhatta volna meg. Sőt Wagner a *Don Juan* és a *Figaro lakodalma* zenéjében annyira nem látott úgynevezett helyi színeket, hogy egyenesen a német kedély győzedelmét köszöntötte ezekben a dalművekben. «Egy korszakban — írja — a melyben minden műveltség és modor idegen, és a melyben alig lehet ráismerni az önálló nemzeti lét physiognomiájára, Mozart érzelmeinek tisztaságával és sugallatainak szeplőtlen-ségével a hazafias szellemet szent örökségnek tekinti, a melyre támaszkodva minden német ember — bármely nyelven fejezze is ki magát — biztos lehet a felől, hogy megőrzi veleszületett nagyságát és fönségét.» Csatlakozunk tehát Wagnerhez, a ki nem engedte meg a zeneköltőnek, hogy más stil is naturalizálja őt, mint vagy az, a mely a saját lelkében, vagy az, a mely népének lelkében él. És ez se nem chauvinista, se nem kosmopolita álláspont, mert a zeneszerzőnek szabadságot ad választani saját egyénisége és az őt környező nemzeti egyéniség ösztökélései között. Más szóval a magyar zeneszerző írjon vagy magyarúl, vagy, ha lelke Bizethez és Massenethez húz, írjon francziául, de ne írjon, ha a Kárpátok bérceiről zeng, magyarúl, ha a rajnai bort dicséri, németül, és ha hőse Szibériában didereg, oroszúl, — legkevésbbé akkor, ha ezeket a stileket nem tudja darabjaiban végig vinni, ha csak izelítőül nyújtja azokat hallgatóinak. Nem egyéb az, a mit kifejtettünk, mint a Leonardo da Vinci törvénye: vagyis a művész legyen egyetemes és magányos, világbalátó és remete, de se világutazó, se kolduló barát.

A TAVASZI TÁRLAT.

Mikor a téli tárlat megnyílt, úgyszólván egyhangú ujongásba tört ki a napi kritika. Hangos örömének több okát adta; örült, hogy a tisztán magyar tárlat olyan magas színvonalúnak látszott; ujongott, hogy a modern irány így egy csapásra meghódította a magyar festészetet, s boldog volt, hogy fölfedezhette azt a festő-óriást, a kivel ugyan már sokszor találkozott, de a kinek nagysága csak most revelálódott előtte. A mámor azonban lassanként alábbszállt. A magas színvonal csak az ügyes rendezés s az első benyomás csalóka eredménye volt; az öles tájképekkel teleaggatott rideg termekben a kritikus is csakhamar unatkozni kezdett, s csupán csak az egy Mednyánszkyban hitt még rendületlenül. És a ki az *Alkony* című, egekig magasztalt képből sehogy sem tudta kiérezni a fönнен hirdetett hatalmas hangulatot, iparkodott azt a festőnek legalább másik, holdvilágos képében megtalálni.

A nemzetközi tavaszi tárlat csendesebben kezdődött. Mindenkit lehangolt és művészi viszonyainkra szomorú világot vetett a külföldi művészek tüntető távolmaradása. A kik küldtek is, munkáiknak úgyszólván csak alját küldték; így Stuck, a ki híres *Bűn* című képének erőtlén, jelentéktelen ismétlését szánta nekünk. Vigasztalásul az az örömmel hirdetett tény szolgált, hogy a tárlaton most egyéb is látható, mint csupa tájkép; s minden kárt kipótolt Mednyánszky új képe, melynek egetverő hymnusok zengették dicsőségét.

A kritikának nem az a föladata, hogy tartalmatlan rajongást erőszakoljon dagályos szavakba; különösen nem most, mikor a közönség tanácstalanul áll az új iránynyal szemben. A föltétlen magasztalásból, még ha jogos és őszinte volna is, nem sokat lehet tanulni; pedig a mi közönségünknek még sok a tanulni valója.

A komoly kritika, ha az új művészetnek és a közönségnek egyaránt akar használni, iparkodjék az új irány lényegét tisztázni; mutassa meg, hogy miben különbözik ez a régibb festészettől; fejtse ki, hogy mi a célja, mik az elvei a modern mozgalomnak, s vizsgálja meg, hogy az egyes képek ezeket az elveket mennyiben valósítják meg. Ne phrasisokat adjon, melyeket a néző a kép előtt utána mondogat, hanem tanítsa a közönséget arra, hogy tudatosan gyönyörködjék a festészet termékeiben. Ne vessen föltétlenül sutba mindent, a mi régi, s ne dicsérjen mindent, csak azért, mert modern. Nincs olyan ferde, olyan elaggott irány, melyben egyes kiváló alkotások ne léte-sülhetnének; és nincs az az igaz elv, melyet túlságba ne lehetne vinni, melyet ferdén ne lehetne alkalmazni. A modern festészetnek is, igaz elvei mellett, megvannak a maga túlságai; s épen ennek az új festészetnek ügyét szolgálja, a ki a közönséget arra neveli, hogy az a modernen belül is megismerje a jót a silánytól.

A két irány harcában legsűrűbben emlegetett jelszó az igaz-ság. Az öregek és a fiatalok kölcsönösen ugyanazt hányják egymás szemére, tudniillik, hogy a másik fél nem tud semmit, nem lát helyesen és meghamisítja a valóságot. A közönség túlnyomó része megszokásból inkább az öregekhez húz; az ő igazságukat fogadja el igazságnak; az új irányt nem érti, különösnek találja, elítéli. Az új képek nem úgy mutatják a világot, a hogy ő látni szokta: tehát nem igazak. A közönség elfogulatlanabb, gondolkodóbb része is a kérdések egész sorával áll szemben: az új irányú festők másképen festik a világot, mint a régiek, tehát máskép is látják. De miért lát-ják máskép? Hogy láthatja a közönség ugyanazt másnak, mint a festő; az előbbi nemzedék másnak, mint a következő? S ki látja helyesen, a régi vagy a modern festő-e? Mi az igazság a festészet-ben, és hányféle ott az igazság? Összeegyeztethetők-e ezek az igaz-ságok egymással, vagy csak egy az igaz köztök s a többi hazudik?

A festmény mindenestre törekszik valami tárgyi igazságra; annak, a mit ábrázol, igaz mása akar lenni. A festő sujet-jét mintegy lemásolja vásznára; iparkodik, hogy tárgyának, akár ember, akár táj, akár épület az, minél hívebb képét adja, s még ha tisztán kép-zeletéből alkotja is meg művét, a valószerűséget akkor sem téveszti szem elől. Ehhez tehetségén kívül nagy munkára, hosszú gyakor-lásra van szüksége, s az értelmes szemlélő ezt a munkát meg is tudja becsülni. A néző örül, ha látja, hogy a kép találó, s a komoly gond, mely a részleteket sem hanyagolja el, jól esik neki. Tornai Gyula mór tárgyai, Kauffmann Izidor *Néma ima* és Pállya Celesztin

Vasárnap délután című képe apróságokat is szerető gondjokkal, tárgyi igazságukkal hatnak a szemlélőre.

A tárgyi igazságnak tájképben, figurális képben egyaránt nagy a szerepe. A szemlélőnek rá kell ismernie a kép tárgyára, éreznie kell a kép megfelelőségét, igaz voltát, különben művészi élvezet lehetetlen. A festészet összes fajai közt a tárgyi igazság talán az arcképnél legfontosabb. Az arcképtől első sorban azt kívánjuk, hogy pontos mása legyen eredetijének; ha nem találó, a megrendelő visszautasítja; viszont a kép legnagyobb dicsérete, ha azt mondják róla, hogy a megszólalásig hű. A portrait tárgyi hűségének mélyebb jelentése is van. A festőnek nemcsak az alakot, nemcsak a külsőt, az arcz vonásait kell eltalálnia, hanem azt is, a mit ez a külső, ezek a vonások ki szoktak fejezni; a lélekből, a jellemből annyit, a mennyit az illető arcz elárul. A tárlat legtöbb arcképénél érezzük e mélyebb igazság hiányát; még László Fülöp képei is hidegek, halottak, csak Hohenloheről, a német birodalmi kancellárról festett arcképvázlatán van melegség és élet.

A tárgyi igazságnak ez a mélyebb fölfogása ellentétben van a kép tárgyának pontos, szolgai másolásával. Hogy a festő a character-t kifejezhesse, el kell hagynia a zavaró esetlegességeket, ki kell emelnie az állandó, jellemző vonásokat. A festő nem egészen azt adja vissza, a mit lát; a mit mellékesnek tart, azt mellőzi, a mit fontosnak, azt erősíti. Vagy pontosabban kifejezve, a festő nem azt látja és nem úgy látja, a mi és a mint előtte van, hanem tárgyának csak egyes oldalait nézi, a többit figyelemre sem méltatja. Ezen a ponton találkozunk a tárgyi igazság a festő egyéni szabadságával. A mit a művész tárgyról lefest, az igaz; de nem fest le mindent róla, nem festi le az egész tárgyat. Egyénisége nyilvánul abban, hogy mely vonásokat választ ki jellemzésül. Ha akarná sem volna képes a tárgyat teljes híven utánozni, már csak azért sem, mert síkon ábrázol térbeli dolgokat. Még a legaprólékosabb, a legkínosabban pepeselt képnél is többet kell hozzáképzelnünk, mint a mennyit a vásznon valósággal látunk. A képzelet ezt a munkát nagyon szívesen és nagyon könnyen megteszi, hisz már egy-két odavetett vonásból elébe áll az egész alak. A festő e néhány jellemző vonásával megindítja, útba igazítja képzeletünket. Ebben a szabadságban, melylyel a festő a tulajdonságok közül egyeseket elhagy vagy kiemel, különbözik a kép a photographiától; és a tárgyi igazságnak ez a relativ volta teszi a festészetet igazán művészetté.

A lefestendő vonások kiválasztásában szabadon érvényesül

az egyéniség. De maga az egyéniség nem teljesen szabad. Korlátozzák a hely, az idő, a körülmények. Megszabja részben a nemzet, melynek tagja, a kor, melyben növekedett. Minden nemzetnek, mely nagy művészetet hozott létre, megvan a maga sajátossága a tárgyak szemlélésében. Máskép nézi és festi a világot az olasz, mint a németalföldi, máskép a francia, mint a spanyol. A magyar festészetnek, sajnos, nincs még határozott nemzeti jelleme. Fejlődése sokkal kevésbbé folytonos, semhogy a nemzeti vonások megerősödhettek volna. A magyar festészet nem nőtt egyfolytában, a külföldi fejlődéssel párhuzamosan, hanem minduntalan meg-megszakadt. Mire egy-egy irány gyökeret vert, s lassan-lassan nemzeti jellemet ölthetett volna, már el is avult; a helyett, hogy ezt fejlesztették volna tovább, külföldről ismét teljesen új, teljesen idegen művészetet hoztak be. Hogy nemzeti művészet alakulhasson, kettőt kell összeegyeztetni: egyrészt a külfölddel folyton párhuzamosan haladni, másrészt a magyar előzőkkel az összefüggést megtartani.

Minden kornak megvan a maga külön szeretete a tárgyak egy bizonyos oldala iránt. Primitív korok a konturt kedvelik; nem is tudnak ugyan egyebet rajzolni, de nem is akarnak; az egyszerű körvonalban teljes realistikus megfelelőjét látják a külvilág tárgyai-nak. A renaissance festészet a formát szerette; az alakok plasticitásában kereste a kifejezés legfőbb eszközét; s színei, a velencei iskola kivételével, néha csakugyan bántóan tarkák. A mi korunkra ellenben kiválóan a színek hatnak. Ebből a szempontból azonban még a modern festészetben belül is két korszakot kell megkülönböztetnünk. Az első korszakban a ragyogó, mély színeket szerették; ezeket közvetlenül egymás mellé rakták és így szemkápráztatóan gazdag színhatást értek el. Ennek az iránynak képviselője nálunk Benczur Gyula. A történeti tárgyak csak ürügyül szolgáltak arra, hogy minél több csillogó, telt színű bársonyt, selymet, drágakövet, bronzot és gyöngyházat halmozhassanak össze egy festményen; és történeti képek címe alatt tulajdonképen óriási csendéleteket festettek. A színeknek e mesterséges összehalmozásával szemben a modern festészet újabb iránya a szabad természet színeit kezdte tanulmányozni. S megtanulták, hogy a természetben a színek nem jelennek meg a maguk közvetlen és átmenet nélkül való tisztaságukban, hanem a levegőben s a fényben megtörve, összeolvastva. Itt ismerte meg a modern festészet a maga bágyadt, fátyolozott színeinek ezer finom változatát, s itt tanulta meg, hogy lehet a képen alkalmazandó számtalan színárnyalatot egy alaphangba, egy

tonusba összeolvasztani. Az új festészetnek azután az lett a főtörekvése, hogy a tárgyak színeit ne a magok mivoltában fesse le, hanem úgy, a mint azok a levegőn s a fényen átszűrődve megjelennek, s különösen, hogy a színek ne legyenek közvetlenül, kapcsolat nélkül egymás mellett, hanem hogy minden szín a másikhoz, s az egész kép alaptonusához alkalmazkodjék. Ezt fejezik ki azok a sajátságos, új, képezímek, a minők harmonia feketében és vörösben, harmonia kékben és fehérben, vagy hogy a tavaszi tárlaton maradjunk, a (különben jelentéktelen) *Caprice en rouge*. Az előbbi nemzedék a ragyogó színeket teljes tisztaságukban szerette, azokat kereste s azokat látta a természetben; a színbomlasztó levegőt nem vette észre s nem is akarta észrevenni. Az újabb nemzedék épen a levegő s a fény hatását tanulmányozza, s hangulatot nem az egyes színek erejével, tisztaságával, hanem az egész kép egységes színharmonijával akar kelteni. A szempontok e különbözősége következtében áll a két nemzedék egymással ellentétben, s ezért vehetik teljes jóhiszeműen egymás szemére, hogy a másik fél nem tud semmit, nem lát helyesen s meghamisítja a valóságot. Minden kornak megvan, s kell is, hogy meglegyen a maga külön, egyedül helyesnek tartott álláspontja a világ szemlélésében, s ez a koronként változó igazság a kor igazsága.

A kor megköveteli minden fiától, hogy abból a szempontból lássa a dolgokat, a miből a kor nézi azokat. S a festő, bármit fest is, alkalmazkodik a kor fölfogásához. Az arczkép természete nehezen egyeztethető össze a modern művészet színkivánalmaival, mert az emberi arczon a formák, s nem a színek a kifejezők. De azért az arczképnek, saját belső törvényeinek ellenére is, többé-kevésbbé símulnia kellett a kor követelményeihez, mert hisz a portraittól nemcsak azt kívánjuk, hogy hű legyen, hanem azt is, hogy diszítse szobánk falát és hogy tessenék. Lenbach, a modern arczkép egyik nagy mestere, e nehéz problema megoldásához úgy fogott, hogy tanulmányozta a mult arczképfestői közül azokat, a kiknek színfölfogása rokon a miénkkel, Van Dyckot, Valesquezt, Rembrandtot. Megtanulta tőlök, hogy habár az arczkép magában az arczban a formákat emeli ki, marad még két teljesen szabad eszköze a színhatás előidézésére: tudniillik az alak ruházata és a háttér. Lenbach a ruha színét mindig az arcz tónusa szerint választja meg s e kettőt a hozzájuk hangolt háttéren egységes harmoniába olvasztja össze. Sőt még ennél is tovább megy. Rembrandttól tanulta meg, hogy az ember a dolgoknak csak kis körét látja tisztán és hatá-

rozottan, a látkörébe eső többi tárgyakat pedig elmosódottan és határozatlanul. Ő tehát az arcznak is csak egy, különösen a szem körül való részét festi meg plasticusan, a formát hangsúlyozva, míg a többit, kivált a haját s az arcz oldalát inkább színesen, festőien. László Fülöp Lenbachot követi, azonban kár volna, ha egyáltalán nem iparkodnék e hatás alól szabadulva, saját lábára állani. A téli tárlaton volt egy arczképe, mely egészen sajátságos, eredeti harmonia volt tiszta vörösben, s a mely az élénk színhatással bravourosan egyesítette a formák kifejező erejét. Ez a kép László festészetében új, egyénibb korszak kezdetét ígérte, de a festő, úgy látszik, a kényelmesebb utat választotta s megmaradt régi modorában. A tavaszi tárlaton tónus szempontjából érdekesek még Ferenczy képe, mely Gömör Olivért, és Rippl-Rónai eleven pastellje, mely Konti Józsefet ábrázolja. Nagyon föltűnő, annál inkább, mert a név ismeretlen, Stein János Gábor ülő nőalakja, ez a sajátságos kép, melyben kitűnő tulajdonságok egyesülnek kezdő gyöngeségekkel. A test alsó fele egészen hibásan van rajzolva; a bal felső láb-szár aránytalan hosszú s olyan kemény, mintha deszka volna; a jobb lábféj valósággal korcs; a kezek formátlanok; a drapéria bántóan ügyetlen. Ellenben a vállak s a fekete csipkével fődött kar nagyon jók; az egyszerű fejben mély érzés és kifejezés; a zöld szalaggal díszített fekete ruha, az olivbarna arcz s a sötétzöldes háttér gyönyörű harmoniába folynak össze. A külföldiek közt Erdtelt finom fénytannulmányain kívül csak Neven du Mont nőarczképe említendő. A különös rózsaszínű tónus mintegy fátyol borul a képre, mely eleinte merevnek, élettelennek látszik; csak hosszabb nézésre elevenül meg a tökéletes alak és a finom, érdekes arcz.

A modern művészet egy része a színek cultusában jóval túlment azon a határon, melyet az említett példák jelölnek. Ezekben a festményekben a színek túltengése teljesen elnyomja a formát, s megfosztja a képet a formák által közvetített tartalomtól. Láthatni olyan arczképeket, általán olyan figurális festményeket, melyekben már nem az emberi alak, az emberi arcz vonásai s a bennök tükröződő, bennök kifejeződő lelki mozgalmak érdeklik a festőt, hanem csak az, hogy a fény miképen játszik a testen s a tarka reflexek mint változtatják meg a bőr színét. A lélek mélységei bezárulnak, s az embernek csak olyan szerepe marad, mint a fának, a víznek, a földnek: hogy napfény süsse és színeket játszszonek. A színek művelésének e végletében a figurális kép tájképpé alakul át.

A szín és a forma, a festőiség és a plasticitás, a külső hangulat és a belső tartalom ellentéte nehéz probléma elé állítja a festőt. A tárlaton a megoldás többféle kísérletével találkozunk. Leempoels Jef nagy symbolisticus képében a mély gondolati tartalom kifejezésére teljesen a formához folyamodik, s bántó módon elhanyagolja a színt. Fényes Adolf képcyclusában erős a küzdés a kifejezés és a festőiség összeegyeztetésére; Koopman Augustus *Ulysses és a Sirenek* című festményében pedig teljesen a színek jutottak érvényre, de hatása is tisztán decoratív.

A szín modern fölfogása a szabad természet tanulmányozásából fejlődött ki; ezért egyeztethető össze oly nehezen a figurális képek mivoltával; s ezért érvényesül teljes erejével a tájképekben. Szabad természet festésénél van alkalom nagy színfoltokra, s a színek összhangjára; ott dúskálhat a festő napfényben és levegőben; ott megvigyázhatja a színek ezer árnyalatát, a levegő nedvessége, a világítás különbözősége, a napszakok változása szerint. A modern színérzék leghálásabb tárgya a táj, és tájképekben érte el az új festészet legnagyobb diadalait. A múlt téli tárlaton is tájképekkel vonult be a műcsarnokba az új művészet; s a tavaszi tárlat legkiválóbb alkotásai szintén tájképek. Ilyenek a külföldiek között Palmié Charles *Naplemente után* című képe; a magyarok között Tölgyessy Arthur *Arany sugarak* és Ujváry Ignác *Friss hó* című festménye. Mind a kettőben különösen a háttér megkapó; a *Friss hó*é havas házaival, az *Arany sugarak*é napfénytől izzó, aranyos levegőjével.

A figurális festmény még megoldandó problémája a modern művészetnek; mert tájképekkel a festészet nem elégedhetik meg. A tájkép ugyan erős hangulatot kelt; közvetlenségében a zenéhez hasonlítható, hatása azonban aránylag könnyű és muló. A figurális képeknek, melyek az alakjaikban kifejeződő érzéssel és gondolattal ébresztik föl a hangulatot, benyomása mélyebb és erősebb. Nagy tájfestők, hogy hangulatukat teljes erejében kifejezhessék, emberi alakoknak, élő és érző lényeknek szükségét érezték tájaikon. Nem azokra a festőkre gondolok, kik a pázsiton rendesen egy mezítelen nőalakot szoktak elhelyezni, mire a tavaszi tárlaton is van néhány példa, hanem azokra a nagy mesterekre, kik az akár realistikus, akár phantastikus alakokat szerves kapcsolatba tudták hozni tájaikkal, tájaik hangulatával. Millet, a modern művészet egyik kezdője és óriása, az ő munkaemésztő, szomorú földjéhez mindig odafestette a parasztot, a föld urát és rabját, s így tudta

képeit mélyekké, hatalmasokká tenni. Böcklin a természet erőit, a tájak hangulatait félig emberi, félig szörny-alakokban személyesítette meg s a hullámok játékát ezek játékával tette nagyszerűvé. Ebben némi elismerése rejlik a tiszta tájkép korlátozottságának.

A tájkép korlátozottsága méretei szűkességében is nyilvánul. Legalább a kiváló mesterek tájai rendesen mérsékelt nagyságú keretbe szorítvák. Ezt mutatja a XVII. századbeli holland festészet példája, s ezt tapasztaljuk Corotnál, a modern tájkép atyjánál is. A tájkép hangulatát mintegy össze kell sűríteni, hogy hathasson; mihelyt a vászon kelleténél nagyobb, a táj ereje tovaillan s a nagy színfoltok hatása tisztán decoratív lesz. A modern festők egy része azonban ezt nem veszi figyelembe és monumentalis tájfestészetre törekszik. Az eredmény szomorú. A téli tárlatot is ezek az öles tájképek tették ürességekkel, tartalmatlanságokkal olyan rideggé, unalmassá. A tájképek nagyzási hóbortjában szenvednek Mednyánszky művei is. A téli tárlaton kiállított *Alkonyról*, erről a lilába fűrésztött Normann-féle képről nem igen érdemes szólni. A tavaszi tárlaton kiállított *Virágzó fák* című festmény sokkal jobb. De itt is bánt a rajzolni nem tudás olyan foka, melyet a tájkép sem tűrhet el. A képben levő tárgyak egymáshoz való aránya, mint például a fiatal cserjéké a hátuk mögött vonuló töltéshez, elképzelhetetlen. Mednyánszky művein egyáltalán nincs tér; az ő képei nem tudnak befelé terjedni. Ezt igyekszik ugyan palástolni; így a *Virágzó fák*nál az említett töltéssel és egy erőltetett felhőfüggőnyvel zárja el a kilátást. Az óriási képen csupán a kis virágzó rész tud hatni. Ennek a színe igazán friss és kedves. De többszöri látásra ez is folyton veszít erejéből. A festő tavaszi hangulatával, tiszta és kellemes színeivel egy kis darab vásznat talán nagybecsűvé tudott volna tenni, de így csak újabb példáját alkotta meg a nagyotakaró, kicsitbíró monumentalis tájfestészetnek.

A fejtegetésünk elején fölvetett kérdésekre kaptunk feleletet. Láttuk, hogy két ember miért nézheti ugyanazon tárgyat különbözőnek, s megértettük, hogy az annyira hangoztatott festészeti igazságok, különösen a tárgy és a kor igazságai, relativ részletigazságok. Tárgy szempontjából igaz a kép, ha a lefestett vonások híu másai a tárgy tulajdonságainak. De a festő nem másol le minden tulajdonságot, a többi elhagyásával kiemel egyeseket, nem adja a dolgok teljes megfelelőjét, s így a tárgyi igazság csak relativv válik. Kor szempontjából igaz a kép, ha a festő azon vonásokat emeli ki, melyeket a kor kiválóan kedvel. De ez az igazság a korokkal

változik ; nagy szellemek függetleníthetik magokat alóla s előkészítik a következő kor igazságát. A festészetben csak egy abszolút igazság van : a művész igazsága. A művész szempontjából igaz a kép, ha a festő őszintén festi le a mit lát, és őszintén fejezi ki, a mit érez. Erős munka árán megszerzi a kifejezés eszközeit, a rajz és a festés technicáját, hogy biztosan és tisztán elmondhassa, a mi benne él. Mondani valójának megkeresi az illő formát ; kevéssel nagyot mondani nem akar. Bizarrsággal, hazug hatásvadászással muló sikerek elérhetők ugyan, de állandót és örökecsűt csupán az őszinteség teremt.

MELLER SIMON.

ÉRTESITŐ.

Hangulatok. Költemények, írta Szabolcska Mihály. Buda-Pest, Singer és Wolfner könyvkereskedése. 1899. Második kiadás.

Szabolcska Mihály valóban meg lehet elégedve a rokonszenves fogadtatással, melyben műzsáját mind a közönség, mind az irodalom részesítette. Mindjárt egy pár első versének megjelenésével tekintélyes írók meleg ajánlata, szinte lelkesülése vezette föl a Parnassusra, a kik kelleténél is nagyobb reményt és várakozást kötöttek költői tehetségéhez. Apró költeményei mind sűrűbben jelentek meg a lapokban s mind inkább felébresztették iránta a figyelmet. Összegyűjtött költeményeit, majd újabb versei kötetét, a hírlapok buzdító barátságos ajánlgatása is hozzájárulván, pártfogásába vette az olvasó közönség. Legalább ezt sejthetni abból, hogy költeményei első kötete, a mint hirdetve van, rövid idő alatt második kiadást ért, épen így második kiadás az előttünk levő *Hangulatok* című füzetecske is, mely Szabolcska újabb költeményeit foglalja magában. Ritka jelenség az nálunk, hogy tisztán lyrai versgyűjtemény rövid idő alatt második kiadásnak örvendjen. Ez, ha nem biztos mérve is a mű belső értékének, mérve szerencsésének. A súlyt azonban mégis az elsőnek mérlegébe billenti az, hogy az író legközelebbi tagjai sorába emelte a Kisfaludy-társaság. Ez méltatni, de egyszersmind buzdítani akarta őt, kinek fiatal erejétől a megkezdett úton jelentékeny haladást és sikert remél.

A *Hangulatok* nem jelölnek valamely forduló pontot, vagy mérföldjelzőt Szabolcska költői pályáján. Hang, tartalom, és alak, valamint az érték is ugyanaz itt, a melyet előbbi versgyűjteményeiben tapasztaltunk. Apró dalok ezek, a pillanatnyi hangulat rövid költői nyilvánulásai. Hatásuk is oly hamar muló, mint egy meg-

ütött húr kellemes elpendülése, melynek nincs elég ereje, vagy ideje arra, hogy mélyebb benyomást hagyjon szívünkben.

Valami tiszta, átlátszó légkör az, melyben Szaboleska költészete mozog. Mintha lágyszellőt éreznénk, mely könnyű, illatos szárnyon lebeg körülünk. Mintha báránypelleteket látnánk, melyeken áttetszik az ég tiszta kékje. Tárgyaiban nincs nagy változatosság, de azt, a mit keze érint, nem torzítja el. Képzeletének és érzéseinek határa nem terjedelmes, de nem is erőködik e határokon túl. Előszóval csügg a természet képein és jelenetein s annak egy-egy vonását majd minden dalába beszövi. Különös kedvence az erdő, múzsája ismét meg ismét meleg rokonszenvvel fordul a felé. Sokszor ahhoz köti szerelmének, örömének, bánatának szálait, vagy emlékeit. Kizárólag a szív csendesebb érzelmeinek tolmácsolója. Nem ismeri a szenvedély viharát és mélységeit, sem a lelkesülés magasra törő vágyát s izgalmait. Öröme csak nyájas derű, fájdalom is inkább csak csendes bú. Melegíti és kedves dalokra hangolja a szerelem epedő vágya, de nem égeti. Elszomorítja a csalódás, de nem háborog miatta s megelégszik azzal a nyilatkozattal, hogy «én téged másnak gondoltalak».

Ne kössünk hát ezekhez a hangulatos apró dalokhoz nagyon magas igényeket. Méltányoljuk érdeme szerint csak azt a lelket, melyet azokba az író lehelleni bírt. Ez pedig bizonyára tiszta, nemes és szeretetre méltó s nincs miért megvonni tőle rokonszenvünket. Más a pacsirta, más a fülműle; de saját természetéből fakadó énekével mind a kettő gyönyörködtet. Más a harmatcsöpp, más a széles tó tüköre: de mind a kettőből ránk tündöklöklik a napsugár.

Különös méltánnyal kell kiemelnünk előadását tisztaságát s világosságát, nyelve szabatosságát, verselése könnyed ömlését. Nem keresi az üres dagályt, a fellengző, de keveset mondó kifejezéseket, a képtelen képeket. Egyszerű és természetes. Jól eső magyaros íz és zamat érzik nemcsak azon, a mit beszél, hanem azon is, a mint beszéli. Élénk érzéket tanúsít a népies hang és dalformák iránt. Sűrűn és ügyesen alkalmazza ezeket, úgy, hogy nem kerül egymással ellenkezésbe az alak és a tartalom. Nagy gondot fordít a rhythmus tisztaságára. Vagy talán nem is gondol rá, csak szerencsés érzéke sugalja. Forma tekintetében sokszor oly szokatlanul alkotja a hosszabb és rövidebb sorok összefűzésével a strófákat, hogy ez a forma-alkotás neki mintegy különös sajátja. Nem használja sablonszerűleg, mereven a népdalok strófa-alakjait, de azért versalakjaiban a magunk hangjának zendülését érezzük,

távol a nyugoti versformák unalomig csévelt kereteitől. E tekintetben Szabolcska előkelő helyet foglal el a fiatalabb magyar lantosok karában. Egyezik azonban velök abban az erényben, hogy mértékre és rímre ő is igen keveset ad. Rímnek veszi s váltig elégnek tartja a sorok végén egy vagy két önhangzó egyformaságát.

Nem szolgál a gyűjtemény előnyére, sőt egyenesen a költő képzeletének szegénységére mutat, hogy ugyanazon, vagy egymással közel rokontárgyakat igen gyakran s ismételve vesz lantjára. Figyeljük meg csak a tekintetben két tárgynak: az erdőnek és az anya iránti szeretetnek megéneklését.

Említettük föltűnő előszeretét az erdők iránt. Ime gyűjteményét is mindjárt *Erdőn* című rövid versecskével vezeti be «előszó gyanánt». Megéreztek volna célját és jelentését a nélkül is, hogy «előszónak» nevezve álljon előttünk. Ez az első hang-ütem azonnal sejteti, mit várhatunk a következő dalsorozattól. Gyöngéden biztatja költőnk a madarakat, hogy ne féljenek tőle: «Mulasátok békén Magatokat, kezdjétek előlről nótátokat; Ne vegyétek föl se, hogy itt vagyok: Én is csak magamnak Dalolgotok». Tehát csak magának, szerényen minden különös igény nélkül. Valóban ezek az apró dalocskák az ő érzélemvilágának legegényibb kifejezései. Lantja könnyen dalra zendül, a mint szűk látkörében egyegy tárgy, kivált a természet szemléleténél, megilleti. Többnyire hangulatának meleg színével önti el azokat. Így pompás vonásokkal festi a hajnalt vagy a nap keltét *Sjön a király* című költeményében, melynek végén imába olvad a költő csodálata. Szép tartalmaért elnézők akarunk lenni a vers formátlan külseje iránt.

De az erdők valódi hajszolása csak ezután következik. Állítsuk egy sorozatba csak úgy nagyjából, rövid idézetekkel, a mit költőnk az erdőkről énekel:

Szeretem az erdőt, Ő is szeret engem,
Úgy el-elmerengünk Édes szerelemben

(*Szeretem az erdőt*).

Most megyek innen, Most megyek
Hogy lehulltak mind a levelek
És az erdő némán szendereg,
Most megyek el innen, most megyek

(*Búcsú az erdőről*)

Sohse láttam én erdőt Olyan szépet
Mint a melyik arra visz Ti felétek
(*Dal egy erdőről*).

Tavasza se volt még, már is ősze jár,
Szürkül az égbolt, sárgul a határ,
Ez az erdő már tudja, sorsa mi:
Lemondani, lehullani. (*Csüggedt erdő*).

Ebben a versben biztatja a költő a csüggedt erdőt, hogy «a halál nem tart csak tavaszig», mire «a rengeteg hitetlen bölcsként rázza meg fejét». S a költő: «egyszerre egy vádló gondolon (?) Ez evangéljom (melyik) elhal ajkamon És vezekelve hallgatok, hiszen Bölcsőbbek nem vagyunk mi sem». Ez azt jelenti úgy-e, hogy mi is «hitetlen bölcsként rázzuk fejünket» midőn a halhatatlanságra gondolunk? Biz' ez sivár tanulság egy kissé, melyet nekünk az erdő hervadásából éppen Szabolcska nyújt.

Még annak a falunak is, melyben az a barna kis lány lakik, a kire ő gondol, a kinél «nincsen a világnak szebb látni valója», még annak a falunak is erdőn túl kell feküdnie:

Túl ezen az erdőn A szomszéd határban,
Sötét fák árnyában Kis falu fehérlik.
(*Egy kis faluról*).

Vajon nem föltűnő-e s nem éreztet-e velünk némi egyhanguságot egy csekély terjedelmű gyűjteményben ugyanazon tárgynak ily sűrű ismétlése, vagy legalább az érzelemnek, a hangulatnak igen gyakran ahhoz füzögetése? S az egyhanguság mellett nem sejtet-e a találékonyságban bizonyos szegénységet?

Meghatóan nyilvánul számos költeményben a család, különösen az édes anya iránt érzett szeretet. De mintha itt is sokat kapnánk a jóból. Szinte szokásnak mondhatni újabb kori versíróinknál az anyai szeretet dicsőítését. Egyikök egész kötet verset írt már arról. De ennek az érzésnek, bármily természetes és tiszteletre méltó is különben, becsét a költeményben csak a műérték határozza meg. Sokat és sokszor dalolni egyhúzóban arról nem igen lehet. Nem olyan az, mint a szerelem, mely egy külön tündérvilága a szívnek s ezer változatban játszik a képzelet és érzelem skáláján. Úntalan emlegetve veszteni kezd előttünk bensőségéből s őszinteségéből.

Szabolcskának ebbe a körbe tartozó egyik szép költeménye az

Imádkozás. Fáradt lelke ott andalog a családi tűzhely körül a kis udvaron, a csendes kis szobában, melynek lakóit csókkal sorra járja :

S hogy lelkemet ott éri álom
És imádkozni elfeled,
Imádság számba nézi isten,
S megért, meghallgat engemet

De nem világos, mit néz isten imádság-számban, hacsak az idéző jel közt előbb olvasható «jó éjszakát, jó éjszakát» nem, a mit csak sejtünk lehet.

Pünkösdkor is, midőn a «Szentlélek istenhez» fohászkodik s annak különböző ajándékaiért könyörög, végül az előbb említett kis hajlék lesz könyörgése tárgya :

Áll egy kicsiny ház, mosolygón, fehéren,
A Tiszapartján zöld erdők tövében
— — — — —
Áldd meg örökre minden nádja szálát.
Lakói minden szívedobbanását!
S ha szívemnek tőled is volna része,
Vidd azt is az édes anyám szívére,
Szentlélek isten.

A mindjárt ezután következő rövid versecskében azt hirdeti, hogy «ha a világot ő kormányzaná» szeretője kedvéért «hosszabbra szabná a nyár idejét». De rögtön eszébe jut, hogy tán mégse szabná, sőt tán nem is lenne nyár sohasem, mert

Az égzengéstől úgy fél egy magában
Szegény édes anyám . . .

Tehát ismét az édes anya. Itt említjük azt is, hogy számos költeményben fölöttlött előttünk az óhajtozás, hogy: ha így volna, ha úgy volna! «ha az erdő fái szólhatnának, hogyha szava lehetne a vadvirágnak, ha meg volna még az erdők lombozatja». «Szeretném ha király lehetne belőlem, ha nem is, ha nem is valami sokáig, karácsonyszombattól karácsonynapjáig» — «Oh ha én a fényes magas égnek lehetnék»! stb. stb. Ezek bizony nem az erőt és eretiséget, csak az egyformaságot bizonyítják.

Jézust is arra kéri (73. l.) hogy az ünnepben, ha ő rá nem

talál is, a ki a régi háztól elkerült, csak hagyja ott azt az áldást, a mit neki szánt, «annál a régi háznál».

Két ház című versében szintén azon a jó öregben jár a gondolatja, a ki az ő bölcsőjét ringatta. Mind a két alacsony kis házat, tudniillik szülőjét és kedveseit imádsággal látogatja, de a mit erről is arról is imádság neve alatt mond, az nem imádság, hanem csak az ő maga látomása.

Kedves vonása az anyai szívnek, midőn odahaza (28. l.) a költő szerelmeséről kérdezősködni a család tagjai, a két öcs azt kérdi: Szép-e? az apa azt: Visz-e valamit a házhoz? az anya csak azt: szeret-e? szereted-e?

Az anyai szeretet ily gyakori megénekklésével együtt számos példáját találjuk annak is, hogy bőven osztogatja az áldást. Már szinte stereotip szólamnak tűnik föl. Az Erzsikének írott különben csinos költemény csupa áldásból áll. Gyakoriak s kelletén túl használatosak nála a szóismétlések. «Áldja meg az isten, áldja meg» — «mosolyog még, mosolyog az őszi rózsa, lesz virág még, lesz virág a kézfogónkra» stb. Tűrhetők vagy helyesek is ezek ott a hol különösebb súlyt kíván az érzelem kifejezése, de folyton folyvást alkalmazni mégsem célszerű.

Jó részét teszik a füzetnek a szerelmi költemények. Vágyakozó szelid érzelmek gyöngéd hangjai, majd a csalódott szív könnyen békülő méla keserve, épen nem lázongó, vagy önmagát emésztő gyötrődés. Ezek sorába tartozik az a költeménye is (*Isten él*), melyben isten lételének «legnagyobb bizonyosságát», elég különösen, abban találja, hogy ő és a felesége, ketten «összejöttek». Gondolatja végig lebben az egész nagy végtelenben. . . Mennyi világ, mennyi fény! «S vége talán sehol nincsen» . . . Már hogy is lenne vége, ha végtelen? Kedvesek és némileg sajátosak a párisi emlékek benyomása alatt írott versek, melyekben többnyire a honvágy, vagy a költő saját sorsára való bús reflexio zendül meg.

Kifejezésre jut a *Hangulatokban*, még pedig gyakran, a valóságosság. Érvényesíti magát a költő-pap. Vallásos érzelmeivel találkozzunk be-beszőve számos költeményében, de mégis inkább csak ünnepi alkalmakra önti ki azokat. Így a *Karácsonyt* kétszer is megénekli, így a *Pünkösdot*, a *Jézust*, az *Új évet*. Ez utóbbi, bár ének címet visel, sem tartalma, sem a népies egyszerűségtől elütő cifrább nyelve miatt nem volna alkalmas arra, hogy templomi használatra szánt énekgyűjteménybe fölvétessék.

Azt mondhatni, hogy belbecsre nézve ez az egész dal-sorozat

nagyon egyenletes, kedvesen zeng fülünkbe valamennyi a nélkül, hogy társai közül egyiket vagy másikat mint különösebben kitűnőt kiemelhetnők. Mindenesetre méltánylást érdemlő ajándéka Szabolcska muzsájának. Eddigi költői munkásságán végig tekintve, nem tudjuk, vajon biztató zálogul vehetni-e ezt a kis gyűjteményt az ő jövődő haladására? Szeretnénk úgy remélni. Bár a dal üde forrásának ideje rövid s a tavasz és nyár hamar elrepül: úgy gondoljuk, Szabolcskának elég ideje van még, hogy ne csak magának, hanem mindnyájunknak minél többet, minél szebben és tökéletesebben dalolgasson. Életében még nincs közel Szent Iván napja, mikor el szokott hallgatni a fülemüle. Ohajtandó, hogy ne csak ötletszerű apróságokban teljék kedve. Igyekezze mélyebben érezni és gondolkodni, a mi bizonynyal az ő tisztán lyrai temperamentumával is megfér, sőt rá is fér.

—z.

Bálint Imre: Gazdasági politikánk múltja és jövője. 1898. (Budapesti Hirlap nyomdája).

Örvendetes jelenség, hogy mind szélesebb körökben ver gyökeret az a meggyőződés, hogy Magyarországon a jövőben határozott gazdasági politikát kell követnünk. Vagyis, hogy az ország termelését, forgalmi viszonyait, más országokkal való kereskedelmi összefűzését, a vám és díjszabás ügyét nem ötletszerűen, találmónra kell intézni, hanem tudnunk kell, legalább főbb vonásokban, mit akarunk s ehhez mértén kell irányítanunk az állam befolyását a gazdasági életre.

A határozott, céltudatos gazdasági politikának követelése, igaz, főképen az önálló vámterület kérdésével kapcsolatosan merült föl. Innen ered, hogy sokan a magyar gazdasági politikát az önálló vámterület követelésével azonosítják s elfelejtik, hogy önálló vámterület mellett is lehet jó vagy rossz gazdasági politikát követni, de önálló vámterület nélkül is fontos, sőt talán a jövőben még fokozott mértékben kívánatos, az öntudatos, helyes gazdasági politikának követelése.

Ha valami, akkor az dicséri az előttünk fekvő kis munkát, hogy szerzője nem áll meg a múlt bírálatánál, a melyben nagyon ügyesen kimutatja, hogy Magyarország nem követett egységes gazdasági politikát. De nem is azonosítja teljesen az önálló gazdasági politikát az önálló vámterülettel, noha ezt határozottan örömmel

fogadná; hanem széles alapon mérlegeli Magyarország gazdasági helyzetét s kereskedelmi viszonyát a szomszéd államokhoz. Ismer-teti különböző vámtarifáinkat és kereskedelmi szerződéseinket, tag-lalja Magyarország áruforgalmát a szerződéses államokkal s elemzi a kereskedelmi mérlegnek évről-évre változó alakulását. Érvelései-nek legfontosabb eredménye az, hogy Magyarországnak a jövővel szemben két útja van: «Vagy a teljes elkülönítés, prohibítiv jel-legű elzárkózás, autonóm tarifára támaszkodó és szigorú kölcsö-nösségre alapított szerződések alapján, vagy minden gazdasági és politikai erejével odahatni, hogy egy középeurópai vámunió jöjjön létre, mely Magyarországot is magába foglalja. «Az önálló vámterü-let lehet az egyedüli alap a magyar ipar megeremtésére, a közép-európai vámunió a magyar mezőgazdasági termelés megvédésére». (139. l.)

E kétélű kérdés első részére, a vámunióra nemcsak az áll, hogy «könnyen megrekedhet a politikai és nemzetiségi vonzalmak és antipathiák zátonyán» — a mit szerző is megenged — hanem úgy vélem, már mint eszme is lejárta magát. A középeurópai vámunió magva mindég hazánk és Ausztria lett volna. De ha már Ausztriával való vámegyezkedésünk is nehézségekbe ütközik, hogy képzelhetjük azt, hogy a monarchiával sikerüljön még egynéhány államot barátságos vámközösségbe vonni. Azonkívül, a mint las-sacsán hazánk agrárkiviteli érdeke máris csökkent s a népesség növekedésével még inkább csökkenni fog, részünkről megszűnnek mindazok az érvek, a melyek ilyen unio létrejöttét kívánatosnak tüntetnék föl. Helyesen itéli meg a kérdést Schultze-Gävernitz,*) mikor azt állítja, hogy talán még a nyolczvanas évek elején meg lehetett volna teremteni a német-osztrák-magyar vámegységet, ha a német agrariusok józanabbul ítéltek volna meg a helyzetet, de most már ez idejét múlta.

Miután szerzőnk így maga is mintegy elejti a középeurópai vámunió kérdését, rá tér a másik lehetőségre, az önálló vámterü-letre, a melyet Ausztriával szemben átmenetileg elő akarna készí-teni, sőt a kedvezményesnél kedvezményesebb módon akarna beren-dezni egy fokozatosan kifejtendő szerződéses tarifa alapján.

E végső következtetés talán meglepően hangzik, mert hiszen szerzőnk nem azonosítja mindenképen a jövő gazdasági politikáját

---

*) Dr. v. Schultze-Gävernitz: *Handelspolitik und Flotte*, Berlin 1898. 18 lap.

az önálló vámterület kérdésével. Úgy is van ez tényleg, mert a könyv első részének számos helye jelét adja, hogy a szerző átérzi azt a gyakorlati szükségességet, hogy hazánk gazdasági jövőjét biztosítsuk, akár önálló vámterülettel, akár a nélkül. Ha valahol, akkor a politikában kell nemcsak a helyessel és kíváнатossal, hanem a gyakorlatilag lehetővel is számolni s épen ezért meg kell állapítanunk gazdasági politikánkat a jövő számára akkor is, ha nem önálló vámterület, hanem vámszövetség alapján fogunk állani. Szándékosan kerülöm az önálló vámterület kérdésének beható taglalását ezuttal, mert hisz szerzőnk is csak mellékesen, inkább érzelmi okokkal harczol mellette.

De ismétlem, hogy gazdaságpolitikailag érvényesülnünk lehet és kell mindenképen; akár önálló vámterülettel, akár a nélkül. S igaza van a szerzőnek, ha azt mondja: «A vámpolitikára való befolyásunk korántsem jelentette azt, hogy a magyar érdekek teljes védelemben részesültek.»

A mikor tehát már csak néhány év választ el bennünket az új kereskedelmi és vámszerződések megkötésétől, nekünk is arra kell törekednünk, hogy e szerződések megkötésekor majdan érvényesüljön Magyarország, kifejezést nyerjen a magyar gazdasági politika. De ehhez mindenek előtt az szükséges, hogy önmagunk tisztában legyünk azzal, mink van és mink lehet, mit akarunk és mit tartunk kivihetőnek. Németország már évek óta előkészíti új kereskedelmi szerződéseit s az állam hivatalos apparatusain kívül külön központot szervezett a kereskedelmi szerződések előkészítésére. E központ termelési statistikát készít, az egyes érdekcsoportokkal érintkezik, az összes technikai anyagot összehordja. Hasonlóképen nekünk is, ha érvényesülni akarunk, mindenek előtt tanulmányozáshoz kell látnunk s örömmel kell fogadnunk minden olyan jelenséget, mely — mint Bálint könyve is — azt bizonyítja, hogy szakértőink foglalkoznak e problémával. Bálint munkája különben már érdekfeszítő előadásával is alkalmas arra, hogy széles körökben fölkeltsse az érdeklődést e fontos gazdasági kérdés iránt.

Mandelló Gyula.

Az 1848. 49-iki magyarszabadságharcz és a zsidók. Irta dr. Bernstein Béla szombathelyi rabbi. Jóka! Mór előszavával. Buda-Pest, 1898.

A szabadságharcz ötven éves évfordulója alkalmából az izraelita magyar irodalmi társulat, mely néhány évi fönállása

folyamán helyes érzékkel fáradozik földadatai megoldásán, megíratta a magyar zsidók történetének egyik kimagasló mozzanatát, részvétőket az 1848/49-iki mozgalmakban. A munka elkészítését dr. Bernstein Bélára bízta, ki évek óta tanulmányozta e kérdést s gyűjtögette a szükséges irodalmi és levéltári anyagot. Műve még az elmúlt jubiláris évben megjelent s a 344 oldalra terjedő, igen díszesen kiállított kötet örvendetes bizonyítéka annak, hogy a zsidó irodalmi társaság jól választott, s Bernstein Béla igen széleskörű kutatások alapján felekezeti egyoldalúság nélkül írta meg munkáját. Fölhasználta az idevágó irodalmat, mely óriási nagy, mert a sajtó fölszabadítása után a hírlapi vállalatok, a magyar és német nyelvűek egyaránt fölöttébb elszaporodtak, az azóta lezajlott ötven esztendőben meg a kisebb-nagyobb munkák alig áttekinthető sorozata jelent meg, mely a szerző részéről felölelt specialis földadathoz többé-kevésbé hasznavehető adalékot nyújtott. Mindazáltal a levéltári kutatást sem mellőzte s országos gyűjteményeinken kívül számos vármegyei és városi levéltárt átvizsgált, még pedig jó sikerrel. Sőt magánföljegyzéseket s visszaemlékezéseket is használt s így a legkülönbözőbb forrásokból dicséretes szorgalommal hordogatta össze az adatokat. Ezzel munkáját megbízható történelmi alapra fektette. De nem állapodott meg a nyers anyag összegyűjtésénél. Nem merő adattárt akart nyújtani, hanem a művelt nagy közönség szükségleteinek megfelelő földolgozott munkát, mely egy felekezetnek a szabadságharcban való részvételét tárgyalja ugyan, de távol áll minden felekezetiségtől s tájékozást és okulást nyújthat valláskülönbség nélkül mindenkinek. Szerző az anyagot tervszerűen, átgondoltan csoportosította s eleven, vonzó előadásban dolgozta föl.

Elbeszélését a magyarországi zsidók 1848 előtti helyzetének rajzával kezdi. Azok az erős vajudások és szellemi mozgalmak, melyek 1825 után az egész magyar nemzet lelkét heves forrongásba hozták, a zsidókat sem hagyták érintetlenül. Az ország nagy részében már akkor magyarok voltak s habár, mint a jobbágyság tömegei, kívül álltak az alkotmány sánczain, a nemzet újjáébredése őket is tette, munkára sarkalta. Megindultak az erőlködések egyrészt a magyarosodás gyorsítása és terjesztése, másrészt polgári jogállásuk javítása, a jogegyenlőségnek reájok való teljes kiterjesztése érdekében. Erős hullámmásban találták őket az 1848-iki márcziusi napok, melyekről Bernstein könyve élénk képet ad. Eleinte azonban a várakozások, melyeket a zsidók a szabadság, egyenlőség és testvé-

riség új korszakához fűztek, nem teljesültek, mert a teljes jogegyenlőség áldásai reájok akkor még ki nem terjesztettek. Sőt helyzetök sok helyütt, a városokban s néhol a vidéken kedvezőtlenebbre fordult. Egyes városokból a leginkább német ajkú polgárság a zsidókat egyenesen ki akarta űzni s mikor ezt a magyar hatóságok meghiusították, igen komoly antisemita zavargások támadtak, főleg a tót, de magyar vidékeken is. Mindazáltal a zsidóság kivétel nélkül szívvel-lélekkel a nemzeti mozgalomhoz csatlakozott s töle telhetőleg támogatta a magyar kormányt a haza megoltalmazásában. Midőn a nemzetőrség szervezése megindult, nemcsak német, hanem magyar városok is mellőzték a zsidókat, sőt egyenesen megtagadták kérelmüket, sürgős követelésöket, hogy a nemzetőrségbe fölvétesse nek. De ezt csak addig tették, míg azt hitték, hogy a nemzetőrségnek nem lesz más dolga, mint parádézni, diszes uniformisokban páváskodni. Mikor azonban komolyra fordult a dolog, mikor a nemzetőrséget a véres munkára, az ellenség ellen rendelte ki a kormány, nyomban befogadták a zsidót is, s néhol, például Pápán a létszám egy negyedrészt ők tették. Sőt Nagyváradon a városi közgyűlésen 1848 jul. 9-én az a furesa indítvány tétetett, hogy először is a zsidókat küldjék az ellenség ellen. Mikor később a honvédsereg szervezése megkezdődött, az önkéntesekből toborzott első tiz zászlóaljban sok volt a zsidó s az egyikben, a pesti zászlóaljban a létszámnak majdnem egy harmada zsidó volt. Különösen nemzetiségi vidékeken tűnt ki buzgalmok a magyar ügy iránt s a ráczok külön fölhívást intéztek a Bács-, Torontál, Csongrád és Aradmegyei zsidókhoz, hogy szép szóval és ígérettel magokhoz csábítsák őket. Mikor ez nem használt, szörnyű kegyetlenséggel álltak boszút a védteleneken s például Újvidéken a zsidó hitközség nagy részét a rabbival együtt irgalmatlanul fölkonzolták. A lázadó oláhság valláskülönbség nélkül gyilkolta a magyart s azok közt, kiket ártatlanul megölt, nem egy zsidó találatott.

Minél súlyosabban nehezedett a háború az országra, annál inkább elsimultak a felekezeti ellentétek s a mint az ellenség golyója nem törődött a felekezettel, akképen a honvédek sem kérdezték egymástól, kinek mi a vallása. A honvédség minden fegyvernemében, mindennemű csapatában szolgáltak zsidók nagy számmal. Egy részök elesett más hitű bajtársaival, a másik tovább szolgált vitézséggel. A mennyire szerző buzgó kutatásai megállapították, nyolczan szerezték meg a törzsorvosokon kívül az őrnagyi rangot. Az alsóbb tiszti fokozatokban természetesen jóval többen, számuk-

nak megfelelő arányban találtattak, s szerző nevöket lehetőleg igyekezett összegyűjteni. Csakhogy ötven év múlva ez igen nehezen ment s természetesen csak igen töredékes eredményekre vezethetett. Egészben az életben maradt legkiválóbb hadvezérek — Görgei, Klapka stb. nyilatkozatai alapján valami 20,000-re tehető a honvédség soraiban küzdő zsidók száma. De nevöket ma már nem lehet megállapítani s néhány száz névnel többet szerző legbuzgóbb kutatásai mellett sem birt összehozni.

A munka igen érdekes fejezete az, mely a zsidóknak a szabadságharcz idején való socialis tevékenységével, a közügy javára tett áldozataikkal s másnemű szolgálataikkal foglalkozik. E téren sem maradtak el a haza többi magyar érzésű lakói mellett és például a pesti szent egylet — a hitközség külön nagy áldozatokat hozott — ezüst egyházi szereit (l. 193 lat.) a haza oltárára tette le. 1849 márcziusában Windischgrätz herczeg magyar félhivatalos lapja azt irta, hogy Izrael fiai «Kossuthnak legtevékenyebb és legbuzgóbb satellesei». Természetesen annak megfelelően bántak velök s szerző egy külön fejezetben beszéli el, hogyan alkalmazták a győztes osztrákok a *væ victis* elvét a zsidókra. Sokan súlyos börtönbüntetéssel, a hitközség óriási bírsággal fenyeztettek, végül pedig mint-hogy Haynau fölfogása szerint a forradalom az ő közreműködésök nélkül sohasem nyerhetett volna olyan kiterjedést, az összes magyarországi zsidóságra (a pozsonyi és temesvári hitközségek kivételével, mert Temesvár az egész szabadságharczban, Pozsony 1848 decz. óta osztrák kezén volt) óriási sarcot vetett ki. Az üldözés elől igen sok zsidó menekült külföldre s habár nehéz volt s teljesen nem is sikerült a zsidó vallású emigránsok névsorát, valamint későbbi sorsát megállapítani, szerző még e bonyolult föladattal is megpróbálkozott. Műve általában nemcsak felekezeti, hanem politikai, társadalmi és közművelődési tekintetben is sok tanulságos adalékot nyújt a szabadságharcz korszakának ismeretéhez. Csak tárgya felekezeti jellegű, de maga a munka köztörténelmi érdekű. Célja olyan tények földerítése, melyekre eddigi szakmunkáink nem terjeszkedtek ki. Azt akarja bemutatni, hogyan és miként teljesítették a többi magyar lakossággal együtt a zsidók törvényes kötelességöket a haza védelmében. E kötelesség teljesítéséből szerző nem igyekszik a zsidóság számára valami külön érdemet construálni. Csak a valóságot tisztázza, a tények, a megtörtént dolgok emlékezetét eleveníti föl s ezzel tanulságos adalékot nyújt az egész nagy nemzeti dráma ismeretéhez.

a—i.

Újabb Molière-fordítások: Dandin. A Fösvény. Fordította Hevesi Sándor. Magyar Könyvtár. 31. és 71. sz. Buda-Pest, Lampel.

A Kisfaludy-Társaság magyar Molièrejéből bizonyára a legrégibb munkálatok, a Kazinczy Gábor fordításai, melyek a leggyakoribb molièrei műsordarabokat (*Tartuffe, Fösvény, Dandin*) ölelik föl, avultak el maig aránylag leginkább, a francia szövegkritikának és a magyar stilusnak — főleg a magyar társalgási nyelvnek — fejlődése miatt. Nem rég az épen prózában írt *Fösvény* és *Dandin* újabb átültetésére akadt vállalkozó. Lássuk, mily eredményteljesen járt kísérlete.

Az új magyar *Dandin*, fájdalom, még mindig nem nyújtja egészen Molière művét. Elhagyja a balletrészeket, mint elhagyta Kazinczy Gábor is. Fordító a darab elé tűzött bevezetésben, melynek egyéb, szintoly kevésbé szerencsés állításaival itt nincs mit foglalkoznunk, hasztalan próbálja igazolni eljárását. Okoskodásaira csak az lehet a felelet: fordítani tessék (és pedig jól!) Molièret, ne pedig meghuzogatni. Bízunk ezt a színházakra! Máskülönben az új fordítás némi tekintetben haladást jelez. Nem egy helyt elkerülte annak tévedéseit, kit nemcsak elődjének, de sokban mesterének is vallhatott volna; stílje modernebb és így fesztelenebb, természetesebb, mint Kazinczyé. Viszont nem egyszer ott is félreérti a szöveget, a hol Kazinczy félreértette, vagy épen a hol emez jól fordított, és nem egyszer tűnik föl vele szemben is mesterkéltnek, facsartnak. Ime pár példa.

12. l. *Dd.* «s a tetejébe még találkozót is ígér neki.» *Correspondance* bizonyára nem levelezés (mint Kazinczy vélte), de nem is találkozó: a szerelem viszonzása. (*Livet.*)

14. l. *Sné.* «Oly család ez, a hol a nemesség a leányágra is átszáll.» (Kazinczy is így.) Tehát a hol nemességet a leánygyermek is öröklök? Pedig csak így érthető! *Où le ventre anoblit* = a hol a nemesség az anyáról a polgárapától származó gyermekekre is átöröklődik.

24. l. *Lb.* «Vigyen el az ördög ha komolyan nem beszélek. Ha nem hiszed, akár megesküszöm rája.» *Oui, le diable m'emporte! tu peux me croire, puisque j'en jure.* Kazinczy helyesen: «Vesszszek el, ha nem; meghiheted, ha esküszöm!»

26. l. *Lb.* «Isten veled szép tüskerózsa.» (Kazinczy: «szép vadrózsa.») *Beauté rudanière.* Sokkal találóbb volna: számartóvis.

29. l. *Ang.* «Akarom látni Isten szép világát. «Voir le beau monde», mit Kazinczy is szószerint fordít, annyi mint: nagyvilági társaságokba, mulatságokba járni.

34. l. *Sné.* «Már megint ki akar zavarni bennünket az eszünk-ből? *Dd.* Igen, asszonyom; engem még ennyire sem kiméltek.» *Vous nous venez encore étourdir la tête? Oui, Madame, et l'on fait bien pis à la mienne.* Kazinczy sokkal helyesebben: «Megint telebeszéli a fejünket? Igenis, Nagysád, s az enyémmel sokkal rosszabbúl bánnak.» (Tudniillik szarvakat készülnek rárakni.)

41. l. *Ld.* «Miként az imént az az elagyabugyálás.» Honnan tud róla? Kihagyva: dont on m'a fait récit stb. . .

De térjünk át a fontosabbikhoz, a *Fősvény* fordításához, melyről általánosságban ugyanazt ismételhetjük, a mit imént a *Dandinéról* mondtunk.

3. l. Miért Jakab mester, Simon mester, à la Kazinczy? Magyar ember gazdát szokott mondani.

8. l. *Cl.* «egy igen derék asszonynyal.» Kazinczy is így fordítja *bonne-t*, holott ez a szó a XVII. században az ily kifejezésekben öreget jelent.

9. l. *Cl.* «A szűkmarkúság, mely hiábavaló sovárgásra vet (!) bennünket.» *Cette sècheresse où l'on nous fait languir.* Kazinczy legalább egyszerűbben: «e hallatlan kőszívűség, melylyel bennünket epedni hagynak.» Csakhogy *sècheresse* se nem szűkmarkúság, se nem kőszívűség, hanem: manque d'argent, gêne. (*Livet.*)

15. l. *H.* «Ha te így akarsz öltözködni, engem kell kivetköztetned mindenből. *Cl.* Már hogy vetköztetném ki önt mindenéből?» Fordító fölösleges szójátékot engedett meg itt magának. Mennyivel természetesebb Kazinczy! («... engem kell fosztogatnod. Vajon miként fosztanám ki Önt?») Dérober egyszerűen: meglopni.

23. l. *V.*: «mihelyest hallja a nagy jelszót: Hozomány nélkül!» *Raison* egyszerűen érv. (Kazinczynál: ok.)

28. l. *La H.* «finom szövetből». *Bonne serge d'Aumale.* Molière jelzi, hogy a szövet tényleg nem finom, csak az uzsorás mondja annak.

29. l. *Cl.* «ha az ember halálát kívánja az ilyen apának.» Szívtelenebb beszéd, mint a Molière általánosságban tartott, teljességgel nem vonatkoztatott szavai: que les fils souhaitent qu'ils (tudniillik általában a fősvény apák) meurent. Az árnyalatbeli módosítás itt, e kényes helyen nagyon lényeges.

36. l. Mit jelentsen az, hogy Marianne annyira szerény, hogy

neki többi közt «örökös rizs» sem kell? Orge mondé nem rizs, a minek Kazinczy is fordította, sőt nem is árpakása (Bauer commentárja), hanem : eau d'orge mondé, orgeât, mandulatej.

38. l. «De beaux morveux» nem : henczegő kőficzok, hanem — euphemismussal szólva — éretlen ficsúrok, Pour donner envie de leur peau korántsem : «ki az ördög irigyelné őket?» Envie itt nem irigység, hanem kedv valamire, gusztus. Kazinczy egészen jól : «Valóban szeretném tudni, miért vás(1)ik rájuk az asszonyok foga?»

39. l. Fraise à l'antique nem fordítható, mint Kazinczynál is fordítva, antik nyakfodornak, inkább : «spanyol» nyakfodrot mondhatni.

42. l. Harpagonnal a La Merluche indiskrétil részletező fecsegését Molière e szóval szakíttatja félbe : Paix ! Ez a szó itt kifelejtve. Ily apróbb kihagyások találhatók még 43, 44, 46, (itt egész sorok, a lap legtetején), 60, 80. ll. — Ugyancsak 42. l. «vendégeimet» áll, holott H. csak Marianneról beszél.

45. l. V. «egy hússal (Kazinczy: húsfélékkel) megrakott asztal.» Viande (= vivenda!) a XVII. században még általában : étel. — Quelque bon haricot biengras nem «jó sűrű babfőzelék», mint Kazinczynál is. Gras = zsíros. Haricot (egyesszámban!) = úrúragóút.

49. l. «Hamis embernek nem vagyok én Jakab mester uram!» (Kazinczynál : «holmi bitang számára.») Holott pour un double = pour un liard, egy batkát sem, teljességgel nem. — «Hohó lassabban!» nem illik a meghunyászkodást tettő Valère szájába, ki kérőleg mondja : «Eh ! doucement!»

50. l. Fr. «De tudta-e, ki ő tulajdonképen?» (Kazinczy is így.) Helyesen : Megtudta-e? sikerült-e megtudnia?

52. l. H. «Látja, mily nagy már a lányom? Tehát rossz pénz el nem vész!» Kazinczy szerencsésebben és hívebben : «de a gyom hamar nő!» — Quel animal ! : M. szájában egyszerűen = oh a durva ember! Nem pedig : «Milyen állat!» (Kazinczynál épen : «Milyen barom!»)

57. H. «Oh a szemtelen fiú!» (Kazinczy is így.) Impertinent itt : oktalan, esztelen. (Livet.)

59. l. M. «anyámmal nem daczolhatok.» J'ai de la considération pour ma mère. Tekintettel kell lennem anyám helyzetére. Kazinczy megközelítőbben : «Anyámat tartom szem előtt.»

60. l. Miért épen alsóbretagnei marquise? Annyi mint

furcsanevű. «... tisztán fog látni a marquise dolgában» Effets = vagyon. (Kazinczy is így.)

61. l. air itt arcznak fordítva, de a következő lapon, hol Cl. feleletében ismétli e szót, már — helyesen — modernak mondva.

65. l. Cl. «Nevetséges követelés!» «Je me moque de cela! Fitytyet hányok neki! (tudniillik a fenyegetésnek.) Kazinczy megközelítőbben: «Eh, gondolok is én vele!» — H. «Velem mert szemtelenkedni.» Me parler avec cette impudence! Kazinczy helyesen: «Ily szemtelenül nyelvelni velem!» — Je veux bien me rapporter à toi de notre différend: nem «elmondom hát neked, hogy min kaptunk össze.» Kazinczy helyesen: «én is belenyugszom, hogy (te) íteld el vitályunkat.»

73. l. H. «Mit dörmögsz?» (Kazinczynál: morogsz.) Qu-as-tu à ruminer? (=réfléchir.) Mit tétovázol? . . . Stb.

A *Fősvény* új fordításához csatolt jegyzetek közül csak egyre kívánunk végül reflektálni. Bár fordító csak egy helyt és ott is futólag tartja érdemesnek megemlíteni, hogy Plautusnak is volna köze Molière e művéhez, egy jelenetnél szükségesnek tartja ezt jegyezni meg: «Ez a jelenet egy (?) kommentátor szerint a *Belle plaideuse* című darabból van véve (?); mennyit vett belőle Molière, nem tudom, mert a darabot nem sikerült megszereznem.» Ennél nagyobb baja, hogy még a Despois-Mesnard-féle Molière-kiadást sem «sikerült megszereznie», melyben *Boisrobert* darabjának, úgy ez a kérdéses, mint még egy másik helye egész terjedelmében közölve,*) és melyből lett volna kötelessége dolgoznia neki is, mint ma egyáltalán minden Molière-fordítónak . . .

Mindezek után azt kell mondanunk, hogy ez új Molière-fordítások, jó oldalaik mellett is, erősen rászorulnak a revisióra és még mindig nem nyújtanak megbízható szöveget a magyar színpadnak.

Haraszti Gyula.

. Új magyar könyvek.

Bánffy Dezső nemzetiségi politikája. Röpirat. Buda-Pest, 1899. Toldi L. (8-r. 40 l.) 30 kr.

Bársony István. A kaméleon-leány és más elbeszélések. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 1 frt 60 kr.

---

*) Közölve van az a *Moland*-félében is különben.

Békefi Remig. A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei. (Ertekezések a történelmi tudományok köréből. XVIII. köt. 3. sz.) Buda-Pest, 1899. Akadémia. (8-r. 78 l.) 75 kr.

Belgyógyászat kézikönyve. Szerkesztik Bókai Árpád dr., Kétli Károly dr. és Korányi Frigyes dr. V, köt. Buda-Pest, 1899. Dobrowsky és Franke. (8-r. 1037, XXI l.) 10 frt 50 kr.

Bochkor Károly dr. Az államgazdasági számfartás rendszere. I. füzet. Buda-Pest, 1899. Ifj. Nagel O. (8-r. 144 l.) 6 frt.

Bourget Paul. A kék hercegnő. Regény 2 kötetben. Ford. Szeneszy Emil. (Athenæum olvasótára. VII. évf. 11. 12. sz.) Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 143, 132 l.) Kötetje 50 kr.

Clark Alfréd. Lót felesége. Regény. Ford. St. Albaus Tivadar. Buda-Pest, 1899. Bud. Hirl. váll. (8-r. 335 l.) 60 kr.

Coppée François. A bűnös. Regény. Fordította Lyka Károly, I—II. kötet. (Egyetemes regénytár. XIV. évf. 10. 11. köt.) Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 144 és 163 l.) à 50 kr.

Corpus juris hungarici. Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1898. évi törvényczikkek. Jegyzetekkel ellátta Márkus Dezső dr. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. 208 l.) 2 frt.

Crawford Mário. Korleone. Szicíliai történet. Buda-Pest, 1898. Bud. Hirl. váll. (8-r. 304 l.) 1 frt.

Diezol. Az apróvad vadászata. Fordította és a hazai viszonyoknak megfelelőleg átdolgozta Mika Károly dr, Bársony István előszavával. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. VIII, 722 l.) 10 frt.

Döntvénytár. A felsőbbíróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva Kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. III. foly. XII. köt. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. XXXII, 368 l.) 2 frt.

Dura Máté. Rajongás. Költemények. Buda-Pest, 1899. Nagel O. (8-r. 150 l.) 1 frt 50 kr.

Ferenczy Ödön. Nyár. Rajzok és elbeszélések. Besztercebánya, 1899. Ivánszky E. (8-r. 200 l.) 1 frt 30 kr.

Földes Béla. Társadalmi gazdaságtan. II. kötet. A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanai. 2. átdolg. kiadás. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. XII, 516 l.) 4 frt 50 kr.

Fraknói Vilmos. Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Buda-Pest, 1899. Akadémia. (8-r. XXIX, 366 l.) 3 frt 75 kr.

Gárdonyi Géza. A kékszemű Dávidkáné. Regény. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 152 l.) 1 frt 20 kr.

Grecsák Károly. Curiai határozatok kereskedelmi váltó- és csődügyekben 1896, 1897 és 1898. években. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 414 l.) 3 frt.

Greville Henry. Az anya multja. I. köt. (Legjobb könyvek. II. évf. 15. köt.) Buda-Pest, 1899. Légrády T. (8-r. 148 l.) 50 kr.

Gró István. Négy lélek. Elbeszélés. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 1 frt 20 kr.

Herczeg Ferencz. Egy leány története. Elbeszélés. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 255 l.) 1 frt 80 kr.

Hoffmann E. dr. A törvényszéki orvostan atlasza. Fordították Ajtai K., Sándor István és Krausz Arthur dr., Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 56 tábla és szöveg) 10 frt.

Jakab Ödön. Élet. Elbeszélések. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. 198 l.) 1 frt.

Jókai Mór. A magyar nemzet története regényes rajzokban. I. köt. 5. Képes kiadás. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. 428 l.) 2 frt 50 kr.

Karaszky Ödön. Versek. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (16-r. 144 l.) 1 frt.

Kempelen Farkas. Uxor Mea. Költemények. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 154, V. l.) 1 frt 20 kr.

Kerényi Andor. Mákvirágok. Veszprém. 1899. Köves és Boros. (8-r. 211 l.) 1 frt.

Kérészy Zoltán. A magyar országgyűlések eredete és szervezetük fejlődése a rendi országgyűlések alakulásának kezdetéig. Debreczen, 1899. Telegdi S. (8-r. 111 l.) 1 frt.

Király Pál. A Simonyi-féle tüzetes magyar nyelvtan. I. kötetének bírálata. Főolvasztatott a budapesti philol. társaság 1896. máj. 20-iki ülésén. Buda-Pest, 1899. Dobrowsky és Franke (8-r. 48 l.) 40 kr.

Kövér Ilona. Báránylelkők. (Athenæum olvasótára. VII. évf. 10. köt.) Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 169 l.) 50 kr.

